

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР

Институт Литературь

ГУРГЕН ОВНАН

РУССКО-АРМЯНСКИЕ
ЛИТЕРАТУРНЫЕ СВЯЗИ

В XIX-XX ВЕКАХ

Книга вторая

Издательство АН Армянской ССР

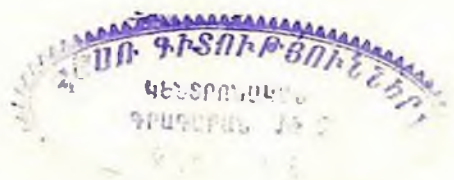
ЕРЕВАН - 1961

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
Գրականության ինստիտուտ

891.71.03 ԳՈՒՐԳԵՆ ՆՈՎԱՆ

ՌՈՒՍ-ՀԱՅ
ԳՐԱԿԱՆ ԿԱՊԵՐԸ
XIX-XX ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Գիրք երկրորդ

Հայկական ՍՍՌ ԳԱ Հրատարակչություն
ԵՐԵՎԱՆ - 1961

II
A 12945

Տպագրվում է Հայկական ՍՍՌ-ի Գիտությունների
ակադեմիայի Եմբաղրական-հրատարակչական
խորհրդի որոշմամբ:

«Ռուս-հայ զրական կապերը XIX—XX դարերում» աշխատության երկրորդ գիրքն օրգանական շարունակությունն է առաջինի և բնորոշվում է մենագրության հաջորդ՝ VI—IX գլուխները: Բացի ընդհանուր ներածականից, զբոսում հատուկ գլուխներ են հատկացված ռուս ռեալիստական գրականության հանճարեղ վարպետներ ևև Տոլստոյին, Անտոն Չեխովին և Մաքսիմ Գորկուն:

Հստակ նյութի դասավորության, երկրորդ գիրքը ներկայացնում է հետևյալ պատկերը:

Հեղինակը նախ անդրադառնում է XIX դարի երկրորդ կեսի ռուս-հայ զրական-կուլտուրական հարաբերություններին, կամգտոնելով հատկապես ժամանակաշրջանի այն կարևոր փաստերի վրա, որոնք առավել բնորոշ ու բնականաբար է են այդ հարաբերությունների զարգացման համար: Այստեղ խոսվում է հաև XX դարի առաջին տասնամյակների այն երևույթների մասին, որոնք նոր շրջան են նշանավորում երկու ժողովուրդների գրական-կուլտուրական համագործակցության ասպարեզում: Բացի զրական փաստերից, հեղինակը հակիրճ կերպով անդրադառնում է հաև ռուս կուլտուրայի այն բնագավառներին, որոնք նպաստել են հայ արվեստի ու յուսավորության զարգացման գործին: Հատուկ ուշադրություն է

դարձված Յուրի Վեսելովսկու ու Վալերի Զոյուսովի գործունեությանը, հայ գրականությանը նվիրված նրանց արժեքավոր հրատարակությունների դերին ու հշանակությանը:

Խոսելով, Սովետական շրջանի մասին, հեղինակն անդրադարձել է Ա. Լուճաշարսկու, Ա. Տոլստոյի, Վ. Ֆադեևի և սովետական մյուս ականավոր գրողների՝ հայ գրականությանն ու արվեստի մասին գրած հոդվածներին, առույթներին, բարգժանություններին, այն մեծ ու հազատար օժանդակությամբ, որ ցուցաբերել են նրանք սովետահայ գրականության զարգացման գործին:

Լև Տոլստոյին՝ համաշխարհային գրականությանն այդ սեծալույն հանճարին, որի երկերը բացառիկ նկատաբերություն են Կուսակցության Ռուսաստանի, և ոչ միայն Ռուսաստանի ժողովուրդների հասարակական լայն շրջաններում, հատուկ զրույն է նվիրված: Հայ գրականության մեջ Տոլստոյը լայնորեն նախաշված ու ջերմորեն սիրված հեղինակներից է: Նրա երկերը տառնյակ տարիներ շարունակ ընթերցվել, մտքեր են հրահրել և սուր բանավեճերի տեղիք տվել: Տոլստոյի հանրամայո հոգվածներն ու կոչերը՝ հանուն մարդկային իրավունքների պաշտպանության, և ընդդեմ ցարական իշխանությունների սանձարձակության ու նեղման՝ բացառիկ լայն տարածում են գտել հայ իրականության մեջ:

Ռուս արձակի, հատկապես նովելի մեծագույն վարպետն է Անտոն Չեխովը: Այդ նուրբ, խորաքաղիանց բանաստեղծ-արձակագիրն իր անմահ երկերով ռուս գրականությունը բարձրացրեց զարգացման մի նոր, ավելի բարձր ստոիմանի: Չեխովի արձակն ու գրամատուրգիան դեռևս նրա կենդանության օրոք համաշխարհային նախաշում էին ստացել: Հայ գրողների և ողջ մտավորականության խանդավառ վերաբերմունքը դեպի Չեխովը փայլուն վկայություն են այն մասին, քե ինչպիսի մեծ հմայք է ունեցել նա հայ գրականության մեջ:

Ռուս և հայ ժողովուրդների բարեկամության տարեգրության մեջ առանձնակի տեղ է գրավում Մաքսիմ Գորկին: Նա սովետական ժողովուրդների իսկական բարեկամն էր, սովետական բազմազգ գրականության նախաշված դեկավարը: Հայ առաջավոր մտավորականության հետ Գորկին կապեր է հաստատել դեռևս անցյալ դարի 90-ական րվականներին, և այնուհետև երկար տարիներ, ընդհուպ մինչև իր կյանքի վերջին օրերը, նետաբրբովել է հայ ժողովրդի

նակատագրով, նրան հուզող հարցերով, նրա կուլտուրական-գրական կյանքով: Գորկուն նվիրված զլխում հեղինակն աշխատել է ցույց տալ, մի կողմից՝ այն խոշոր ու անզնահատելի դերը, որ կատարել է Գորկին հայ կուլտուրայի ուսումնասիրության, արժեքավորման, նրա առաջընթացի խթանման գործում, մյուս կողմից՝ Գորկու բացառիկ մեծ ժողովրդականությունը հայ իրականության մեջ:

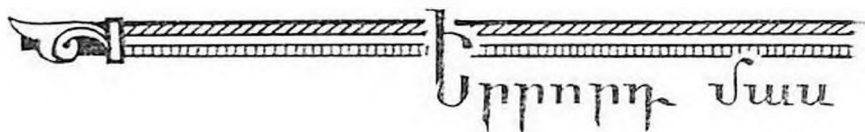
Մաքսիմ Գորկին XX դարի և սովետական շրջանի ամենախոշոր գրողն է, սոցիալիստական ռեալիզմի գրականության հիմնադիրն ու առաջնորդը, ուստի և այս գրքում նրան պատշան տեղ է հատկացված:

«Ռուս-հայ գրական կապերը XIX—XX դարերում աշխատության երկրորդ գրքի մի ֆանի զուխներ տարբեր ժամանակներում լույս են տեսել ուսս և հայ պարբերական մամուլի էջերում: Մ. Գորկուն նվիրված զլուխը լույս է տեսել առանձին հրատարակությամբ: Բոլոր այդ նյութերը վերանայված, լրացված են նոր փաստերով և խմբագրված են՝ հաշվի առնելով աշխատության ընդհանուր բնույթը:

Ինչպես առաջին գրքի, այնպես էլ երկրորդ գրքի վերջում տրված է ուսս այն հեղինակների երկերի հայերեն քաղցմանությունների բիրլիոգրաֆիան, որոնց հատուկ զուխներ են նվիրված աշխատության մեջ:

20 փետրվարի 1961

Երևան:

ՌՈՒՍ ՌԵԱԼԻՍ ՄԵԾ ԳՐԱՆԵՐԸ
ԵՎ ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Գլուխ վեցերորդ

XIX ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻ
ՌՈՒՍ-ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆ
ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Армения — страна с большим будущим. Народ Армении производит впечатление энергичного народа, который без сомнения, знает, что он делает, знает, какие задачи ему предстоит решить.

М. Горький

XIX դարի երկրորդ կեսին ռուս ժողովրդի պատմական կյանքում տեղի են ունենում մեծագույն իրադարձություններ: Ղրիմի պատերազմը ցայտուն կերպով պրսևորում է, թե որքան նեխված ու հետամնաց են երկրում տիրող հասարակական կարգերը: Բաղձամիլիոն ռուս ժողովրդի և Ռուսաստանի ժողովուրդների իրավազուրկ, ստրկական վիճակը հասել էր մի աչնպիսի աստիճանի, որ հզի էր միապետական կարգերի դեմ ահեղ ընդվզումներով: Ռուս առաջավոր միտքը արթնացել ու ինքնագիտակցության էր կոչում հասարակական լայն շրջաններին: Մասսայական հուզումներն ու սյուռթկումները փոթորկի պես ընդգրկել էին անծայրածիր երկիրը:

Հետզհետե ծավալվող աշտ հուզումները կանխելու նպատակով, ցարական կառավարությունը անցկացրեց այսպես կոչված «գյուղացիական ռեֆորմ», որը, լենինի բնորոշմամբ, ճորտատիրական ռեֆորմ էր: Իրականում գյուղացիությունը մնում էր նույն ստրկական վիճակում, շարունակվում էին դաժան բռնությունն ու ճնշումը, շահագործումն ու կոլտպուտը:

Բայց «գյուղացիական ռեֆորմը» Ռուսաստանի տնտեսական-հասարակական հետագա զարգացման համար ունեցավ կարևոր նշանակություն. «Դա քայլ էր, — գրում է Լենինը, — Ռուսաստանը բուրժուական միապետության վերածելու ուղիով: Գյուղացիական ռեֆորմի բովանդակությունը բուրժուական էր; և այդ բովանդակությունը դրսևորվում էր այնքան ավելի ուշեղ, որքան ավելի քիչ էին կտրվում գյուղացիական հողերը, որքան ավելի լիովին էին այգայիսիները անջատվում կալվածատիրականից, որքան ավելի պակաս էր ճորտատերերին տրվող տուրքի չափը (այսինքն՝ «եսո դնումը»), որքան ավելի՝ ճորտատերերի ազդեցությունից ու ճնշումից ազատ էին տեղավորվում այս կամ այն վայրի գյուղացիները: Ուշափուլ գյուղացին դուրս էր պրծնում ճորտատիրոջ իշխանության տակից, ալյնշափուլ նա մտնում էր փողի իշխանության տակ, ընկնում էր ապրանքային արտադրության սլայմանների մեջ, կախման մեջ էր ընկնում ծնունդ առնող կապիտալից»¹:

Հետռեֆորմյան Ռուսաստանում արագ թափով զարգանում է կապիտալիզմը: Հասարակական-քաղաքական կյանքում տեղի են ունենում պատմական խոշոր իրադարձություններ: «61 թվականից հետո կապիտալիզմի զարգացումը Ռուսաստանում, — գրում է Լենինը, — ընթացավ այնպիսի արագությամբ, որ մի քանի տասնամյակներում կատարվեցին այնպիսի փոփոխումներ, որպիսիները եվրոպական մի քանի հին երկրներում տեղի էին ամբողջ հարյուրամյակներ»²:

¹ Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատոր 17, Երևան, 1950, էջ 131—132:

² Նույն տեղում:

Հիշյալ փոփոխություններն իրենց որոշակի հետև-
վանքներն են ունենում նաև Ռուսաստանի ծայրամասե-
րում բնակվող ժողովուրդների, այդ թվում և հայ ժո-
ղովրդի տնտեսական-հասարակական կյանքի համար:
Այդ երևույթի կարևոր նշանակությանն անդրադարձել է
ոչ միայն առաջավոր, նույնիսկ պահպանողական մա-
մուլը: Այսպես օրինակ, «Մեղու Հայաստանի» թերթը
1866 թվականին գրում է. «Այս անգամ էլ ամե-
լորդ շենք համարում մի քանի խոսք ասելու Ռուսաս-
տանի այս մի քանի տարվան մեջ վարած ներքին կյան-
քի վերա, որը համեմատելով անցյալի հետ շատ փո-
փոխություններ է կրել, որքան հայում ենք դեպի նորա
կատարելագործությունը և հառաջադիմությունը մարդ-
կության մեջ: Այս փոփոխությունների գլխավորներն են
սղատ տպագրությունը, գոնե երկու մայրաքաղաքների
մեջ»...¹:

Մոսկվայի, Պետերբուրգի, Կազանի, Դորպատի
համալսարաններն ավարտած հայ ուսանողները, որոնք
մոտիկից ու լավ ծանոթացել էին ռուս մամուլին, գրա-
կանությանը, թատրոնին, դպրոցին, սկսում են խորա-
պես մտահոգվել հայ ժողովրդի ու նրա կուլտուրայի
հետագա բախտով և զարգացման հեռանկարներով:

Առաջնահերթ ու հուզող խնդիր է դառնում Ռուսաս-
տանում ազգային սլարբերական մամուլի ստեղծումը,
որը պետք է նպաստեր հայ գրականության, լեզվի, ար-
վեստի հետագա զարգացմանը: XIX դարի հայ առա-
ջավոր մի շարք մտավորականներ դիմում են ցարական
կառավարությանը՝ թերթ կամ ամսագիր հրատարակելու
թույլտվություն ստանալու համար, սակայն սկզբում

¹ «Մեղու Հայաստանի», 1866, № 3:

դանադան պատրվականներով մերժվում են այդ գիմումները, բայց հետագա մի քանի տարիների ընթացքում, Թիֆլիսում, Մոսկվայում, Պետերբուրգում և Ռուսաստանի այլ քաղաքներում հետզհետե սկսում են լույս տեսնել հայկական թերթեր և ամսագրեր։ Այդ թերթերում ու ամսագրերում ինքնուրույն բազմապիսի ու բազմաթիվ նյութերի կողքին տպագրվում են նաև թարգմանություններ ուսս գրողներից, հոգվածներ ալդ գրողների մասին։

Ռուս-հայ գրական-կուլտուրական հարաբերությունները մտնում են զարգացման մի նոր շրջան։ Երկու ժողովուրդների լավագույն զավակները՝ գրողները, կոմպոզիտորները, նկարիչները, հրապարակախոսները հանդես են գալիս մամուլի էջերում և իրենց եռանդուն մասնակցություներ բերում ալդ ասնիվ ու վսեմ գործին։

Յակով Պետրովիչ Պոլոնսկին (1820—1898) ուսս առաջին նշանավոր բանաստեղծն էր, որ դեռևս անցյալ դարի 50-ական թվականների սկզբներին Սալաթ-Նովայի մասին բարձր գնահատության և մեծարանքի ջերմ խոսքով հանդես եկավ ուսս մամուլի էջերում։ Պոլոնսկին Կովկաս էր եկել 1846 թվականին և ապրել էր Թիֆլիսում մինչև 1851 թվականը։ Այդ տարիներին է, որ նա գրել է իր լավագույն բանաստեղծությունների շարքը Անդրկովկասի և հատկապես Վրաստանի մասին, մտերմական կապեր է հաստատել վրացական, ադրբեջանական և հայ մտավորականության հետ։ Դեռևս Մոսկվայում, ուսանողական տարիներին բարեկամական ջերմ հարաբերություններ էին ստեղծվել Յա. Պոլոնսկու և Գեորգ Ախվերդյանի միջև։ Թիֆլիսում Ախվերդյանը Պոլոնսկուն

հանգամանորեն ծանոթացնում է հայ ժողովրդի պատմությանը, գրականությանը և արվեստին: Լուս բանաստեղծին հատկապես գրավում է Սայաթ-Նովայի պոեզիան, որի երգերի հատորչակն այդ ժամանակ տալագրության էր պատրաստում Գ. Ախվերդյանը: Վերջինս թարգմանաբար ծանոթացնում է Պոլոնսկուն Սայաթ-Նովայի երգերին, բացատրում աշուղական երգերի արևելյան երանգների յուրահատկությունները, մեկնաբանում հատկապես Սայաթ-Նովայի ստեղծագործությունների մեծ հմայքի իմաստը: Այն մասին, թե ինչպես է ծանոթացել Սայաթ-Նովայի «Դավթարին», Պոլոնսկին գրում է. «Նս տեսա այն (բանաստեղծությունների տետրը) հայ գրականության սիրահար և հույսկան երգերի հավաքող Գ. Ախվերդյանի մոտ: Նրան հոմ էս պարտական, որ հնարավորություն ստեղծեց գրելու այս հոդվածը, որ առաջարկվում է «Կավկասի» ընթերցողներին»¹:

Պոլոնսկու հոդվածը մեծ հետաքրքրություն է առաջացնում Անդրկովկասի մտավորականության մեջ: Նրեք լեզուներով ստեղծագործող մեծ հոգչի հայտնաբերումն իսկապես որ արտակարգ երևույթ էր Անդրկովկասի կուլտուրական կյանքում:

Ուշագրավ է այն հանգամանքը, որ Սայաթ-Նովան այնքան է ոգեշնչում Պոլոնսկուն, որ վերջինս իր հոդվածն ավարտում է մի դեղեցիկ բանաստեղծությամբ: Պոլոնսկին գրում է. «Իմ հոդվածի վերջում, ես առաջարկում եմ մի բանաստեղծություն, գրված Սայաթ-Նովայի երգերից մեկի աղեկեցությամբ: Չեմ կարող ասել՝ իմ բանաստեղծությունը թարգմանություն է. երբ ես գրում էի

¹ „Кавказ“, 1851, № 1.

այն, հիշում էի միայն նրա եղանակը և այնուհետև լրիվ ազատութուն համարել իմ երևակայությանը»¹։

Ահա Պոլոնսկու բանաստեղծությունը.

САЯТ-НОВА

Много песков поглощают моря, унося их волнами,
Но берега их сыпучими вечно покрыты песками.
Много и песен умчит навсегда невозвратное время,
Новые встанут певцы и услышат их новое племя.
Если погибну я, знаю, что мир мои песни забудет,
Но для тебя, нежный друг мой, другого певца уж не будет.
Если погибну я, знаю, что свет не заметит утраты,
Ты только вспомнишь те песни, под звуки которых цвела ты.
Я просветил твоё сердце, а ты мой ум помрачила,
Я улыбаться учил, а ты плакать меня научила.
Так если смокну я, страстно любя тебя, друг благородный,
Где, разреши мне последний вопрос, где будет холодный
Прах мой покоем? Там ли, в далеких пределах чужбины.
Здесь ли, в саду, близ тебя, под навесом раяны?...²

Այս գողտրիկ բանաստեղծությունից բացի, Պոլոնսկին ունի և այլ բանաստեղծություններ՝ նվիրված Հայաստանին ու հայերին։ Առհասարակ նա միշտ առանձին հետաքրքրություն է հանդես բերել դեպի Հայաստանը։ Պոլոնսկու մասին գրած իր աշխատության մեջ Ի. Ս. Բոգոմոլովը գրում է. «Հետաքրքրությունը Հայաստանի նկատմամբ Պոլոնսկին ցուցաբերել է դեռևս մանկությունից։ Այդ հետաքրքրությունն առաջացել էր այն բանից, որ բանաստեղծի հայրը երկար ժամանակ աշխատել է Հայաստանում։ Հավանորեն, հոր նա-

¹ „Кавказ“, 1851, № 2.

² Նույն տեղում։

մակաների տպավորության տակ էլ Պոլոնսկին գրել է «Արարատ» բանաստեղծությունը, որը հրատարակվել է «МОСКВИТЯНИН» հանդեսում 1841 թվականին: Հետաքրքրությունը դեպի Հայաստանը Պոլոնսկու մոտ պահպանվել է երկար ժամանակ»¹:

Երբ Թիֆլիսում Պոլոնսկին զբաղված էր արևելյան ժողովուրդների և հատկապես Սայաթ-Նովայի բանաստեղծությունների ուսումնասիրությամբ, այդ նույն ժամանակաշրջանում Միքայել Նալբանդյանը Ռուսաստանում ուսումնասիրում էր ռուս գրականության մեծագույն վարպետների՝ Պուշկինի, Լերմոնտովի, Դոբոլի ստեղծագործությունները: Գեղարվեստական խոսքի այս մեծ հանճարներն անսահման ոգևորություն են առաջացնում Նալբանդյանի մեջ: Նա տեսնում էր, որ ռուս գրականությունը ներկայացնում է Ռուսաստանի իրական պատկերը: Սերը դեպի ժողովուրդը, նեխված կարյերի անողոր քննադատությունը, քաղաքացիական բարձր զգացումներ արթնացնելու և այդ զգացումներով ժողովրդին դաստիարակելու հղոր ուժը, ինչպես և գեղարվեստական ձևերի կատարելիությունը, լեզվի անուղական պարզությունը, — ռուս գրականության բնորոշ այս առանձնահատկություններին բաջատեղյակ էր Նալբանդյանը և խորապես գիտակցում էր նրա դերը ոչ միայն ռուս ժողովրդի, այլև Ռուսաստանի բոլոր ժողովուրդների հասարակական կյանքում: Եվ նա ձեռնամուխ է լինում լայնորեն սրտպագանդելու այդ գրականությունը: 1854 թվականի իր հոդվածներից մեկում

¹ И. С. Богомолов, Из истории русско-грузинских литературных взаимосвязей (Я. П. Полонский), Тбилиси, 1960, стр. 17—18.

Նալբանդյանը գրում է. «Մուսաստանի հայերը ծանոթանալով ուստ հեղինակներին՝ Պուշկինին, Ժուկովսկու, Լերմոնտովին, Գոգոլին և ուրիշների ստեղծագործությունների հետ, սքանչանում են և հրճվում նրանց լեզվի քաղցրությամբ...»¹:

Միքայել Նալբանդյանի 50-ական թվականներին գրած բանաստեղծությունների տետրում ինքնուրույն երկերի կողքին կային նաև գեղեցիկ թարգմանություններ ու փոխադրություններ Պուշկինից, Լերմոնտովից, Հայնեից, Բերանտեից և ուրիշ հեղինակներից: Այսպես, Պուշկինի «Կովկասի գերին» պոեմից Նալբանդյանը թարգմանել է «Չերքեզի երգը» հատվածը, Լերմոնտովի «Մարգարե»-ն, «Պալեստինու ոստը», «Ահճ»-ը: Պուշկինի «Պոետ» և «Պոետին» բանաստեղծությունների նմանությամբ Նալբանդյանը գրում է «Բանաստեղծ» ոտանավորը: Չնայած վերը նշված թարգմանությունները և փոխադրությունները վերաբերում են Նալբանդյանի ստեղծագործական կյանքի վաղ շրջանին, բայց դրանք Համազասպյանի և ուրիշների թարգմանությունների համեմատությամբ ոչ միայն մի քանի առաջ էին. այլև որակական մի նոր, ավելի բարձր աստիճան: Կամ տիրապետելով ուստ լեզվին, Նալբանդյանը կարողացել է խորապես ընկալել ուստական պոեզիայի գեղարվեստական, ոճական ասանձնահատկությունները և իր թարգմանությունների մեջ նրբորեն արտահայտել դրանք: Խոստապահանջ Նալբանդյանը այդ թարգմանությունները տպագրության չի հանձնել, հավանորեն նպատակ ունենալով հետագայում ավելի հզկել, ավելի սա-

¹ Մ. Նալբանդյան, երկերի լիակատար ժողովածու, հատոր 2, Երևան, 1947, էջ 58:

հուն դարձնել դրանք: Այսպես օրինակ՝ Նալբանդյանը 1853—1855 թվականներին թարգմանում է Լերմոնտովի «Մարգարե» բանաստեղծությունը, բայց չի տպագրում և հետագայում նորից անբաղադրելի դրան՝ զգալիորեն խմբագրում և մշակում է: Յուրյ տալու համար, թե Նալբանդյանն ինչպիսի աշխատանք է կատարել «Մարգարեի» թարգմանության վրա, Ֆենք մեջ կրեերենք այդ բանաստեղծության մի քառյակի ռուսերեն բնագիրը և նրա թարգմանության երկու տարբերակները.

Провозглашать я стал любви
И правды чистые ученья:
В меня все ближние мои
Бросали бешено каменья¹.

Թարգմանության առաջին տարբերակը.

Ես սկսա սեր քարոզել,
Սուրբ ուսումը հշմարտության.
Ինձ մերձավորքս ևս կատղած
Քար ձգեցին անարգության²:

Խմբագրված տարբերակը.

Սկսեցի սեր քարոզել,
Սուրբ ուսումը հշմարտության.
Եվ իմ բոլոր մերձավորքը
Կամեին ինձ քարկոծ առնել³:

Իր «Հիշատակարաններում» մեջ բերելով Լերմոնտովի այս քառյակողը, Նալբանդյանն ավելացնում է.

¹ М. Ю. Лермонтов, Сочинения в шести томах, том II, Москва, 1954, стр. 212.

² Մ. Նալբանդյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հատոր 1, Երևան, 1945, էջ 35:

³ Նույն տեղում, էջ 317:

«Եւլ արդարեւ ճշմարտությունն մի այնպիսի բան է, որ պատճառ է լինում մարդերի միմյանցից հեռանալուն»¹։

Ինչպե՞ս հայտնի է, Լերմոնտովի կյանքի վերջին շրջանի լավագույն ստեղծագործություններից մեկն է «Մարգարեն»։ Բիլինսկին այդ բանաստեղծութեան մասին հիացած բացականչել է. «Մտքի ինչպիսի՞ խորություն, արտահայտման ինչպիսի՞ հզոր ուժ։ Այդպիսի բանաստեղծութեան Ռուսաստանը դեռ երկար, շատ երկար կսպասի»²։

«Մարգարե» բանաստեղծութեան խիղախ, ցասումնալի, ազատատենչ ողին հայ շատ բանաստեղծների է հուզել, և պատահական չէ, որ բացի Նալբանդյանից այն թարգմանել են Ստ. Նալարյանը, Գ. Դոդոխյանը, Լ. Մանվելյանը, Ա. Մատուրյանը, Ո. Անտփյանը և ուրիշներ։

Նալբանդյանի սրտին առանձնապես մոտ է եղել ռուս բեռլյուցիոն դեմոկրատների քաղաքացիական-բեռլյուցիոն պոեզիան։ Դոբրոլյուբովը, Նեկրասովը, Միխայլովը, Օգարինը նրա սիրելի բանաստեղծներն էին։ Խորապես ներշնչված Օգարևի «Свобода» բանաստեղծութեան մարտական ոգով, Նալբանդյանը գրում է իր լավագույն բանաստեղծություններից մեկը՝ «Ազատությունը», որը անցյալ դարի 50—60-ական թվականների բեռլյուցիոն պոեզիայի գոհարներից է։ Բանաստեղծը նշում է, որ ինքը դեռևս «անբարբառ մի մանուկ», մանկական օրորոցում «ուխտում է ազատությունը սիրել»։ Մեծանալով նա տեսնում է, որ ազատութեան ճանա-

¹ Մ. Նալբանդյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հատոր 1, Երևան, 1945, էջ 317։

² В. Г. Белинский, том 8, 1907, стр. 430.

ալարհը փշոտ է, բայց նրան ոչինչ չի սասանում և ամբողջ ձայնով նա դառնում է ազատութեան թշնամիներին և գոչում.

— Ազատութիւն, — գոչեցի, —
 Թող որոտա իմ գլխին
 Փայլակ, կայծակ, հուր, երկաթ,
 Թող դալ գնե թշնամին,
 Ես մինչ ի մահ, կախաղան,
 Մինչև անարգ մահու ոյուն,
 Պիտի գոռամ, պիտ կրկնեմ
 Անդադար. ազատութիւն՝

Ազատութեան մեծ ու անմահ երգչի ռեուլուցիոն աշս կողը լայն ճանապարհ հարթեց հայ դեմոկրատական-ռեուլուցիոն պոեզիայի հետագա զարգացման համար:

Նալբանդյանը մոտիկից շփվել է ռուս գրականութեան առաջավոր շրջաններին, ծանոթ ու մոտ հարաբերութեան մեջ է եղել այնպիսի մեծանուն գրողների հետ, ինչպիսիք են՝ Տուրգենևը, Գերցենը և Օգարևը: Այդ գրողներն իրենց նամակներում մեծագույն հիացմունքով, սիրով և համակրանքով են արտահայտվել Նալբանդյանի մասին, նրա մեջ տեսնելով ազատութեան մարտիկին, ռուս ժողովուրդի ու նրա կուլտուրայի իսկական բարեկամին:

1862 թվականի հունվարին Նալբանդյանը Լոնդոնում ծանոթանում է Գերցենի և Օգարևի հետ: Սկսվում է Նալբանդյանի ռեուլուցիոն գործունեութեան նոր, ավելի լայն ու եռուն շրջանը: Նալբանդյանի անձնական

¹ Մ. Նալբանդյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հատոր 1, Երևան, 1945, էջ 442:

ծանոթութիւնը ուսանական ռեուլյուցիոն շարժման ակահաւոր զեմքերի հետ խոշոր նշանակութիւն է ունենում նրա հետագա ռեուլյուցիոն-զեմոկրատական գործունեութեան համար: Առանձնապէս սրտազին մտերմութիւն է ստեղծվում Գերցենի ու Նալբանդյանի միջև:

Նալբանդյանն ակտիւ մասնակցութիւն է ունենում «Լոնդոնի պրոպագանդիստների» գործունեութեանը: Գերցենը և Օգարեւը Նալբանդյանի մեջ տեսնում էին ազնվագույն, մարդը ու իր ամբողջ էութեամբ ռեուլյուցիոն գործին նվիրված մարդու:

1862 թվականի ապրիլի 11-ին Գերցենը բարձր գնահատականով է Նալբանդյանին ներկայացնում Տուրգենեին. «Այս երկտողը, — գրում է Գերցենը, — քեզ կհանձնի բժշկութեան ազնվագույն և ամենաբարի զոկտոր Նալբանդովը: Սիրով բնգունիր նրան. նա դրան լիովին արժանի է»¹:

Երբ Նալբանդյանն արտասահմանից վերադառնում է Ռուսաստան, Բախունինը, խնդրում է նրան ամեն կերպ աջակցել իր կնոջը՝ Սիրիբից տեղափոխելու Պետերբուրգ և ապա Լոնդոն: Գերցենը ներբռնած դեմ էր այդ պլանին և առհասարակ աշխատում էր ամեն կերպ հեռու պահել Նալբանդյանին Բախունինից: Նա վախենում էր, որ Նալբանդյանի մասնակցութիւնը Բախունինի կնոջ տեղափոխման գործին կվնասի Նալբանդյանին: Այդ մասին 1862 թվականի ապրիլի 21-ին Գերցենը գրում է Ի. Ս. Տուրգենեին և խնդրում, որ նա իր կողմից զգուշացնի Նալբանդյանին. «Նալբանդովը, շատ ու շատ ազնիւ և լավ մարդ է: Մի՛ թույլ տուր, որ նա՝ բերի-

¹ А. И. Герцен, Полное собрание сочинений, том XV. Петроград, 1920, стр. 105.

այստեղ Բակունինի կնոջը... Առդիր նամակը հանձնիր Նալբանդովին, եթե նա չի մեկնել: Եթե մեկնել է՝ բեր քեզ հետ»¹:

Գերցենի, Օգարևի միջոցով Նալբանդյանը մոտիկից ծանոթանում է նաև Ռուսաստանում աշխատող ռևոլյուցիոն-դեմոկրատների հետ, նրանց հետ կազմակերպչական կապեր է ստեղծում: Ռուսաստան ուղարկած իր նամակներում Գերցենը հաճախակի է հիշում Նալբանդյանին. այդ տեսակետից հետաքրքիր է Գերցենի 1862 թվականի հունիսի 20-ի մի նամակը՝ ուղղված Ն. Տ. Սերնո-Սոլովևիչին, որտեղ Նալբանդյանի մասին գրում է հետևյալ տողերը. «Ողջունեցեք նրան, դա ազնվագույն մարդ է. հայտնեցեք նրան, որ մենք հիշում ու սիրում ենք իրեն»²:

Միայն Գերցենը չէ, որ Նալբանդյանի մասին այդպիսի մեծ սիրով ու բացառիկ համակրանքով է խոսում: Նույն Սերնո-Սոլովևիչին ուղղած նամակում Օգարևը գրում է. «Նալբանդովը ոսկի հոգի է, անձնվեր՝ առանց շահախնդրության, անձնվեր՝ միամտորեն, մինչև սրբություն»³:

Նույնպիսի ջերմ վերաբերմունք է ունեցել ղեպի Նալբանդյանը Բակունինը: Ահա բազմաթիվ փաստերից միայն մեկը: 1862 թվականի հունիսի 16-ին իր եղբոր կնոջն ուղղած նամակում Բակունինը գրում է. «Լա՛վ ծանոթացիր Նալբանդովի հետ, փայփայի՛ր նրան. նա ոսկի մարդ է՝ ամբողջովին հոգի և ամբողջովին անձ-

¹ А. И. Герцен, Полное собр. соч., т. XV, Петроград, 1920, стр. 108.

² Նույն տեղում, էջ 219—220:

³ Նույն տեղում, էջ 218:

նվիրություն. ես կարծում եմ՝ դու կսիրես նրան առաջին բոլորից: Այ, օրինակ, Ի. Ս. Տուրգենևը, ուրիշ բան է. նա նույնպես շատ բարի է, բայց աստված դիտե, որ ինքն աստված է. նա և՛ խելոք է, և՛ սիրալիր, բայց չի մոռանում իրեն, չունի այն սուրբ պարզությունը, ինչ որ ունի Նալբանդովը...»¹:

Ի. Ս. Տուրգենևը ևս իր նամակներում ջերմ համակրանքով է խոսում Նալբանդյանի մասին: Տուրգենևի այդպիսի վերաբերմունքը դեպի Նալբանդյանը նկատելի է, օրինակ, Բակունինի մի նամակից: «Ես, — գրում է 1862 թ. ապրիլի 24-ին Բակունինը, — մենք բոլորս շատ ուրախ ենք, որ Ջեզ այդպես սիրեց ալևոր Տուրգենևը. և քանի որ զգացմունքները միշտ լինում են փոխադարձ, ապա դուք, անտարակույս, պակաս չսիրեցիր նրան: Ես ստացա նրա նամակը և կպատասխանեմ այսօր երեկոյան»²:

Նալբանդյանն անձնվիրաբար պայքարեց Ռուսաստանի ազատագրության համար, նրա մեջ տեսնելով հայ ժողովրդի փրկությունը, նրա ազգային վերածնունդը: «Ռուսիո ազատությունը, ընդհանուր մարդկության ազատության վերաբերմամբ, մեծ խորհուրդ ունի»³, — գրել է նա:

Ռուսաստանի և նրա դերի նկատմամբ Նալբանդյանի հայտնած խմաստուն այս միտքը լիովին հաստատվեց պատմության հետագա զարգացմամբ, Ռու-

¹ М и х. Л е м к е, Очерки освободительн. движения 60-х годов, Петербург, 1908, стр. 124—125.

² Նույն տեղում, էջ 75—76:

³ Մ. Ն ա լ բ ա ն դ յ ա ն, Երկերի լիակատար ժողովածու, հատոր 3, Երևան, 1940, էջ 61:

սաստանն իսկապես դարձավ մարդկության ազատության մեծ փարոսը:

Մենք արդեն խոսել ենք այն մասին, թե ինչպիսի Սմբատ Շահազիզը հենց իր ստեղծագործական կյանքի սկզբից կապված է եղել ոռոս գրականության, ոռոս 60-ականների հետ և արձագանքել է ժամանակի առաջավոր գաղափարներին: Տասնյակ տարիներ հետո անդրադառնալով այդ ժամանակաշրջանին, Շահազիզը նշում է, որ ոռոս-հայ գրական-հասարակական կյանքում դա բեկման ու մեծ իրադարձությունների շրջան էր: Նա գրում է. «Հայտնի է մեզ բոլորիս, որ մինչև վաթսուներկան թվականները, գրականությունը մեր մեջ համարվում էր որպես արվեստ, կտրված կենսական հարցերից և յուր հիմքը դրած օղի վրա, քան թե հողի: Նույն թվականներին՝ առաջ ի. Աբովյան, բայց գլխավորապես Ս. Նազարյանց և Մ. Նալբանդյանց յուրյանց կրիտիկական հոգովածներով ցույց տվին, որ գրականությունն ազգի պատմության գլխավոր գործորդն է, պատկանում է դեղարվեստին և գիտության և բայի լավ ներշնչումներից, պետք է տարածեն ժողովրդի մեջ իդեալներ»¹:

Ռուս պոեզիայի մեծագույն վարպետները՝ Պուշկինը, Լերմոնտովը, Նեկրասովը Շահազիզի սիրելի բանաստեղծները և ուսուցիչներն են: Ռուսական կյանքը. ոռոս իրականությունը չափազանց հարազատ են եղել նրա համար: Գրականագետ Յուրի Վեսելովսկին Սմբատ Շահազիզի մասին գրած իր աշխատության մեջ որոշակի ընդգծում է նրա օրգանական կապը ոռոս գրական-

¹ Ս. Շահազիզյան, Ամառնային նամակներ, Մոսկվա, 1897, էջ 174:

նության հետ: Նա գրում է. «Քիչ կան հայ գրողներ, որոնց կյանքն ու գործունեությունն այնպես մտախից կապված լիներ ուս իրականության հետ, ինչպես Շահազիզը»¹:

Իրավացի է այս դիտողությունը: 55 երկար տարիներ Շահազիզը ապրել է հայրենիքից հեռու, ուստի իրականության մեջ: «Նրա լավ բանաստեղծությունները,— նշում է Վեսելովսկին,— գրված են Մոսկվայում ու նրա շրջակայքում... Իր ստեղծագործությունների մեջ նա հիշատակում է Պուշկինի, Լերմոնտովի, Կռիլովի, Ֆոնտիզինի, Կարամզինի, Շիշկովի, Ուլինսկու մասին, ՇՕ-ական թվականների «Սովրեմեննիկի» և «Ռուսսկի վեստնիկի» մասին և այլն»²:

Շահազիզը գոհունակությամբ է արձանագրել իր կապը ուստի գրականության հետ, այդ գրականության բարերար դերն իր և իր գրչակից ընկերների ստեղծագործությունների համար: Նրա նշանավոր «Լեռնի վիշտը» կրում է ուստի գրականության երկու մեծ հանճարների՝ Պուշկինի և Լերմոնտովի ազդեցությունը: Ինքը՝ Շահազիզը չի ժխտում այդ ազդեցությունը ոչ միայն «Լեռնի վիշտի», այլև առհասարակ իր ամբողջ ստեղծագործությունների վրա: Ահա ի՛նչ է գրում նա իր մի նամակում. «Ռուս բանաստեղծներից ամենից ավելի ուժեղ տպավորություն են գործել ինձ վրա, իհարկե, Պուշկինը և Լերմոնտովը... Պուշկինն ինձ միշտ հրապուրել է նախ և առաջ որպես բազմակողմանի և ճշմարտացի բանաստեղծ-գեղարվեստագետ, որի ստեղծագործու-

¹ Ю. Веселовский, Армянский поэт Смба́т Шах-Азиз, Москва, 1902, стр. 10.

² Նույն տեղում:

Թյունները ղգայուն ընթերցողի համար հանդիսանում են կարծես դրախտային գեղեցկության փայլուն, սքանչելի ծաղկած մի պարտեզ... նրա պոեզիայի, մասնավորապես «Ելզենի Օնեգինի» (որոշ շափով նույնիսկ «Կոմս Նուլինի») աղդեցության հետքերը տեղ-տեղ նկատելի են իմ «Լեոնի վշտում»։ Անկախ դրանից, ես մի ժամանակ մտադրել և սկսել էի գրել հայկական կյանքից մի պոեմ, որը կլիներ մասամբ մի նմանողություն «Ելզենի Օնեգինին», առանձնապես պոեմի վիսպական հանգույցի Տատյանայի պատմությունը։ Դրանից առաջ իմ «Ազատության ժամեր» ժողովածույում ես արդեն փորձել էի կարողացածիս չափ նմանվել Պուշկինին, Թարգմանել եմ նրա «Կուրոկ Յանտարնի» բանաստեղծությունը, նրա աղդեցությամբ գրված իմ սեփական գործերին որոշ դեպքում, նրա առանձին բանաստեղծությունները էսիգրաֆի էին դարձել»¹։

1872 թվականին Շահազիզը գրել է մի քառատող՝ նվիրված Պուշկինին։ Դա լավագույն արտահայտությունն է այն մեծ սիրո, որ նա տածել է դեպի ռուս մեծ բանաստեղծը։ Ահա այդ քառատողը.

Իմ սրտի սիրած պոետ դու անգին,
Որ դյութել ևս ինձ սիրո գովանքով,
Տածել ևս հոգիս ոսկե քնարով,
Կեցցե՛ս հավիտյան, կեցցե՛ս դու, Պուշկին²։

Երկրորդ բանաստեղծը, որի ստեղծագործություններն անսահման սիրելի են եղել Շահազիզի համար, Լերմոնտովն էր։ Նրա մասին պոետը գրել է. «Ինչ վե-

¹ Ю. Веселовский, Русское влияние в современной армянской литературе, Москва, 1909, стр. 12 - 13.

² Ս. Շահազիզ, Երկեր, Երևան, 1947, էջ 226:

րարերում է Լերմոնտովին, ապա նրա երկերը (օրինակ «Մեր ժամանակի հերոսը») միշտ բաղմամբիւ խորհրդածություններ էին առաջացնում իմ մեջ, ինձ վրա ազդում էին իրենց ներքին բովանդակությամբ, տալիս էին որոշ շարժառիթներ և թեմաներ մշակման համար: Նթե «Լեոնի վշտի» համար էպիգրաֆ է վերցված «Մեր ժամանակի հերոսից», եթե դրանից առաջ «Ազատության ժամերում» մի գեպրում հիշատակված է Լերմոնտովի անունը, ապա իմ «Մի քանի խոսք իմ ընթերցողներին» գրքում, որը լույս տեսավ 1903 թվականին, մեջբերում է արված Լերմոնտովից՝ այնտեղ, ուր ես խոսում եմ մեր ժամանակակից երիտասարդության ցանկալի վերաբերմունքի մասին գեպի հայրենիքի անցյալը»¹:

Պուշկինին նվիրված Լերմոնտովի «Պոետի մահը» բանաստեղծությունը, ինչպես Ռուսաստանի շատ ժողովուրդների, այնպես էլ հայ գրականության մեջ մեծ արձագանք է գտել: Համարյա մեր բոլոր անվանի գրողները տարրեր առիթներով իրենց հիացմունքի ջերմ խոսքն են ասել այդ բանաստեղծության առթիվ: Շահազիզը առաջին հայ բանաստեղծն էր, որ արձագանքեց Լերմոնտովի «Պոետի մահը» հռչակավոր բանաստեղծությանը: Նրա «Աղգային վիճակ» ոտանավորի շատ տողեր հիշեցնում են «Պոետի մահը»: Այսպես օրինակ Լերմոնտովը գրում է.

Но есть и божий суд, наперсники разврата!
Есть грозный суд: он ждет;
Он не доступен звону злата,
И мысли и дела он знает наперед.

¹ Ю. Веселовский, Русское влияние в современной армянской литературе, Москва, 1909, стр. 13.

Тогда напрасно вы прибегнете к злословью:
Оно вам не поможет вновь,
И вы не смоете всей вашей черной кровью
Поэта праведную кровь!¹

Զմբոստ, զայրույթով լի այս տողերը դեռևս
60-ական թվականներին հետևյալ ձևով է ընկալել Շա-
հազիզը.

Բայց սպասեցե՛ք, որդի՛ք խաւարի,
Կդա ձե՛ր վերա ահեղ դատաւտան.
Նորան գրավելու չեն ոսկելի
Գանձերն ու պարկերն սև հարստութեան:
Կերթան, կանցանկն այս դառն օրերը.—
Կդա երևան նոր ազգ, նոր կյանքով,
Նա կդատե ձեր վատթար գործերը,
Ամո՞թու արձան ձեզ նվիրելով²:

Ինչպես տեսնում ենք, Շահազիզի կյանքն ու դրա-
կան գործունեությունը բազմաթիվ թելերով կապված
են ռուս գրականության, ռուս իրականության հետ:

Ստեփանոս Նազարյանը տարբեր առիթներով բազ-
միցս անդրադարձել է Ռուսաստանի հասարակական-
քաղաքական կյանքին, ռուս գրականության ու արվես-
տի հարցերին: Իր խմբագրած «Հյուսիսատիպի» էջե-
րում նա տպագրել է բազմաթիվ թարգմանություններ
ռուս և եվրոպական գրողներից³, հոդվածներ այդ գրող-
ների մասին: Ինքը՝ Նազարյանը նույնպես հանդես է
եկել թարգմանություններով: Այսպես, օրինակ, նա

¹ М. Ю. Лермонтов. Сочинения в шести томах, II, Москва, 1954, стр. 86.

² Մ. Շահազիզ, Երկեր, Երևան, 1947, էջ 41—42:

³ Տե՛ս «Հյուսիսատիպի» պոեզիան, կազմեց Մ. Սադյան, Երևան, 1956:

Թարգմանել է Լերմոնտովի «Մարգարե» բանաստեղծությունը, որ ժամանակին եղել է հայ երիտասարդության ուշադրության կենտրոնում: Նաղարչանը ոգեշնչված ներածական է գրել «Դեկ» Թարգմանության առթիվ: Այդ ներածականը փոքր է, բայց ուշադրավ՝ որպես Լերմոնտովի մասին առաջին գնահատականի խոսք հայ իրականության մեջ: «Ասենք իսկույն մեր հայկական ընթերցողին, — գրում է Նաղարչանը, — թե Միքայիլ Լերմոնտովը յուր բանաստեղծական ասպարեզի մեջ հանդիսանում է մեր առաջև իբրև Ալեքսանդր Պուշկինի հավասարակշիռ հաջորդը, կամ թե մանավանդ իբրև նորա վաստակակիցը: Եվ Լերմոնտովի վախճանը եղավ նույնպես, որպես եղել էր Պուշկինի վախճանը: Ինչպես սա յուր «Եվգենիոս Օնեգին» բանաստեղծության մեջ մարգարեաբար նախագուշակել էր յուր մահվան կերպը, այնպես էլ Լերմոնտովը յուր բոմանի մեջ «Հերոս մեր ժամանակի» և մի շատ զարմանալի բան — գրեթե բոլոր բառ, ուղիղ և անփրկելի նշանակելով պատահարի հանգամանքը: Լերմոնտովը, հավիվ թե երեսուն տարեկան, մեռավ 1841 թվականի հուլիսի 27-ին, մի մենամարտության (դուելի) մեջ Կովկասում, ուր աքսորված էր նա այն վրեժխնդիր տաղերգության պատճառով, որ հնչեցուցել էր Պուշկինի գերեզմանի վերա»¹:

Լերմոնտովի պոեզիայի գնահատման հարցում Նաղարչանը հետևելով ուրա որոշ քննադատների, չափազանցապես է Բալլունի ազդեցությունը, սակայն այդ հանգամանքը չի խանգարել Նաղարչանին ընդդժեռել Լերմոնտովի «առավել ազատ, առավել ինքնիշխան և առավել ալյրական խոսքը, որ Ռուսաստանը խոսել է

¹ «Հյուսիսսփայլ», 1864, № 1:

մինչև այսօր աշխարհի հրապարակում: Լերմոնտովի բանաստեղծական սլաշտոնն էր մի ազատ, առանձնավոր, բարձրագահ հոգու պատերազմ ընդդեմ մի անողորքելի ինքնակալության, որ կամեր մեծ ու փոքր հավասարել միմյանց, և անտարակույս, այս ազատազգաց ռուսի հուսահատությունը դեմ հանդիման ցարի բռնավալությանը, էր ավելի արդարացի և հիմնավոր, քան թե անգլիական լորդի հուսահատությունը դեմ հանդիման լուր աշխարհի սրպեսությունը»¹:

Հաջողությամբ շրջանցելով ժամանակի դրաֆնությունների բոլոր խստությունները, Նադարյանը կարողացել է ճշմարտացիորեն ցույց տալ Լերմոնտովի ստեղծագործությունների իսկական իմաստը, որ այն «բարձրագահ հոգու պատերազմ է ընդդեմ մի անողորքելի ինքնակալության»:

Ռուս-հայ գրական կապերի պատմության մեջ բացառիկ նշանակալից երևույթ էր Լերմոնտովի «Դեի» թարգմանությունը, որ կատարել էր երիտասարդ բանաստեղծ Մանուկ Սաղաթյանը:

Մեկ դար է անցել «Դեի» առաջին հայերեն թարգմանությունից հետո: Այսօր, ինչպես շատ տարիներ առաջ, կարող ենք ասել, որ Սաղաթյանի թարգմանությունը բնագրին հավասար, բանաստեղծական մեծ վարպետությամբ կերտված մի գործ է, որ փայլուն կերպով դիմացել է մեկ ամբողջ դարի քննության և դեռ երկար կշարունակի մնալ որպես թարգմանական սովորալ գոհար: Հայ նշանավոր բանաստեղծների, քննադատների, հրապարակախոսների մի քանի սերունդ հիացմունքով են

¹ «Հյուսիսափայլ», 1864, № 1:

խոսեւ այդ թարգմանութեան մասին: Մեծ է դրա պատմական նշանակութիւնը: Բայց այսօր, մեկ դար հետո էլ, Սաղաթեանի թարգմանութիւնը պահպանել է իր թարմութիւնը, իր պոետական բարձր արվեստը: Տասնյակ տարիների ընթացքում «Դևի» նոր թարգմանութեան շատ փորձեր են եղել, բայց նրանցից և ոչ մեկը չի կարողացել դերազանցել Սաղաթեանին: Սաղաթեանի «Դևի» թարգմանութեան հմայքն ու վարպետութիւնն ունեցող թարգմանութիւնները ինքնուրույն ստեղծագործութիւնների իրավունքով մանուկ են տվյալ ժողովրդի դրականութեան մեջ և ապրում դարեր: Որոշ, թեկուզ մասնակի, պատկերացում տալու համար, բերենք «Դևի» երդումից մի փոքրիկ հատված.

Երգվում եմ ահա ստեղծագործության
Առաջին օրով,

Երգվում եմ ահա նորա կատարման
Եվ վերջին օրով,

Նշավակութեամբ մեղադարտութեան
Տալիս եմ երգում,

Եվ հաղթանակը սուրբ ճշմարտության
Վկա եմ բերում.

Երգվում եմ անկման դառն կակիծով

Եվ հաղթանակի կարճատև ցնորրով,

Քո հետ տեսութեամբ երգվում եմ նույնպես,

Եվ հրաժեշտով, որ դալոց է մեզ.

Ողջ հոգիների ժողովարանով

Եվ իմ հպատակ միաբանների

Ճակատադրով,

Անաշտ և սուրբ հրեշտակների,

Այն է, իմ արթուն թշնամիների

Սուր սուսերներով.

Երկինք ու գծովք վկա են խոսքիս,

Երկրի սրբութեամբ երգում եմ ուտում.
Երգում եմ և բո վերջին հալացրով,
Եվ բո առաջին ջերմ արտասուքով!....

(Клянусь я первым днем творенья,
Клянусь его последним днем,
Клянусь позором преступления
И вечной правды торжеством.
Клянусь паденья горькой мукой,
Победы краткою мечтой;
Клянусь свиданием с тобой
И вновь грозящею разлукой.
Клянуся сонмищем духов,
Судьбою братний мне подвластных,
Мечами ангелов бесстрастных,
Моих недремлющих врагов;
Клянуся небом я и адом,
Земной святыней и тобой,
Клянусь твоим последним взглядом,
Твоею первою слезой...)².

Հասկանալի է, որ վերը բերած փոքրիկ հատվածը չի կարող թարգմանություն ամբողջական պատկերացումը տալ, բայց տեղեկատվություն է, որ Սադաթյանը մեծագույն վարպետությամբ է կատարել իր թարգմանությունը:

60-ական թվականներին Ի. Ա. Կոիլովի առաջնորդությամբ Երևանի թարգմանությունների հանդես է գալիս Գարրիել Այվազյանը: Այվազյանը տիրապետում էր բազմաթիվ հին ու նոր լեզուների: Արտակարգ բնգունակությունների տեր այդ մարդը գիտեր հիմնավոր երաժշտություն, հունարեն, լատիներեն, արաբերեն, պարսկերեն,

¹ «Հյուսիսփայլ» պոեզիան, Երևան, 1956, էջ 375—376:

² М. Ю. Лермонтов, Сочинения в шести томах, том 4, Москва, 1955, стр. 208.

նոր լեզուներից իտալերեն, ռուսերեն, ֆրանսերեն, անգլերեն, գերմաներեն, տաճկերեն և այլն: Այվազյանը հատկապես լավ տիրապետում էր ռուսերենին, քաջ ծանոթ էր ռուս պառլամենտական ու պատմությանը: Դեռևս 1836 թվականին նա Վենետիկում հրատարակում է «Համառոտ պատմություն ռուսաց» աշխատությունը:

Ռուսերենից Այվազյանը կատարել է շատ թարգմանություններ, բայց Կոնիլովի առակների թարգմանությունը նա տվել է կարենորագույն նշանակություն: Հայ մամուլի էջերում Կոնիլովի առանձին առակներ հրկայել են դեռևս 40—50-ական թվականներին: Բայց այդ թարգմանությունները մեծ մասամբ զրարար էին և անմատչելի բնթերյոյների լայն շրջաններին: Այվազյանը Կոնիլովի առակները թարգմանում է արևմտահայ գրական լեզվով: 1866 թվականին, Թեոդոսիայում, Այվազյանն իր թարգմանությունները հրատարակում է առանձին գրքով՝ «Հատընտիր առակք Քոնիլովի»: Գրքում ղեակված էին Կոնիլովի 91 լավագույն առակները: Մամուլը լավ գնահատական է տալիս Այվազյանի թարգմանություններին: Ոգեշնչված ռուս մեծ առևտրախոս բանաստեղծով, Այվազյանը շարունակում և թարգմանում է Կոնիլովի բոլոր առակները, մշակում ու խմբագրում է նախորդ թարգմանությունները և այդ բոլոր մի մեծագիր ու շքեղ հատորով հրատարակում 1870 թվականին, Պուտում: Հատորին, որպես առաջարան, կցված է ռուս քննադատ Պ. Ա. Պլեանյովի հոդվածը՝ նվիրված Կոնիլովի կյանքին ու գրական գործունեությանը: 70-ական թվականներից սկսած Այվազյանի թարգմանությունները լայն տեղ են գտնում զարոցական դասագրքերում, գրական քրեստոմատիաներում: Գրա-

կան քննադատությունն անդրադառնալով Այվազյանի
 թարգմանություններին, նշել է, որ դրանք կատարված
 են սիրով, վարպետությամբ, բարձր ճաշակով, որ բազ-
 մահմուտ թարգմանիչը կարողացել է խորապես ըմբռնել
 քնազրի ոգին, ոճական երանգները, ժողովրդական
 խմաստը և այդ բոլորը փայլուն հաջողությամբ հսկաց-
 նել: Լեոն իր «Ռուսահայոց գրականությունը» աշխա-
 տության մեջ Այվազյանի այդ թարգմանության մասին
 գրել է. «Չէ կարելի մոռանալ ուրա անակախոս Կոնիովի
 առակների թարգմանությունը, որ կատարել է Գաբրիել
 վարդապետ Այվազյանը: Ռուսահայերի լեզուն այդտեղ
 ոչինչ գործ չէ կատարել. հոյակապ թարգմանությունը
 ամբողջովին արևմտահայ լեզվի հաղթանակն է: Ո՞ր-
 պիսի չքնաղ պարզություն, որքա՞ն նրբություն՝ հեգնու-
 թյուն, ծաղր արտահայտելու համար: Այդ գործը կարելի
 է համարել մեր աշխարհաբար բանաստեղծական գրա-
 կանության պարծանքներից մեկը»¹:

Կոնիովից կատարած Այվազյանի թարգմանություն-
 ների մասին սովետական գրականագիտությունը ևս իր
 դրական խոսքն է ասել: «Կոնիովի թարգմանության հա-
 չողությունը, — գրում է պրոֆ. Ա. Տերահրջանը, — պիտի
 բացատրել նաև նրանով, որ Այվազյանն առհասարակ
 իր գրական գործունեության ընթացքում այդ ժանրին
 մեծ ուշադրություն է ընծայել. գրա հետևանքով ուսում-
 նասիրել է ոչ միայն հայ, ալլև օտար առակների ժո-
 ղովածուները, ինքն էլ իր կողմից կազմել և հրատա-
 րակել է ուրիշ հատընտիրներ, ինչպես ևս «Առակը խրիմ-
 ցոց լեզվով», որ նա 1875 թվականին լույս է ընծայել

¹ Լեոն, Ռուսահայոց գրականությունը, Վենետիկ, 1904,
 էջ 35:

Ռոստովում, իսկ նույն տարում Պոլսում հրատարակել է «Հաղար և մի առակքավոր բանք»¹։

Այվաղյանի թարգմանությունների շնորհիվ անցյալ դարի 60-ական թվականներից սկսած ռուս հանճարեղ առակախոսը դառնում է հայ ընթերցողի սիրելի գրողը։ Այվաղյանի կատարած Կոխլովի առակների թարգմանությունների այդ ամբողջական հատորը վերահրատարակվել է 1896 թվականին, Վաղարշապատում։

Հայացքներով լինելով խիստ պահպանողական, Այվաղյանը իր թարգմանություններով խորապես նույնատեղ է ռուս մեծ առակախոսի մասնաշաղկապմանը հայ իրականության մեջ և մենք պարտավոր ենք անդրադառնալ դրան, որպես 19-րդ դարի գրական Նշանակալից ու կարևոր փաստի։

XIX դարի երկրորդ կեսի հայ մտավորականությանը խորապես հուղում են ժողովրդական լուսավորության խնդիրները։ Այս ասպարեղում գործող հիմնական դեմքերը դարձյալ գրողներն էին։ Ուշագործ է, որ նախասովետական շրջանի համարյա բոլոր անվանի հայ գրողները միաժամանակ եղել են ականավոր մանկավարժներ։ Այն պայքարը, որ սկսել էին Աբովյանը, Նազարյանը և ուրիշներ՝ հայ դպրոցն ազատելու կղերի իշխանութունից, որոշակի հաջողությունների է հասնում XIX դարի 60—70-ական թվականներին։ Այդ պայքարում իր նշանակալից դերն է ունենում նաև ռուս առաջավոր մանկավարժութունը, հատկապես ռուս մեծ մանկավարժ Կոնստանտին Դմիտրիևիչ Ուշինսկին (1824—1870)։

¹ Ա. Տ ե ր տ ե ր յ ա ն, Ռուս մեծ առակախոս-բանաստեղծը, Երևան, 1944, էջ 78։

Ուշինսկու մանկավարժական ուսմունքի հիմքում ընկած էր խոր հումանիզմը, սերը դեպի հայրենիքը, աշխատանքն ու աշխատավորը, հավատը դեպի լավ ապագան, գիտությունն ու լուսավորությունը: Նա հաջողությամբ կենսագործեց Բելինսկու, Չերնիշևսկու, Դոբրոլյուբովի գեմոկրատական հոյակապ տրադիցիաները ժողովրդական լուսավորության ասպարեզում: Ուշինսկու դերն ու նշանակությունը գեղեցիկ ու դիպուկ կերպով բնորոշել է մի այլ խոշոր մանկավարժ՝ Լ. Ն. Մոդզալևսկին 1895 թվականի դեկտեմբերի 22-ին արտասանած իր ճառում. «Ուշինսկին մեր իսկական ժողովրդական մանկավարժն է, ճիշտ այնպես, ինչպիսի կոմոնոսովը մեր ժողովրդական գիտնականն է, Սուվորովը՝ մեր ժողովրդական զորավարը, Պուշկինը՝ մեր ժողովրդական բանաստեղծը, Գլինսկան՝ մեր ժողովրդական կոմպոզիտորը»¹:

60—70-ական թվականներին, ինչպես և հետագա տարիներին Ուշինսկին ղգալի քանակությամբ հայ աշակերտներ ու հետևորդներ է ունեցել:

Հայ ականավոր մանկավարժներից Սեդրակ Մանգինյանն առաջինն էր, որ դեռևս 1869 թվականին Պետերբուրգում հրատարակում է «Հայերեն կարդալ և գրել ուսուցանելու հրահանգը», որտեղ մանկավարժության սխոլաստիկ, հին ձևերը ժխտելով, առաջադրում է ուսուցման նոր, ժամանակի համար առաջավոր մեթոդներ: Իր այդ «Հրահանգի» առաջաբանում Մանգինյանը գրում է. «Հարկավոր ենք համարում այստեղ հիշել, թե այս մեր տետրակը հորինելու համար մենք գլխավորապես օգտու

¹ К. Д. Ушинский в портретах, иллюстрациях, документах, Ленинград, 1950, стр. 100.

քաղեցինք Ուշինսկու և Պատուսնի աշխատութիւններից»¹:

Հայ առաջափոր մտավորականութեանը ջերմորեն ողջունեց մանկավարժական այդ առաջադրանքները: Հետագայում Մանգինյանն Ուշինսկու օրինակով կազմում է դասագրքեր ու ձեռնարկներ հայկական դպրոցների համար:

Երկրորդ խոշոր հայ մանկավարժը, որ հետևում է Ուշինսկուն, առաջնորդվում նրա մանկավարժական սկզբունքներով՝ Նիկողայոս Տեր-Ղևոնդյանն էր: 1871 թվականին, Ռիֆլիսում Տեր-Ղևոնդյանը հրատարակում է «Մայրենի լեզու» դասագիրքը, որը կազմված է Ուշինսկու «РОДНОЕ СЛОВО» դասագրքի հետևութեամբ, հայ դպրոցների համար տասնյակ տարիներ շարունակ միակ օրինակելի դասագիրքն է եղել և բազմիցս վերահրատարակվել է: Ուշինսկու մասին Տեր-Ղևոնդյանը գրել է. «մոռաց մանկավարժական գրականութեան այս հսկա ներկայացուցիչը, թե իր կենդանութեան ժամանակ և թե մահից հետո շատ հալածանքների է ենթարկվել: Կարդալով այս արտօքո կարգի անձնավորութեան կենսագրութեանը, մարդ չի իմանում, թե ինչի վերա ալելի դարմանա՝ սորա հակառակորդների համառ շարամաութեան, թե իրան Ուշինսկու անընկճելի բնավորութեան ու նորա քարոզած դադավարների մշտական թարմութեան վրա»²:

¹ «Հայերեն կարդալ և գրել ուսուցանելու հրահանգ», Պետերբուրգ, 1869, էջ 5:

² Կ. Դ. Ուշինսկի. Ուսումնա-դաստիարակչական աշխատանքը դպրոցում, Երևան, 1945, էջ XI—XII (Ա. Մովսիսյանի առաջարկում):

Ն. Տեր-Ղևոնդյանի «Մայրենի լեզու» դասագրքի հրատարակ գալու տարեթիվը հայ հրատարակախոսության համարել է պատմական: Լեոն ոգեշնչված գրել է. «1871 թվականին Թիֆլիսում լույս տեսավ Նիկողայոս Տեր-Ղևոնդյանի «Մայրենի լեզու» առաջին տարի, դասագիրքը: Դա նոր ժամանակի, նոր ուղղության իսկապարարություն էր: Դասագիրքը կազմված էր ուսու հռչակավոր մանկավարժ Ուշինսկու «Родное слово» դասագրքի հետևողականությամբ և մեծագույն մասամբ թարգմանություն էր այդ դասագրքից: Բայց հայ կազմողն աշխատել էր մոտիկ մնալ հայ լեզվի հարազատ ոճերին, տալիս էր նույնիսկ և շատ ինքնուրույն հատվածներ: Հայտնի է, որ Ուշինսկու ստեղծած մեծ գործն այն էր, որ նա ժողովրդական ոգու վրա կառուցեց սկզբնական ուսումը և այսպիսով ազգայնացրեց ուսական դպրոցը»¹:

Երկար տարիներ շարունակ Տեր-Ղևոնդյանը քրտնաջան գործել է հայ մանկավարժության ասպարեզում: Նա թողել է հարուստ ժառանգություն, որ արժանի է բազմակողմանի ուսումնասիրության:

Մեծ ու պատվավոր տեղ է զբաղում հայ մանկավարժության պատմության մեջ տաղանդավոր գրող Ղազարոս Աղայանը: Նա ժողովրդական մանկավարժի անուն էր վաստակել դեռևս ասնցյալ դարի 70-ական թվականներին: Տասնյակ տարիներ շարունակ նա հետևողական ու կրքոտ պայքար է մղել հայ դպրոցը, ուսուցման ու դաստիարակության խնդիրները ժողովրդական լայն հիմքերի վրա դնելու համար: Իզուր չէ, որ

¹ Լևոն, Պատմություն երևանի հայոց թեմական հոգևոր դպրոցի, Թիֆլիս, 1914, էջ 240—241:

Նրան անվանում էին «Հայ Ուշինսկի»: Լեոն իրավացիորեն գրել է, որ Հայ իրականության մեջ Աղայանը կատարեց Ուշինսկու դերը: «Հանձին Աղայանի, — գրում է Լեոն, — կատարյալ հաղթանակ և համառարած տիրապետություն էր ստանում ժողովրդական սկզբունքը դաստիարակության մեջ: Այս կողմից Աղայանին պետք է հատկացվի նույն տեղն, ինչ ունի Ուշինսկին ռուսական մանկավարժության մեջ: Գլխավորապես Աղայանի «Մայրենի լեզու» դասագրքի շնորհիվ էր, որ Հայ դպրոցը դարձավ ազգային ոչ միայն լեզվով, այլև սոցիալապես հոգեբանական ուրույնության մը, որ ներկայացնում էր Հայ ժողովուրդը»¹:

Աղայանը հայտնի է մայրենի լեզվի իր նշանավոր դասագրքերով, որոնք գործել են նաև սովետական առաջին տարիներին: Նրա «Ուսումն մայրենի լեզվի» դասագիրքը, որ լույս տեսավ 1874 թվականին և տասնյակ անգամ վերահրատարակվեց, կաղմված է ժամանակի եվրոպական ու ռուսական մանկավարժության առաջավոր մեթոդներով: Հիմնական սկզբունքը, որ կիրառել է նա, հնչական մեթոդն է: Իր հոգևածներից մեկում Աղայանը գրել է. «Հնչական եղանակով դիր սովորեցնելը քիչ ժամանակ չէ, որ սկսել է մեր մեջ: Այդ ձևին էր հետևում երջանկահիշատակ խաչատուր Արսվյանը մեզանից մոտ 40 տարի առաջ... Նրանից մոտ 20 տարի հետո Թիֆլիսի դիմնապիտայի Հայ աշակերտներ (Գ. Տեր-Աղեքսանդրյանը, Ա. Նրիցյանը, Չ. Գրիգորյանը և այլք) վերանայեցին հնչական եղանակը միայրբենարանով և սկսեցին ձրի դաս տալ Թիֆլիսի

¹ Լեոն, Պատմություն Երևանի հայոց թեմական հոգևոր շպրոցի, Թիֆլիս, 1914, էջ 581—582:

ծխական դարձոցներում, որ նույն ձևն ընդհանրացնեն։ Այդ շարժումն այլևս կանգ չառավ, Պետերբուրգի հայ ուսանողներն ևս հրատարակեցին մի այբբենարան, դարձյալ հնչական եղանակով։ Այդ միջոցին արդեն Ուշինսկին յուր այբբենարանով մեծ հռչակ էր ստացել Ռուսաստանում։ Պարոն Տեր-Ղևոնդյանը օգուտ քաղեց նորա հռչակից և թարգմանեց նորա այբբենարանը»¹։

Հայ մանկավարժությանը խոշոր ծառայություններ է մատուցել Առաքել Բահաթրյանը։ Կարճատե, բայց մանկավարժական գործունեության փայլուն ուղի է անցել նա։ «Բահաթրյանի մանկավարժական գործունեությունը, — գրում է պրոֆ. Ա. Շավարշյանը, — տեղի ունեցավ այն ոլահին, երբ Ռուսաստանում ամենուրեք սփռվում էին Կ. Ուշինսկու, Լ. Տոլստոյի և ուրիշների մանկավարժական դիդակտիկական առողջ հայացքները, նաև կովկասահայ իրականության մեջ, որտեղ հայերեն փոխադրությամբ լույս էին տեսել Ուշինսկու հռչակավոր դասագրքերը — «Родное слово» և «Детский мир», որոնց հետևողությամբ իրենց դասագրքերը կազմեցին Ղ. Աղայանը, Ս. Մանգինյանը և ուրիշները»²։

Ինչպես Ն. Տեր-Ղևոնդյանը, Ս. Մանգինյանը և Ղ. Աղայանը, Առաքել Բահաթրյանը ևս իր գործունեության մեջ լայնորեն կիրառել է Ուշինսկու դիդակտիկական հայացքները։

Հայ գրողների ու մանկավարժների մի քանի սերունդ մեծ երախտիքով ուսումնասիրել են Գ. Դ. Ուշինսկու ստեղծագործությունները, նրա մանկավարժական

¹ «Վարժարան», 1882, № 4։

² Պրոֆ. Ա. Շավարշյան, Առաքել Բահաթրյանի մանկավարժական գործունեությունը և հայացքները, Երևան, 1956, էջ 10։

ավանդները, մեթոդական ու դաստիարակչական սկզբունքները և լայնորեն կիրառել հայ դպրոցում:

Այսօր, երբ համարյա մի ամբողջ դար է մեզ բաժանում ուսումնական մեծ մանկավարժի գործունեությունը ժամանակաշրջանից, նրա հանճարեղ ստեղծագործությունները դարձյալ պահպանել են իրենց գիտական թարմությունն ու կենսական նշանակությունը: Լավ է ասել Մ. Ի. Կալինինը. «Մեզ մոտ արդեն սոցիալիստական հասարակարգ է: Բայց ես տեսնում եմ, որ այն գաղափարները, որոնք իր ժամանակին զարգացնում էր Ուշինսկին... իսկական մանկավարժական գաղափարներ են: Ավելին, ես կարծում եմ, որ այդ գաղափարները միայն մեր սոցիալիստական հասարակության մեջ կարող են լիովին իրագործվել»¹:

Կ. Դ. Ուշինսկու երկերը տասնյակ հազարավոր օրինակներով լույս են տեսել աշխարհի շատ լեզուներով: Բացի առանձին գործերից, 1958—1959 թվականներին երկու մեծածավալ հատորով լույս են տեսել հայերեն նրա «Մանկավարժական ընտիր երկերը»:

Կ. Դ. Ուշինսկին ճանաչված ու սիրված հեղինակ է հայ մտավորականության լայն շրջաններում:

Հայ ուսուցիչական դրամատուրգիայի և թատրոնի զարգացումը սերտորեն կապված է XIX դարի ռուսական արվեստի հարուստ տրագիցիաների հետ: Գրիբոեդովի և Գոգոլի կոմեդիաները, Շչեպկինի թատրոնը ուժեղ խթան հանդիսացան այդ տրագիցիաների զարգացման համար: Մի առանձին փայլով դրանք դրսևորվեցին

¹ М. И. Калинин, О коммунистическом воспитании, Москва, 1956, стр. 217.

Ալեքսանդր Նիկոլաևիչ Օստրովսկու (1823—1886) ստեղծագործությունների մեջ:

Օստրովսկու դրամատուրգիան մի ամբողջ դարագլուխ է կազմում ռուս գրականության մեջ: Նրա «Լեմպրոպը», «Անտառը», «Նկամտալիք պաշտոնը», «Գայլեր և ոչխարները», «Տաղանդներ ու երկրպագուները», «Անմեղ մեղավորները» և մյուս երկերը ռուս և համաշխարհային դրամատուրգիայի լավագույն նմուշներից են¹:

Առաջին ռուս մեծ դրամատուրգը, որի ստեղծագործությունները մուտք գործեցին հայ թատրոնը, Օստրովսկին էր: Նա ճանապարհ բացեց նաև ռուս մյուս խոշոր դրամատուրգների համար:

1864 թվականին Գևորգ Չմշկյանի դրամատիկական խումբը բեմադրում է Օստրովսկու «Ուրբշի և ահնակը մի նստիր» կոմեդիան՝ Գ. Տեր-Ալեքսանդրյանի թարգմանությամբ: Վերջինն, հավանորեն, ռուս դրամատուրգի երկը ժողովրդին ավելի հասկանալի դարձնելու նկատառումով, այն թարգմանել է թիֆլիսահայ բարբառով, վերնագիրն անգամ փոխել ու կոչել է «Ով քու բարբ չէ, հեղը մի՛ ձգվի»: Այս փաստն ինքնին վկայում է, որ հայ բեմի նոր գործիչները, վճռական շրջադարձ էին կատարել դեպի բնախառնական թատրոնն ու դրամատուրգիան: Նախնադպանն ու Նուբարյանը տեսականորեն հիմնավորել էին նոր, բնախառնական թատրոնի անհրաժեշտությունը, նրա կենսական նշանակությունը: Ս. Մանգինյանը, Գ. Չմշկյանը, Մ. Ամրիկյանը, Պ. Պոռչյանը, Գ. Սունդուկյանը և ուրիշներ դարձան նոր թատրոնի ստեղծման եռանդուն մասնակիցներ:

¹ А. И. Ревякин, А. Н. Островский (Жизнь и творчество), Москва, 1949.

րը, նրա հիմնական սյուները: Այդ գործում նրանց մեծապես օգնեց ռուս ռեալիստական դրամատուրգիան, հատկապես Օստրովսկու և Սուխովո-Կորիլինի դրամատուրգիան: Այն փաստը, որ Օստրովսկու «Ուրիշի սահնակը մի նստիր» ներկայացմանը մասնակցում էին հայ բեմի լավագույն ուժերը, պատահական երևույթ չէր: Պատահական չէր և ներկայացման հաջողութունը: 60-ական թվականների հայ թատրոնի գործիչները իրենց պաշտօնարական ու գեղարվեստական հայացքներով լիովին պատրաստ էին ռուս ռեալիստական դրամատուրգիայի և հատկապես Օստրովսկու մուտքն ապահովելու հայ իրականության մեջ:

Այդպես էլ եղավ:

Հայ թատրոնի ռեպերտուարում Օստրովսկին գրավում է պատվավոր տեղ: Իրար հետևից թարգմանվում ու բեմադրվում են նրա համարյա բոլոր նշանավոր պիեսները: Թարգմանված պիեսների թիվը մի տասնյակից անցնում է: Առանձին պիեսներ թարգմանվել են 4—5 անգամ: Օստրովսկու պիեսների թարգմանությամբ հանդես են եկել հայ անվանի դրողները և արվեստագետները՝ Շիրվանզադեն, Հովհ. Արեւյանը, Ստ. Զորյանը, Լ. Քալանթարը և ուրիշներ:

Հայ թատրոնում Օստրովսկու պիեսների բազմաթիվ բեմադրությունների մեջ առանձնակի տեղ է գրավում 1880 թվականի «Եկամտավոր պաշտոն» պիեսի ներկայացումը, որին մասնակցել են հայ բեմի այնպիսի մեծագույն վարպետներ, ինչպիսիք են Ադամյանն ու Միրանուշը: Հանրահայտ է, որ այդ երկու գերասաններն էլ հռչակվել են եվրոպական կլասիկայով: Օստրովսկին նոր երևույթ էր: Նրա ստեղծած կերպարները ռուսական

կյանքի խոր, բազմակողմանի ու ցայտուն արտահայտություններն էին, կերպարներ, որոնք դրսևորում էին սոցիալական հզոր բախումները, հակասություններն ու ներհակությունները, մարդկային հոգու անհուն տենչանքները:

Ադամյան-ժադովը ծառանում է իշխող նեխվածության, ստի ու կեղծիքի պեմ, սակայն դաժան իրականությունը կործանում է նրա ազնիվ գաղափարներն ու պեղեցիկ երազանքները:

Ժամանակակիցների վկայությամբ Ադամյանի անդուգական խաղը խոր ու անջնջելի տալավորություն է դործում: Ադամյան-ժադովը հանդես է գալիս նաև ուսուհանդիսականների առաջ և արժանանում նրանց բարձր գնահատականին: Հետագայում ժադովի դերում հանդես են եկել հայ բեմի խոշոր վարպետներ Հովհ. Աբելյանը, Հովհ. Զարիֆյանը, Հր. Ներսիսյանը և ուրիշներ:

Մոսկվայում Ադամյանը ծանոթանում է ուսմեծ դրամատուրգի հետ, հյուրընկալվում նրա մոտ, երկար ու սրտազին զրուցում արվեստի, թատրոնի, դրականության մասին: Օստրովսկին անշափ գոհ էր, տեսնելով իր առջև Ադամյան-ժադովին՝ գեղեցիկ, կրակոտ, վեհ:

Օստրովսկու հետ անձամբ ծանոթ էր հայ մեծ դրամատուրգ Գաբրիել Սունդուկյանը: Ստեղծագործական հարազատությունը մոտեցրել ու բարեկամներ էր դարձրել երկու մեծ դրամատուրգներին: Օստրովսկին հանաչել ու բարձր է գնահատել հայ ժողովրդի մեծ դրամատուրգին: Թիֆլիսում գտնված ժամանակ, 1883 թվականին, նա Սունդուկյանից վերցրել էր «Պեպոլի» ուսաներեն ձեռագիր թարգմանությունը՝ խմբագրելու ու Մոսկվայի Փոքր թատրոնում բեմադրելու համար: Այդ տե-

սակեալից ուշագրաւ է և մենք անհրաժեշտ ենք համարում մեջ բերել մի հետաքրքիր փաստաթուղթ, որը ցույց է տալիս Սունդուկյանի և Օստրովսկու կապը: 1911 թվականի հունիսի 9-ին, «Ռուսական ստարինա» ժուռնալի խմբագրութունը հետեյալ նամակն է ուղարկում Սունդուկյանին.

Մեծապատիւ պ. Գաբրիել Սունդուկյանց

«Ռուսական ստարինա» խմբագրութունը ջերմորեն խնդրում է Ձեզ ուղարկել Ձեր շափաղանց հետաքրքիր հիշողութիւնները Գոգուի, Շչեպկինի և Օստրովսկու մասին, նմանապես Օստրովսկու Ձեզ ուղարկած նամակները՝ «Ռուսական ստարինայում» տպագրելու համար:

Խմբագրութունը բարձր է գնահատում Ձեր սքանչելի ստեղծագործութիւնները, Ձեր դրամատիկական բարձր տաղանդը և հատկապես «Պեպոն», «Քանդած օջախը» և «Ամուսինները»:

Ձեզ շատ հարգող Պ. Վորոնով՝¹

Ինչպէս տեսնում ենք, «Ռուսական ստարինա» ժուռնալի շուրջը համախմբւած ուսական առաջավոր ինտելիգենցիան, ոչ միայն ճանաչում էր Սունդուկյանին, որպէս նշանավոր դրամատուրգի, այլև բարձր էր գնահատում նրա մեծատաղանդ երկերը՝ «Պեպոն», «Քանդած օջախը», «Ամուսինները» և այլն:

1911 թվականի հունիսի 24-ին Սունդուկյանը հետեյալ պատասխան նամակն է ուղարկում «Ռուսական ստարինա» ժուռնալի խմբագրին.

¹ ՀՍՍՌ ԳԱ Գրականութեան և արվեստի ինստիտուտ, Սունդուկյանի ֆոնդ:

«Մեծարդո»

Պավել Նիկոլակիչ.

Ի պատասխան Ձեր հարգելի նամակին, որ ստացել եմ Թիֆլիսում՝ իմ այնտեղից հենց դուրս գալուց առաջ, պատիվ եմ համարում հաղորդել Ձեզ, որ ես բախտ եմ ունեցել ծանոթանալ Ալեքսանդր Նիկոլակիչ Օստրովսկու հետ, նրա Թիֆլիսում եղած օրերին, ինժեներ Բախմետևի տանը, հաշի ժամանակ: Եվ մեր մեջ անմիջապես սկսվեց մտերմական-բարեկամական զրույց գրականության, թատրոնի, ժողովրդական լուսավորության դործի և այլ խնդիրների մասին: Դրանից հետո շուտով ի պատիվ նրա կալացումով ներկայացրում վրաց ազնվականության թատրոնում վրացերեն լեզվով: Խաղում էին Ալեքսանդր Նիկոլակիչի և իմ պիեսները և մի ուրիշ բան, որ աչժմ չեմ հիշում: Ալեքսանդր Նիկոլակիչը նստած էր բեկետաժի օթյակում, ես՝ պարտերում: Ալեքսանդր Նիկոլակիչի պիեսի ներկայացումից հետո ես՝ նրան ուղղած աղմկալի ծափահարությունների միջոցին՝ շտապ վեր բարձրացա, որ սեղմեմ նրա թանկագին ձեռքը, որը և կատարեցի հանդիպելով նրան միջանցքում: Նա ինձ տարավ իր օթյակը, ծանոթացրեց այնտեղ նստած երրորդ հետ և նստեցրեց նրա կողքին: Նրանք երկուսով էլ շատ սիրալիր և ուշադիր վերաբերմունք ցույց տվին և մինչև ներկայացման վերջանալը այլևս չթողին, որ ես դուրս գամ իրենց օթյակից:

Ալեքսանդր Նիկոլակիչն իմանալով, որ ես ունեմ իմ «Պեսլո» պիեսի ուսերեն ձեռագիր թարգմանությունը, Թիֆլիսից Մոսկվա մեկնելուց առաջ վերցրեց այն ինձնից, խոստանալով նայել, շտկել լեզուն, եթե հար-

կալոր լինի, և այնտեղ բեմադրել: Սակայն Ալեքսանդր Նիկոլաևիչի ցանկությունը չէր կարող իրագործված լինել նրա հիվանդանալու և հետո վախճանվելու պատճառով՝ ի մեծ ցավ Ռուսաստանի բովանդակ լնտելի-գենցիայի: Ալեքսանդր Նիկոլաևիչի բարի վերաբերմունքն իմ հանգեպ ես երբեք չեմ մոռանա»¹:

Օստրովսկու արխիվում պահպանվել է Սունդուկյանի «Պեպոյի» ուսերեն ձեռագրի այն օրինակը, որ Սունդուկյանը նվիրել է Օստրովսկուն՝ նրա Թիֆլիսում գտնված ժամանակ: Այդ ձեռագրի շապկի վրա Սունդուկյանը գրել է. «Ալեքսանդր Նիկոլաևիչ Օստրովսկուն ի նշան խորին հարգանքի: Դաբրիել Սունդուկյանց. 28 հոկտեմբերի 1883 թ., Թիֆլիս»: Դա «Պեպոյի» ուսերեն առաջին թարգմանությունն էր, որ կատարել էր ինքը՝ Սունդուկյանը և խմբագրել ուս պրոֆ. թատերական գործիչ Պ. Ա. Օպոչինինը:

Ճանապարհորդական իր օրագրերում Օստրովսկին 1883 թվականի հոկտեմբերի 28-ին գրում է. «Սունդուկյանը բերեց իր երկերը հայերեն լեզվով»²: Պրոֆ. Կ. Ն. Դերժավինը 1949 թվականին Օստրովսկու անձնական գրադարանում հայտնաբերել է Սունդուկյանի «Պեպո», «Խաթաբալա», «Բանդած օջախ» և «Գիշերվա սարը խեղ է» պիեսների հայերեն առանձին հրատարակությունները, ինչպես և «Պեպոյի» վրացերեն հրատարակությունը՝ Սունդուկյանի մականգրությամբ³:

¹ Գ. Սունդուկյան, երկերի լիակատար ժողովածու, Երևան, 1931, էջ 425:

² А. Н. Островский, Дневники и письма, Москва, 1937, стр. 83.

³ „Коммунист“, 1950, № 131.

Գրական քննադատությունը և գրական հասարակայնությունը ժամանակին նշել են Օստրովսկու և Սունդուկյանի ստեղծագործությունների հոգեհարազատությունը: Այդ մասին Շիրվանզադեն գրել է. «Սունդուկյանցը իրապաշտ էր, անաղարտ, ուղում եմ տալ՝ նրա գրիչը զերծ էր նատուրալիզմի շարավիյց: Նյութի տեսակետից նա հայ Օստրովսկին էր: Ինչպես ուռ թառե-րադիրը, նա խարաղանեց «խավարի թագավորությունը», այսինքն վաճառականությունը»¹:

Անդրադառնալով Սունդուկյանի ստեղծած կերպարներին, Շիրվանզադեն իրավացիորեն նկատել է, որ զիմզիմովները և Օստրովսկու դամոսկվաբեչկայի վաշխառուները միևնույն խավարի թագավորության ծնունդ են:

Նշելով ուռ զրականության ազդեցությունը Սունդուկյանի ստեղծագործությունների վրա, Շիրվանզադեն միաժամանակ իրավացիորեն նկատել է, որ այդ ազդեցությունները չեն ջնջել և չէին կարող ջնջել Սունդուկյանի ինքնատիպությունը, նրա, որպես ազգային գրողի առանձնահատկությունները: 1912 թվականի մարտի 28-ին, Սունդուկյանի հիշատակին նվիրված երեկոյին արտասանած ճառում Շիրվանզադեն ասել է. «Ինքնախաբեություն կլինի հերքել այն խորին ազդեցությունը, որ ունեցել է նրա վրա եվրոպական գրականությունը, մանավանդ ռուսականը՝ սկսած Գրիբոեդովից, Լերմոնտովից և Գոգոլից մինչև յուր ժամանակակից Օստրովսկին: Սակայն որքան ևս խորն է եղել այդ ազդեցությունը, չի կարողացել Սունդուկյանի մեջ աղա-

¹ Շիրվանզադե. Երկերի լիակատար ժողովածու, հատոր 8, Երևան, 1951, էջ 196:

վաղել ինքնուրույնության ոգին: Ո՛չ նրա Պեպոն ու Զիմզիմովը, և ո՛չ մանափանդ Գիֆոն ու Կակուվին չեն կրում իրենց վրա նմանություն ինքնուրույնության և ո՛չ մի նշույլ: Բոլոր աչք տիպերը, ինչպես և նրա մյուս պիեսների գործող անձիք, ազգային են: Այնքան ազգային, որ նույնիսկ սպեցիֆիկ բնավորություն են ստանում»¹:

Ռուս մամուլը խոսելով Սունդուկյանի մասին, գիտել է նրան որպես հայկական Օստրովսկու: Այսպես օրինակ, 1907 թվականին «Զակավկադիա» թերթը գրում է. «Անշուշտ լավագույն հայ գրամատուրգ Գ. Ն. Սունդուկյանը ըստ իրավունքի և ծառայությունների, հայ գրականության պատմության մեջ նույն տեղն է գրավում, ինչ տեղ ունակումում գրավում է Օստրովսկին»²:

Ո՛չ միայն Սունդուկյանի, այլև առհասարակ հայ սեռի խոստական գրամատուրգիայի զարգացման գործում մեծ է Օստրովսկու դերը: Հայ գրողներին, արվեստի գործիչներին նա սեղանել է հումանիզմի, ժողովրդանության բարձր գաղափարներով, կյանքի խորը ճանաչողությամբ և այն բաղմակողմանի պատկերելու ձգտումով:

Ռուս հասարակական, գրական ու գիտական լայն շրջաններում ճանաչում ու բարձր էին դնահատում Գ. Սունդուկյանին, ունական մամուլի էջերում նրա մասին հոդվածներ էին տպագրվում: Սունդուկյանի

¹ Շ ի ր վ ա ն գ ա գ ե, Երկերի լիակատար ժողովածու, հատոր 9, Երևան, 1955, էջ 414:

² «Закавказье», 1907, № 7.

³ «Օստրովսկին, հայ գրամատուրգիան և թատրոնը» հարցին իրենց աշխատություններում անդրադարձել են Գ. Արովը, Ս. Մեյիբոսթյանը, Կ. Գրիգորյանը, Ռ. Զարյանը, Ս. Հարությունյանը, Ա. Բարսյանը և ուրիշներ:

ստեղծագործությաններին ծանոթ էր ոուս և համաշխարհային գրամատուրգիայի լավագույն մասնագետներին և ահա դեմիկոս Ալեքսեյ Վեսելովսկին՝ նրա վրա ուժեղ ու անջնջելի տպավորություն է գործել հատկապես «Պեպոն»։ Ա. Վեսելովսկուն հայտնի էր, որ Սունդուկյանը սովորել է Պետերբուրգում, գտնադրակիլ ոուս և համաշխարհային կուլտուրայի լավագույն արագիցիաներով։ Նրան հայտնի էր, որ եվրոպական ու ոուս գրողներից շատ բան է սովորել Սունդուկյանը, ոգեշնչվել ու կոել է նրանց բարերար ազդեցությունը։ Հաճելի է նշել, որ Ա. Վեսելովսկին ոուս քննադատներից առաջինն էր, որ հանգես եկավ հրատարակորեն և ընդդժեց Սունդուկյանի ստեղծագործությունների ինքնատիպությունը, նրա ստեղծած աննման կերպարների ազդեցությունը բնույթը։ «Նրա վրա, — գրում է Ա. Վեսելովսկին, — կարող են ազդեցություններ եղած լինել և, իհարկե, եղել են. ուստական նոր կոմեդիան, հատկապես Օստրովսկին, վերջին տեղը չեն գրառում։ Այնուամենայնիվ՝ անկախ, ազատ է գրված սքանչելի «Պեպոն»։ Օստրովսկու ողջ կենցաղային թատրոնում նրա (Պեպոյի) նմանը չկա թե՛ մտահղացմամբ և թե՛ դրսևոր անձի բնութագրությամբ՝ նրա սոցիալական ու ժողովրդական հիմունքով, միևնույն ժամանակ հուզելու և արտում կոմիզմի գիպուկ գտնված բնդհանուր, մարդկային երանդներով»¹։

90-ական թվականներին Ա. Վեսելովսկին տեսնում է «Պեպոն» բեմի վրա։ Նա ծանոթ էր «Պեպոյի» ուսերեն թարգմանությանը, որ լույս էր տեսել 1896 թվականին։ «Պեպոյի» կուս կառուցվածքը, ցայտուն կերպարները,

¹ «Армянский вестник», 1916, № 31.

հողերանական լարված անցումները ամբողջական ու կենդանի տպավորություն են գործում Ա. Վեսելովսկու վրա: «Պեպոն» է եղել առիթը, որ Վեսելովսկին հետագայում ծանոթացել է Սունդուկյանի հետ: «Մեզ ծանոթացրեց նրա «Պեպոն», — գրում է Վեսելովսկին, — ճշմարիտ կոմիդմով, ժողովրդական կենցաղի ուժով, մարդասիրական մտքով փայլատակող նրա այդ լավագույն ստեղծագործությունը՝ լի անխարդախ, կենդանի հերպարներով, որոնք շրջապատում են կոմեդիայի կենտրոնական անձին՝ հայկական Ֆիգարոյին, հին, անարդար կարգերի դեմ ուղղված իր մարտակոչով ու բողոքով, կինոտյի հումորով և ժողովրդական բաղմունքունից դուրս եկածի մարտական քաջությամբ: Կոմեդիայի փայլն ու պայծառությունն ապշեցնում էին նույնիսկ ռուսական թարգմանությունն ընթերցելիս...»¹:

1896 թվականին Ա. Վեսելովսկին ծանոթանում է «Պեպոյի» անմահ հեղինակի հետ: Նրանք անկեղծորեն բարեկամանում, մտերմական ու երկար դրույցներ են ունենում: Վեսելովսկուն հիացնում են Սունդուկյանի հարուստ գիտելիքներն ինչպես Արևելքի, այնպես էլ Արևմուտքի գրականության, լեզուների և կուլտուրայի բնագավառում: «Սերը դեպի իր ժողովուրդը, — գրում է Վեսելովսկին, — նրան հողևոր օգուտ բերելու ցանկությունը փայլում էին նրա խոսքերի մեջ, որոնք օտար էին այն ամենին, ինչ ցուցադրական է, լեցուն էին մտքով, տաղանդով, հումորով: Ժողովրդական կենցաղի բոլոր խավերի սրամիտ բնութագրումները՝ սկսած քարայրած դանդախների անգրջհեղեղյան մակարդակից մինչև ունևոր վերնախավերի կեղծափայլ կուլտուրան ու ետո-

¹ «Армянский вестник», 1916, № 31.

սիրությունը, իր պիեսներում, հատկապես իր գլխավոր կոմեդիայում հանդես բերված խարակտերների և անձանց մասին հեղինակի խիստ հետաքրքիր բացատրություններին հաջորդում էին այնպիսի պատողություններ ու հայացքներ, որոնք արտացոլում էին նրա ընդարձակ ծանոթությունը ռուսական ու արևմտյան դրականությանը և ընդհանրացնող մտքի լրջությանը»¹:

Հայ ժողովրդի մեծ դրամատուրգը լայն շփման ու նամակագրական կապերի մեջ է եղել ռուս և եվրոպական շատ գրողների հետ: Բավական է նշել, որ այդ գրողների թվում էին Վիկտոր Հյուգոն, Ալեքսանդր Դյուման և ուրիշներ:

Հայ-ռուսական հասարակական-քաղաքական և դրական-կուլտուրական հարաբերությունները զարգացման նոր շրջափուլի մեջ են մտնում 1877—1878 թվականների ռուս-թուրքական պատերազմի տարիներին: Հանրահայտ է, որ Ռուսաստանի Թուրքիայի դեմ մղած բոլոր պատերազմների ժամանակ հայերը միշտ էլ հանդիսացել են ռուսական բանակի վստահելի ու հավատարիմ զինակիցները: Անդրադառնալով 1826—1828 և 1828—1829 թթ. ռուս-պարսկական և ռուս-թուրքական պատերազմների մի քանի հարցերին, ռուս գրող Ս. Գլինկան գրել է, որ հայերը «իրենց բոլոր ուժերը գործադրում էին ռուսական զենքի հաղթանակի համար»:

Հայ և ռուս ժողովուրդների բարեկամությունը ստուգվել է պատերազմական ծանր փորձությունների բովում: Հայ մամուլի էջերը լի են հաղարարվոր փաստերով, թե Թուրքիայի լծի տակ հեծող հայ ժողովուրդը

¹ „Армянский вестник“, 1916, № 31.

ինչպիսի սրտառուչ, ջերմ ու անսահման նվիրվածութ-
յամբ է դիմավորել ռուսական բանակին: Նա իր սուրբ
պարտքն է համարել ազատարար ռուս զինվորի հետ
միասին մարտի դաշտ մտնել ու կռվել ընդհանուր թշնա-
մու դեմ: Եղբայրական բարեկամություն աչյ փառատերն
իրենց արտացոլումն են դտել նաև ռուսական մամու-
լում: Ռուսական «ГОЛОС» թերթը 1877 թվականին գրել է.
«Երբ մեր զորքերն անցան սահմանը, երբ հայերն իշանց
եկեղեցականաց առաջնորդությամբ խաչով ու խաչվա-
ռով հանդիպեցան մեր զորքերին, երբ նորա իրանց ու-
նեցած ամեն միջոցներով, երբեմն մինչև անգամ անուց
խնայելու իրանց կաշքն ու կյանքը — օգնում էին մեր
զորքերին, տոնում էին ռուսաց զենքի յուրաքանչյուր
հաջողությունը»¹:

Ռուս-թուրքական պատերազմների վերաբերյալ
ամենուրեք՝ պաշտոնական ղեկուցադրերում, ուսումնա-
կան մեմուարներում, օրագրերում և նամակներում ընդ-
գրծվում է, որ հայերը պատերազմի ատրիներին ան-
զնահատելի օգնություն էին ցույց տալիս ռուսական
բանակին²:

Հայերի ռուսական օրիննապիսան, թուրքական բար-
բարոս չծից ազատազրվելու նրանց արդարացի ձգտում-
ները գաղազեցնում էին թուրք վաչրագ իշխանավորնե-
րին, որոնք գաժանորեն հետապնդում ու ոչնչադնում էին

¹ „Голос“, 1877, № 166. Այդ հոդվածի հայերեն թարգմանու-
թյունը տե՛ս «Մեղու Հայաստանի», 1877, № 31:

² Տե՛ս Ա. Ն. Ն եր ս ի ո յ ա ն, Հայերի մասնակցությունը
1877—1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմին, Երևան,
1958, խ. Ն. Բ ա գ ա լ յ ա ն, Հայաստանը ռուս-թուրքական պատե-
րազմում (1877—1878), Երևան, 1959:

խաղաղ, ազնիվ հայ բնակչությանը, կանայց ու երեխաներին: Այդ գաղանությունները հայտնի էին Արեւմտյան տերություններին, բայց նրանք ոչ միայն դիմանադիտական լռություն էին պահպանում, այլև գաղտնի և բացարձակ օգնում էին Թուրքիային: Անգլիան, ապա և Ամերիկան, որ թշնամական դիրք էին բռնել Ռուսաստանի նկատմամբ, մեծ քանակութեամբ ուղղամթերք էին մատակարարում թուրքական բանակին, իսկ Արեւմրտյան մյուս տերությունները ռազմական խոշոր փոխառություններ էին տրամադրում թուրքական կառավարութեանը: Օգտվելով Արեւմտյան տերությունների թողութեանից, Թուրքիան գաղանաբար ճնշում էր իր տիրապետության տակ գտնվող փոքր ազգերի ազատագրական շարժումները՝ հայերի և սլավոն ժողովուրդների հերոսական պայքարը:

70-ական թվականների ընդմիջումը հայ մամուլը բազմաթիվ հոգեւորական տապալումներով Թուրքիայում սոցիալական, ազգային, կրոնական դաժան ճնշման ենթակա հայերի մասին: Այդ հոգեւորական տապալումը ու սոցիալական տալիում էր, որ Մերձասիայի Արեւելքի երկրների հայերի միակ իղձն ու երազանքն է միանալ Ռուսաստանին:

1877—1878 թվականների ընդմիջումը Թուրքական պատերազմն իր արձագանքն է դրսևում ուսում, հայ, ինչպես և բաղկանական ժողովուրդների գրողների և արվեստագետների ստեղծագործութեանների մեջ: Բուլղարիայում հրիստոս Բոտևը, Իվան Վազովը, Հայաստանում՝ Բաֆֆին, Ռ. Պատկանյանը և ուրիշներ իրենց երկերում ղենքի ու պայքարի էին կոչում ժողովրդին՝ աշխարհի ամենաբիրատ ու բարբարոս ռեժիմի դեմ, սուլթանական Թուրքիայի դեմ: Բաֆֆին մի շարք արժեքավոր հոգեւորական

ներ ու ակնարկներ է տպագրում Արևմտյան Հայաստանի ժողովրդի կոշմարային վիճակի մասին, նա դատապարտում է այն թիրուս հայ մտավորականներին, որոնք իրենց հույսը դնում էին Եվրոպայի տերությունների օգնության վրա: Արևելյան հարցում Եվրոպայի տերությունների նկեղ գիվանադիտության մերկացմամբ հանդես է գալիս Գրիգոր Արծրունին: Ռափայել Պատկանյանը ռուս-թուրքական պատերազմի շրջանում գրում է իր լավագույն բանաստեղծությունների շարքը՝ «Մշեցու հեկեկանքը», «Վանեցու մոր երգը», «Բողոք առ Եվրոպա», «Անվերջ գանգատներ», «Հայերուս թուրք», «Այց Հայաստանի» և այլն: Այս ստեղծագործությունների մեջ առանձնակի տեղ է գրավում «Բողոք առ Եվրոպա» բանաստեղծությունը, որը ժամանակին բացառիկ լայն ժողովրդայնություն է վայելել: Պատկանյանը քաղաքացիական սուր ծաղրով մերկացնում է այն գծում, դաժան դերը, որ խաղում էր Եվրոպան հայ ժողովրդի կյանքում: Պատկանյանի այդ հույսկապ բանաստեղծությունն ավարտվում է հետեյալ հեղնալի քառատողով.

Ինչերո՞ւ էր պետք առաքինի վարք,
Է՞ր չեղանք Հայրեն սրիկա, մարդասպան,
Անշուշտ կը գատեր մեզի ազդի կարգ
Արյունածարավ գոված Եվրոպան՝

Ռուս զրոգները նույնպես լայնորեն արձագանքում են ռուս-թուրքական պատերազմին: Ն. Ա. Նեկրասովը գրում է իր «Աշուն» նշանավոր բանաստեղծությունը: Բանաստեղծ Ա. Ն. Մայկովը իր «Во время войны 1877—1878 года» բանաստեղծությունն մեջ գրում է.

¹ Ռ. Պատկանյան, Երկեր, Երևան, 1955, էջ 148:

Опять горит Восток! Опять и кровь, и стон,
 Спаленные поля, насилие, смерть, проклятья!
 Опять — блуждающих в горах детей и жен
 Ко братьям о Христе молящие объяться!
 И знает это Русь... и долг свой приняла —
 И был он для нее, что свет для морехода...¹

Արեւելքն արշաւն ու կրակի մեջ: Որք ու ահարեկ-
 ված երեխաներ, վշտահար կանայք, անօգնական ծերու-
 նիւներ, — ահա հալ ժողովրդի վիճակը Ռուքիայում:
 Տեղահան կղած հարշուր հաղարավոր հայեր հայացք-
 ները հառել էին Ռուսաստանին ու նրա մեծ, աղաւա-
 րար ժողովրդից էին սպասում իրենց փրկութիւնը:

Մեծահռչակ ռուս նկարիչ Վ. Մ. Վասնեցովը 1878
 թվականին ավարտում ու յուլցադրում է «Ղարսի գրավ-
 ման լուրը» հոյակապ նկարը: Նկարը պատկերում է
 ռուսական պանդոկի մօտ հավաքված մի խումբ մարդ-
 կանց, որոնցից մեկը կարդում է օրվա թերթը, ուր
 հաղորդվում է ռուսական բանակի կողմից Ղարսի գրավ-
 ման լուրը: Նկարի աջ մասում երկու հոգի պանդոկի վրա
 բարձրացնում են տոնական դրոշը: Ներքեւում մի պա-
 ռավ կին արտատվում է, նրա մօտ կանգնած մյուս կինը
 հուզված նայում է նրան: Տարբեր տարիքի մի խումբ
 երեխաներ հավաքվել ու հետաքրքրութեամբ նայում են,
 թե ինչ է կատարվում պանդոկի մօտ:

Հաղթանակի ուրախութիւնը, ինչպէս և կորուստ-
 ների պատճառած վիշտը ժամանակի իշխող արամա-
 դրութիւններն են, որ իրենց հուզիչ արտահայտութիւնն
 են գտել Վասնեցովի այդ նկարի մեջ: Թե մտահղացումը

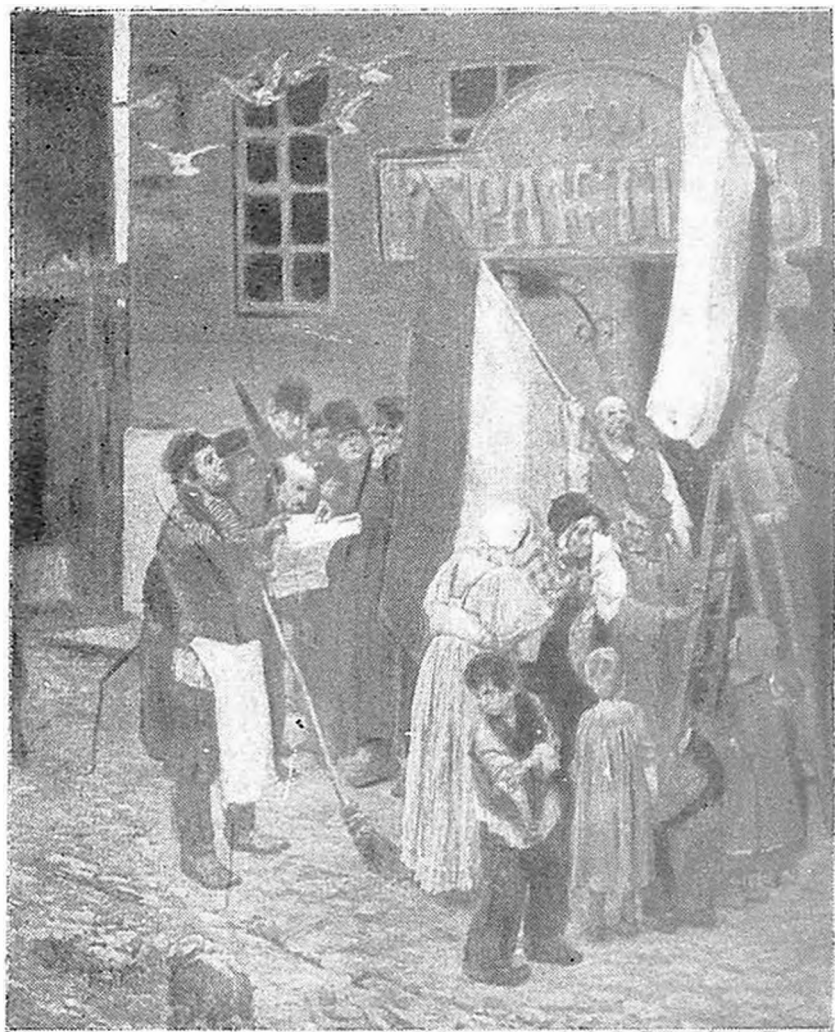
¹ А. Н. Майков, Полное собрание сочинений, том II, Петербург, 1893, стр. 407.

և թե վարպետ կատարումը բացառիկ հաջողութուն են բերում նկարին. ժամանակի քննադատութիւնն ալդ նկարի հանդեպ զալը դիտում է որպէս մի նոր նվաճում հռչակաւոր նկարչի համար:

Ինչպէս 60-ական, այնպէս էլ 70-ական թվականներին հայ գրողները թարգմանում են ուրա բանաստեղծների լավագոյն ստեղծագործութիւնները: «Հայկական աշխարհ» ժուռնալը թարգմանում ու տպագրում է Պուշկինի, Լերմոնտովի, Պուշկինի, Օգարինի, Միխայլովի, Նիկիտինի բանաստեղծութիւնները: Այդ թարգմանութիւնները մեծ մասամբ կատարում էր ժուռնալի խմբագիր Խորեն Ստեփանեն և տպագրում Իշխան Բագրատունի ստորագրութեամբ: Չնայած գեղարվեստական տեսակետից ալդ թարգմանութիւնները կատարյալ չէին, բայց այնուամենայնիւ երևույթ էին, որովհետեւ հիշյալ գրողներին, հատկապէս Պուշկինին, Նեկրասովին, Օգարինին, Նիկիտինին առաջին անգամ վերահիշյալ ժուռնալն էր ներկայացնում հայ ընթերցողին:

70-ական թվականներին թարգմանւում են Պուշկինի և Լերմոնտովի լիրիկական մի շարք բանաստեղծութիւնները: Ուշագրաւ է, որ նոր թարգմանութեամբ լույս են տեսնում Լերմոնտովի «Դեր» և Պուշկինի «Բախշիարաչի շատրվանը»:

1878 թվականին լրանում է Արեւելյան Հայաստանի Բուստատանին միանալու 50-ամյակը: Այդ ժամանակաշրջանում խոշոր փոփոխութիւններ էին տեղի ունեցել Արեւելյան Հայաստանի տնտեսական ու կուլտուրական կյանքում: Մեծ թվով հայ երիտասարդներ տնտեսել էին Պետերբուրգի, Մոսկվայի, Կազանի

Վ. Վանեցով— Դարսի գրավման լուրը, 1878 թ.

Համալսարանները և եռանդուն կերպով աշխատում էին Կովկասում և Ռուսաստանի հայաբնակ այլ վայրերում: Նոր տպարաններ էին հիմնվել մի շարք քաղաքներում և անհրաժեշտ պայմաններ էին ստեղծվել հայերեն գրականություն հրատարակելու համար: Ավելացել էր հրատարակվող հայ պարբերականների թիվը: Աշխուժանում է թատերական գործը, ընդլայնվում է հայկական դրությունների ցանցը:

Ռուս և հայ մամուլի էջերում հանդես եկող հայ մտավորականները ամենուրեք նշում են Ռուսաստանի բարերար դերը հայ ժողովրդի կյանքում: Պատմական 50-ամյակը խոսում էր Ռուսաստանի օգտին: Հայ ժողովրդի վիճակը Արևմտյան Հայաստանում մնում էր տաղանալալի: Շարունակվում էին թուրքական դաժան բռնությունները, ճնշումն ու թալանը:

Դրությունն ավելի քան ծանրացել էր ռուս-թուրքական պատերազմից հետո: Թուրքերը դադարեցին ու բայարձակ դատաստան էին տեսնում հայ ժողովրդի հետ՝ Ռուսաստանի նկատմամբ ցուցաբերած նրա համակրանքի, ռուս բանակին ցույց տված օգնության համար: Քայքայվում էին հայկական դպուղերն ու քաղաքները:

Բեռլինի կոնգրեսը խորտակեց հայ ժողովրդի հուսերը: Նրան չվիճակվեց բուլղար և մյուս սլավոն ժողովուրդների պես ազատագրվել Թուրքիայի ձիրաններից:

70-ական թվականներին հայ ժողովրդի պատմության, դրականության, արվեստի մասին մեծ քանակությամբ հոգվածներ ու գրքեր են լույս տեսնում օտար լեզուներով՝ անգլերեն, ֆրանսերեն, գերմաներեն, իտալերեն, ռուսերեն և այլն: Թարգմանվում են ռուսերեն՝ Ն. Աղայանի, Ռ. Պատկանյանի, Գ. Արծրունու, Գ. Սուն-

դուկյանի, Րաֆֆու առանձին դորժերը: Թիֆլիսում լույս տեսնող «Օճօր» թերթի էջերում տպագրվում են հայ ժողովրդի պատմությանը վերաբերող ուսումնասիրություններ, ինչպես նաև հոդվածներ՝ հայ մամուլի, դրականության, արվեստի մասին: Տպագրված հոդվածների շարքում առանձնապես ուշադրավ են Հարոյի հոդվածը «Армянская пресса в России»¹, Գ. Չմշկյանի «Армянская сцена в Тифлисе»², պրոֆ. Ք. Պատկանյանի «Очерки армянской исторической литературы»³ հոդվածաշարը և այլն: Տնտեսական, քաղաքական, պատմական, գրական հարցերին վերաբերող մի շարք հոդվածներով հանդես է գալիս Գրիգոր Արծրունին:

Թիֆլիսի ուսանական թատերական խումբը 1879—1880 թատերաշրջանում խաղում է Գ. Սունդուկյանի «Պեպոն»: Ինչպես հայ, այնպես էլ ուսանական բեմի վրա «Պեպոն» ջերմորեն ընդունվում է հանդիսականների կողմից: Սունդուկյանը իր խորհուրդներով մեծապես օգնում է այդ բեմադրության հաջողությանը: Շնորհիվ Գ. Սունդուկյանի, հայ դրամատուրգիան մուտք է գործում ուսանական թատրոն: Այդ տարիներին մի շարք հայ դերասաններ հանդես են գալիս նաև ուսանական ու վրացական բեմերում:

80-ական թվականները կարելի է համարել հայ-ուսանական դրական-կուլտուրական հարաբերությունների լայն զարգացման տարիներ: Եթե Արևելյան Հայաստանի Ռուսաստանին միացման առաջին 50-ամյակի

¹ «Օճօր», 1878, № 170, 175, 207, 214, 217, 218, 224.

² «Օճօր», 1878, № 201, 205.

³ «Օճօր», 1880, № 441, 442, 443.

ընթացքում ուսա գրողներից թարգմանվել էին միայն նրանց չափածո երկերը, ապա երկրորդ 50-ամյակի հենց առաջին տարիներին լայնորեն սկսվում է թարգմանվել ուսական նշանավոր արձակը՝ Պուշկինի, Լերմոնտովի, Գոգոլի, Տուրգենևի, Դոստոևսկու, Տոլստոյի, Եչեգորինի, Գարշինի պատմվածքները, վիպակները և վեպերը։ Թարգմանիչների ցանկում հանդիպում ենք նշանավոր հայ գրողներ՝ Պ. Պոռշյանի, Ղ. Աղայանի, Ծիրվանզադեի, Ա. Ծատուրյանի, Լեոյի, Մուրացանի և ուրիշների անուններին։ Հայ մամուլի էջերում ապագործվում են ծավալուն հոդվածներ ուսականավոր գրողների և նրանց առանձին գործերի մասին։

80-ական թվականները նշանավոր են նաև նրանով, որ թարգմանվում ու բեմադրվում են Գրիբոեդովի, Գոգոլի, Լերմոնտովի, Օստրովսկու, Սուխով-Կորիլինի պիեսները։ Հայ թատրոնում ուսա կլասիկ դրամատուրգիան ամուր ու պատվավոր տեղ է գրավում։

Այդ շրջանի համար բնորոշ է մի կարևոր հանգամանք ևս։ Ռուս գրականությունը լայնորեն մուտք է դրածում ոչ միայն Արևելյան, այլև Արևմտյան Հայաստան։ Արևմտահայ նշանավոր գրողներն ու հրապարակախոսները հանդես գալով մամուլում, վեր են հանում ուսա դրականության հումանիզմը, նրա ազատատենչ ոգին, խոր ունալիզմը, գեղարվեստական բարձր արժանիքները։ Համեմատելով արևմուտքի գրականության հետ, նրանք մի շարք առավելություններ են տեսնում ուսա գրականության մեջ՝ ընդգծում են հատկապես նրա պաշտփարական կողմը, հույակասւ տրագիցիաները։

Բացի պարբերական մամուլից, առանձին հրատարակություններում՝ գրական ժողովածուներում, դասա-

գրքերում, հանդեսներում թարգմանաբար տպագրվում են ուս գրականության լավագույն նմուշները:

Անդրադառնանք մի քանի կարևոր փաստերի:

1881 թվականին Շուշի քաղաքում լույս է տեսնում Նիկողայոս Տեր-Ավետիքյանի «Քնար խոսնակ» բանաստեղծությունների ժողովածուն: Հեղինակն ինքնուրույն բանաստեղծությունների կողքին գրել էր նաև հաջող թարգմանություններ Պուշկինից, Լերմոնտովից, Դորրոյլուբովից, Մալկովից, Բալբանից, Գլոբեից, Շիլլերից, Հալենից և այլն: Տեր-Ավետիքյանը սովորել էր Մոսկվայում, շփվել ժամանակի ուս գրողների հետ, դաստիարակվել ուս գրականության հոյակապ արագիցիաներով: Մոսկվայում, 1880 թվականին նրան բախտ է վիճակվում ներկա լինել Պուշկինի արձանի բացման հանդեսին, տեսնում է ուս մեծ գրողներին, լսում նրանց ճառերը Պուշկինի մասին: Այդ բոլորը խոր, անջնջելի տպավորություն են թողնում երիտասարդ պոետի վրա և նա 1880 թվականի հուլիսի 6-ին, գրում է մի ուշագրավ բանաստեղծություն՝ նվիրված Պուշկինին, նրա արձանի բացման առթիվ: Ահա այդ բանաստեղծությունը.

ՊՈՒՇԿԻՆԻ ԱՐՁԱՆԸ

Ահա ամբոխը բացավ
 Խորաթմբիր շուր աշեր,
 Եվ լուսի մեջ նա տեսավ
 Ֆուր քաջ պովետ, որ երգեր:
 Ապառաժներ ջարդվեցան
 Նրա քնարի վե՞ ձայնից,
 Որտաղին և փախան
 Խավար օգեր նրա շնչից:

Աղատութեան արշուեսկ
 Էր հայրենի աշխարհին,
 Կրթեց ամբոխն յուր համբակ
 Փրկող լուսին, գեղեցկին:
 Վե՛մ արաստո նրանք բերին
 Չարչարանքով քրտնաթոր,
 Առին կռան կոփեցին
 Ժայռի կտորն ահալոր:
 Անցան օրեր և տանջանք.
 Կռել կոփել դադրեցան,
 Վա՛յրի քարերն մենք տեսանք
 Դարձած չքնաղ մի սեղան:
 Ուր դափնիով ծաղկունքով՝
 Նրանք փոխանակ փշերին,
 Չարդարեցին պսակներով
 Արձան զոհին-սլովետին:
 Ուրախացի՛ր, ս՛վ հանճար,
 Ահեղագոր են խոսքերդ,
 Անխի՛վ դարձան սրտեր քար
 Եվ ծաղկեցան քո փշերդ¹:

Մենք ամբողջութեամբ մեջ բերեցինք այս բանա-
 ստեղծութիւնը ոչ միայն նրա համար, որ հայ բանա-
 ստեղծը գեղեցիկ կերպով արձագանքել է այնպիսի մի
 մեծ իրադարձութեան, ինչպիսին է Պուշկինի արձանի
 բացումը Մոսկովայում, այլ և այն բանի համար, որ նա
 Պուշկինին բնութագրում է որպէս հայրենի աշխարհի
 «աղատութեան արուսյակ»: Այս խոսքերը ինքնին բա-
 ցահայտում են բանաստեղծութեան մտահղացման ու
 նրա հրապարակ գալու շարժառիթները: Տեր-Աւետիք-
 յանի «Պուշկինի արձանը» հայ բանաստեղծութեան

¹ Ն. Տ եր - Ա վ Է տ ի ք յ ա ն, Բնար խոսնակ, Շուշի, 1881,
 էջ 4—5:

առաջին տպագիր և արժանավոր խոսքն էր ուստի մեծ պոետի հիշատակին:

80-ական թվականները հայ թատրոնի պատմության մեջ զբաղում են առանձնակի տեղ: Իրենց սաղանդով հայ բեմում փայլում էին Պ. Աղամյանը, Սիրանուշը, Մ. Մնակյանը, Գ. Չմշկյանը, տ. Հրաչյան և ուրիշներ: Այդ տարիներին հայ թատրոնի կենտրոնական դեմքն էր Աղամյանը: Նրա անունը, որպես մեծ արտիստի, հայտնի էր ոչ միայն Անդրկովկասում, այլև ողջ Ռուսաստանում: Աղամյանը հանգամանորեն ուսումնասիրել էր ռուսական դրամատուրգիան: Նրան խորապես սգեորել են ռեալիստական այն հոյակապ կերպարները, որ ստեղծել էին ռուս մեծ գրողները: Նա հանդես էր գալիս դեմովարին ու պատասխանատու դերերում: Գրիբոեդովի «Խելքից պատուհասում» նա կատարում էր Չապկու, Գոգոլի «Ռեկզորում»՝ Խլեսաուկովի, Լերմոնտովի «Դիմակահանդեսում»՝ Արբենինի, Օստրովսկու «Եկամտավոր պաշտոնում»՝ Ժադովի դերերը և այլն:

1881 թվականի հունվարի 8-ին Թիֆլիսում հայ դերասանների մշտական խումբը խաղում է Գրիբոեդովի «Խելքից պատուհասը»: Ներկայացումն անցնում է մեծ հաջողությամբ: Անդրկովկասի ոչ միայն հայկական, այլև ռուսական ու վրացական մամուլը լայնորեն արձագանքում է այդ ներկայացմանը: Վրաց հայտնի գրականագետ Դավիթ Էրիսթավին հատուկ հոգոված է նվիրում այդ բեմադրությանը: «Այս տարի հունվարի 8-ը, — գրում է նա, — նշանավոր օր պետք է համարվի այն ամենի համար, որոնց սիրելի է արվեստը: Այդ երեկո հայ դերասանների մշտական խումբը ներկայացրեց Գրիբոեդով

ռուս բանաստեղծի անմահ կոմեդիան: Այդ գրվածքի ներկայացնելը մեծ պատիվ է բերում հայկական թատրոնի վարչությանը, ըստ որում մինչև այժմ աշխարհում և ոչ մի բեմի վրա ներկայացրած չեն այդ կոմեդիայի թարգմանությունը»¹:

Դավիթ էրիսթավին ռուս գրականության և հատկապես Գրիբոեդովի ստեղծագործությունների լավատեղյակ մարդկանցից էր: Հավանորեն նա հիմք ունեւ հայտարարելու, որ «եսելքից պատուհասի» հայկական բեմագրությունն առաջինն է ռուսականից հետո: Դա կարևոր փաստ է և ուրախությանմբ պիտի արձանագրել հայ թատրոնի պատմության մեջ: Ներկայացման թողած ընդհանուր տպավորության մասին էրիսթավին գրում է. «Զմայլված մնացինք Մնակյանի, Ադամյանի, Վերդինե Գարազաշյանի և այլոց խաղից»²:

Ադամյանի խաղացած ռուսական դերերից ամենից լայն արձագանք է գտնում Արբենինը: Այդ մասին տասնյակ հոդվածներ են տպագրվում ռուսական ու հայկական մամուլում: Ռուս նշանավոր դերասանները միաբերան իրենց հիացմունքն են հայտնում Ադամյանին նրա գեղեցիկ, ինքնատիպ, իմաստուն խաղի համար: Մամուլում ու առանձին ուսումնասիրություններում մեր թատերադեմները հանդամանորեն անգրադառնում են ռուսական բեմում Ադամյանի ունեցած հաջողություններին, այդ թվում նաև Արբենինի կերպարի կլասիկ կատարմանը³:

¹ Տե՛ս այդ հոդվածի թարգմանությունը՝ «Փորձ», 1881, № 2:

² «Փորձ», 1881, № 2:

³ Տե՛ս Գ. Ստեփանյան, Պետրոս Ադամյան, Երևան, 1941. Ս. Մելիքսեթյան, Թատերական ակնաբկներ, Երևան, 1945. Ռ. Զարյան, Ադամյան (Արվեստը), Երևան, 1960:

Հայտնի է, որ Լեւոնտաովի «Դիմակահանդեսը» անհամեմատ քիչ բեմադրվող պիեսներից է եղել՝ բեմադրման հետ կապված շատ դժվարությունների պատճառով։ Աղամյանի հանգես գալը «Դիմակահանդեսում» քնդհանուր ուշադրության է արժանանում։ Ուշագրավ է այդ երկի հայերեն թարգմանիչ Սենեքերիմ Արծրունու դրույքը ուսն թափերադեսով, Չուլիսյի հետ։ Արծրունին գրում է. «Երեկի քննադատ Չուլիսն հարցրեց. — Դո՛ւք եք «Համլետի» և «Դիմակահանդեսի» թարգմանիչը։ Ստանալով դրական պատասխան, ի շարաւաչուց, նա տատ. — Երեւի այնքան, որ «Դիմակահանդեսը» Աղեքսանդրյան բեմից վճռված էր, իբրեւ մի անբեմական և ուշադրության անարժան պարծ։ Պետք էր որ դա Պետերբուրգ պոլսեցի մի հայ գերասան, կատարեւ Արբենինի դերը, գեղեցիկ ու բարեհնչյուն հայկական լեզվով և աղացույցի, որ մենք սխալված ենք եղել, և թե Լեւոնտովը, բացի այն, որ մեծ բանաստեղծ էր, նաև մեծ դրամատուրգ էր։ Շնորհիվ ձեր Աղամյանի՝ «Դիմակահանդեսը» կրկին մտավ Աղեքսանդրյան բեմի ռեպերտուարի մեջ և ներկայումս ներկայացնում են, հետեւելով ձեր գերասանի տված հոգերանության»¹։

Կարեւոր է այս վկայութունն այն խմատով, որ 80-ական թվականներին հայ մեծ գերասանը ո՛չ միայն խորապես ըմբռնել էր Լեւոնտովի ստեղծած հոգերանական բարդ կերպարի խմատը, այլև համոզիչ ու մեծ փարպեղութեամբ կատարել այն ուսն բեմում։ Միայն Աղամյանի հանձարը կարող էր հաղթահարել դժվարությունները և այդպիսի բարձունքներ նվաճել օտար բեմում։

¹ «Տարադ», 1916, № 4—5։

1882 թվականի փետրվարի 18-ին Ադամյանը բեմ է հանում Լերմոնտովի «Դեք»։ Դա երեք կենդանի սլատկեր էր «Դեկից»։ Գործող անձիք էին. Դե՛ Պ. Ադամյան, Թամարա՝ տ. Հրաչյա, Հրեշտակ՝ օր. Վ. Գարագաշ։ Դարձյալ նույն հաջողությունը։ Հետագայում նման մի ելույթից հետո ռուս մամուլը նշել է, որ Ադամյանը «Դեք» կարդում էր սքանչելի, խոր դրացմամբ և անկեղծ ջերմությամբ¹։

Հայտնի է, որ Ադամյանը ղրաղվել է նկարչությամբ։ Արվեստի աշխատողների մի խումբ Օդեսայում տեսնելով նրա յուզանկարները, մամուլում հայտնել են այն կարծիքը, որ «դրանք արժանի են Ռեպինի և Կրամսկոյի վրձինին»²։

XIX դարի երկրորդ կեսի ռուսական գեղարվեստական կուլտուրայի խոշորագույն գործիչներից է Վլադիմիր Վասիլևիչ Ստասովը (1824—1906), բաղմակողմանի տաղանդի տեր մի մտածող, որ հանդես է եկել երաժշտության, կերպարվեստի, ճարտարապետության, հնագիտության հարցերին նվիրված մեծարժեք աշխատություններով։

80-ական թվականների սկզբներին Ստասովը մեծ հետաքրքրությամբ ղրաղվում է հայ հին և միջին դարերի արվեստով, հատկապես մանրանկարչությամբ։ Նա ծանոթ էր Մոսկվայի և Պետերբուրգի հայ մտավորականության շատ ներկայացուցիչների հետ։ Լադարյան ճեմարանի դասախոսական կազմից շատերը, հատկապես Մկրտիչ էմինը և Սմբատ Շահազիզը նրա մոտ բարեկամներն էին։ Ստասովը վենետիկում ծանոթանում է

¹ „Музыкальный и театральный вестник“, 1883, № 13.

² „Одесский вестник“, 1887, № 301.

Ղևոնդ Ալիշանի հետ, նրա օգնութեամբ ուսումնասիրում Մխիթարյանների մոտ գտնվող հայ հին ձեռագրերը։ Հետագայում Ստասովը հանդիպումներ է ունենում Վարդգես Սուրենյանի, Եղիշ Թադևոսյանի, Ալեքսանդր Սպենդիարյանի, Գարեգին Լևոնյանի և հայ կուլտուրայի շատ ուրիշ գործիչների հետ։ Լավ տիրապետելով եվրոպական լեզուներին, նա շուտով հանգամանորեն ծանոթանում է հայոց պատմության, գրականության, հնագիտության վերաբերյալ այն գրականությանը, ինչ կարելի էր գտնել այդ լեզուներով։

Վ. Ստասովի նամակագրությունը Մկրտիչ Էմինի և Ղևոնդ Ալիշանի հետ ցույց է տալիս, թե ինչպիսի մեծ հետաքրքրությամբ ու խորությամբ է նա ուսումնասիրել հայ արվեստի պատմությունը։ Ստասովը լավ ծանոթ էր ու խորապես ուսումնասիրել էր Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի, Անգլիայի, Իտալիայի, Գերմանիայի, Ավրստրիայի, Նեդլադսի և շատ ուրիշ երկրների զարգարաններում, թանգարաններում, վանքերում գտնվող ձեռագրերը, նրանց զարդանկարները։ Մեծ արվեստագետը քննում, վեր է լուծում այդ ձեռագրերի զարդանկարները, ցույց է տալիս նրանց պատմական ու գեղարվեստական նշանակությունը։ Լուրջ բանավեճի մեջ է մտել ռուս և եվրոպական արվեստի այն պատմաբանների հետ, որոնք հայ մանրանկարչության մասին խոսելով, չեն տեսել նրա յուրօրինակ կոլորիտը, ուրույն երանգները, բնորոշ հատկանիշները։ Նա անկեղծորեն հիացած էր արվեստի ասպարեզում հայ ժողովրդի հանճարով։

Ստասովը պատապարտում էր եվրոպական և ռուս այն պիտանականներին, որոնք անտեսել ու քիչ են զբաղվել հայ բազմադարյան հարուստ արվեստի պատմու-

թյամբ: «Ոչ միայն արտասահմանում,— գրում է նա,— այլև մեզ մոտ այնքան քիչ է գրվում արևելյան մեր գեղարվեստական դանձերի մասին ընդհանրապես, և հայ-բյուզանդական արվեստի մասին մասնավորապես, մեղանում այնքան քիչ մարդիկ կան, որոնք գոնե փոքր ինչ գաղափար ունեն այդ ինքնատիպ հուշարձանների մասին. գրեթե ոչ մի տեղ չկան ուսումնասիրություններ, չկան նույնիսկ նրանց սլարդ նկարագրությունները, ցանկերը, դրացուցակները,— առաջ ինչպես անշափ գոհ չլինել տեսնելով, որ իրերի այս վիճակն սկսվում է փոխվել, երբ վերջապես փորձեր են արվում նկարագրելու, ուսումնասիրելու այդ, դեռևս ձեռք չտված անկյունը, մատնանշելու այդ անծանոթ դանձարանների ճանապարհը»¹:

XIX դարում հայ արվեստի պատմությունը զբաղվող օտարապզի գիտնականների մեջ Վլադիմիր Ստասովը ամենախոշորն է, և նրա հեղինակավոր խոսքը մեզ համար բացառիկ նշանակություն ունի: Նրա խորհրդատուներն են եղել մեծատուն հայագետներ Մկրտիչ Էմինը, Ղևոնդ Ալիշանը, Բ. Պատկանյանը և ուրիշներ:

1883 թվականի հոկտեմբերի 13-ի իր նամակում Ստասովը Էմինին գրում է.

«Ողորմած տեղ Նիկիտա Օսիպովիչ. Շուտով լույս կտեսնի իմ «Սլավոնական և արևելյան օրնամենտ» գրվածքի առաջին սրահը: Իհարկե, առաջաբանում ես երախտագիտությամբ եմ հիշատակում, թե որչափ եմ

¹ В. В. Стасов, Армянские рукописи и их орнаментация. „Журнал Министерства народного просвещения“, 1886, № 7.

Ձեզ պարտական՝ Ձեր ցուցումի և խորհրդի համար: Բայց, ի թիվս այլոց, որոնց ես հիշատակում եմ, կհամենայի նշել նաև Հաղարյան ինստիտուտի գրադարանատերի ազգանունը, որը 1880 թվականի աշնանը Հաղարյան ինստիտուտում տվել և մատնանշել էր ինձ զանազան հայկական ձեռագրեր: Բարի եղեք գրել ինձ նրա ազգանունը»:

Մ. Էմինին ուղղած մի այլ նամակում՝ 1880 թվականի սեպտեմբերի 29-ին Ստասովը գրում է. «Բեռլինի ձեռագիրը (այն, որտեղ շատ կարմիր գլխադարձեր կան), վերագրում են XIV դարին, իսկ Մոսկովայինը (Ռումյանցովի թանգարանինը)՝ XII դարին: Ընչո՞ւ է արդյոք թե մեկը և թե մյուսը՝ կսպասեմ Ձեր վճռին: Մոտ օրերս կներկայանամ Ձեզ՝ XII դարի Ձեր հայկական սքանչելի ավետարանով: Ամենախոր և անկեղծ հարգանքով Ձեր Վ. Ստասով»¹:

Պատկառանքով ու երախտիքի խոր զգացումով է Վ. Ստասովը խոսում Ղևոնդ Ալիշանի, նրա ցույց տված օժանդակության ու օգտակար խորհուրդների մասին: «1880 թվականի ամառը, — գրում է նա, — ես բավական երկար ժամանակ անցկացրի Վենետիկում, որտեղից ամեն օր գնում էի ու Ղաղարի կղզու վանքը և այնտեղ շնորհիվ հայանի հնադեպ, հետազոտող և գրող վարդապետ հայր Ղևոնդ Ալիշանի միջնորդության և օգնության, հնարավորություն ունեցա տեսնելու վանքի հարուստ ձեռագիր գանձերը: Հայր Ալիշանը, ու Ղաղարի կղզում, վանքի՝ իրեն այնքան ծանոթ գանձերի

¹ Տե՛ս Գրականության և արվեստի թանգարան, Մ. Էմինի ֆոնդ: Այդ նամակները ընկ. Գ. Ազնավուրյանը հրատարակել է «Литературная Армения», 1959, № 6.

մեջ, սիրալիր կերպով օգնում էր ինձ իր խորհուրդներով և ցուցումներով, ինչպես ներսես եպիսկոպոսը և Ն. Ս. Տեր-Հովսեփյանը էջմիածնում օգնում էին կոմս Ուլարովին: Կարճ ժամանակում, աշխատանքի այսպիսի թեթևացման շնորհիվ, ևս հնարավորություն ստացա մանրամասն զննելու և ուսումնասիրելու ս. Ղազար կղզու հայկական ձեռագրերը և շատերի պատճենները հանելու: Նկարների իմ հավաքածուն մեծապես կօգնի ինձ՝ էջմիածնի շատ ձեռագրեր զննելիս»¹:

Այսպիսի օրինակներ կարելի է էլի բերել:

Ստասովին իր պարզ, որոշակի հայացքներն ուներ հայ արվեստի մասին: Նա հեռու էր կրկնելուց որևէ հայագետի միտք՝ առանց իր ուրույն վերաբերմունքի: Նա իր դարի առաջավոր մտածողներից էր. անցել էր Բելինսկու, ուրա 60-ականների դարոցը և իր ողջ կյանքում անհաշտ պայքար էր ծավալել արվեստի ժողովրդայնության ու գաղափարայնության, արվեստի ռեալիստական տրագիկանների հաղթանակի համար: Հենց այդ սկզբունքների տեսանկյունից էլ նա քննարկել ու գնահատականի խոսք է ասել հայ արվեստի մասին:

1886 թվականին Վլադիմիր Ստասովը հանդես է գալիս «Հայկական ձեռագրերը և նրանց դարգանկարները» մեծարժեք քննական հոդվածով, որը դրելու առիթ է ծառայել ֆրանսերեն հրատարակված Ժ. Մուրիյեի «էջմիածնի գրադարանը և հայկական ձեռագրերը» վերնագրով գիրքը²: Վերջինս փաստորեն կոմս Ա. Ս. Ուլա-

¹ «Журнал Министерства народного просвещения». 1886, № 7.

² La bibliothèque d'Edchmiadzine et les manuscrits arméniens. Par. J. Mourier. Tiflis. 1885.

րովի «էջմիածնի գրադարանը» աշխատության¹ թարգմանությունն էր, որոշ հավելումներով: Վ. Ստասովը խըստորեն քննադատում է թե այդ թարգմանությունը և թե այն հավելումները, որ կատարել էր Մուրիյեն: Իր այդ հոդվածում Ստասովը հանդամանորեն անդրադառնում է նաև ուռա և օռար լեզուներով հայ արվեստի, մանրանկարչության մասին եղած գրականությանը և իր քննադատական խոսքն է ասում գրանց մասին: Ստասովն իր սլաբոսն է համարում ճշտել հայ մանրանկարչության զարգացման ժամանակաշրջանը: Դա կարևոր էր այն տեսակետից, որ գրանով էր սլավոնաւորվում նրա բնորոշ առանձնահատկությունների մեկնարանումը: Քննարկելով մի շարք ձեռագրերի զարգանկարները՝ Ստասովը հանդում է այն եզրակացության, որ «հավանաբար, մանրանկարչությունը Հալաստանում X դարից շատ ավելի վաղ է հասել կատարելության բարձր աստիճանի: Այդպիսի աշխատանքը, ինչպես մենք այստեղ տեսնում ենք, իհարկե, ոչ մեկ, այլ մի քանի դարերի զարգացման արդյունք է, այնպես որ հայկական մանրանկարչության և զարգանկարչության սկիզբը պետք է համարել X դարից եթե ոչ երեք, գոնե երկու դար ավելի առաջ: Դժբախտաբար, IX, VIII, թերևս և VII դարերից նման հուշարձաններ մեզ չեն հասել»²:

Ստասովը չի բաժանում կոմս Ուլարովի, Մուրիյեի և արվեստի պատմության այլ մասնագետների այն կարծիքը, թե, իրր հայ մանրանկարչության, որոշ գույների, հատկապես ոսկու գործածության սկիզբը XI

¹ Граф. А. С. Уваров. Эчмиадзинская библиотека (Пятый археологический съезд в Тифлисе. Москва, 1879).

² „Журнал Министерства народного просвещения“, 1876, № 7.

դարն է: «Կոմս Ուլարովը, անշուշտ կփոխեր իր կարծիքը ոսկու գործածութեան վերաբերյալ,— գրում է Ստասովը,— եթե տեսներ ս. Ղազարի մատենադարանի ձեռագրերը: «Տրապիդոնի» վերոհիշյալ ամետաքանոմ, որը X դարի գործ է, թե՛ դիտարկերը, թե՛ շատ դիտագրեր և թե զանազան զարդեր, ձեռագիր լուսանցքներում առանձին եղածները (օրինակ՝ մեծ շափերի հասնող հիանալի զարդանկար խաչերը) նկարված են ներկերով և ոսկով և պատկանում են հայկական մանրանկարչական արվեստի դարմանալի ստեղծագործություններին: Բայց, անկասկած է, որ զարդարելու այս եղանակը, սխառմբ և նորաձևությունը չէին կարող հենց X դարում ստեղծվել, հաստատվել և զարգանալ: Մենք այստեղ տեսնում ենք արդեն արվեստի լրիվ ծաղկում, հայկական մանրանկարչության մեջ այդ սխառմբի և նորաձևության սկիզբը, հավանորեն, պետք է որոնել, եթե ոչ 300, ապա 200 տարի ավելի առաջ»¹:

Սակայն Ստասովի հոգևածի առանցքը հայ մանրանկարչության աղբյուրն ինքնատիպության, նրա ինքնուրույն բնույթի խնդիրն է: Ականավոր արվեստարանը համոզիչ կերպով հերքում է հակապատմական տեսակետները այն դիտնականների, որոնք հայ մանրանկարչության բուն ծաղկումը կապում էին բյուզանդական աղղեցության հետ և հայ արվեստի լավագույն կոթողները համարում էին բյուզանդական: Բաղմաթիվ ձեռագրերի օրինակներով Ստասովը բացահայտում է հայ և բյուզանդական մանրանկարչության տարբերությունները, որոնք ակնհայտ կերպով գրեկորվել են հատկապես

¹ „Журнал Министерства народного просвещения“. 1886, № 7.

կամարատրահների և ճարտարապետական այլ զարդանկարների մեջ: Մանրանկարչության ոճի մեջ, — գրում է Ստասովը, — «հայկական տարրը արտահայտվում է խոր առանձնահատկությամբ: Առանձնահատկություններից կարելի է նշել սյուների ինքնօրինակ խոյակներն ու պատվանդանները, ինչպես և ընդհանրապես՝ շինությունների այնպիսի ձևեր, որոնք բոլորովին հայտնի չեն Բյուզանդիայում: Մանրանկարներում դործող անձանց դեմքերը — մաքուր հայկական են»¹:

Հայ մանրանկարչությունը բուն զարգացում է ապրում XIV և հետագա դարերում: Նկարազարդումների մեջ գունեղ ձևով արտացոլվում են հայկական կյանքի բնորոշ տեսարաններ, կենցաղային առանձին դրվագներ: Ուշադրով է հատկապես, որ այդ շրջանում նկարազարդումները շատ ավելի ցայտուն ժողովրդական բնույթ են ստանում: «Մանրանկարներում, — գրում է Ստասովը, — ավելի ու ավելի հաճախ են երևում գուտ հայկական տարազներով և լիովին հայկական կերպարանքներով մարդկանց նկարներ, տեսարաններ հայկական ժողովրդական կենցաղից, որոնք հայ ժողովրդի կուլտուրայի և կենցաղի պատմության հետաքրքրական իլյուստրացիաներ կարող են հանդիսանալ: Հայկական ձեռագրերում իմ տեսած այդպիսի բազմաթիվ պատկերներից, օրինակի համար ես այստեղ կբերեմ հայ հասարակ ժողովրդին պատկանող երկու անձնավորություն, ըստ երևույթին, հովիվների կամ ընդհանրապես գեղջուկների պատկեր, որոնցից մեկը սրինդ է նվազում»²:

¹ «Журнал Министерства народного просвещения», 1886, № 7.

² Նույն տեղում:

Բարձր գնահատելով հայ մանրանկարչության դե-
ղարվեստական արժանիքները, նրա լավագույն նմուշ-
ները համարելով «մանրանկարչական խելական աղա-
մանդներ», Ստասովը գտնում է, որ հայ, ինչպես և վրա-
ցական արվեստը ազդել է հարեան ժողովուրդների, այդ
թվում և ռուս ժողովրդի արվեստների զարգացման վրա:
«Ինձ թվում է, — գրում է Ստասովը, — որ հայկական և
վրացական արվեստները որոշ դարաշրջանում ուժեղ
ազդեցություն են ունեցել ռուսական արվեստի վրա,
նրա ձևավորման ժամանակ, և ներկայումս ռուսական
արվեստի առաջին ժամանակաշրջաններն ուսում-
նասիրելիս, լինի ճարտարապետության, թե գեղար-
վեստական զարգանկարչության և թե մասամբ էլ գե-
ղանկարչության դժով՝ անհնար է անտեսել հայկական
և վրացական արվեստները»¹:

Իր բազմաթիվ աչլ աշխատություններում ևս Ստա-
սովը բարձր է գնահատում հայ արվեստը, նշում նրա
սլատվավոր տեղը համաշխարհային արվեստի պատմու-
թյան մեջ: Ստասովի վերոհիշյալ հոդվածը ժամանակին
թարգմանվել է հայերեն և ջերմ ընդունելություն գտել
հայ ընթերցողների լայն շրջաններում²:

XIX դարի նկարիչների ստեղծագործությունների
մասին խոսելով, Ստասովն անդրադարձել է Վարդգես
Սուրենյանի գործերին, նշել, որ «...Սուրենյանի մոտ,
ինչպես միշտ, դերազանց կերպով պատկերված է արև-
վելյան ճարտարապետությունն անհամար զարդերով,

¹ „Журнал Министерства народного просвещения“, 1886, № 7.

² Տե՛ս «Արձագանք», 1886, № 25, 26, 29:

որոնք փորագրված են քարի վրա, ինչպես ժանյակը»¹։

Ստասովին իր հայ բարեկամներից ու ծանոթներից չի ծածկել իր դժգոհությունն այն բանի համար, որ հայ արվեստի պատմությունը ըստ արժանիւնն չեն զբաղվում, որ հրապարակի վրա չկան լուրջ դիտահան արժեք ներկայացնող ուսումնասիրություններ նվիրված հայ արվեստի պատմությանը։ Այդ տեսակետից հետաքրքիր է այն զրույցը, որ տեղի է ունեցել Վլադիմիր Ստասովի և Գարեգին Լեոնյանի միջև։ Իմանալով, որ Լեոնյանը նյութեր է հավաքում հայ արվեստի պատմության համար, Ստասովը սրտանց խրախուսում ու քաջալերում է նրան։ Այդ հանդիպման մասին Լեոնյանը գրում է. «Նրբ մենք 1902 թվականի աշնանը Պետերբուրգի Կալա. Հասար. Մատենադարանի ներսում, Արևիկյան բաժանմունքում, Վալդուբյան հատուկ թույլատվությամբ աշխատում էինք, հայ գեղարվեստի պատմության համար նյութեր հավաքում, օտար աղբյուրների հետ ծանոթանում, մոտեցավ մեզ պատկահանի ծերունին, որ նույն բաժանմունքի վերատեսուչն էր, հայտնեց իր դոհունակությունը, չխնայելով քանի մի կարևոր ցուցմունքներ ու դիտողություններ»²։

Ապա Լեոնյանը պատմում է, թե ինչպես Ստասովին իր այդ զրույցի ժամանակ քննադատեց հայ մտավորականությունը, որ նա մի տեսակ անտարբեր է գեղի իր ժողովրդի արվեստը.

«Պարոն,— տասում է Ստասովը,— դուք հայերդ շատ անտարբեր եք գեղի ձեր պատմական լանկագին հի-

¹ В. В. С т а с о в, Избранные сочинения, том 1, Москва, 1937, стр. 502.

² «Գեղարվեստ», 1908, № 1։

շատակարանները. գեղարվեստի, երաժշտության սլա-
մություններ են լույս տեսնում՝ և ոչ մի խոսք հայոց
մասին, որովհետև ոչինչ չկա հրապարակի վրա մասնա-
գիտորեն քննած, չուսարանված: Բայց ներեցեք ասել,—
ալիւլացրեց նա,— մենք օտարներս համեմատաբար շատ
ալիւլի բան գիտենք ձեր գեղարվեստի մասին, քան դուք:
Էջմիածինը, Նրուսաղեմը, Վենետիկը անսպառ աղբյուր-
ներ են սլաքապղծի համար, եթե միայն չի պակասում
ձեզանում գործի պատրաստականություն, համբերու-
թյուն և կամք»¹:

Լևոնյանը չի առարկում. ընդունելով մեծ արվես-
տագետի հանդիմանությունը, նա հայտնում է, որ այժմ
արդեն հայ մտավորականության մեջ կան մարդիկ, որոնք
դբաղվում են հայ արվեստի պատմությամբ ու արեսու-
թյամբ: Ինքը՝ Լևոնյանը այդ բնագավառում առաջիննե-
րից մեկն էր:

Հայ նկարիչները XIX դարի 30—40-ական թվա-
կաններից սկսած իրենց գեղարվեստական կրթությունը
ստացել են Պետերբուրգի ու Մոսկվայի գեղարվեստա-
կան ուսումնարաններում, ռուս մեծ նկարիչների ար-
հեստանոցներում: Հովնաթանյանները, Հ. Շամշինյանը,
Վ. Սուրենյանը, Ն. Բադկոսյանը, Գ. Բաշինջաղյանը
Ս. Աղաջանյանը, Մ. Սարյանը և մեր մյուս անվանի
նկարիչները սովորել ու կատարելագործել են իրենց
վարպետությունը Ռեպինի, Վասնեցովի, Սուրիկովի,
Պոլենովի, Սերովի անմիջական ղեկավարությամբ:

Ռուս նկարիչներն իրենց ղեկավարումով, հասարակա-
կան առաջավոր գաղափարներ արտահայտելու վարպե-

¹ «Գեղարվեստ», 1908, № 1, էջ 25:

տությամբ, ստեղծել են աշխարհի ամենաառաջավոր արվեստը, արվեստ, որի դադափարական հիմքում ընկած են ռեուլյուցիոն գեոմիքատոների, Բելինսկու ու Չերնիշևսկու էսթետիկան:

Ռուս մեծ նկարիչների ստեղծագործական նվաճումները, նրանց փորձը, նրանց վարպետությունը օգնել ու նոր լիցք են տվել հայ նկարիչների շատ սերունդների ստեղծագործություններին:

Ռուսական արվեստի, գրականության, կուլտուրայի հետ մոտիկ շփան մեջ է եղել Վարդգես Սուրենյանը՝ նա երկար տարիներ ապրել է Մոսկվայում ու Պետերբուրգում, ծանոթ է եղել ռուս արվեստի գրեթե բոլոր նշանավոր գործիչների հետ: Նա նկարազարդել է Պուշկինի, Լերմոնտովի, Տուրգենևի, Տոլստոյի գեղարվեստական երկերը: Ռուսական գեղարվեստի աշխարհում հատկապես մեծ հռչակ հանեց Սուրենյանցի կատարած Պուշկինի «Բախչիսարայի շատրվանը» պոեմի իլյուստրացիաները: Դա իսկապես նշանակալից երևույթ էր արվեստի աշխարհում:

Հայտնի է, որ գեռես Պուշկինի կենդանության օրոք նրա հանճարեղ երկերը նշանավոր արվեստագետների, նկարիչների ու կոմպոզիտորների սգեշնչումների աներպատ աղբյուր էին դարձել: Պուշկինի հանճարը հուզել է ռուսական կուլտուրայի գրեթե բոլոր մեծագույն ներկայացուցիչների մտքերն ու զգացմունքները, նոր թափ ու եռանդ տվել նրանց՝ ստեղծագործական ավելի բարձր ոլորտներ թևակոխելու համար: Եվ որքան իրավացի

¹ Տե՛ս Մ. Ղազարյան, Վարդգես Սուրենյան, Երևան, 1959, Վ. Հարոսթյունյան, Վարդգես Սուրենյան, Երևան, 1960:

է Բելինսկին, երբ մարգարեաբար նշում է, թե «Պուշկինը այն հավերժ ապրող և հարաշարժ երևույթներից է, որոնք կանգ չեն առնում այն կետի վրա, որտեղ վրա է հասել մահը, այլ շարունակում են զարգանալ հասարակության դիտակցության մեջ»¹:

Հանճարեղ նկարիչների մի քանի սերունդ ստեղծել են Պուշկինի կյանքը, նրա անմահ կերպարները պատկերող բազմաթիվ բարձրարվեստ կտավներ: Ինչպիսի՝ վիրտուոզությամբ է արտահայտվել պուշկինյան թեմատիկան Բրյուլովի, Վասնեցովի, Այվազովսկու, Մակովրսկու, Ռեպինի, Մյասոյեդովի, Վրուբելի, Լեիտանի ստեղծագործությունների մեջ:

Իր տաղանդավոր աշխատանքներով այդ նկարիչների լայն շրջանում մեծ անուն է վաստակել նաև հայ նկարիչ Վարդգես Սուրենյանը: Նրա արևելյան գունեղ նկարները արժանացել են հանճարեղ Ռեպինի և շատ այլ նկարիչների հիացմունքին ու դավաճան:

Դիտելով Սուրենյանի «Պատանի Հաֆիզը» նկարը Մոսկվայի շրջիկ ցուցահանդեսում՝ Ռեպինը գրել է. «Վերջին շրջիկ ցուցահանդեսում իր առանձնատիպությունը ասլեցրեց ինձ ու Սուրենյանցի նկարը: Դա նոր ստեղծվող դպրոցի վառ տիպն է՝ ինքնատիպությունը հասցված է տարօրինակության, զսպվածությունը՝ սառնության, կրքոտ սերը՝ մանրամասների հազիվ նշմարվող նրբությունների: Նկարը ներկայացնում է պարսիկ բանաստեղծ Հաֆիզին, որ կանգնած արևելյան իշխանուհու պատշգամբի առաջ՝ երգում է իր սոնետները: Անհնար է բառերով նկարագրել ծաղկափթիթ վարդերով

¹ В. Г. Белинский, Собрание сочинений в трех томах, том II, Москва, 1948, стр. 158.

շրջապատված արևելյան պալատի ճարտարապետութեան կերպովածքի նրբությունները: Պատշգամբում կանգնած արևելյան գեղեցիկուհիների գեմքերը միանգամայն իրական են, բնորոշ և նրբորեն միայն տարբերվում են Հաֆիդի մոտով սանդուղքն իջնող նաժիշտներից: Դեռևս երիտասարդ խղճով երգիչ Հաֆիդն այստեղ ներկայացված է բնական, թիկունքը դեպի դիտողը, նրա ամբողջ էությունը բռնկված է դեպի պատըշգամբը մղվող կրքով»¹:

Առհասարակ Ռեպինը բարձր կարծիքի է եղել Սուրենյանի տաղանդի մասին: Երբ 1897 թվականին վեճ էր բացվել ռուսական պարբերական մամուլում՝ Թիֆլիսում արվեստի դպրոց ունենալու մասին, այդ ժամանակ Ռեպինը հատուկ հոդվածով հանդես եկավ «Կավկազ» թերթում ու պաշտպանեց Թիֆլիսում արվեստի դպրոց հիմնադրելու անհրաժեշտությունը և միաժամանակ նշեց, որ ժամանակի նկարիչներից ամենահարմարը Սուրենյանն է, որին կարելի է հանձնարարել այդ պատասխանատու գործը: «Ինձ թվում է, — դրում է Ռեպինը, — որ Թիֆլիսի համար, որպես տեղական շկոլայի լավագույն հիմնադիր, ուրիշին չի կարելի նշել, քան Սուրենյանին»²:

Սուրենյանը ռուս առաջավոր ինտելիգենցիայի, հատկապես արվեստագետների կողմից ճանաչված, բարձր գնահատված ու սիրված նկարիչներից էր:

1897 թվականին Սուրենյանին պատվիրվում է նկարազարդել Պուշկինի «Բախչիսարայի շատրվանը»՝ հորեկյանական հրատարակություն համար: Խորապես ըմբռն-

¹ «Кавказ», 1897, № 8.

² Նույն տեղում:

նելով Պուշկինի պոեմի սոցիալական ոգին և փայլուն կերպով տիրապետելով նկարչական արվեստի բոլոր նրբություններին՝ Սուրենյանը մեծ վարպետությամբ կարողացել է պատկերել Պուշկինի սքանչելի կերպարները: Արտահայտել արևելյան կենցաղի բնորոշ ու տիպական կողմերը, ռեալիստական գույներով դրսևորել պոեմի հիմնական գաղափարը. ահա «Բախչիսարայի շատրվանի»՝ Սուրենյանի նկարադարձումների հաջողությունների հիմնական պատճառները:

Բանաստեղծ Ալեքսանդր Մատուրյանը, Պուշկինի ծննդյան հարյուրամյակի առթիվ 1899 թվականին Մոսկվայից գրած իր հոդվածաշարքում հատկապես կանգ առնելով Սուրենյանի այդ գործերի վրա, գրում է. «Պուշկինի երկերի բազմաթիվ պատկերադարձ հրատարակություններից առանձին ուշադրության արժանի է Մոսկվայում տպագրվող՝ բանաստեղծի «Բախչիսարայի շատրվանը» պոեմը, որը լույս կտեսնի առաջիկա տոնին: Մենք հնարավորություն ունեցանք մոտից ծանոթանալու այդ շքեղ և մեծածախս հրատարակության հետ, որի ղեկի բերելը տարիների գործ է եղած: Պոեմի պատկերներն ու զանազան զարդանկարներն ամբողջապես պատկանում են հայ նկարիչ Վարդգես Սուրենյանին, որն արդեն անուն է հանել ռուսաց գեղարվեստական աշխարհում: Նրիտասարգ նկարիչը քիչ քանք չի թափել իր այդ գործի վրա: Նա հատուկ այդ նպատակով ամիսներ ապրել է Բախչիսարայում և տեղն ու տեղը ուսումնասիրել այն բոլորը, ինչ որ ներկայացնում է իր պատկերներում Պուշկինի պոեմայում: Մանր ու խոշոր պատկերների, զանազան զարդանկարների ընդհանուր թիվը հասնում է 76-ի: Ինչպես իմացանք այդ բոլորը նույն-

պես զրված կլինեն Ռուս գրասերների ընկերութեան նախաձեռնութեամբ կազմած պուշկինյան ցուցահանդեսին, որի համար հայ նկարիչը տվել է իր համաձայնութիւնը»¹:

Բոլոր մեծ տաղանդներին հասուկ պատասխանատվութեան բարձր պատկերացեալմբ է Սուրենյանը մտակեցել «Բախչիտարայի շատրվանի» պատկերազարդմանը: Ավելի քան երեք տարի Սուրենյանն աշխատել է Պուշկինի այդ պոեմի վրա. 1897 թվականի սկզբներին նախաձեռնելով այդ աշխատանքը՝ ավարտել է այն 1899 թվականի կեսերին: Սուրենյանը ոչ միայն մանրազնին կերպով ուսումնասիրել է պուշկինյան տեքստը, հանգամանորեն ծանոթացել պոեմի հասարակական, սոցիալական ու կենցաղային բնորոշ առանձնահատկութիւններին, այլև ընթերցել պոեմի մասին գրված քննադատական հսկայական գրականութիւնը և գրանով էլ չբավականանալով մեկնել է Ղրիմ, ուր երկար ժամանակ ուսումնասիրել է պատմական այն միջավայրը, որտեղ ծավալվում են պոեմի գործողութիւնները:

Գրքի առաջին էջը պատկերում է «Արտասուքի շատրվանի» հուշարձանը, որից, առատահոս արցունքների նման, թափվում է ջուրը: Շատրվանի մոտ, մարմարե բարին, պոխը ամի մեջ տառ՝ նստած է վշտահար Մարին: Սուրենյանը կարողացել է հենց առաջին նկարով համոզել ընթերցողին, որ գրքում պատմվում է ալդդերի աղջկա ողբերգական կյանքը: Հուշարձանի հսկատին, շրջանակի մեջ, Սուրենյանը նկարել է Պուշկինի

¹ «Մշակ», 1899, № 88:

Վ. Սուրենյան—«Բախչիսարայի շատրվանը» - Իլյուստրացիաներից

բարեկեֆը և գիմացը արեւելյան ոճով գրել պոեմի խորագիրը՝ «Բախչիսարայի շատրվան»:

Այնուհետև Սուրենյանը հետեւելով Պուշկինի պոեմի գործողությունների զարգացմանը՝ զուգահեռաբար իր նկարներում արտացոլել է նրա կարևոր մոմենտները. գործող գեմքերը ու հոգեբանական բախումները: Եվ այդ բոլորի մեջ արեւելյան կոլորիտը զարմանալի կերպով առկայծում է ամենափոքրիկ մանրուքի մէջ անգամ:

Ուշագրավ են Բախչիսարայի բնության մի քանի հիասքանչ պեյզաժները, իրենց կոլորիտով, ծաղիկներով ու շատրվաններով, լույսնրի ու ստվերների խաղով և այդ բոլորը կենդանի բնության մի այնպիսի հույակալ ներդաշնակութունն են ստեղծում, որ երկար ժամանակ հայացքդ չես ուղում կտրել նրանցից: Սուր դիտողականութունը և արտահայտման ձևերի նշմարտադրությունը հնարավորութուն են տվել Վարդգէս Սուրենյանին ստեղծել Բախչիսարայի բնության հուզիչ պոետական տեսարաններ, որոնք բանաստեղծի պոեմի ընդհանուր ոգուն ներդաշնակ՝ նոր մտքն ու զգացմունքներ են առաջացնում դիտողի մեջ¹:

Արեւելյան օրնամենտների այն շարքը, որ Սուրենյանը դետեղել է «Բախչիսարայի շատրվանի» համարյա բոլոր էջերում, իրենց գեղեցկությամբ ու նրբությամբ անդնադուրծ աշխատանքի տպավորություն են գործում: Իդուր չէ, որ Ստասովն ու Ռեպինն այնպես հիացած էին Սուրենյանի օրնամենտների կատարելությամբ:

¹ Այդ հարցին հանդամանորեն մենք անդրադարձել ենք «Պուշկինը և նրա երկերը հայ նկարչի պատկերազարդմամբ» հոդվածում («Սովետական գրականություն և արվեստ», 1949, № 6):

Բայցի «Բախշիսարայի շատրվանից», Սուրենյանը ձեռնարկել էր պատկերադարձելու նաև Պուշկինի «Գընչուները»։ Բանաստեղծի այս պոեմի բաղմաթիվ հրատարակություններից հայտնի են, լին վրձինի ինչպիսի մեծանուն վարպետներ են պատկերադարձել «Գնչուները»։ Բայց Սուրենյանը յուրովի մոտեցում է ունեցել նաև այս դործին։ Գնչուների տրաֆարետային ախարքավաղանին հայտնի է նկարչական աշխարհում։ Ռեալիստ Սուրենյանը պատկերելով Զեմֆիրայի կերպարը՝ ստեղծել է գնչուհու զարմանալի կենդանի ու բնորոշ տիպ։ Սուրենյանի Զեմֆիրան գեղեցիկ չէ, բայց գրավիչ է իր կեցվածքով ու տիպիկ արտահայտությամբ։ Բնորոշ է նաև նկարի ընդհանուր ֆոնը։ Ամայի դաշտում կանգ է առել սալը։ Սալին հենված Զեմֆիրան մեղ է նայում հանդիստ և կարծես հոգնած՝ երկար ճանապարհ անցնելուց։ Սուրենյանի Զեմֆիրան աշխատավոր գընչուհու տիպ է, որով և տարբերվում է պարոզ գնչուհու հանրածանոթ տիպից։

Պուշկինյան թեմատիկան նշանակալից տեղ է գրավում Սուրենյանի ստեղծագործությունների մեջ։ Սուրենյանի նկարները մեղ օգնում են տեսնելու և խորապես բժրոնելու Պուշկինի անմահ կերպարները։

Ռուսական գեղարվեստի աշխարհում է աճել ու դաստիարակվել նաև հայ խոշորագույն նկարիչ Նդիշե Թադևոսյանը¹։ Նա սովորել է Ռուսաստանում, ապրել ռուս նկարիչների մոտ, մասնակցել նրանց ցուցահանդեսներին։ Առանձնապես ուժեղ տպավորություն են գործել Թադևոսյանի վրա ռուս մեծ նկարիչ Վասիլի Պոլենովի ստեղծագործությունները։ Տասնյակ տարիներ հետո Պո-

¹ Տե՛ս Բ. Դ. Դրաբյան, Египсе Татевосян, Москва, 1957.

լենտլի մասին պատժ իր սքանչելի հիշողությունների մեջ Թադևոսյանը խոսում է այն անջնջելի տալավորության մասին, որ առաջին անգամ ստացել էր նա Պոլենոլի նկարներից: Ահա ինչ է գրում այդ մասին Թադևոսյանը. «Երբ 1885 թվականին առաջին անգամ ես եղա Տրետ-յակովյան պատկերասրահում, Պոլենոլի բաժինը բոլոր բաժիններից ավելի հիացրեց ինձ: Որպես սկսնակի, ինձ համար տեխնիկայի և կոլորիտի հարցերը կենսական պահանջներ էին: Իմ մեջ բուռն ցանկություն առաջացավ սովորել հատկապես նրա մոտ»¹:

Ինչպես հայտնի է, Պոլենոլը կոլորիտի բացառիկ մեծ վարպետ է: Նվ իզուր չէ, որ երիտասարդ Թադևոսյանը իր ուշադրությունը կենտրոնացնում է Պոլենոլի նկարների վրա: Թադևոսյանի ստեղծագործական որոնումների շրջանում Պոլենոլի նկարները, նրանց կոլորիտն ու գույները, նրանց վարպետորեն կատարումը, մեծ ազդեցություն են գործում Թադևոսյանի վրա: «Գեղանկարչության ձևական խնդիրներից ամենագլխավորը գույների սիմֆոնիան է, — գրում է Թադևոսյանը, — առաջին ուժեղ ազդեցությունն իմ նկարների գույների վրա գործել են Պոլենոլի էտյուդները, նրանք են հղել իմ կոլորիտի զարգացման թանկագին ակունքները»:

1891—1892 թվականներին աշակերտական ցուցահանդեսում Թադևոսյանի նկարները նկատելի ուշադրության են արժանանում: Վ. Դ. Պոլենոլին առանձնապես դուր է գալիս Թադևոսյանի «Ղրիմյան էտյուդները»: Աշակերտական այդ ցուցահանդեսներից հետո Պոլենոլը լուրջ ուշադրություն է դարձնում Թադևոսյանի վրա,

¹ Ն. Թադևոսյանի հուշերը և նամակները գտնվում են Հայաստանի պետական պատկերասրահի ձեռագրերի բաժնում:

հետաքրքրվում է նրա աշխատանքներով, կանչում է իր արհեստանոցը, տունը, խորհրդներ է տալիս նրան արվեստի ստեղծագործական առանձնահատկությունների մասին: Թադևոսյանն իր նամակներում ու հիշողությունների մեջ բաղմիցս նշում է, որ արվեստի ասպարեզում ունեցած իր հաջողությունների համար շատ բանով պարտական է Պոլենովին:

1924 թվականի հուլիսի 10-ին Վ. Դ. Պոլենովին, նրա ծննդյան 80-ամյակի առթիվ ուղղած նամակում, Թադևոսյանը գրում է. «Ես պարտական եմ Ձեզ, ոչ միայն գեղարվեստի մասին Ձեր խորհուրդների համար, առավելապես ևս պարտական եմ Ձեզ՝ Ձեր անձնական օրինակով տված բարուլական դաստիարակության համար: Ինչքան երջանիկ տարիներ եմ անցկացրել Ձեզ հետ, Ձեր դեկավարության ներքո, այդ բոլորի համար սրտանց երախտապարտ եմ Ձեզ հավերժ»:

1898 թվականին Թադևոսյանն իր «Կեսօրվա ճաշը» և «Մուլլայի քար:զը» նկարների համար ստանում է միաժամանակ երկու մրցանակ: Այդ նկարները և նրանց բացառիկ հաջողությունը մեծ հռչակ են բերում Թադևոսյանին: Նրա մասին ռուսական մամուլում լույս են տեսնում բազմաթիվ հոդվածներ: Նրա ստեղծագործությունների շուրջը լուրջ վեճեր են առաջանում: Մրցանակի արժանացած Թադևոսյանի նկարները, և առհասարակ նրա ստեղծագործությունները, առիթ են դառնում ռուսական արվեստի աշխարհի երկու ուժերի՝ պահպանողական և դեմոկրատական ուժերի լուրջ ընդհարման: Բայց դժվար էր Թադևոսյանի աշխատանքների վրա ստվեր գցել. նրա կողմն էին ռուսական արվեստի ժամանակի ամենախոշոր ներկայացուցիչները՝

Աւրովք, Պոլենովք, Լեւտանք, Կորովինք և ուրիշներ, որոնք միաժամանակ մրցանակային հանձնաժողովի անդամներն էին:

Այդ տարիներից սկսած Թաղևոսյանի անունը միշտ հիշատակվում է ուսանողներին նկարիչների շարքում:

1899 թվականին Թաղևոսյանը Վ. Դ. Պոլենովի հետ միասին ճանապարհորդում են Պաղեստին, Նգիպատոս, Նվրոպա և նորից Մոսկվա: Այդ նշանակալից ճանապարհորդությունը զգալի չափով հարստացնում է երկու նկարիչների թեմատիկան, նրանց ստեղծագործական տեսադաշտը: Նրանք իրենց հետ բերում են բազմաթիվ էություններ: Այդ ճանապարհորդությունը հնարավորություն է տալիս Թաղևոսյանին մոտիկից ու խորք ծանոթանալու Վ. Դ. Պոլենովի ստեղծագործական լաբորատորիային, նրա էսթետիկական հայացքներին, էլ ավելի է ամփոփում նրանց կապը և այնուհետև նրանք իրենց ողջ կյանքում դառնում են իսկական ուսրտակից բարեկամներ:

Նվրոպական նկարչության և առհասարակ արվեստի նոր հոսանքների հետ մոտիկից ծանոթանալու նպատակով 1900 թվականին Թաղևոսյանը ճանապարհորդում է Նվրոպա, այցելում է Գերմանիա, Ֆրանսիա, Իսպանիա և այլ երկրներ: Այցելում է եվրոպական բոլոր հայտնի թանգարանները, ծանոթանում է եվրոպական մի շարք նկարիչների հետ: Իր հարուստ տպավորությունների մասին նա մանրամասն պրում է Պոլենովին ուղղած նամակներում: Նվրոպայում Թաղևոսյանը լսում է Ի. Լեւտանի մահվան մասին: Խոր վիշտ է պատճառում մեծ նկարչի մահը Թաղևոսյանին: Լեւտանի հետ նրանք չափ ընկերներ էին և նրանց ստեղծագործություն-

ների մեջ կան ընդհանուր շատ դժեր: Բնության հարուստ լիրիկան և նրա բացառիկ նուրբ արտահայտությունը, որով օժտված են Լևիտանի ողջ ստեղծագործությանները, բնորոշ են նաև Թադևոսյանի համար:

1900 թվականի օգոստոսի 22-ին Պոլենովին ուղղած նամակում Թադևոսյանը վշտացած հայտնում է. «Իմացա Ի. Լևիտանի մահվան մասին, շատ տխրեցի. ցավալի է»:

Թադևոսյանը մոտ հարարերության մեջ էր ռուսական արվեստի մեծագույն ներկայացուցիչ Ի. Ռեպինի հետ: Պոլենովին ուղղած իր մի նամակում Թադևոսյանը գրում է. «Տիտիկի հետ միասին Վենետիկում հանդիպեցինք Ի. Ն. Ռեպինին: Նա հարցրեց Ձեր հասցեն և Ձեր մասին, հրավիրեց ինձ իր մոտ ֆինլանդիա»:

Թադևոսյանի արխիվում պահպանվել են երկու սևագիր նկարներ, որ նա կատարել է դեռևս 90-ական թվականներին: Դրանցից մեկը պատկերում է Սուրբ-կովի, Շիշկինի, Պոլենովի, Վասնեցովի և Լևիտանի խմբային նկարը, մյուսը՝ Ռեպինի, Պոլենովի և Կորովինի: Ինչպես ասացինք երկու նկարներն էլ սևագիր վրձնակում են, բայց, չնայած դրան, ուշագրավ են ու հետաքրքիր՝ իրենց բնորոշ արտահայտությամբ:

Թադևոսյանի խոշոր տաղանդն ու վարպետությունը տարիների ընթացքում մեծ կատարելիության են հասնում: «Իր ամբողջ գործունեության ընթացքում Թադևոսյանն անդընդհատ կատարելագործում էր իր ինքնուրույն, վառ, ինքնատիպ արվեստը, — գրում է Իգոր Դրաբարը:

Փոքր ու աննշան երևույթներն անգամ նրա վրձնի տակ շունչ էին առնում, դառնում հուզիչ, վարակող:

Թաղևոսյանի մահվան առթիվ Իգոր Գրաբարը գրել է. «Հայաստանը, դրա հետ միասին և ամբողջ Սովետական Միությունը, հանձին Թաղևոսյանի, կորցրին եվրոպական մաշտաբի վարպետի»¹:

Թաղևոսյանի թողած գեղարվեստական ժառանգությունը հայ կլասիկ արվեստի հարուստ ու փայլուն մասն է կազմում:

Վ. Սուրենյանի և Ե. Թաղևոսյանի օրինակով մենք աշխատեցինք ցույց տալ այն սերտ կապը, որ գոյություն է ունեցել հայ և ռուս նկարիչների միջև²:

Գրականությունից, թատրոնից, նկարչությունից բացի, ստեղծագործական ջերմ հարաբերություններ են գոյություն ունեցել նաև երաժշտության ասպարեզում³: Երաժշտական կապերի մի քանի կարևոր փաստերի մենք անգրագարձել ենք մենագրության առանձին գլուխներում:

XIX դարի 80-ական թվականների վերջերին հայ գրականությունը ռուս իրականության մեջ լայնորեն մասսայականացնելու գործում հանդես է գալիս բանաստեղծ, թարգմանիչ, գրականագետ Յուրի Ալեքսեևիչ Վեսելովսկին (1872—1919): Նրա հայրը՝ ակադեմիկոս Ալեքսեյ Վեսելովսկին, հորեղբայրը՝ ակադեմիկոս Ալեքսանդր Վեսելովսկին Ռուսաստանում և նրա սահման-

¹ «Советское искусство», 1939, № 78.

² Տե՛ս Մ. Սարգսյան, Հայկական և ռուսական կերպարվեստի կապերը, Երևան, 1953:

³ Տե՛ս Մ. Հարությունյան, Ռուս և հայ երաժշտական կապերը («Սովետական գրականություն և արվեստ», 1952, № 6): М. Мурадян, «Армянская советская музыкальная культура», Ереван, 1957.

ներից դուրս ճանաչված գրականագետներ էին: Սովորելով Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանում, Յուրի Վեսելովսկին առանձին հետաքրքրություն է հանդես բերում դեպի հայ ժողովրդի պատմությունը, գրականությունն ու արվեստը: Հայ կուլտուրային նա ծանոթացել էր Մ. Էմինի և Բ. Պատկանյանի հայագիտական աշխատություններով, ուսերեն, ֆրանսերեն և այլ լեզուներով գոյություն ունեցող գրականությամբ: Շուտով նա սովորում ու սկսում է բավականին ազատ խոսել ու գրել նաև հայերեն: Վեսելովսկին մտերմական հարաբերությունների մեջ էր հայ մտավորականության մի շարք ներկայացուցիչների հետ: Դեռևս Լազարյան ճեմարանում ուսանելիս նա ծանոթացել էր Ռափայել Պատկանյանի և Սմբատ Շահազիզի հետ, իսկ Ալեքսանդր Ծատուրյանի, Վարդգես Սուրենյանի, Ալեքսանդր Սպենդիարյանի, Մինաս Բերբերյանի հետ երկար տարիների անձնական բարեկամություն ուներ: Յու. Վեսելովսկին տարիների ընթացքում նամակագրական կապեր ու հանդիպումներ է ունեցել Գ. Սունդուկյանի, Պ. Պռոշյանի, Ղ. Աղայանի, Լևոյի, Մուրացյանի, Շիրվանդադեի, Նար-Դոսի, Հ. Հովհաննիսյանի, Հ. Թումանյանի, Ա. Իսահակյանի, Վ. Տերյանի և մյուս հայ գրողների ու քննադատների հետ:

Ռուս մամուլից բացի, Վեսելովսկին աշխատակցել է հայկական թերթերին ու ամսագրերին, ինչպես օրինակ՝ «Արձագանքին», «Նոր-Դարին», «Մշակին», «Լուսմային», «Արորին» և այլն:

80-ական թվականների վերջերին Յուր. Վեսելովսկին գրում է հայկական թեմաներով մի շարք բանաստեղծություններ ու հոգվածներ, իսկ 90-ական թվա-

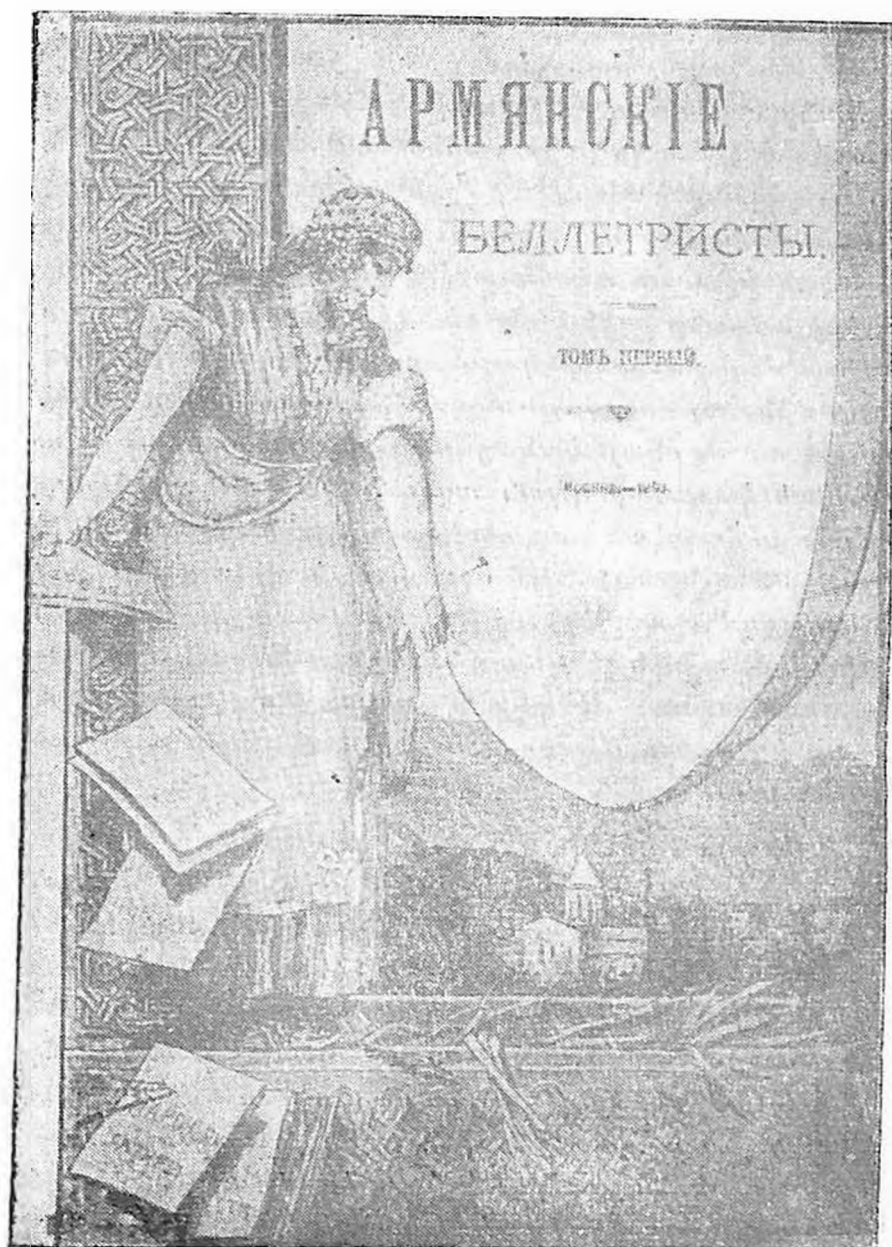
կաններն սկզբներին Մ. Բերբերյանի հետ միասին նախաձեռնում է նշանավոր «Армянские беллетристы» նշանավոր ժողովածուների նախապատրաստման ու հրատարակման գործը: Այդ ժողովածուի առաջին հատորը լույս է տեսնում Մոսկվայում, 1893 թվականին: Դա ոչ միայն գրական ու կուլտուրական, այլև հասարակական լուրջ ու ամենալն ուշադրության արժանի երևույթ էր: Ռուս առաջավոր մտավորականությունը ըստ արժանիության գնահատում և ուղջունում է այդ ժողովածուի հրատարակումը: Ուշադրավ է հատկապես ռուս նշանավոր գրականագետ, ակադեմիկոս Ա. Ն. Պիպինի հոգովածը: Այդ բավականին ընդարձակ հոգովածում գրականագիտական մի քանի ընդհանուր բնույթի հարցեր շոշափելուց հետո, Պիպինը անցնում է ժողովածուի բովանդակությանը, նշելով, որ կազմողները ջերմ սիրով են վերաբերվել դեպի ձեռնարկված գործը և հաջողությամբ ստեղծել մի գիրք, որ տալիս է «հայ նոր գրականության զարգացման պարզ պատկերը»¹:

Ժողովածուի առաջին հատորում ղետեղված էին խաչատուր Աբովյանի, Պերճ Պոռչյանի, Բաֆֆու, Ռափայել Պատկանյանի, Ծերենցի, Ղազարոս Աղայանի ստեղծագործություններից ընտիր նմուշներ և առաջին հեղինակների կյանքին ու գրական գործունեությանը նվիրված ակնարկներ: Աբովյանից հատորում ղետեղված էր «Վերք Հայաստանի» վեպից մի հատված, Պոռչյանի «Սոս և Վարդիթեր» և «Հացի խնդիրը» վեպերից առանձին գլուխներ: Բացի Բաֆֆու վիպակներից ու պատմվածքներից, տեղ էին գտել նաև ընդարձակ հատվածներ «Սամվել» և «Կայծեր» վեպերից: Պատկանյանը

¹ „Вестник Европы“, 1893, № 9.

ներկայացված էր իր արձակի նմուշներով, իսկ Պարոնյանը՝ «Մեծապատիվ մուրացկաններից» մի հատվածով: Դադարոս Աղայանի երկերից ժողովածուի մեջ տպագրված էին «Անահիտ», «Այծատուր», «Մանուկ-խան» հեքիաթները, ինչպես և «Հարություն և Մանվել» վեպից մի գլուխ: Հաջող թարգմանություններով ժողովածուի աշխատանքներին մասնակցում էր Ե. Ս. Նեկ-բասովան: Ժողովածուի նկարչական հոյակապ ձևավորումը կատարել էր հայ անիմանի նկարիչ Վարդգես Սուրենյանը:

Ինչ խոսք, որ «Армянские беллетристи» ժողովածուի առաջին հատորի հրատարակումը լուրջ ներգրում էր երկու ժողովուրդների գրական-կուլտուրական հարաբերությունների զարգացման գործում: Հայ և ռուս գրական հասարակայնությունը սպասում էր երկրորդ հատորի հրատարակմանը: Այդ հատորը ևս պատրաստվում ու հանձնվում է տպագրության: Նա բնագրվում է հայ նորագույն արձակի, դրամայի ու պոեզիայի լավագույն նմուշները: Արձակի բաժնում ղետեղված էին Շիրվանդադեի, Փափաղյանի, Նար-Դոսի, Լեոյի, Մուրացանի երկերից բնորոշ նմուշներ: Դրամատուրգիայի բաժնում՝ Սունդուկյանի «Պեստի» և «Քանդած օջախից» մի գործողություն, պոեզիայի բաժնում՝ Պատկանյանի, Շահազիզի, Պեշիկթաշկյանի, Դուրյանի, Հովհաննիսյանի, Ծատուրյանի ու Թումանյանի բանաստեղծությունները: Հայ պոեզիայի թարգմանությամբ հանդես էին եկել ուսու բանաստեղծները: Աչքի են ընկնում հատկապես Պ. Դուրյանից, Հ. Հովհաննիսյանից, Ա. Ծատուրյանից և Հ. Թումանյանից Կ. Բալմոնտի կատարած թարգմանությունները:

„Армянские беллетристы“ ժողովածուի անվանաթերթը

Մամուլը հաղորդում է, որ հասարակ տապաքրությունը ավարտվել ու շուտով վաճառքի կհանվի, բայց այդպես էլ նա լույս չի տեսնում: Գրաքննությունը նրավրա կաշանք է դնում և գրքի ամբողջ տապաքանակը բարբարոսաբար ոչնչացնում: Այդ դժգոհության քայլի քաղաքական իմաստն ակնհայտ էր: Յարական իշխանավորները և նրանց լակեյները դեմ էին ուսու և Ռուսաստանի մյուս ժողովուրդների կուլտուրական բարեկամությանը, դեմ էին հայ ժողովրդի ազգային կուլտուրայի զարգացմանն ու մասսայականացմանը Ռուսաստանում: Յարական կառավարության ազգահալած քաղաքականության սովորական արտահայտություններից մեկն էր «Армянские беллетристы» ժողովածուի ոչնչացումը: Հետագայում պարզվեց, որ գիրքը ոչնչացվել է Թուրքիայի «խաթրին չկաշելու» նկատառումներով: Այս խայտառակ փաստը մեծագույն զայրույթ է առաջացնում ուսու և հայ առաջավոր մտավորականության լայն շրջաններում:

Ժողովածուի նյութերի մի զգալի մասը հետագայում լույս է տեսնում ուսու պարբերական մամուլի էջերում, ինչպես և առանձին հրատարակություններով: Բացառիկ մեծ հաջողություն է ունենում Հովհ. Թումանյանի «Ախթամարը» Կ. Բալմոնտի վարպետ թարգմանությամբ: Բալմոնտը կուրորեն չի կառել բնագրին, նա ձեռքի տակ ունեցել է տողացի տարբեր թարգմանություններ և աշխատել է պահպանել բնագրի ոգին, նրա պոետական նուրբ հյուսվածքը, երաժշտական մեղոդիկ հնչեղությունը: Դա իրավ բանաստեղծական մի գոհար է, որ հնարավորություն է տալիս ուսու ընթերցողին ճանաչելու Թումանյանի հանճարը: Բալմոնտի թարգմա-

նությունն 90-ական թվականներին վերահրատարակվում է մի քանի անգամ, իսկ ասմունքի նշանավոր վարպետները ռուսական բեմից մեծ հաջողությամբ արտասանում են այն:

«Армянские беллетристы» ժողովածուի երկրորդ հատորի հետ կապված տխուր դեպքը խորապես վշտացնում է Յուրի Վեսելովսկուն: Նա տեսնում է մի մեծ անարդարություն և զայրույթով է լցվում դեպի ցարական կարգերը, բայց չնայած դրան, նոր ծրագրեր է կազմում հայ գրականության տարածման համար:

Ռուս մամուլի էջերում և առանձին գրքերով տալադրվում են նրա արժեքավոր թարգմանությունները հայ պոետներից: Հայ գրականության ղանաղան հարցերին նվիրված նրա հոգվածները ռուս ընթերցողներին ընդհանուր ծանոթություն էին տալիս հայ առանձին հեղինակների և նրանց գործերի մասին: Անկասկած դրանք ժամանակին կատարել են իրենց դրական դերը: Վեսելովսկու թարգմանությունները 90-ական թվականներին և հետագայում արժանացել են ռուս ընթերցողների ջերմ ընդունելությանը: Քննադատությունը առանձնապես բարձր է գնահատել «Արաքսի արտասուքի» թարգմանությունը: Վեսելովսկուն հաջողվել է խորապես ընկալել ու հոյակապ կերպով վերարտադրել այդ բանաստեղծության արտասավոր ուժը, նրա մեջ թագնված անսահման վիշտն ու թախիժը, երաժշտայնությունը: Վեսելովսկու այդ թարգմանությանը հավանություն են տվել խոսքի աշնայիսի խստապահանջ վարպետներ, ինչպիսիք են Վաչերի Բրյուսովը և Մաքսիմ Գորկին. որոնք իրենց կազմած ժողովածուներում («Поэзия Армении» և

«Сборник армянской литературы») գետեցել են «Արարախ արտասուրի» Վեսելովսկու թարգմանությունը:

Մինչև իր կյանքի վերջը Յուրի Վեսելովսկին մոտիկից կապված էր հայ գրականության հետ: Հայ մտավորականությունն իր հերթին բարձր է գնահատել ուսման աստեղծի, թարգմանչի ու գրական քննադատի ծառայությունը հայ կուլտուրային: Նրա գրական գործունեության տասնամյակը ջերմորեն ողջունել են հայ անվանի գրողները, արվեստագետները, գրական ու հասարակական գործիչները: Իր պատասխան խոսքում Յուրի Վեսելովսկին գրել է. «Ես պարտավել եմ և պարտավորում եմ հայ գրականությանը, որովհետև այդ գրականությունն ունի իր հիրավի գրավիչ կողմերը. դա մի գանձ է, որին, պետք է ցավոք սրտի ասել, մինչև այսօր շատ քչերն են մոտենում: Ես վերաբերվում եմ ուսումնասիրածս նյութերին՝ իբրև մաքուր և, խեղապես, չգիտեմ, ինչպես կարելի է այլ կերպ վերաբերվել այդ գործին: Ես չգիտեմ ավելի գրավիչ գաղափար, քան լուսահանուր եղբայրության գաղափարն է: Ես հավատացած եմ, որ այդ, այս, այդ գաղափարին է վիճակված ապագան և նա, փաղ թե ուշ, կտանի իր հաղթանակը: Այդ գաղափարին է, որ ես մինչև այսօր ծառայեցրել եմ թույլ գրիչս, նույն աչք գաղափարին ես կծառայեցնեմ ապագայում ես իմ համեստ ուժերը»¹:

Յուրի Վեսելովսկին իրավացի էր. ժողովուրդների եղբայրության գաղափարը հաղթանակեց, և նրա անու-

¹ Մ. Շ ա հ - Ն ա գ ա ր յ ա ն ց, Մարդասիրության և աշխատանքի ազնիվ զինվորը՝ Յուրի Ալեքսեևիչ Վեսելովսկի, Մոսկվա, 1901, էջ 29—30:

նը, որպէս հայ ժողովրդի անկեղծ բարեկամի՝ սիրով է արձանագրուած հայ կուլտուրայի պատմութեան մեջ:

Հայ ժողովրդի պատմութեան, գրականութեան ու արվեստի հարցերով խոր ու բաղմաւորմանի զբաղվել է XX դարի ռուս հռչակավոր բանաստեղծ Վալերի Յակովլեիչ Բրյուսովը (1873—1924), բաղմաւորմանի տաղանդով յօժարած մի մարդ, որը որպէս բանաստեղծ դարձաւ գրական մի ամբողջ հոսանքի ղեկավար. որպէս գիտնական ու գրական քննադատ հռչակեց Պուշկինի, Նեկրասովի, Տյուտչեի և ռուս այլ բանաստեղծների մասին գրած իր օրիգինալ աշխատութիւններով և որպէս թարգմանիչ բաղմաթիւ բարձրարվեստ թարգմանութիւններով հարստացրեց ռուս թարգմանական գրականութիւնը:

Բացառիկ մեծ է Բրյուսովի դերը հայ կուլտուրայի ուսումնասիրութեան, արժեքավորման ու մասնաշաղկապման գործում: Բրյուսովի այդ աշխատանքները հասարակական-քաղաքական խոշոր նշանակութիւն ունեցան ռուս և հայ ժողովուրդների պատմական ու կուլտուրական բարեկամութեան ամրապնդման գործում: Առաջավոր հայ ինտելիգենցիան ողջունեց ու բարձր գնահատեց Բրյուսովի մեծ ծառայութիւնները հայ ժողովրդին: Ռուս առաջավոր ու ղեմնկրատական ինտելիգենցիան նույնպէս ըստ արժանւոյն գնահատեց ու նշեց Բրյուսով-բանաստեղծի, գիտնականի ու թարգմանչի խոշոր դերը ժողովուրդների համերաշխութեան ու կուլտուրական փոխադարձ համագործակցութեան ամպարեղում:

Նախաձեռնելով հայ պոեզիայի ուսումնասիրու-

թյան ու թարգմանության գործը, Բրյուսովը կարճ ժամանակամիջոցում ծանոթանում է հայ գրականության, պատմության ու կուլտուրային վերաբերող բազմաչափ հարուստ գրականությանը: Այդ մասին Բրյուսովը գրում է. «Ես կարդացի գրքերի մի ամբողջ գրադարան՝ ինձ մատչելի տարբեր լեզուներով (ռուսերեն, ֆրանսերեն, գերմաներեն, լատիներեն, իտալերեն) և կարողացա սրող չափով ծանոթանալ թե հայ լեզվին և թե հայ գրականության այն մասին, որ կարող էի թարգմանված գտնել»¹:

Վալերի Բրյուսովը համաշխարհային կուլտուրայի բարձունքներից դիտելով հայ գրականությունը, տեսավ, որ հայ ժողովուրդը պատմական մեծ ու հարուստ անցյալ ունի. նա հիացավ հայ ժողովրդի բանաստեղծական հանճարով, նրա հոգու հարստությամբ, մտքի մեծ թռիչքներով: Պսեղիայի ուսումնասիրությունից Բրյուսովն անցավ ողջ հայ գրականության և ապա կուլտուրայի ուսումնասիրությանը: Այնուհետև նա ձեռնարկեց հայոց պատմության ուսումնասիրությանը՝ սկսած նրա հնագույն շրջաններից մինչև նորագույն ժամանակները: Այդ բոլորը նա կատարեց իսկական գիտնականի, բանաստեղծի ու պատմաբանի բացառիկ լրջությամբ, սիրով ու հետևողականությամբ: «Հայաստանի ուսումնասիրության մեջ,— գրում է Բրյուսովը,— ես գտա վեհ, հոգեկան հրճվանքների մի անսպառ աղբյուր, որ որպես պատմաբան, որպես գիտության մարդ՝

¹ «Поэзия Армении с древнейших времен до наших дней», под редакцией Валерия Брюсова, Москва, 1916, стр. 5 (Հայերեն թարգմանությունը տե՛ս «Սովետական գրականություն և արվեստ», 1944, № 10—11, 12, 1945, № 1—2):

ես Հայաստանի պատմության մեջ գտա մի ամբողջ, ուրույն աշխարհ, որոնց մեջ հազարավոր հետաքրքրական, բարդ հարցեր արծարծում էին զիտական իմացասիրություն, իսկ որպես բանաստեղծ, որպես արվեստագետ՝ Հայաստանի պոեզիայի մեջ ես տեսա գեղեցկության մի այնպիսի ինքնուրույն աշխարհ, նոր, առաջ ինձ անհայտ, տիեզերական գեղեցկություն, որի մեջ փայլում ու շողշողում էին իսկական գեղարվեստական ոտեղծագործության բարձր կերտվածքները»¹:

Իրեն հատուկ եռանդով նվիրվելով հայ ժողովրդի պատմության, կուլտուրայի ու գրականության ուսումնասիրության գործին, օգտագործելով հայագիտությանը նվիրված բոլոր հին ու նոր աշխատությունները, Բրյուսովը գրում է «Հայաստանի պոեզիան և նրա միասնությունը դարերի ընթացքում» պատմագրական ակնարկը, ինչպես և «Հայ ժողովրդի պատմական բախտի տարեգրությունը» տեսությունը: Հայ և ռուս մամուլի էջերում բազմիցս բարձր գնահատականի են արժանացել Բրյուսովի այդ աշխատությունները, նշվել են նրանց թե գիտական և թե քաղաքական ու հասարակական նշանակությունը: Դրանք տասնյակ տարիներ շարունակ ռուս ընթերցողին օգնել են ծանոթանալու հայ ժողովրդի պատմությանն ու նրա կուլտուրային:

Բրյուսովի աշխատություններում ուշագրավ ու հետաքրքիր են հայոց պատմությանը վերաբերող նրա մի շարք գիտողությունները, կլասիկ բնութագրումները, ընդհանրացումներն ու պատմական երևույթների փայլուն մեկնարանությունները: «Հայ ժողովուրդը, — գրում է Բրյուսովը, — ժամանակակից կուլտուրական ժողո-

¹ „Поэзия Армении“, стр. 5—6.

վուրդներից հնագույններից մեկն է: Նա մեր աշխարհն է եկել աշխարհի հեռավոր անցյալից, երբ ոչ միայն դեռ գոյություն չունեին ժամանակակից եվրոպական ժողովուրդները՝ ֆրանսիացիները, իտալացիները, անգլիացիները, ռուսները, այլև պատմական արենայում հաղիվ մուտք էին գործել հնադարյան ժողովուրդները՝ հռոմեացիներն ու հելլենները»¹:

Հայ ժողովրդի պատմությունը լի է հերոսական պայքարի ու հաղթանակի բազմաթիվ գրվագներով: Նա ունեցել է պարտության ու անկման ծանր շրջաններ, բայց նա միշտ էլ լի է եղել աներեր հավատով դեպի ապագան և դա նոր ուժ, հույս ու հույս է ներշնչել նրան գալիքի հանդեպ: Հայ ժողովրդի պատմությունը մարդկության ընդհանուր պատմության հետաքրքիր ու ուսանելի էջերից մեկը լինելով, խոր ու անջնջելի տպավորություն է գործել Բրյուսովի վրա: «Հայ ժողովրդի պատմական բախտի տարեգրությունը» աշխատության մեջ Բրյուսովը գրում է. «Համեմատաբար դեռ քիչ հետազոտված, իսկ ուսումնական ընթերցողների լայն շրջաններին բոլորովին անհայտ, Հայաստանի պատմությունը նույնպես արժանի է ուշադրության, ինչպես ամենանշանավոր ժողովուրդների պատմությունը, որոնք ինքնուրույն ներգրում են կատարել մարդկության կուլտուրայի մեջ, չբացատրելով ոչ եզրապացույցներին, ոչ հելլեններին, ոչ հռոմեացիներին, ոչ էլ ժամանակակից եվրոպայի ժողովուրդներին»²:

¹ В. Брюсов, Легонись исторических судеб армянского народа, Москва, 1918, стр. 19.

² Նույն տեղում, էջ 7:

ГОРОДЪ

ԵՐԵՎԱՆ

18 ЯНВАРЯ 1916 ГОДА ВЪ ЗАЛѢ ГОРОДСКОГО КЛУБА

С О С Т О И Т С Я

ПУБЛИЧНАЯ ЛЕКЦІЯ

ВАЛЕРІЯ

БРЮСОВА

ІІ ТІМ

АРМЯНСКАЯ ПОЭЗИЯ

Полное собрание соч. 3 т. 1904 г.

Библиотека восточных языков

Издательство

ԵՐԵՎԱՆԻ ԳՐԱԴԱՐԱՆ 18-1916 թ.

ՎԱԼԵՐԻԱ ԲՐՅՈՍՈՎԻ ԳԵՂԱՐԱՅԻՆ

ՔԱՆԱԿԱՆ ԴՆԵՆԻՍԻՆ

ՎԱԼԵՐԻԱ ԲՐՅՈՍՈՎԻ

ԳԵՂԱՐԱՅԻՆ

ՀԱՅ ԲԱՆԱՍՏԵԼԾՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

ԵՐԵՎԱՆԻ ԳՐԱԴԱՐԱՆ 18-1916 թ.

Երևանում 1916 թ. հունվարի 18-ին

Վ. Բրյուսովի կարդացած դասախոսություն հայտարարությունը

1916 թ. սկզբներին Վալերի Բրյուսովը գալիս է Անդրկովկաս, ուր հանդես է գալիս մի շարք դասախոսություններով՝ նվիրված հայ գրականությանն ու սլավոնությանը: Հայ առաջավոր ինտելիգենցիան ընդունում է նրան գրկաբաց, որպես ռուս մեծ ժողովրդի լավագույն զավակներից մեկին:

Բաքվում, Բրյուսովի դասախոսության առթիվ, 1916 թվականի հունվարի 8-ին, նրան ողջունում է Հովհաննես Հովհաննիսյանը: «Թույլ տվեք ինձ, — ասում է Հովհաննիսյանը, — Բաքվի Հայ Գրասերների Ընկերության կողմից ողջունել Ձեզ, որ սլանծալի ներկայացուցիչներից մեկն եք բոլորիս սիրելի ռուս գրականության, որով սնվել ու սնվում է հայկական երիտասարդ բանաստեղծությունը, որով կրթվում է Ռուսաստանի ուսումնաձագարավ հայ բնակչությունը»: Ողջունի ճառից հետո Հովհաննիսյանը կարդում է հետևյալ գեղեցիկ բանաստեղծությունը՝ նվիրված Վալերի Բրյուսովին.

Այնտեղ, ուր ցարդ գարավոր
Տեսնում էին ավերակ
Ու բուերի սգավոր
Հսում ողբերգը մենակ,

Դու, ով քերթով վշտալի,
Քո հեռավոր հյուսիսից
Շունչ զգացիր կենդանի
Եվ հնադարյան մեր թախիժ.

Յույց տվիր, որ աշխարհին
Մենք երգ ունենք երգելու,
Մենք, որ սարուկ ենք տակավին....

Ոհ, այն ճիշն է մեր հոգու —
 Շիրիմներից զեպի կյանք՝
 Լուսավոր ու անկապանք¹։

1916 թվականի հունվարի 13-ին, հայ պոեզիայի մասին դասախոսությունը Բրյուսովը հանդես է գալիս Թիֆլիսում։ Հայ մեծ բանաստեղծ Հովհաննես Թումանյանը, ողջունելով Բրյուսովին, նշում է երկու ժողովուրդների պատմական բարեկամությունը։ «Ռուսաց նշանավոր դրողներից առաջինն եք Դուք, — ասում է Թումանյանը, — որ ձեր հռչակավոր ընկերների հետ միասին մեր և մեր կղբայրակից ժողովուրդների ստեղծագործական կարողությունը ու գեղարվեստական գործերը հիացումով հանում եք լայն հրապարակ և փոխադարձ հարգանքի ու սիրո կապերով ժողովուրդները շաղկապում իրար հետ»²։

Երևանում Վալերի Բրյուսովին դիմավորում ու ողջունում է Վահան Տերյանը։ Նա իր բանաստեղծական խոսքն է ասում Բրյուսովին՝ նշելով նրա կատարած գործի խոշոր նշանակությունը հայ ժողովրդի համար։

Ես դեռ պատանի սիրեցի քո խիստ,
 Յո՛ւրտ, հյուսիսային մտազուսպ լեզուն,
 Եվ տեսա՝ որքա՛ն ահեղ է կիզում
 Կրակը թագուն առդերից հանգիստ։

Այդպես ավերում իր կանաչանիստ,
 Իմ հեռու երկրում Արազն է հոսում,
 Եվ այնպե՛ս, այնպես հանդարտ է խոսում,
 Թողած իր խորքում մորիկն անհանգիստ։

¹ «Արև», 1916, № 5։

² Հ. Թումանյան, Երկերի ժողովածու, հ. 4. Երևան, 1951, էջ 331։

Պու շարշարանոց ահալոր ժամին
 եկար այցելու իմ երկիրն անհույս
 նմ ազնակցի փրկության ու լույս,
 Երբ հաղաճում էր մեր նավը բամբին՝

Բրյուսովը ոչ միայն զեկուցումներով է հանգես
 գալիս, այլև մեծ սխրով գիտում ու ուսումնասիրում է
 Հայաստանի հնությունները, նրա պատմական վայրերը:

Բրյուսովն իր հերթին խորապես զգացված այն
 քերձ ընդունելությունից, որ ամենուրեք ցույց էին տա-
 լիս նրան, մի ամբողջ շարք բանաստեղծություններ է
 գրում նվիրված Հայաստանին, նրա պատմական անց-
 յալի նշանավոր գրվազներին, նրա գեղեցիկ բնությունը,
 աշխատատեղ ու սրտարաց գավառներին: «Հայերին»,
 «Արարատը Երևանից», «Հայաստան», «Արարատին»,
 «Տիգրան Մեծը» բանաստեղծությունները գեղարվես-
 տական մեծ շնչով ու զգացմունքով գրված ստեղծագոր-
 ծություններ են: Ուժեղ ու գեղեցիկ է հնչում «Հայերին»
 բանաստեղծությունը: Ահա մի հատված այդ բանա-
 ստեղծությունից.

К АРМЯНАМ

Да! Вы поставлены на грани
 Двух разных, спорящих миров,
 И в глубине родных преданий
 Вам слышны отзвуки веков.

Все бури, все волнения мира,
 Летя, касались вас крылом,—
 И гром глухой походов Кира,
 И Александра бранный гром.

¹ Վ. Տ երյ ա ն, Երկերի ժողովածու, հատոր 1, Երևան, 1950
 էջ 374:

Вы низили, в сметеньи стана,
 При Каррах, римские значки;
 Вы за мечом Юстиниана
 Веди на бой свои полки;

Нередко вас клонили бури,
 Как вихри-нежный цвет весны,—
 При Чингиз-Хане, Ленгтимуре,
 При мрачном торжестве Луны.

Но — воин стойкий, — под ударом
 Ваш дух не уступал Судьбе;
 Два мира вокруг него не даром
 Кипели, смешаны в борьбе...¹

ՀԱՅԵՐԻՆ

Կանգնած եր գուր իրար ներհակ
 Մեջտեղն երկու աշխարհների,
 Եվ ասերի խորքից անտակ
 Կանչն եր լսում հին պարերի:

Անցել են ձեր երկրի սրտով
 Հազար հողմեր համահնչուն, —
 Եվ Կյուրտսը՝ խուլ որոտով,
 Եվ Ալեքսանդրը շառաշուն:

Ցած բերեցիր դուր Հսումի
 Զենն ու զարդը ամբարտապան.
 Եվ, ի սառար Հուստինիանի,
 Զեր քաջազոր գնդերն ելան:

Թերել են ձեր գլուխը վար
 Նման գարնան քերուշ ծաղկի՝
 Լենկթևունն ու Զինգիզը չար.
 Սև խրախճանքը մահիկի:

¹ В. Брюсов. Избранные сочинения. том 1, Москва, 1955, стр. 387.

Երկու աշխարհ մարտնչում խենթ,

Նստում էին խուլ, դայրագին,

Բայց ի վերջո՝ կորան ահհա

Չկրած ձեր անկոր ոգին...»

(Թարգմ. Ս. Տարոնցի)

Իր շուրջը համախմբելով 20-րդ դարի ողւս մի շարք նշանավոր բանաստեղծների՝ Բրյուսովը նրանց մասնակից դարձրեց հայ դրականության ուսումնասիրության ու հայ պոեզիայի թարգմանության գործին: Այդ բանաստեղծների մեջ էին՝ Ալեքսանդր Բլոկը, Բալմոնտը, Սոլոգուբը, Իվանովը և ուրիշներ: Միացյալ աշխատանքը պսակվեց «Հայաստանի պոեզիան» հոշակապ հատորի հրատարակությամբ: Ժողովածուն լույս տեսավ 1916 թվականին: Նա ընդգրկում էր հայկական պոեզիան՝ սկսած հնագույն ժամանակներից մինչև XX դարի առաջին երկու տասնամյակը: Հայ պոեզիայի այդ մեծածավալ հատորը լույս տեսավ Վալերի Բրյուսովի առաջաբանով, ծանոթագրություններով ու խմբագրությամբ: Թարգմանությունների մեծ մասը նույնպես պատկանում էր Բրյուսովի վարպետ գրչին: Կրքի առաջաբանում, որ վերնագրված է «Հայաստանի պոեզիան և նրա միասնությունը դարերի ընթացքում», Բրյուսովը բացահայտել է բաղմագարյան հայ պոեզիայի դարգացման ուղիները և նրա դերն ու նշանակությունը համամարդկային դրականության համար: Հայ պոեզիայի պատմության իր այդ ակնարկում Բրյուսովը բացառիկ մեծ նշանակություն էր տվել հայ ժողովրդական բանաստեղծությանը, նշելով նրա բաղմիրանդությունն ու գունեղությունը, անմիջականությունն ու ինքնատիպ

¹ Վ. Բրյուսով, Բանաստեղծություններ, Երևան, 1957, էջ 254:

ПОЭЗІЯ АРМЕНІИ

СЪ ДРЕВНѢЙШИХЪ ВРЕМЕНЪ

ДО НАШИХЪ ДНЕЙ

въ переводѣ русскихъ поэтовъ:

Ю. К. Балтрушайтиса, К. Д. Бальмонта,
А. А. Блока, академика И. А. Бунина,
Валерія Брюсова, Ю. А. Веселовскаго,
Ю. Н. Верховскаго, Вячеслава Иванова,
Федора Сологуба, В. Ф. Ходасевича,
С. В. Шервинскаго и др.,

подъ редакціей, со вступительнымъ
очеркомъ и примѣчаніями
ВАЛЕРІЯ БРЮСОВА.

Изданіе

Московского Армянскаго Комитета.

1916.

«Գրեգորիա Արմենիի» անթոլոգիայի
անվանաթերթը

րնույթը: «Հայ ժողովրդական բանաստեղծությունը, — գրում է Բրյուսովը, — պատկանում է ամենահիանալիների թվին այն բոլորի մեջ, որոնք ծանոթ են ինձ. քիչ ժողովուրդներ կարող են պարծենալ, որ իրենց ժողովրդական երգերը հասնում են զեղարվեստական աշխարհի մակարդակի, այսպես նրբազեղորեն չեբրիչ են, այսպես ինքնատիպորեն ուրույն են՝ իրենց ամբողջ անմիջականությամբ և անսեփեկ շնորհագրությամբ հանդերձ»¹:

Այնուհետև Բրյուսովն անդրադառնում է հայկական հերոսական էպոսին՝ «Սասունցի Գալթին»: Բրյուսովն առաջին ռուս բանաստեղծն էր, որ 1916 թվականին իր սրանչելի թարգմանությամբ ռուս քննադատին ծանոթացրեց հայ ժողովրդի այդ հանձարեղ ստեղծագործության հետ: Բնութագրելով Դավթի կերպարը՝ Բրյուսովը նշում է. «Դավթի ժողովրդական իգեալների մարմնացումն է, այնչափ ուժեղ մի հերոս, անվեհեր կտրիճ, խորապես ողջախոհ, անսասան կերպով ազնիվ, մինչև վերջ ճշմարտացի»²:

Հիացմունք ու բարձր ոգևորություն է առաջ բերում Բրյուսովի մեջ միջնադարյան հայ քնարերգությունը, որ պոետական մի նոր աշխարհի հայտնագործություն էր Բրյուսովի համար: Այդ մասին նա գրում է. «Միջնադարյան հայ քնարերգությունը մարդկային ոգու ամենահիանալի հաղթանակներից մեկն է, որպիսիք երբեմն ճանաչել է համայն աշխարհի տարեկրթյունը: Միանգամայն ուրույն մի պոետիկա, որ մեղ համար նոր է իր

¹ «Познания Армении», стр. 7.

² Նույն տեղում, էջ 40:

ձևերով, խոր է բովանդակությամբ, փայլուն տեխնիկական վարպետությամբ»¹:

Խոսելով հայ աշուղական երգերի մասին, Բրյուսովը նշել է, որ բանաստեղծական արվեստի այդ ուրույն ձևը իր զարգացման դադարձնակետին է հասել Սալյաթ-Նովայի երգերում: Հանձարի կախարհական զորությամբ Սալյաթ-Նովան ժողովրդի խոսքը, նրա զգացումները հասցրել է արտահայտչական ամենանուրբ ու ամենաբարձր ձևերի: «Սալյաթ-Նովան, — գրում է Բրյուսովը, — առաջինը իր օրինակով ցույց տվեց ու առաջացրեց, թե ինչ ուժ է պարփակված ժողովրդական երգչի ձայնի մեջ, ցույց տվեց, որ այդ երգիչը ոչ միայն խնջույքի ժամանակ ուրախացնող է, այլև ուսուցիչ, մարգարե... Սալյաթ-Նովայի մոտ ամեն ինչ աշխուժացած ու շնչավորված է իսկական պոետիկայի հանձարի ուժով»²:

Հնագույն ու միջին դարերից անցնելով XIX դարին, որպես պատմական խոշոր երևույթ հայ ժողովրդի կյանքում, Բրյուսովը նշում է Հայաստանի մի մասի միացումը Ռուսաստանին: Պատմական երևույթները դիտելով հասարակական ճիշտ տեսանկյունից, Բրյուսովը ճշմարտացիորեն գրել է, որ «Վաղուց արդեն հինավուրց Հայաստանի բախտը կապված է մեծ Ռուսաստանի բախտին: Մի ամբողջ հարյուրամյակ է արդեն, որ հայ ժողովրդի զգալի մասն ապրում է Ռուսական կայսրության սահմաններում. հայերը մեր համաքաղաքացիներն են, իսկ մահմեդական լծից դեռ չազատա-

¹ „Поэзия Армении“ стр. 47.

² Նույն տեղում, էջ 59—63:

գրելով ծ հայկական մարդերը՝ հենց ռուսներից են սպասում իրենց ազատագրությունը»¹:

Հարուստ փաստերով Բրյուսովը ցույց է տալիս Ռուսահայաստանի կուլտուրական վերելքը XIX դարի երկրորդ կեսին: Անդրադառնալով պոեզիային, նա հատկապես կանգ է առնում երեք խոշոր բանաստեղծների— Հովհաննես Հովհաննիսյանի, Հովհաննես Թումանյանի և Ավետիք Իսահակյանի վրա: «Այս երեք բանաստեղծները,— գրում է Բրյուսովը,— ամենավաղ «եռաստեղծությունն» են հայ գրականության երկնակամարի վրա, և նրա պատմական ուղիները այս երեք գրողների գործունեության վրայով են անցնում»²:

Արժեքավորելով այդ երեք բանաստեղծների ստեղծագործությունները, նշելով նրանց խոշոր դերը մայրենի գրականության զարգացման գործում, Բրյուսովը առանձին ջերմությամբ ու հիացմունքով է խոսում հայ ժողովրդի հանձարեղ բանաստեղծ Հովհաննես Թումանյանի մասին: Բրյուսովի խորաթափանց միտքը կարողացել է ըմբռնել Թումանյանի ստեղծագործությունների մոզական ուժը, նրանց սոցիալական խոր իմաստը, հայրենի երկրի ռեալիստական, գունեղ ու բազմակողմանի պատկերումը: «Այլ ժողովրդի ընթերցողը ծանոթանալով Թումանյանի պոեմներին (օրինակ «Անուշ»-ին), ժամանակակից Հայաստանը ու նրա կյանքը ճանաչելու ավելի բան կուտանա, քան կարող է ստանալ սոցիալական հետադոտությունների հաստ հատորներից: Պոետը ցայտուն ու վառ գծերով վերստեղծում է հարազատ ժողովրդի կենցաղը, սակայն անում է դա

¹ „Поэзия Армении“, стр. 6.

² Նույն տեղում, էջ 80:

աբվեստագետի պես՝ կյանքի կոչելով ոչ այնքան անհատականացված, որքան տիպիկական անմոռանալի կերպարներ...: Ամբողջովին վերցրած՝ Թումանյանի պոեզիան Հայաստանն ինքն է՝ հնադարյան ու նոր, հարույթուն առած ու բանաստեղծությամբ զրոշմված՝ մեծ վարպետի ձեռքով»¹:

Վերջին շրջանի բանաստեղծների մեջ Բրյուսովը առանձնացնում է Վահան Տերյանին, որի ստեղծագործությունները հայ պոեզիայի մեջ ստեղծել են լիրիկայի զարգացման մի նոր աստիճան: Տերյանի պոեզիան թե ձևի և թե բովանդակության տեսակետից միանգամայն ինքնատիպ ու նոր երևույթ էր հայ զրականության համար:

Արևմտահայ պոեզիայի մասին խոսելիս Բրյուսովը կանգ է առնում նրա խոշոր ներկայացուցիչների՝ Դուրյանի, Մեծարենցի, Վարուժանի, Սլյամանյանի ստեղծագործությունների վրա:

Բրյուսովի առաջաբանը մեր օրերում ևս դեռ պահպանում է իր խոր դիտական արժեքը. ուսումնասիրելով շատ օգուտ կարող է քաղել նրանից՝ նախառեղույթին հայ պոեզիայի հարստությանը և նրա զարգացմանը ժանոթանալու համար:

«Հայաստանի պոեզիան» ամբողջությամբ վերցրած մի խոշոր երևույթ էր ոչ միայն հայ, այլ նաև ուսումնասիրող համար: Ժամանակի նշանավոր ուսումնասիրողներից մեկը գրել է. «Հայ բանաստեղծների թարգմանությունների փառահեղ ու ստվար հատորը ոչ միայն խոշոր երևույթ է հայ բանաստեղծության համար, այլև մեծ տոն ուսումնաստեղծության համար»²:

¹ «Поэзия Арменни», стр. 78.

² «Летопись», 1917, № 2—4, стр. 428.

Հայ սովետական պատերազմային թանգարանի ղեկավար Բրյուսովի թարգմանությունները երկու ժողովուրդների կուլտուրական մերձեցման համար խեղճ ազդեցություն էին: Մեծ էր դրանց քաղաքական-հասարակական նշանակությունը: Ռուս առաջավոր ինտելիգենցիան ըստ արժանություն զնահատեց այդ աշխատանքը և նշեց նրա պատմական նշանակությունը երկու ժողովուրդների բարեկամության ամրապնդման գործում: Այնպիսի մի նշանավոր գիտնական, ինչպիսին է ակադեմիկոս Մառը, գրել է. «Վաղերի Բրյուսովի ռուսերեն թարգմանությունները ոչ միայն ռուս հասարակությանը նպաստել են հայ ժողովրդի ղեկավարության հանդեպ զնահատելու, այլև մարդկության բարձրագույն ստեղծագործության մարդում բարեկամության իդեալական հիմքն են դրել»¹:

Մենք այսօր երախտիքով ենք նշում, որ հայ ժողովրդի ճակատագրական ամենածանր օրերին ռուս հուշակավոր բանաստեղծ, գիտնական ու պատմաբան Բրյուսովը ջերմ սիրով է վերաբերվել դեպի նրան և նրա կուլտուրան, գրի է առել նրա գրականության և պատմության նշանավոր էջերը, թարգմանել է հայ սովետական սքանչելի նմուշները և այդ բոլորը պարձրել բազմամիլիոն ռուս և մյուս ժողովուրդների սեփականությունը:

Սովետական Հայաստանի կառավարությունը բարձր զնահատելով վաղերի Բրյուսովի ծառայությունները հայ կուլտուրային՝ նրան ժողովրդական բանաստեղծի կոչում է շնորհել: Մայրաքաղաքի լավագույն փողոցներից մեկը նրա անունն է կրում: Նրա անվամբ կա հայկական դպրոց:

Հայ և ռուս ժողովուրդների եղբայրական բարեկա-

¹ „Об армянской литературе“, Ереван, 1941, стр. 14.

մության տարեգրության մեջ խոշոր ու անգնահատելի է Վալերի Բրյուսովի դերը: Նա հայ ժողովրդի իսկապես բարեկամներից էր, նրա հարուստ կուտուրայի արժեքավորողներին ու տարածողներին լավագույնը:

Հայ բաղմադարյան կուտուրայի հարցերը զբաղեցրել են ուս ահանաւոր գիտնական, գրականության ու արվեստի խոշոր տեսաբան, դրամատուրգ ու հրապարակախոս Անատոլի Վասիլևիչ Լունաչաբսկուն (1875—1933):

Լունաչարսկին հայ կուտուրայի հետ ծանոթացել է իր գործունեության վաղ շրջանում, ուսերեն և հյւրուպական լեզուներով լույս տեսած գրականությունից, ինչպես և իր հայ բարեկամների ու ծանոթների միջոցով: Նրա հայ բարեկամներն էին Ստեփան Շահումյանը, Հակոբ Հակոբյանը, Ասքանազ Մռավյանը, Հակոբ Գյուրջյանը, Նվգենի Վախտանգովը, Դեորգի Յակուովը և շատ ուրիշներ:

Հայ իրականության մեջ Լունաչարսկու անունը, որպես գրական ու քաղաքական գործիչի, հիշատակվում է 900-ական թվականներից: Այդ տարիներին էլ թարգմանվում են նրա նշանավոր հոգվածները գրականության ու արվեստի մասին: 1909 թվականին Գ. Լևոնյանի «Գեղարվեստ» հանգեսում լույս է տեսնում Լունաչարսկու «Սոցիալիզմ և գեղարվեստ» հոգվածը: 1914 թվականին Հակոբ Հակոբյանը թարգմանում և առանձին գրքույկով հրատարակում է Ա. Լունաչարսկու «Գեղարվեստը գեղարվեստի, թե՛ գեղարվեստը պայանքի համար» գրքույկը: Նշանակալից է, որ այդ գրքույկը գրվել է Հակոբյանի պատվերով և առաջին անգամ լույս տեսել հայերեն: Այնուհետև իրար հաջորդում են Լունա-

չարակույց կատարված բաղձաթիվ ալ թարգմանություններ:

Հայ մտավորականներից Լունաչարսկին առանձնապես մոտ էր Հակոբ Հակոբյանի հետ: «Շատ վաղուց է, — գրում է Լունաչարսկին, — որ մենք ծանոթացել և բարեկամացել ենք հայ բանաստեղծ-աեուլուցիոններ Հակոբ Հակոբյանի հետ: Մենք երկուսս էլ երիտասարդ էինք այդ ժամանակ: Իրար հանդիպեցինք մեր հայրենիքից հեռու: Նա՝ Թիֆլիսից, ես՝ Ուկրաինայից, Մոսկվայից, Լենինգրադից, իսկ ամենից ավելի մտերմացանք արտասահմանում: Այն ժամանակները Հակոբ Հակոբյանը սեուլուցիոն վատահելի հենակեա էր: Նա սեուլուցիոն անթիվ ծառայություններ էր մատուցում ընդհատակյա գործիչներին և անխղճներին կռաւլած էր Պետերբուրգի ու վտարանդիների շրջանի պարտիական ալ և ալ կենտրոնների և խմբերի հետ: Սակայն, բացի քաղաքական շահերից, մեզ կապում էին նաեւ բանաստեղծական շահերը: Հակոբ Հակոբյանը դեռ այն ժամանակ էր սկսել հետապալում լայն ծաւալված իր ջերմ և հաստատ կրպը»¹:

Անդրադառնալով Հակոբյանի ստեղծագործություններին, Լունաչարսկին ուշադրաւ ու շաւաղանց հետաքրքիր գուգահեոներ է անցկացնում Հակոբյանի ու Վերհարնի միջեւ, նշում այն ընդհանուրը, որ բնորոշ են երկու բանաստեղծների ստեղծագործությունների սեուլուցիոն բովանդակությանը՝ սձի և պոետիկայի տեսակետից: Լունաչարսկին ցույց է տալիս նաեւ նրանց բուժանող գաղափարական ուղիները: «Հակոբ Հակոբյան

¹ А кон А кон ян, Новое утро (стихи), с предисловием А. Луначарского, Москва, 1928, стр. 5.

նը,— գրում է Լուսաշարսկին,— շատ ընդհանուր դժեւր
ունի Վերհարնի հետ: Հակոբ Հակոբյանի բանաստեղ-
ծությունների ձեւն անգամ մօտ է այն աղատ չափին,
որը գերադասում էր Վերհարնը: Եւ դա աննպատակ չէ:
Աշխատանքի ռիթմը, կրակոտ, բորբոքող սրտի ռիթմը
պահանջում է երաժշտության այդպիսի բազմաղանու-
թյուն, այդպիսի կենդանի և զգայուն մեւոդիա: Եւ Վեր-
հարնը, և՛ Հակոբ Հակոբյանը այնպիսի մարդիկ էին,
որոնք ատում էին անցյալը և տիրապետող շարիքը,
որոնք անզուսպ կրքով ձգտում էին դեպի պայծառ
ապագան: Եւ՛ Հակոբ Հակոբյանը, և՛ Վերհարնը ան-
սահմանորեն բարձր էին դասում աշխատանքը և հան-
ձինս բանվորի տեսնում էին իրենց հույսերի իրակա-
նացնողին»¹:

Համաշխարհային պատերազմի ծանր տպավորու-
թյունները Վերհարնին շեղեցին ստեղծագործական ճիշտ
ուղուց, նա ապրեց դառն անկում, մշուշվեց նրա պայ-
քարի գաղափարական ուղին: Իսկ Հակոբ Հակոբյանը
մասնակից դարձավ «հաղթական Հոկտեմբերին և նրա
հետագա հրային արտացոլումներին՝ Անդրկովկասում»²:

Բազմաթիվ առիթներով Հակոբ Հակոբյանն անդ-
րադարձել է Լուսաշարսկուն, բնութագրել նրան որպես
մարդու, մտածողի, ռեուլյուցիոներ ու սովետական պե-
տության ականավոր գործչի: «Լուսաշարսկու պայծառ
անունը,— գրում է Հակոբյանը,— մնալու է այն հա-
մաստեղծության մեջ ուս Փննադատության, որը կազ-
մում են Բելինսկի, Դոբրոլյուբով, Պիսարև, Պլեխանով,

¹ А кон Аконян. Новое утро (стихи), Москва, 1928, стр. 6.

² Նույն տեղում, էջ 7:

Չերնիշևսկի, Լենին և այլն: Եվ ոչ միայն որպես քննադատ, այլև որպես պայծառ հողով ու ազնիվ զգացմունքով մարդ, որպես շուտաճանչ մտքի ու պայքարի մարդ...»¹:

Դեռևս ուսուցչությանց առաջ Լունաչարսկին լավ ծանոթ էր հայ ժողովրդի մեծ նկարիչ Մարտիրոս Սարյանի ստեղծագործություններին: Անսաման հիացմունք են պատճառել նրան Սարյանի վառ, արևոտ, ուրախ գույները: Ռեուլուցիայից հետո ավելի մոտիկից ծանոթանալով Սարյանի, հատկապես սովետական շրջանի ստեղծագործություններին, նա բարձր է գնահատել գրանր: Համաշխարհային արվեստին այդ լավատեղյակ մտածողը ցույց տվեց այն նորը, որ Սարյանը բերում էր ոչ միայն հայ, այլև ողջ սովետական արվեստին: Իր հովածներից մեկում Լունաչարսկին Սարյանի մասին գրում է. «Իր գործունեության տակավին առաջին շրջանում՝ մինչև մեծ ուսուցչիան, Սարյանը շատ ակնառու տեղ գրավեց մեր նկարիչների շարքերում: Հայ Սարյանը տալիս էր միանգամայն արտասովոր գույներ, դեռևս չօգտագործված ոճ, և նրա այդ օրիգինալությունը գնահատում էին: Ի դեպ, երբ ևս հիացած դիտում էի Սարյանի նկարները, թվում էր ինձ միշտ, որ կանգնած եմ լիաճաշակ, բայց միանգամայն քմահաճ, հարթ ու դունավոր կոմսոլդիցիաների առջև, որոնք հազեցված են մի տարօրինակ և աչտուկա առած «չնաշխարհիկ» հմայելություն»²:

¹ Դրականության և արվեստի թանգարան, Հ. Հակոբյանի ֆոնդ:

² «Դրական թերթ», 1934, № 2:

1924 թվականի օգոստոսին Լունաչարսկին դալիս է Սովետական Հայաստան, տեսնում է հայոց հինավուրց երկիրը, ձյունածածկ Արարատը և, նորից Սարյանի նկարները: Այս անգամ արդեն նրա համար լիովին բացվում են Սարյանի ստեղծագործությունների հմայքի գաղտնիքները, հատկապես գույների այն ազատ ու նրբին անցումները, որ փորձված աչքն անգամ հաճախ դժվարությամբ է որսում: «Նրկար ու ձիգ ժամեր ճանապարհ կտրելով Հայաստանի քարքարոտ հարթության վրա և բազմերանգ ու հրաշակերտ սարերի մեջ, նահապետ Արարատի միշտ վեհապանծ ու ճերմակ օրհնության տակ և տեսնելով, թե ինչպես է լուսավորվում այստեղ արևը, ինչպիսի ստվերներ է առաջացնում նա, ինչպես են աճում այստեղ ծառերը, շարժվում կամ հանգիստ առնում մարդիկ կամ կենդանիները, ես հանկարծ իմ առջև տեսա Սարյանի նկարները կենդանի իրականության մեջ... Սարյանը մեծ, գունեղ մի երաժիշտ է, իսկական նկարիչ կոմպոզիտոր և խանդավառ բանաստեղծ...»¹:

Գալով Հայաստան, Լունաչարսկին Ա. Մռավյանի ուղեկցությամբ ծանոթանում է երկրի հնություններին, շինարարությանը, դպրոցներին, թանգարաններին, Մատենադարանին. մի շարք ելույթներ է ունենում երիտասարդության, բանվորության ու մտավորականության համար: Ընդարձակ ղեկուցումներ է կարդում ազգային հարցի, սոցիալիստական կուլտուրայի, գրականության և արվեստի մասին:

Վերադառնալով Մոսկվա, Լունաչարսկին «ИЗВЕСТИЯ» թերթում տպագրում է «Նրեք օր Սովետական Հա-

¹ «Գրական թերթ», 1934, № 2:

յատասանում» քնդարձակ հոգւածաշարքը, որտեղ պատմում է Սովետական Հայաստանից ստացած իր տղա-վորությունների և այն նվաճումների մասին, որ հայ ժողովուրդը ձեռք է բերել շինատարության ու կուլտուրայի ասպարեզում¹:

20-ական թվականներին Լունաչարսկու պիեսներից թարգմանվել ու բեմադրվել են հայ թատրոններում՝ «Հրձիգները», «Ռույնը», «Ազատագրված Դոն-Կիխոտը» և այլն: Այդ պիեսների թարգմանությունները կատարել են Հ. Հակոբջանը, Լ. Քալանթարը, Տ. Հախումճյանը: Հայ մամուլի էջերում տպագրվել են Լունաչարսկու տասնյակ արժեքավոր հոգւածները ուսու և եվրոպական գրողների ու գրականության մասին: 1935 թվականին առանձին գրքով լույս է տեսնում Լունաչարսկու «Լենինը և գրականագիտությունը» հայտնի աշխատությունը:

Ալեքսեյ Տոլստոյը որպես Սովետական գրողների ավագ սերնդի ներկայացուցիչ, Մ. Գորկու, Ա. Լունաչարսկու հետ միասին նշանակալից դործ է կատարել սովետական ժողովուրդների ազդաչին գրականությունների զարգացման գործում: Նա հանդես է եկել այդ գրականություններին նվիրված բաղձաթիվ՝ զեկուցումներով ու հոգւածներով: Իր մի զեկուցման մեջ նա նշել է ռուս կյանիկ գրականության, ուսու առաջավոր մտավորականության հոգատար ու նշանակալից դերը Ռուսաստանի ժողովուրդների ազդաչին կուլտուրայի, մտավորականության ստեղծման ու պատրիարակման գործում: «Ռուսական առաջավոր ինտելիգենցիան, — գրում է Տոլստոյը, — միշտ էլ կանգնած էր այն տեսակետի վրա, որն իրականացրեց Հոկտեմբերը: Ռուս գրականու-

¹ «Известия», 1925, № 198, 201, 208, 210.

թյունը պրոգրեսիվ ազդեցություն էր գործում ցարական Ռուսաստանի ժողովուրդների ազգային խնտելիզացիաների մեջ հասարակական ինքնագիտակցությունը ձևավորելու վրա: Եթե դիմենք անցած դարի կեսերի ու վերջի ազգային ամենակարևոր դրժիչների կենսագրություններին՝ ականքե կդառնա, որ առաջավոր դադարները, կյանքի ու պատմության ըմբռնումը նրանք քաղում էին մեր կլասիկ գրականությունից՝ Պուշկինից, Տուրգենևից, Բելինսկուց, Չերնիշևսկուց, Դոբրոլյուբովից, Գերցենից, Լ. Տոլստոյից, Շչեգրինից, Օստրովսկուց, Գորկուց: Այս անունները մենք կդոնենք գրողների հուշատետրերում, նամակներում, բարեկամներին տրած խոստովանություններում, վերջապես հենց նրանց երկերում, — վրաստանում՝ Իլիա Ժալճալաձեի, Ակակի Ծերեթելու, Ադրբեջանում՝ Միրզա Ֆաթալի Ախունդովի, Հայաստանում՝ Նալբանդյանի, Սունդուկյանի, Հովհաննես Թումանյանի, Ուլրախնայում՝ Լեւոյա Ուլրախնայի, Կոցյուրինսկու և Իհարկե Շեչենկույի, Բելուուսիայում՝ Կուլալայի ու Կոլասի, զադախներից՝ Աբայ Կունանբաևի, ուզբեկներից՝ Ֆուրկաթի, Կադանի թաթարներից՝ Շարիֆ Քամալի, օսերից՝ Կոստա Խեթագուրովի, հրեաներից՝ Պերեցի, Շոլոմ Ալեյխեմի մոտ, և այլն»¹:

Այդ առիթով Տոլստոյը տալիս է ուսու գրականության ազգային բնույթի կլասիկ բնորոշումը, նրա հումանիստական բացառիկ նշանակությունը հանրամարդկային կուլտուրայի զարգացման համար: «Ռուսական առաջավոր գրականությանը, — գրում է Տոլստոյը, — ամենին ծանոթ չի եղել Ռուսաստանում բնակվող ժո-

¹ Ա. Ն. Տոլստոյ, Սովետական գրականության բառարան, Երևան, 1943, էջ 34—35:

դողմուրդների նկատմամբ մեծամիտ վերաբերմունք ունենալու: Նրա մեջ երբեք զազուլթային շիթ, դադուլթային մոտիվներ չեն եղել, որ այնքան բնորոշ են հմրոտական մի քանի ժողովուրդների գրականություններին: Ժողովուրդների բարեկամության ծաղկումը սովետական գրականության մեջ առաջ եկավ ոչ ամառի վաշտում: Մեզ բարեկամության արմատները հասնում են անցյալին՝ ռուս գրականության պրոգրեսիվ միտքային, ռուս ժողովրդի ու նրա կուլտուրայի պրոգրեսիվ գերին»¹:

Ալեքսեյ Տոլստոյը ծանոթ էր հայ մտավորականության մի շարք ներկայացուցիչների հետ, ուշագիշտ հետևում էր Սովետական Հայաստանի կուլտուրական կյանքին: Հայաստանում Սովետական կարգերի հաստատման 15-ամյակի առթիվ ուղարկած իր ողջունի հեռագրում Տոլստոյը գրում է. «Ջերմագին ողջունում եմ Սովետական Միության պսակի մի սքանչելի աղամանդ՝ հերասական Հայաստանին, որը ստեղծագործական հզոր ուժեր գտավ իր մեջ՝ դեպի մեծ ապագան—կոմունիզմը տանող ճանապարհը կերտելու համար»²:

1939 թվականին «Սասունցի Դավթի» 1000-ամյակի տոնակատարության առթիվ Մոսկվայում կազմակերպված հանդիսավոր նիստում հանդես գալով ընդարձակ ճառով, Ա. Տոլստոյը փայլուն կերպով բնութագրում է հայ ժողովրդի անցած պատմական ուղին, նրա մեծ էպոսի դադափարական ու գեղարվեստական արժանիքները, ցույց է տալիս նրա տեղը համաշխարհային էպոսի պատմության մեջ: Անդրադառնալով հայ ժողովրդի.

¹ Ա. Ն. Տոլստոյ, Սովետական գրականության բառարան-գրք, Երևան, 1943, էջ 35:

² „Коммунист“, 1935, № 278.

որպես աշխարհի հնագույն ժողովուրդներից մեկի, պատմական ճակատագրին, Տոլստոյն ասել է. «Հսկայական պատմություն է ասլրել հայ ժողովուրդը՝ հազարամյակներ շարունակ պայքարելով իր անկախության համար, ձյունափառ Արարատով պսակված իր հայրենի հողի համար: Հնագույն քաղաքակրթությունները՝ խեթական, Ասորա-բաբելական, Պարսկական թագավորությունները, Հունաստանն ու Հռոմը, Միջին-ասիական թագավորությունները, սկյութները, հոները, ալանները և VII դարից սկսած արաբները, այնուհետև թուրքերը շփվել են հայ ժողովրդի հետ, և այդ շփումը միշտ սկսվել էր մերջացել է սրերի շաշունով, անկախության պայքարով: Ժողովրդի մարտական ոգին, անկախության այդ պայքարի հետքերը արտացոլվել են ժողովրդական ստեղծագործության մեջ...»¹:

Վրաց մեծ բանաստեղծ Ակակի Ծերեթելու ծննդյան 100-ամյակի առթիվ գրած իր հոդվածում Ալեքսեյ Տոլստոյը, խոսելով ժողովուրդների բարեկամության մասին, հատուկ ընդգծում է այն ջերմ մտերմությունը, որ ունեցել է Ծերեթելին Գարրիել Սունդուկյանի հետ: Մեջ է բերում հայ մեծ դրամատուրգին նվիրված Ծերեթելու հայտնի բանաստեղծությունից մի քառատող:

Իր կյանքի վերջին տարիներին Ալեքսեյ Տոլստոյը մեծ հետաքրքրություն է հանդես բերել հայ ժողովրդական հեքիաթների նկատմամբ, այդ առթիվ հատուկ նշանակումներ է ունեցել իր վաղեմի բարեկամ, ակադեմիկոս Հովսեփ Օրբելու հետ:

¹ А. Толстой, О литературе, Москва, 1956, стр. 343. Հայերեն թարգմանությունը տե՛ս Ա. Արդումանյանի «Բարեկամություն» ժողովածուում, էջ 296:

Մի գրող, որին վիճակվեց Մ. Գորկույ հետո երկար տարիներ ղեկավարել Սովետական գրողների միությունը և ակտիվ մասնակցություն ունենալ ուսու և սովետական մշտու ժողովրդների գրականությունների զարգացման գործին, մեծատաղանդ արձակագիր և սպաժառուղաբացի Ալեքսանդր Ֆադեևն էր (1901—1956):

Ա. Ֆադեևն ամենուրեք սիրված ու հանաչված սովետական գրողներից էր: Նրա վեպերն ու պատմվածքները թարգմանված են աշխարհի շատ լեզուներով: Ֆադեևը մի քանի անգամ եղել է Սովետական Հայաստանում, լավ ծանոթ է եղել հայ գրողների, նկարիչների, կոմպոզիտորների ստեղծագործություններին: Հարբեր առիթներով ու տարբեր վայրերում Ֆադեևը բազմիցս հանդիպել, երկար ու սրտառուչ զրույցել է Ա. Իսահակյանի, Ն. Չաբենցի, Ա. Բակունցի, Ստ. Զորյանի, Արամ հաչատրյանի, Մարտիրոս Սարյանի և հայ կուլտուրայի շատ ներկայացուցիչների հետ: Պահպանվել են Ֆադեևի մի շարք նամակները, որոնց մեջ նա ջերմ խոսք է ասում հայ գրողների ու արվեստագետների ստեղծագործությունների մասին: Այնպես խաչատրյանին ուղղած 1953 թվականի նոյեմբերի 6-ի նամակում, Ֆադեևը գրում է. «Արդեն շատ ժամանակ է անցել աչն շրից, երբ լսեցի Ձեր հեղինակալին համերգը Կոնստանտնուպոլիսի մեծ դահլիճում, սակայն Գրողների միության պլենումի կառավարությանը ժամանակ չեմ ունեցել Ձեզ պատմելու աչն տպավորության մասին, որ իմ վրա գործեց Ձեր համերգը:

Պետք է ասել, որ դրա ծրագիրը Գուք կազմել էիք բաշտովի հաջող և հենց աչն հաջորդականությամբ, ինչպես նա կատարվեց:

Հավանաբար, ես առաջ չէի լսել Ձեր գաշնամուրի համերգը նվագախմբի հետ (կամ լսել եմ, գուցե, ամեն տեսակի «տոնայնություն» սլահին), սակայն նա ինձ համար հնչեց այնքան թարմ ու նոր, որ ես մինչև հիմա իմ երաժշտական հիշողության մեջ պահպանում եմ մի առանձնահատուկ տպավորություն նրանից: Բայց, այնուամենայնիվ, այդ լավ երեկոյի ամենահիանալի և ամենաուժեղ տպավորությունը պետք է համարել ջութակի համերգը նվագախմբի հետ, որի մեջ ամենից ավելի լրիվ դրսևորվեց Ձեր տաղանդի ողջ բաղմբերանդությունը, ես կասեի՝ հղորությունը:

Իսկ ընդհանրապես, դա ամբողջությամբ այնքան լավ էր մշակված, այնքան ինքնատիպ էր, տրամադրություն մի հազեցված, հասկանալի և խորիմաստ, որ ես վստահ կարող եմ այն դասել սովետական երաժշտական կլասիկայի շարքը: «Գույանեի» պարերը հնչում էին արդեն այնքան ծանոթ, որ կարծես ես դրանց հետ եմ մեծացել և ձևավորվել»¹:

Այնուհետև Ֆադեևը սրալես մտերիմ բարեկամի նաշատրչանին խորհուրդ է տալիս իր ուժերը փորձելու նաև օպերայի բնագավառում:

Իր արժեքավոր խորհուրդներով Ֆադեևը օգնել է սովետահայ շատ դրողների: Այդ տեսակետից առանձնապես ուշադրավ է բանաստեղծուհի Մարո Մարգարյանին ուղղած 1956 թվականի ապրիլի 29-ի նամակը: «Հնարավոր չէ, — գրում է Ֆադեևը, — հակիրճ նամակում տալ Ձեր բանաստեղծությունների գնահատականը: Բայց Ձեր մարուր ձայնը լսելի է, նա անհատականություն

¹ А. Фадеев, За тридцать лет, Москва, 1957, стр. 762.

ունի և թափանցում է մարդու հոգու մեջ, երբ Դուք արտահայտում եք Ձեզ, այլ ոչ թե գրում եք ընդհանուր թեմաների մասին: Սակայն Ձեր լիրիկական բանաստեղծություններն էլ լավ են ո՛չ հավասարապես: Ձե՛ որ ամեն մի լիրիկական բանաստեղծություն միաժամանակ է՝ միայն է, և՛ զգացմունք, և այդպիսի ամեն մի բանաստեղծության ձև կատարյալ է այն ժամանակ, երբ սակավ աստիճանով հաջողվում է տալ մտքի և զգացմունքի այդ ներդաշնակությունը, այսինքն զրանց էմոցիոնալ և տրամաբանական զարգացումը, ուր կա սկիզբ, վերելք և վերջավորում»¹:

Ֆադեևը միաժամանակ նուրբ, ուսանելի դիտողություններ է անում երիտասարդ, տաղանդավոր բանաստեղծուհու որոշ գործերի մասին:

Հայ գրողները հիացմունքով էին պատմում, թե ինչքան լավ գիտեր Ֆադեևը հայ կլասիկ գրականությունը: Համարյա ամբողջովին նա կարդացել էր այն ամենը, ինչ թարգմանվել էր ռուսերեն: Նա սիրում ու բարձր էր գնահատում հատկապես Թումանյանի, Շիրվանզադեի, Սունդուկյանի ստեղծագործությունները: Քանիցս նա նույնպես է հայ կլասիկների երկերի ռուսերեն հրատարակության գործին, իր հեղինակավոր խոսքն է ասել նրանց հարուստ ժառանգության մասին: Երբ 1939 թվականին Հայաստանում որոշ նիհիլիստներ Բաֆթու երկերի հրատարակությունն ու անգամ ընթերցումը համարում էին վնասակար, երբ գրական ժառանգության գնահատման հարցերում տիրում էր խառնաշփոթություն, Ֆադեևը հանդես եկավ «Պրավդայի» էջերում և

¹ А. Фадеев, За тридцать лет, Москва, 1957, стр. 803.

լենինյան դիրքերից բացատրեց «անցյալ դարի հուշակալոր հայ կլասիկ Բաֆֆու» ժառանգության նշանակութունը հայ գրականության համար: Ֆադեևը հանդիմանելով նշեց, որ «եթե զնանք որոշ հայ ընկերների ճանապարհով, սկսած է դուրս նետել ռուս կլասիկ ժառանգութունից և Լև Տոլստոյին, որպես արմատացած հետադիմականի, իսկ Դոստոևսկուն, առավել ևս, ինչպես անուղղելի խավարամոլի»¹:

Ֆադեևի ելույթը հսկայական նշանակութուն ունեցավ սահմահարելու այն մարդկանց, որոնք նիհիլիզմի դիրքերից զգալի վնաս հասցրին հայ կուլտուրային:

«Սասունցի Դավթի» 1000-ամյակին նվիրված ՍՍՌՄ Սովետական գրողների համամիութենական սլենդումի բացման ճառում, Ֆադեևը պատմական կենդանի ֆոնի վրա ցույց տվեց հայ ժողովրդի ստեղծագործական հանճարի, այդ մեծագույն կոթողի մեջ գրսևորված մարդկային գեղեցիկ ու վսեմ մղումները, վեհ ու նվիրական խորհուրդները: «Մենք,— ասում է Ֆադեևը,— հպարտանում ենք հայ ժողովրդի հերոսական անցյալով, մենք խոնարհվում ենք նրա սոցիալիստական հոյակապ նվաճումների առաջ, մենք հավատում ենք նրա հրաշալի ասպագային, մենք սիրում ենք նրա դաշտերը, կառուցումները, նրա պատանիներին: Նրա արվեստը չինջ երկինք է, որը բացվել է նրա գլխի վերև և այս հրավառ, կենսարար արևը, որը շողում է ոչ միայն Հայ ժողովրդի վրա, այլև խորհրդային Միության բոլոր ժո-

¹ А. Фадеев, За тридцать лет, Москва, 1957, стр. 201.

դովորդների վրա — սոցիալիստական ազատութեան արեւն է...»¹:

Ֆադեևի երկերը, նրա վեպերն ու պատմվածքները համարյա ամբողջութեամբ թարգմանված են հայերեն: «Զախչախումը» և «Նրիտասարդ գվարդիան» բազմիցս թեմադրվել են հայ թատրոններում: Ֆադեևն ռուս աշն գրողներից է, որ առանձին հմայք ու լայն ճանաչում ունի հայ իրականութեան մեջ:

Սովետահայ գրականութեան նվիրված հոդվածներով ու ելույթներով հանդես են եկել ռուսականալոր գրողներ Ն. Տիխոնովը, Կ. Ֆեդինը, Ի. Էրենբուրգը, Կ. Սիմոնովը, Պ. Անտաղիսկին և ուրիշներ: Առանձին հետաքրքրություն է ներկայացնում Ն. Տիխոնովի հոդվածները Ավետիք Իսահակյանի և Նվիշե Չարենցի մասին. Էրենբուրգի ջերմ խոսքը Մարտիրոս Սարյանի, Նվիշե Չարենցի, բազմադարյան հայ կուլտուրայի մասին:

Մեծ նշանակություն ունեցան հայ արվեստի տասնօրյակները Մոսկվայում: Դրանք լենինյան ազգային բազարականութեան հոշակառ ցուցանիշներն են: Այդ տասնօրյակները մեծագույն ազդակ են ազգային կուլտուրայի զարգացման համար:

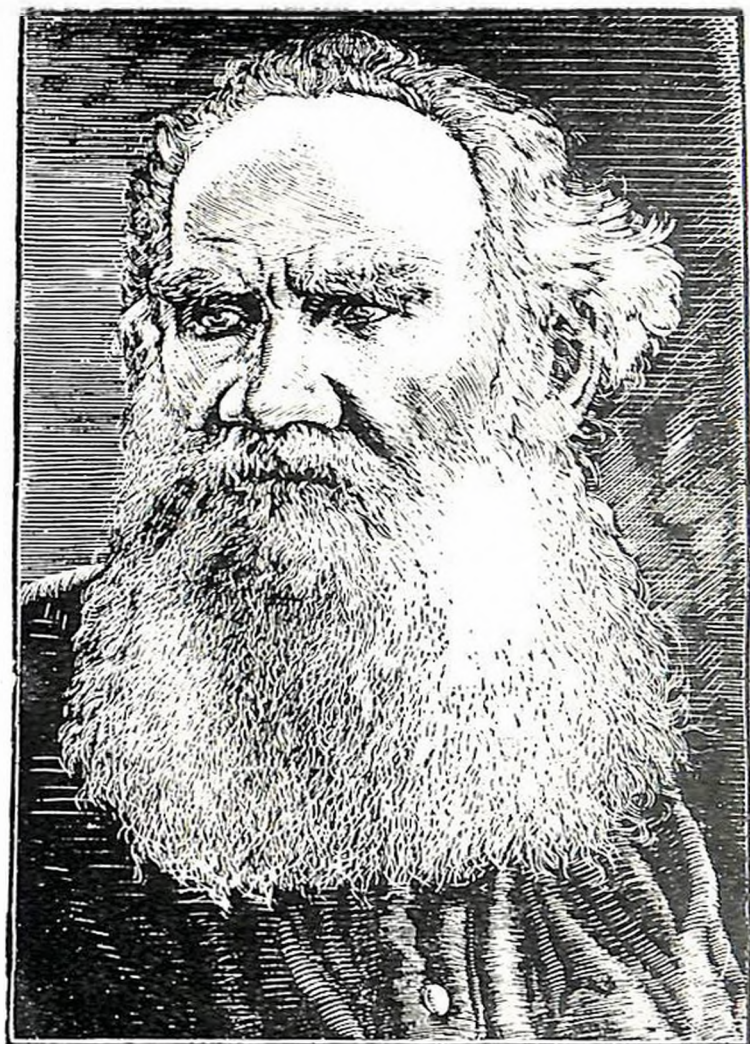
Ռուս և հայ ժողովրդների դարավոր բարեկամութեան տարեգրությունը ցույց է տալիս, թե ինչքան իրաւալացի էր Հովհաննես Թումանյանը մարդարեօրեն կանխառեսելով, որ «Ռուսաստանն է վճռում հայ ազգի հին, արյունոտ խնդիրը, ապահովում նրա ապագան ու առաջնորդում նրան դեպի ազատ ազգերի եղբայրութիւնը»:

¹ «Սովետական Հայաստան», 1939, № 215:

Գլուխ յոթերորդ

ԼՆ.ՏՈԼՍՏՈՅԸ
ՀԱՅ ՄՏԱՎՈՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
ԳՆԱՀԱՏՄԱՄԲ

Լ. Ն. ՏՈԼՍՏՈՅ

Л. Толстой сумел поставить в своих работах столько великих вопросов, сумел подняться до такой художественной силы, что его произведения заняли одно из первых мест в мировой художественной литературе.

В. И. Ленин

1

Լե Նիկոլանիշ Տոլստոյը իր գրական գործունեության ամբողջ քան վախճան տարիների ընթացքում ստեղծել է հանճարեղ երկերի մի ամբողջ շարք, որոնք մարդկության գեղարվեստական խոսքն ու միտքը զարգացման մի նոր, ամբողջ բարձր աստիճանի հասցրին: Նրա «Պատերազմ և խաղաղությունը», «Աննա Կարենինան», «Հարությունը» և մյուս վեպերն ու վիպակները համաշխարհային գրականության խոշորագույն նվաճումներից են:

Իր հոյակապ հուշերում Մաքսիմ Գորկին անդրադառնալով Լենինի վերաբերմունքին դեպի Տոլստոյը, գրում է. «Մի անգամ եկա նրա մոտ և տեսնեմ սեղանի վրա դրած է «Պատերազմ և խաղաղություն» վեպի մի հատորը:

— Այո՛, Տոլստոյն է։ Ուղեցի կարգալ որսի տե-
ւարանը, բայց մեկ էլ հիշեցի, որ ընկերոջս բան պետք
է գրեմ։ Իսկ կարգալու համար ամենեին ժամանակ
չկա։ Միայն այսօր գիշերը կարդացի Ձեր գրքույկը Տոլ-
ստոյի մասին։

Ժպտալով, աչքերը կկոցելով, նա հաճույքով ձգվեց
բաղկաթոռի մեջ և ձայնը ցածրացնելով, արագ շարու-
նակեց։

— Ի՞նչ հսկա է, չէ՞։ Ի՞նչ վիթխարի մարդ է։ Ա՛յ,
սա արդեն արվեստագետ է, սիրելի՛ս... Եվ գիտե՞ք,
ի՛նչն է դեռ զարմանալին, մինչև այս կոմսը իսկական
դեղջուկ չի եղել գրականության մեջ։

Հետո, նայելով ինձ իր կոցած աչքերով, հարցրեց։

— Ո՞ւմ կարելի է Եվրոպայում սրա կողքին դնել։
Ինքն իրեն պատասխանեց։

— Ո՛չ ոքի։

Եվ, ձեռքերը շփելով, ծիծաղեց բավականու-
թյամբ»։¹

Տոլստոյն իր անդուգական ստեղծագործություն-
ներում բազմակողմանի արտացոլել է ռուս ժողովրդի
կյանքը, նրա ծանր վիճակը, մերկացրել է ֆեոդալա-
րուրժուական հասարակարդի ամբողջ նեխվածությունը,
ցույց է տվել, որ այդ հասարակարդը հենված է շահա-
գործման, ճնշման ու դաժան հալածանքների վրա։
Այդ իմաստով նա խոշոր ծառայություն է մատուցել
ռուսական ռևոլյուցիային։ Լենինը պարզ ու որոշակի
գրել է, որ Տոլստոյի «...համաշխարհային նշանակու-
թյունը, իբրև գեղարվեստագետի, նրա համաշխարհա-
յին հռչակը, իբրև մտածողի ու քարոզչի, թե՛ մեկը և

¹ Մ. Գ ո Ր Կ Ի, Վ. Ի. Լենին, Երևան, 1931, էջ 71—72։

թե՛ մշուար յուրովի արտացոլում է ռուսական ռե-
լիգիոսիայի համաշխարհային նշանակութիւնը»¹:

Բայց Տոլստոյի հայացքները լի են հակասութիւն-
ներով, որոնք մեծագույն վարպետութեամբ ու խորա-
մտորեն բացահայտել է Լենինը: Անողոր քննադատե-
լով Տոլստոյի հակասութիւնները, նրա կրօնական ուս-
մունքի ռեալիզմն էութիւնը, Լենինը միաժամանակ
հստակութեամբ նշել է, որ աշխարհում չկա նրան հա-
վասար մեծ գրող, արվեստագետ, մարդկային հոգու
խորունկ դիտակ:

Ռուսական կյանքի գեղարվեստական արտացոլ-
ման ասպարեզում դասադնորեն մեծ ու անընդգրկելի
է Տոլստոյը: Միայն Լենինի հանձարը կարողացավ
ամբողջովին բացահայտել Տոլստոյի ժառանգութեան
մեծագույն արժանիքները, նրա դերն ու նշանակու-
թիւնը ռուս և համաշխարհային կուլտուրայի զարգաց-
ման գործում: Լենինը գրել է. «Լե. Տոլստոյը կարողա-
ցավ իր աշխատութիւններում այնքան մեծ հարցեր դնել,
կարողացավ հասնել այնպիսի գեղարվեստական ուժի,
որ նրա երկերը առաջին տեղերից մեկը գրավեցին հա-
մաշխարհային գեղարվեստական գրականութեան մեջ:
Ճորտատերերի տրորած երկրներից մեկում ռեալիստիայի
նախապատրաստման դարաշրջանը Տոլստոյի հանձա-
րեղ լուսաբանութեան շնորհիւ հանգես եկավ որպէս մի
առաջընթաց քաջ ամբողջ մարդկութեան գեղարվես-
տական զարգացման մեջ»²:

Լենինի տված բարձր գնահատականը Տոլստոյի գե-
ղարվեստական ստեղծագործութեանը, ինչպէս և Տոլ-

¹ Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատոր 16. էջ 419:

² Նույն տեղում:

ստույի հետազոտական հայացքների լեռնայան քննադատութիւնը արտահայտում էին բոլշեւիկյան պարտիայի վերաբերմունքը դեպի 19-րդ դարի երկրորդ կեսի հասարակական քաղաքական կյանքը, անցյալի կուլտուրական ժառանգութիւնը, բացահայտում էին Տոլստոյի, որպէս համաշխարհային մեծագուշն գրողի, գերը Ռուսաստանի հասարակական ու քաղաքական կյանքում:

Ինչպէ՞ս է վերաբերվել Տոլստոյը՝ մարդկության մեծագուշն հանճարներից մեկը, դեպի Ռուսաստանի փոքր ժողովուրդների կյանքը, նրանց գրականութիւնն ու կուլտուրան: Տոլստոյը վերջիններիս նվիրված հատուկ ուսումնասիրութիւններ չունի, սակայն այս կառուկցութեամբ տարբեր առիթներով ասված մեծ գրողի ամեն մի խոսքը բացառիկ նշանակութիւն ունի և արժանի է մեծագուշն ուշադրութեան ու ուսումնասիրութեան:

Տոլստոյը անպակաս ցատումով բմրոստացել է Ռուսաստանի ժողովուրդների նկատմամբ ցարական կառավարութեան վարած դաժան քաղաքականութեան դեմ: Մեծ գրողն արգարացիորեն պաշտպանել է Ռուսաստանի ժողովուրդների ազգային իրավունքները, նրանց ազգային գրականութիւնն ու կուլտուրան:

Առանձին հետաքրքրութիւն է ներկայացնում և՛ Տոլստոյի վերաբերմունքը դեպի Կովկասը: Դեռևս մանուկ հասակից Տոլստոյը հետևել ու մեծ հիացմունքով կարգացել է Կովկասի ժողովուրդների կյանքից գրած ռուս գրողների գրվածքները, նա հատկապէս լավ ծանոթ էր Պուշկինի ու Լերմոնտովի այն ստեղծագործութիւններին, որոնց մեջ նրանք հանճարեղ կերպով պատկերել են Կովկասի հիասքանչ բնութիւնը, նրա

անցյալի հերոսական էջերը, նրա քաջ ու ազատատենչ գավալներին, նրա կյանքի ու կենցաղի ուշագրավ կողմերը:

1851 թվականի սեղբներին 23 տարեկան երիտասարդ Տոլստոյը գալիս է Կովկաս: Ուժեղ ու անջնջելի տալավորութուն են թողնում նրա վրա Կովկասի երկնասլաց ու ձյունածածկ լեռները, խոր ու մթին ձորերը: Նույն թվականի դեկտեմբերի 15-ի իր նամակում, Թիֆլիսից, Տոլստոյը գրում է. «Չգիտեմ, հանդիսանո՞ւմ է Կովկասը ոգեշնչման երկիր, բայց նա անկասկած սիրո երկիր է...»:

Առանձնապես լավ տալավորութուն է թողել Տոլստոյի վրա Թիֆլիսը: Իր մորաքրոջ՝ Տատյանա Ալեքսանդրովնային ուղղած նամակում Տոլստոյը գրում է. «Թիֆլիսը քաղաքակիրթ քաղաք է, ձգտում է նմանվել Պետերբուրգին և դա նրան լավ հաջողվում է: Հասարակութունն ընտիր է և բավականին բազմամարդ: Կա ուստական թատրոն և խոսքական օպերա, դրանցից էս օգտվում եմ այնքան, որքան ինձ թույլ են տալիս իմ ոտը միջոցները»¹:

Ուշագրավ է այն հանգամանքը, որ գրական իր առաջին փորձերը Տոլստոյը սկսել է Թիֆլիսում:

Այստեղ էր, որ նա գրեց իր առաջին նշանավոր երկը՝ «Մանկությունը», որն այնքան մեծ ուրախություն պատճառեց «Սովրեմեննիկի» խմբագրությանը և նրա բազմաթիվ ընթերցողներին:

Իր գրական գործունեության հենց առաջին շրջանում Տոլստոյը ստեղծում է մի շարք փայլուն գործեր

¹ Л. Н. Толстой, Полное собрание сочинений, том 59, стр. 119.

Կովկասի ժողովուրդների կյանքից: Նրա «Կաղակները», «Կովկասի դերին», «Արշավանք», «Անտառահատում» և այլ հանրահայտ գրվածքներում ռեալիստորեն արտացոլվել է կովկասյան ժողովուրդների կյանքը:

Տոլստոյի կովկասյան գրվածքների մեջ առանձին տեղ է գրավում «Հաջի-Մուրադ» վիպակը: Դեռևս Կովկասում եղած ժամանակ Հաջի-Մուրադի մասին լսած պատմությունները երկար ժամանակ չեն ջնջվում նրա հիշողությունից: Եվ ահա 1896 թվականին, ի վերջո, նա ձեռնամուխ է լինում Հաջի-Մուրադի պատմությունը գրելուն: Խնչպես վկայում է հենց ինքը Տոլստոյը, «Հաջի-Մուրադ» վիպակի հիմնական նյութը Կովկասում իր տեսածն ու լսածն է: Վիպակի ամբողջ նկարագրությունները կենդանի հիշողությունների արդյունք են: Բացի իր անձնական հիշողություններից, Տոլստոյն ուսումնասիրում է մեծ քանակությամբ պատմական փաստաթղթեր, արխիվային նյութեր, որոնք հնարավորություն են տալիս մեծ գրողին ոչ միայն գեղարվեստական բարձր երկ ստեղծելու, այլև պատմականորեն ճիշտ կերպով վերարտադրելու Հաջի-Մուրադի էպոխան և այդ էպոխայի կարևոր իրադարձությունները:

Թիֆլիսում եղած ժամանակաշրջանում Տոլստոյը, կովկասյան մյուս ժողովուրդների կյանքը ուսումնասիրելուն զուգընթաց, մոտիկից ծանոթանում է նաև հայկական կյանքին ու կենցաղին, շփվում է հայ ժողովրդի տարբեր շերտերի ներկայացուցիչների հետ:

Անցյալ դարի 50-ական թվականներին, երբ Տոլստոյը գտնվում էր Թիֆլիսում, դեռևս շատ քիչ բան կար թարգմանված հայ գրականությունից ռուսերեն:

Կովկասի ռուսական մամուլում միայն առանձին հոդվածներ էին լույս տեսնում հայ գրականության ու պատմության տարբեր հարցերին նվիրված: Ուշագրավ է այդ տեսակետից հատկապես ռուս բանաստեղծ Պոլոնսկու ընդարձակ հոդվածը Սայաթ-Նուվայի մասին, որ տպագրվեց «Кавказ» թերթի 1851 թվականի համարներում:

Հրապարակի վրա ռուսերեն լեզվով առանձին աշխատություններ կային Հայաստանի պատմության, հայ գրականության հնագույն շրջանի, հայոց լեզվի, ինչպես և հայկական ժողովրդական բանահյուսության մասին: Ի՛նչ խոսք, որ այդ բոլոր աշխատությունները հայ ժողովրդի, նրա պատմության, գրականության ու արվեստի մասին միայն մասնակի տեղեկություններ կարող էին տալ Տոլստոյին:

II

Հայ մտավորականությունը, հայ գրողներն ու արվեստագետները մեծագույն հետաքրքրություն են հանդես բերել և Տոլստոյի ստեղծագործությունների նկատմամբ: 80-ական թվականների սկզբներից հայ մամուլի էջերում տպագրվում են տասնյակ հոդվածներ նվիրված Տոլստոյի ստեղծագործություններին, նրա աշխարհայացքի առանձին հարցերին: Տոլստոյը դառնում է հայ ընթերցողի ջերմորեն սիրված գրողը:

Հայ ականավոր գրողներից Պերճ Պռոշյանը, Ղազարոս Աղայանը, Շիրվանզադեն, Մուրադյանը, Բումմանյանը, Նար-Դոսը, Վրթանես Փափագյանը, Վահան Տերյանը և մյուսներն իրենց հոգվածներում և առանձին ասույթներում նշում են Տոլստոյ-արվեստագետի խոշոր

ազդեցութիւնը հայ գրականութեան վրա և հիացմունքով ու երախտիրով են խոսում և՛ Տոլստոյի, որպէս մեծահռչակ գրողի ու արվեստագետի մասին:

Պերճ Պոռշյանը հայ անվանի առաջին գրողն էր, որ զեռն անցյալ դարի 80-ական թվականներին ձեռնամուխ եղավ Տոլստոյի երկերի թարգմանութեան պատվաւոր գործին: 1894 թվականին նրա թարգմանութեամբ լույս տեսավ «Կովկասի գերին», 1899 թվականին՝ «Մանկութիւն և պատանեկութիւն»-ը և այլն: Պոռշյանի համար Տոլստոյը Ռուսաստանի ամենամեծ գրողն էր: Ավետիք Իսահակյանն իր հուշերում հետեւյալն է պատմում Պոռշյանի մասին. «Ամառանոցի խաղաղութեան մեջ Պոռշյանը զբաղւած էր իր «Հուշիկները» կազմելով և և՛ Տոլստոյի «Պատանեկութիւն» գրքի թարգմանութեամբ: Հիացմունքով խոսում էր Տոլստոյի արվեստի մասին:

— Դու սիրում ես Տոլստոյին,— հարցրեց ինձ:

— Ես Դոստոևսկուն ավելի եմ սիրում...

— Դեն ձգիր դրան,— խոսքս կարեց Պոռշյանը,— Տարդենեն իսկի չի հասնում Տոլստոյին, ո՞ւր մնաց Դոստոևսկին: Տոլստոյն օվկիանոս է, օվկիանոս¹:

Հայ գեմսկրատական շրջներից Ղաղարոս Աղալանը բարձր գնահատելով և՛ Տոլստոյի գեղարվեստական երկերը՝ «Պատերազմ և խաղաղութիւնը», «Աննա Կարենինան», «Հարութիւնը» և մյուս վեպերն ու վիպակները, պատմւածքներն ու հեքիաթները, միաժամանակ խիստ քննադատութեան է ենթարկել մեծ գրողի

¹ Ազ. Ի ս ա հ ա կ յ ա ն, երկեր, հատոր 4, Երևան, 1959, էջ 36:

կրօնական դավանանքը, «շարին չհակառակելու» նրա վարդապետութիւնը: «Քեպես շատ վատնդավոր է մեծերի տաածի գեմ գնալը,— դրում է Աղայանը,— բայց ես չպիտի ծածկեմ իմ կարծիքն ու համոզմունքն այդ մասին... «Չարին հակառակ չկենալը» անճարութեան, թուլութեան ու սարկութեան հետեանք է. այսինքն՝ շարին հակառակ չկենալը առաքինութիւնն է, այլ անկարողի խոհեմութիւն՝ ժամանակի վատասկելու համար, ընդգիմանալու ուժ հաւաքելու համար: Չարին հակառակ չկենալը շատ անգամ խոհեմութիւնն էլ է, այլ անբարոյականութիւն, անբանականութիւն, անասնութիւն, սրտհեռե թույլ է տալիս շարերին, որ բարիների հետ վարովին իրենց ուղածի պես...: Չարին հակառակ չկենալը ուղիղ և բարոյական վարդապետութիւնն է: Դա գեմ է և՛ խելքի, և՛ բարոյականութեան»:

Քննադատելով Տոլստոյի կրօնական հայացքները, Աղայանը որոշակիորեն օգնում էր ժամանակի առաջավոր-գեմովրատական ուժերին, որոնք խստորեն քննադատում էին Տոլստոյի հայացքների այդ կողմը և ցույց էին տալիս նրա ուսմունքի բացասական անդրադարձումը ուսուցչիոն շարժման ծավալման ու զարգացման գործում:

Չընդունելով Տոլստոյի միտախկան քարոզները, Աղայանը Տոլստոյ-գեղարվեստագետին շատ բարձր էր դասում: Նա սիրով ու վարպետութեամբ թարգմանել է Տոլստոյի հեքիաթներն ու փոքրիկ պատմվածքները:

Նար-Դոսը Յուրի Վեսելովսկուն ուղղած նամակում անդրադառնալով ուսւ գրականութեան թողած ազդեցութեանն իր ստեղծագործութիւններին վրա, գրում է. «Անկասկած ես շատ բանով եմ պարտական ուսւ գրա-

կանությանը, հասկապէս նրա արձակի ճշուղին, որը ի դեմս նրա լավագուշն ներկայացուցիչների, եւ անհամեմատ ավելի բարձր եւմ գասում բոլոր ուրիշ ժողովուրդների արձակից: Առանձնապէս ինձ վրա ամենաուժեղ ազդեցութիւնն են գործել շորս գրող՝ Տուրգենևը, (որին եւս պաշտում եմ), Գոնչարովը, Տոլստոյը և Դոստոևսկին: Նրանց երկերը դեռեւս պատանեկական հասակում եւ կարգում էի, այսպէս ասած, մի շնչով»¹:

Նար-Դոսն առանձնապէս սիրել է Տոլստոյի «Աննա Կարենինան», որը նրա վրա խոր ապավորութիւն է թողել:

1911 թվականին լույս է տեսնում Տոլստոյի «Կենդանի գիտի» հոշակավոր դրաման: Այդ նույն թվականին Նար-Դոսն այն թարգմանում է հայերեն, որ լույս է տեսնում նախ պարբերական մամուլում, ապա և առանձին գրքով: Այս թարգմանութիւնը մինչև այսօր էլ համարվում է Տոլստոյի երկերի հայերեն լավագուշն թարգմանութիւններից մեկը:

Հայ գրողներն իրենց գրական մեծ ուսուցիչներից են համարել Լև Տոլստոյին: Նրա մահը, որ ցնցեց ամբողջ աշխարհը, խորապէս վշտացրել է նաև հայ կլասիկ գրականութեան լավագուշն ներկայացուցիչներին: 1910 թվականի նոյեմբերին Տոլստոյի մահվան առթիւ Մոսկիւմ՝ ուսուցողներին ուղղած իրենց ցավակցական հեռագրում Սունդուկյանը, Աղայանը, Շիրվանզադեն, Թումանյանը, Իսահակյանը, Նար-Դոսը և մյուսները գրում են. «Ողբալով մեծ ուսուցչի մահը, հայ գրողները հայտնում են իրենց ցավակցութիւնը: Չկա այլևս մեծ հանճարը, բայց ուսուցողի հանճարն անուպառ է:

¹ Ю. Веселовский, Русское влияние в современной армянской литературе, Москва, 1909, стр. 32.

ԼԵՒ ՆԻԿՈԼ. ՏՁԼՍՏՈՅ

ԿԵՆԴԱՆԻ ԴԻԱԿ

Դրամա 6 գործողութեամբ եւ
12 պատկերով

Քարգմանէ,
ՆԱՐ-ԴՈՍ

ՔԻՅԼԻՍ
Տղարան „Կուլտուրա“, Բաքուէլայա № 14.
1911

Թո՛ղ մխիթարվի ուստական փառավոր պրականությունն իր հոգու հղորությամբ»:

Հալ մեծ վիպասան ու դրամատուրգ Ալեքսանդր Շիրվանդադեն բազմիցս նշել է Տոլստոյի հանճարեղ երկերի հսկայական նշանակությունն աշխարհի բոլոր ժողովուրդների պրականության զարգացման համար: Վաղ շրջանի իր նամակներից մեկում նա գրել է. «Որպես հասարակ ընթերցող, ես միշտ հիացել և հիանում եմ Տոլստոյով»:

Տոլստոյի մահվան լուրը համակում է բոլորին: Այդ լուրի առաջին տպավորություն մասին Շիրվանդադեն գրել է.

«ՈՂԲԸ

Մենք բոլորս հայեր էինք:

Մի շենյակում ժողոված էինք մոտ քսան հոգի: Մեր մեջ կային հեղինակներ, գերասաններ, մասնագետներ:

Ներս մտավ հանկարծ մի գերասան և գուժեց հետեւյալ լուրը.

— Տիկիներ և պարոններ, Տոլստոյը մեռավ:

Մենք տմենքս, առանց մի խոսք արտասանելու, ուրի կանգնեցինք և գլուխներս խոնարհեցինք:

Տիրեց խորին և խորհրդավոր լուռություն:

Մի տնկլունից լսվեց հեկեկանքի ձայն:

Դրա մեջ է մեծ մարդու մեծությունը»¹:

Մի ալլ հոգվածում Շիրվանդադեն տալիս է Տոլ-

¹ Շիրվանդադեն, Երկերի լիակատար ժողովածու, հատոր 9, Երևան, 1955, էջ 385:

ստոյի հանճարի հոյակապ բնութագիրը, նրա հեղինակութեան, ժողովրդայնութեան, հասարակական լայն շրջանների վրա նրա ունեցած հսկայական ազդեցության կենդանի պատկերը: «Ամենքը, — գրում է Շիրվանդադեն, — առանց ազգերի և կրօնների խտրութեան, ողբալու են մարդկութեան մեծ անդամի կորուստը: Երկրի երեսին չկա մի գրագետ անկյուն, ուր չհիշվեր Տոլստոյի անունը: Գրականութեան պատմութեան մեջ ես չեմ հիշում մի ուրիշ անուն, որ իր կենդանութեան միջոցին այնքան մեծ հեղինակութիւն վայելած լինի: Վոլթն¹ը, իր ժամանակի մտքերի այդ միահեծան պե¹տը: Բայց նրա իշխանութիւնը տարածւում էր միայն բարձր դասակարգերի մտքերի վրա, այն էլ միայն Եվրոպայում: Ինչ Տոլստոյի հեղինակութեան համար չկային ո՛չ դասակարգեր և ո՛չ աշխարհագրական դիրքեր: Նա տարածւել էր համայն մարդկութեան մտքերի վրա»¹:

Մեր մեծ բանաստեղծ Հովհաննէս Թումանյանն իր հոգւածներում և ելույթներում, նամակներում ու ասույթներում աշխարհի այդ «լիթխարի հանճարի» մասին խոսել է «երախտազետ սրտով և խորին պատկառանքով»: Ռուս գրականութեան, հատկապէս արձակի մասին խոսելիս, Թումանյանն առաջին հերթին Տոլստոյի անունն է հիշատակում, նրա հեղինակութիւնն է ճանաչում: Բանաստեղծի դուստրը, Ն. Թումանյանը, գրել է. «Ամեն սանդամ, երբ խոսք է լինում Տոլստոյի մասին, — ասում էր նա, — մի մեծ պատկեր է գծւում աչքիս առաջին ու ես հիացմունքով մտածում եմ. «Ի՞նչ լայն մտավոր հորիզոն ունի այդ մեծ ռուս վիպագիրն, այդ հանճարեղ մարդը: Եվ այդ մտավոր հորիզոնն այնքան լայն

¹ «Հորիզոն», 1910, № 249:

է, անսահման, անծայրածիր, որպէս Ռուսաստանի անվերջ ստեղծները, հարի՛ր ու լայնատարած տափաստանները...»¹:

«Հորեկյանների դեմ» վերնագիրը կրող իր հոդվածում Թումանյանը բողոքում է հայ իրականութեան մեջ հորեկյանի գաղափարի սխալ ըմբռնման դեմ: Թումանյանը գրում է, որ ժողովրդի կյանքում խոշոր իրադարձություն է, երբ նշվում է որեւէ դրողի, արվեստագետի, գիտնականի հորեկյանը, ուստի պետք է նշել միայն իսկական, ժողովրդի ոգին արտահայտող մեծ մտածողի, արվեստագետի, գրողի հորեկյանը: Որպէս ցայտուն օրինակ Թումանյանը նշում է Տոլստոյին, «...որի գլուխը երևում է ամեն աշխարհից, որի հորեկյանն էլ՝ տոնելու եթէ խնդիր լինի, ուղենան էլ չեն կարող պարտաւել մի որեւէ շրջանում. և վերջապէս նրան կարող էր, այո՛, համայն ուսւ ազգը դալ պսակելու աշխարհի առջև ու աշխարհքի հետ, և ասել՝ քեզ պսակելով պսակում եմ ինձ՝ ուսւ ազգի ամբողջութեանը, քեզ տոնելով՝ ուստական հոգու, ուստական հանճարի հաղթանակն եմ տոնում»²:

Տոլստոյի մահվան առթիւ գրած հոդվածում Թումանյանը տալիս է մեծ գրողի կենդանի բնութագիրը, համամարդկային կուլտուրային մատուցած նրա ծառայութեան գնահատականը: Թումանյանը գրում է. «Ընկալ ուստական վիթխարի հանճարը ու մահվան բոթից թնդում է լայնածավալ Ռուսաստանը մի ծայրից մինչև մյուսը: Թնդում է և՛ ամբողջ լուսավոր աշխարհը, որով-

¹ Ն. Թումանյան, Հովհաննէս Թումանյանը և ուսւ գրականութեանը, Երևան, 1956, էջ 83:

² «Թումանյանը քննադատ», Երևան, 1939, էջ 133:

հետեւ, ինչպէս ճշմարիտ մեծ մարդ, կրելով կատարյալ իր ժողովրդի հողին ու պատկերը, հանդիսանում էր իր ժամանակի գեղարվեստական դրականութեան այն հոյակապ ուժը, որ կարող էր մի հայացքով ու մի գրվածքով ամփոփել կյանքը ահագին տարածութեան վրա՝ վերեւից մինչև ներքև, արտաքին կեղևից մինչև հոգու ամենածածուկ խորշերը...»¹:

Թումանյանի գեղեցիկ թարգմանութեամբ լույս են տեսել Տոլստոյի մի քանի հեքիաթները: Նա գրել է նաև մի փոքրիկ հողված Տոլստոյի մասին: Նրեխաների հետ խոսել ռուս մեծ հանճարի մասին այդպէս պարզ ու հասկանալի, այդպէս խոր ու վեհ՝ կարող էր միայն Թումանյանը:

Լև Տոլստոյի երկրպագուներից էր բանաստեղծ Վահան Տերյանը: Նա առաջիններից մեկն էր, որ հարց բարձրացրեց Կովկասյան Հայոց Հրատարակչական ընկերութեան առաջ ռուս կլասիկների ամբողջական երկերը հրատարակելու մասին:

Տերյանն առաջարկում է ռուս կլասիկ գրականությունից յառաջին հերթին թարգմանել մեծահանճար Լև Տոլստոյի գեղարվեստական երկերը, դառնելով, որ Տոլստոյի երկերի թարգմանութեանը մի որևէ ժողովրդի լեզվով՝ բնորոշում է այդ ժողովրդի կուլտուրական մակարդակը: «Լև Տոլստոյը, — գրում է Տերյանը, — այնպիսի մի հեղինակ է, որի գրվածքների եթե ոչ լիակատար ժողովածուն, ապա գոնե ժողովածուն, ըստ կարելույն լիակատար ժողովածուն պետք է ունենա ամեն մի ժողովուրդ, եթե նա կուլտուրական կոչվելու հավակ-

¹ Հ ո վ հ. Թ ու մ ա ն յ ա ն, Նրկերի ժողովածու, հատոր 4, Յրևան, 1951, էջ 151:

նություն ունի: Ուրեմն, եթե մենք համարում ենք քիչ թե շատ կուլտուրական մեղ, անհրաժեշտ է մտածել այդ բանի մասին: Մենք պետք է ունենանք Լև Տոլստոյի գրվածքների ժողովածուն հայերեն, դա անհրաժեշտություն է»¹:

Տոլստոյի «Պատերազմ և խաղաղություն» վեպի հայերեն թարգմանության նախաձեռնությունը սկսուկանում է Վահան Տերյանին: 1912 թվականին «Պանթեոն» հրատարակչությունը ծրագրում է հրատարակել Տոլստոյի «Պատերազմ և խաղաղությունը»: Առաջին հատորը, ըստ նախատեսված ծրագրի, պետք է թարգմաներ ինքը՝ Տերյանը, երկրորդը՝ Ստեփան Զորյանը, երրորդը՝ Դերենիկ Դեմիրճյանը և այլն: Թարգմանիչների հետ անհրաժեշտ բանակցություններ վարելուց հետո սկսվում են աշխատանքները, բայց առաջին համաշխարհային պատերազմը խանգարում է այդ գործի իրականացմանը:

1910 թվականին հայ գրողների կողմից Տերյանը ներկա է լինում Լև Տոլստոյի թաղմանը: Ծանր տաղավորություն է թողնում նրա վրա Տոլստոյի հուղարկավորությունը: Ցարական Ռուսաստանի խաղաղամուկ կառավարությունը մեծ գրողից վրեժխնդիր է լինում անգամ այն պահին, երբ նա արդեն դադարի մեջ էր գտնվում: Հաղար ու մի խոշընդոտներ են հարուցվում նրա թաղման հանդիսավորությունը կանխելու համար: Այս առթիվ Տերյանը գրում է. «Տոլստոյի թաղմանը չէր մասնակցում ամբողջ Ռուսաստանն իսկ, մինչդեռ պետք է մասնակցեր ամբողջ աշխարհը: Հանդեսն ավելի քան

¹ Վ. Տերյան, Երկերի ժողովածու, հատոր 4, Երևան, 1926, էջ 115:

սովորական էր, նման մյուս այդ տեսակ հանդեսներին, մինչդեռ Տոլստոյը միակն է և նմանը չունի... Արդյոք Տոլստոյի՞ն ենք թաղում մենք: Մի՞թե կարելի է այդպես թաղել Լև Տոլստոյին: Ռուս գրողների, հասարակական գործիչների և գիտնականների մեծ մասը, Ֆնշոլ մեծամասնությունը բացակայում էր: Մի երկու-երեք հոգի միայն եկել էին հարգելու մեծ գրողին»¹:

Տերյանը դառնացած շարունակում է. «ես հիշեցի շատ և շատ թաղումներ—նոքա բոլորն էլ հանդիսավոր էին, քան Տոլստոյինը: Այդ թաղման հանդեսում չգտա ես ազգային այն մեծ հանդիսավորությունը, որ պետք էր սպասել»²:

Տոլստոյի թաղման առթիվ գրած իր հոդվածներում Տերյանը հայ ժողովրդի և նրա մտավորականության անսահման սերն է արտահայտում հանճարեղ գեղարվեստագետի ու բոլոր ժամանակների մեծ գրողի հանդեսը:

Հայ անվանի գրողներից և ոչ մեկը, թե՛ անցյալում և թե՛ սովետական շրջանում, այնպիսի նշանակալից դեր չի կատարել Տոլստոյի հանճարեղ երկերն իր ժողովրդի սեփականությունը դարձնելու գործում, ինչպես Ստեփան Զորյանը: Նա ոչ միայն Տոլստոյի խոշոր գործերի լավագույն թարգմանիչն է, այլև նրա ստեղծագործությունների լավագույն գիտակը: Զորյանը թարգմանել է Տոլստոյի «Պատերազմ և խաղաղությունը», «Կազակները», «Ահապտույտյան պատմվածքները», «Պոլիկուշկան», «Կովկասի դերին», «Լյուցերն» և մանկական սլաոմվածքները: «Պետք է ասել,— գրում է Զոր-

¹ Վ. Տերյան, Երկերի ժողովածու, հատոր 4, Երևան, 1926, էջ 110:

² Նույն տեղում, էջ 109:

յանը, — որ Տոլստոյի երկերի թարգմանությունը, չնայած դժվարություններին, ստեղծագործական մեծ ուրախություն է պատճառել ինձ և թարգմանության ընթացքում ես շատ բան եմ սովորել Տոլստոյից: Այո՛, խոսքի հանճարեղ վարպետ է. Ն. Տոլստոյից շատ բան կարող է սովորել ամեն ոք, հատկապես գրողը: Ես գիտեմ, թե ինչպես է մեր հասարակայնությունը սիրում Տոլստոյի ստեղծագործությունները և հավատացած եմ, որ մեծ գրողի երկերի ուշադիր ընթերցումը շատ բան կտա մեր երիտասարդ գրողներին՝ գրական վարպետության տիրապետելու ուղղությամբ»¹:

Իր հոդվածներից մեկում Զորյանը Տոլստոյի ստեղծագործությունները գիտում է համաշխարհային գրականության ընդհանուր ֆոնի վրա և գտնում, որ իրավ նա եղակի է. Անատոլ Ֆրանսը լավ է նկատել, թե՛ «Հելլադան տվել է Հոմերոս, Ռուսաստանը՝ Տոլստոյ»:

Անգրադառնալով Տոլստոյի ստեղծագործությունների ազգային բնույթին, Զորյանը գրում է. «Իր ստեղծագործությամբ Տոլստոյը խորապես ազգային գրող է, ու այդ իսկ պատճառով և իր համապարփակ հանճարի շնորհիվ նա վաղուց դուրս է եկել ազգային սահմաններից և դարձել հանուր մարդկության ուսուցիչ գրողներից մեկը: Այդպես էր նա տակավին իր կենդանության օրով. նրա հեղինակությունը անսահման էր, ուստի և նրա ձայնը լսում էր ոչ միայն ռուս ժողովուրդը, այլև ամբողջ մարդկությունը, երբ նա հրապարակում էր այս կամ այն երկը կամ հանգես էր դալիս որևէ երևույթի առթիվ»²:

¹ „Коммунист“, 1950, № 299.

² «Գրական թերթ», 1953, № 33:

Տոլստոյի երկերի թարգմանությունը հանդես են եկել հայ բոլոր նշանավոր գրողները՝ Պոռչյանը, Աղայանը, Սունդուկյանը, Թումանյանը, Նար-Դոսը, Ալ. Ծատուրյանը, Լևոն, Զորյանը և ուրիշներ: Եվ եթե այժմ մենք ունենք Տոլստոյի երկերի մի շարք հույակապ թարգմանություններ, ասլա միայն այն պատճառով, որ այդ մեծ ու պատվավոր գործը հենց սկզբից իրենց ձևերն էին վերցրել մեր գրականության լավագույն վարպետները: Դա արդեն մեր թարգմանական գրականության տրադիցիան էր, որ գալիս էր Աբովյանից: Սովետական մեծ բանաստեղծ Նզիշև Չարենցը գտնում էր, որ այդ լավ տրադիցիան պետք է պահպանել նաև սովետական գրականության մեջ: Գրողների համամիութենական առաջին համագումարում արտասանած իր ճառում Չարենցն ասել է. «Մեզ մոտ սովորություն է դարձել ազգային գրականության արձակ ստեղծագործություններն ընթերցողին մատուցել վատ թարգմանությամբ, թարգմանված երբեմն գրականության հետ ոչ մի առնչություն չունեցող անձանց կողմից: Ես մինչև այժմ չգիտեմ ազգային արձակի ոչ մի օրինակ, որը թարգմանված լինի ուստի առաջնակարգ վարպետի կողմից: Ինչու՞ Տոլստոյը կարող էր թարգմանել Մոսկոսանին, իսկ մեր լավագույն վարպետները չեն կարող թարգմանել միմյանց երկերը»¹:

Չարենցի հարցադրումը հավանություն է գտնում: Հայտնի է, որ Տուրգենևը թարգմանել է Ֆլոբեր, Դոստոևսկին՝ Բալզակ, և այդպիսի օրինակները քիչ չեն: Ինչու՞ չի կարելի մեր օրերում այդ նույնն անել:

¹ Ծ. Չարենց, Գրականության մասին, Երևան, 1957, էջ 168:

70—80-ական թվականներին Տոլստոյի երկերից հայ գրողների կատարած բազմաթիվ թարգմանություններ արգելվում են տպագրության: Բանաստեղծ Ալեքսանդր Մատուրյանը 1887 թվականին թարգմանում է Տոլստոյի «Ուշ հայտնված ճշմարտություն» պատմվածքը, որը շարվել էր ու պետք է տպագրվեր «Նոր-Դար» թերթում, բայց արգելվում է նրա տպագրությունը¹:

Հայոց բարեգործական ընկերության հանձնարարությամբ «Ժողովրդական գրքեր» մատենաշարով հրատարակելու համար 1887 թվականին Լեոն թարգմանում է Տոլստոյի «Երկու ծերեր Երուսաղեմի ճանապարհին» պատմվածքը, բայց Կովկասյան գրաքննչական կոմիտեն արգելում է գրա տպագրությունը, հենվելով Տոլստոյի երկերի վերաբերյալ Պետերբուրգից ստացված № 3119 հատուկ շրջաբերականի վրա²:

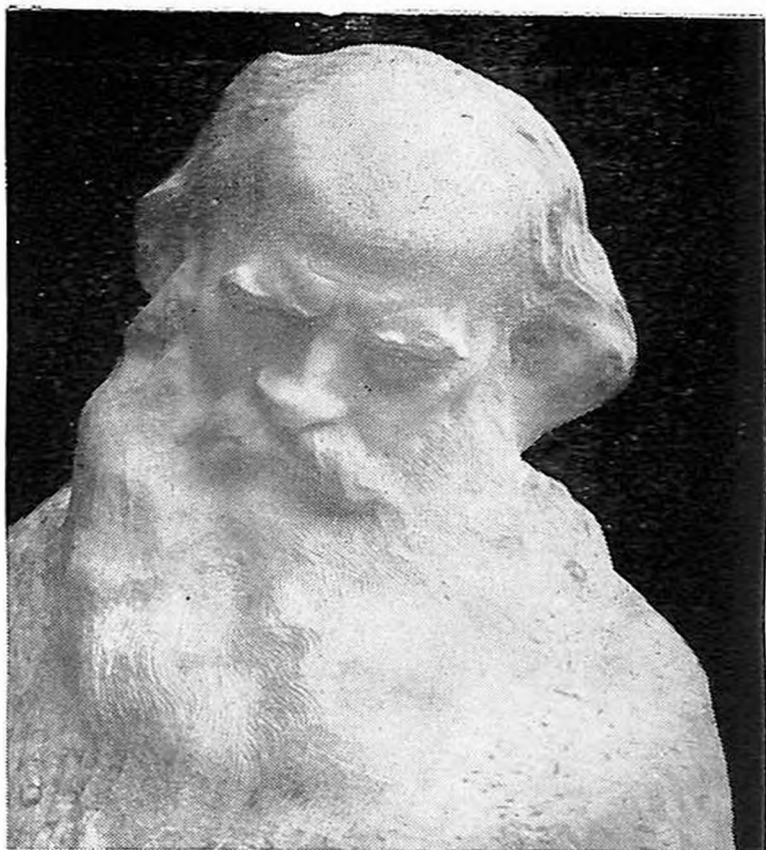
Բանաստեղծ Լեոն Աթաբեկյանը 1892 թվականին թարգմանում է Տոլստոյի «Որտեղ սեր, այնտեղ էլ աստված» պատմվածքը, որի տպագրությունը նույնպես արգելվում է՝ վերոհիշյալ շրջաբերականի հիման վրա³:

Արգելվում է «Կրեյցերյան սոնատի» խորեն Ստեփանեի թարգմանության տպագրությունը և միայն 1893 թվականին այն լույս է տեսնում արտասահմանում: Անդրկովկասում 80—90-ական թվականներին Տոլստոյի երկերից կատարած ավելի քան 17 թարգմանության տպագրությունն արգելվում է: Ցարական կառավարությունն ամենուրեք խոչընդոտներ է հարուցում Տոլստոյի երկերի թարգմանության գործին, բայց, չնայած դրան, մեծ հումանիստի երկերը լայնորեն թարգմանվում ու

¹ ИГИА Грyз. ССР, фонд № 480, I, № 800.

² Նույն տեղում, № 865:

³ Նույն տեղում, № 1155:

Լ. Ն. Տոլստոյ

Դորձ՝ Հ. Գյուլբյանի

տպագրվում են թե՛ առանձին գրքերով և թե՛ պարբերական մամուլում:

Գրողներից բացի, Տոլստոյի երկերի թարգմանություններ հանդես են եկել հայ մտավորականության լավագույն ներկայացուցիչները: Նշանավոր թարգմանիչ Տ. Հովհաննիսյանը 1901 թվականին թարգմանում է Տոլստոյի «Հարություն» վեպը, որը արտակարգ լավ ընդունելություն է գտնում հայ հասարակության մեջ և անհամեմատ կարճ ժամանակամիջոցում հինգ անգամ վերահրատարակվում է:

Լայն հետաքրքրություն են հանդես բերել Տոլստոյի և նրա ստեղծագործությունների նկատմամբ հայ արվեստի նշանավոր վարպետները: Տոլստոյի կերպարը երկար տարիներ շարունակ ղեաղեցրել է հայ մեծ քանդակագործ Հակոբ Գյուրջյանին: Ինչպես Փարիզի հրապարակներից մեկում գրված Տոլստոյի արձանը, այնպես էլ հանձարեղ գրողի մարմարյա մեծադիր կիսանդրին Գյուրջյանի լավագույն աշխատանքներն են, որոնք արվեստի աշխարհում ընդհանուր ճանաչում են գտել: Քանդակագործին հաջողվել է մեծ ծերունու իմաստուն հայացքի մեջ արտահայտել ուսական հանճարի էպիկական մեծ շունչը, նրա վեհ, անզուգական կերպարը:

Հայ անմանի նկարիչներից Գ. Բաշինջաղյանը 1916 թվականին նկարում է «Ահ Տոլստոյը Յասնայա Պոլյանայում»: Մեծ կտավի վրա նկարիչը պատկերել է ուսական զեղեցիկ անտառ, երկնասլաց սոճիներ և իրեն՝ ուսական հողի մեծ գրողին, մտախոհ նստած նայում է հեռուները: Նկարիչ Վ. Սուրենյանը նկարել է Հաջի-Մուրադին, ըստ Տոլստոյի համանուն վիպակի:

Սովետահայ նկարիչները նկարադարձել են Տոլստոյի երկերի հայերեն բաղմաթիվ հրատարակությունները:

III

Առաջին գիրքը, որի միջոցով Տոլստոյը հայ գեղարվեստական գրականության ընտիր հատվածների հետ ծանոթացավ՝ Յուրի Վեսելովսկու ու Մինաս Բերբերյանի կազմած «Армянские беллетристы» ժողովածուն էր։ Մեկ օրինակ այդ ժողովածուի առաջին հատորից, որը լույս տեսավ 1893 թվականին, կազմողներն ուղարկում են Լե Տոլստոյին և որոշ ժամանակից հետո ներկայանում նրան՝ լսելու ուսմ մեծ գրողի կարծիքը հայ գրականության մասին։

Տոլստոյը սիրալիր ընդունում ու երկար ժամանակ գրուցում է նրանց հետ։ Նա հայտնում է, որ ժողովածուի մեջ ղեակելված հատվածներն ամբողջական պատկերացում չեն կարող տալ հայ հեղինակների ստեղծագործությունների մասին, բայց առանձին կտորներ այնուամենայնիվ բավականին հետաքրքրական են, և այդ կապակցությամբ հարցումներ է անում Բաֆֆու ստեղծագործությունների մասին, հետաքրքրվում է, թե չկա՞ն արդյոք նրա խոշոր գործերի ուսուերեն առանձին հրատարակությունները։ Տոլստոյը հետաքրքրվում է հայ ժողովրդի արդի վիճակով, նրա տնտեսական կեցության մասին և գրացի ազգությունների հետ ունեցած հարաբերությունների հարցերով։

Տոլստոյը ծանոթ էր հայ մտավորականության որոշ ներկայացուցիչներին, հանդիպումներ է ունեցել և նամակագրական կապ պահպանել նրանց հետ։

Մոսկվայում, 1897 թվականին, Գրիգոր Զանշյանը (Զանշիևը) հրատարակեց «Братская помощь пострадавшим в Турции армянам» մեծածավալ ժողովածուն։ Գրիգոր Զանշյանը 90-ական թվականների աչքի ընկ-

Գ. Բազինջադյան—Լի Տոխտոյը Յանայա Պոլյանայում

Милостивый Государь
Епископ Александръ,

Очень сожалю о томъ что
не могу принять участіа
вашей въ предприниманіи
Ваши добрые дѣла. Тамъ же
и другія общественныя на-
шамъ иныя дѣлаются про
что и напередъ пред-
упреждаю Васъ и Васшихъ.
Что же дѣла дѣлаю ены
успѣха и достигнута уны
рѣшительной ои предпринимать.
Въ соображеніи и въ раз-
сужденіи о томъ же и о томъ же
и о томъ же

17 Января 1897.

նող հրապարակախոսներից էր: Նա ապրում էր Մոսկվայում և գրում էր ռուսերեն: Ջանշյանին լավ ճանաչում ու հարգում էին ռուս կուլտուրայի ականավոր ներկայացուցիչները: Ջեռնարկելով «Նդրայրական օգնություն Ռուսփայում տուժած հայերին» ժողովածուի հրատարակման գործը, նա հրավիրում է մասնակցելու ժողովածուին ռուս նշանավոր գրողներին, գիտնականներին, արվեստի ու գրականության աշխատողներին: Ժողովածուին մասնակցելու հրավեր էր ստացել նաև Լև Տոլստոյը: Ժողովածուի նպատակն էր մի կողմից ռուս հասարակությանը ծանոթացնել հայ ժողովրդի անցյալին ու ներկային, նրա գրականությանը, արվեստին, ռուս և հայ ժողովուրդների դարավոր բարեկամության առանձին գրվագներին, ինչպես և հրապարակել անհայտ նյութեր ռուս և հայ կուլտուրայի պատմության վերաբերյալ: Ժողովածուից ստացված գումարը պետք է հատկացվեր արևմտահայ գաղթականությանը: Ժողովածուի հրատարակման գործը լուրջ արձագանք է գտնում ռուս հասարակության լայն շրջաններում: Լև Տոլստոյը, 1897 թվականի ապրիլի 17-ին, Ջանշյանին ուղղած իր փոքրիկ նամակում գրում է.

«Ողորմած տե՛ր Գրիգորի Ավետովիչ.

Շատ պալում եմ, որ չկարողացա գործուն մասնակցություն ունենալ Ձեր ձեռնարկած բարի գործին: Հիվանդությունը և այլ պարագաներ խանգարեցին ինձ տվարտելու այն, ինչ որ ես մտադրել էի առաջարկել Ձեզ ժողովածուի համար: Ամբողջ հոգով ցանկանում եմ

հաջողութիւնն և հասնել այն նպատակին՝ հանուն որի նա ձեռնարկւած է:

Երբին հարգանքով մնամ պատրաստակամ՝
Լեւ ՏՈՒՍՏՈՅ»¹:

Ինչպէս տեսնում եք, Տոլստոյը բավականին համակրանքով է վերաբերվել դեպի ձեռնարկւած գործը: Ժողովածուն լույս տեսաւ 1897 թվականին և մեծ հաջողութիւն ունեցաւ: Նա վերահրատարակվեց 1898 թվականին: Արժանի է ուշադրութեան այն փաստը, որ ժողովածուի մեջ տեղ են գտել Բելինսկու, Գերցենի, Սալտիկով-Շչեդրինի անտիպ նամակները, որ սիրալիր կերպով ժողովածուի խմբագիր Ջանշյանին էին տրամադրել ուստ այդ մեծ գործիչների հարազատները:

Տոլստոյի և հայկական որոշ շրջանների հետ նամակագրական կապ է ստեղծվում, երբ մեծ գրողը ձեռնարկում է «Հաջի-Մուրադ» վիպակը գրելուն: Նամակագրական կապ է հաստատվում Ղորղանյանների (Կորգանովների) ընտանիքի հետ, որն անցյալ դարի 50-ական թվականներին բավականին հայտնի ընտանիք էր Կովկասում: Երբ Հաջի-Մուրադին Թիֆլիսից տեղափոխում են Նուխի, այդ ժամանակ Նուխու գավառապետն էր Հովսէփ Ղորղանյանը, որի բնակարանում առժամանակ ապրել էր Հաջի-Մուրադն իր մյուրիդներով:

Երբ Տոլստոյը գրում էր «Հաջի-Մուրադ» վիպակը, Հովսէփ Ղորղանյանն արդեն մահացած էր, բայց նրա այրին՝ Աննա Արիստոլոմովնան և որդին՝ Հովհաննէսը

¹ „Братская помощь пострадавшим в Турции армянам“, Москва, 1898, стр. LXXIV.

դեռ կենդանի էին: Հաջի-Մուրադի մասին նոր տեղեկություններ իմանալու համար Տոլստոյը դիմում է նրանց օգնությանը:

1902 թվականի դեկտեմբերի 25-ին Հովհաննես Ղորղանյանին ուղղած իր նամակում Տոլստոյը գրում է. «Դուք ինձ ավելի մեծ բավականություն չէիք կարող պատճառել, քան ձեր սիրալիր խոստումը՝ հաղորդել ինձ Հաջի-Մուրադի՝ ձեր տանը եղած ժամանակաշրջանի մանրամասնությունները: Շատ շնորհակալ կլինեմ ասյն բոլորի համար, ինչ դուք կհաղորդեք ինձ, հատկապես կուղենայի մանրամասնություններ իմանալ այն անձանց արտաքինի մասին, որոնք մասնակցել են այդ դեպքին. ինչպես, օրինակ, ձեր հոր, Հաջի-Մուրադին հսկող պրիստավի և իր իսկ Հաջի-Մուրադի և նրա նոքարների: Ներեք, որ փոխանակ ուղղակի շնորհակալ լինելու ձեր սիրալիրության համար, ես դեռ թույլ եմ տալիս հայտնելու իմ ցանկությունները, բայց երբ ես գրում եմ պատմական երկ, սիրում եմ իրականության ամենավորոքիկ մանրամասնությունների հանդեպ լինել ճշգրիտ»¹:

Տոլստոյի «Հաջի-Մուրադ» վեպի ստեղծագործական պատմության համար մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում, հատկապես, Տոլստոյի նամակն՝ ուղղված Ղորղանյանի այրուն: Ահա այդ նամակը.

«Ողորմած տիրուհի

Աննա Արխանգելովնա.

Ձեր սրդին՝ Իվան Իոսիֆովիչը, իմանալով, որ ես գրում եմ Հաջի-Մուրադի մասին, այնքան սիրալիր եղավ,

¹ Л. Н. Толстой, Полное собрание сочинений, том 54, стр. 663.

որ շատ մանրամասնություններ հաղորդեց ինձ նրա մասին, և բացի այդ՝ թույլ տվեց ինձ դիմելու Ձեզ և խնդրելու էլ ավելի մանրամասն տեղեկություններ հաղորդել Ձեզ մոտ, նույնիսկ ասլբաժ Շամիրի նայիրի վերաբերյալ: Իվան Խոսիֆովիչի տված տեղեկությունները թեև շատ հետաքրքիր են, բայց քանի որ այն ժամանակ նա տասը տարեկան երեխա էր, շատ բան նրա համար կարող էր անհայտ մնացած լինել կամ սխալ ըմբռնած: Եվ դրա համար թույլ եմ տալիս ինձ դիմելու Ձեզ, հարգելի Աննա Աբխազուժովնա, խնդրելով պատասխանել իմ մի քանի հարցերին և հաղորդել ինձ այն ամենը, ինչ դուք հիշում եք այդ մարդու, նրա փախուստի և ողբերգական մահվան մասին:

Նրա կյանքի՝ Ձեզ մոտ եղած ժամանակվան վերաբերող ամեն մի մանրամասնություն, նրա արտաքինի և Ձեր ընտանիքի ու այլ անձանց նկատմամբ ունեցած հարաբերությունների մասին ամեն տեսակ չնչին թվացող հանգամանք, որ պահպանվել է Ձեր հիշողության մեջ, ինձ համար շատ հետաքրքրական ու արժեքավոր կլինեն:

Իսկ իմ հարցերը հետևյալն են.

1. Խոստում էր փոքր ի շատե՞ն նա ուսերեն:
2. Ո՞ւմն էին այն ձիերը, որոնցով նա ուղում էր փախչել. իր սեփական՞ը, թե՞ նրան տվել էին. լա՞վն էին այդ ձիերը, և ի՞նչ գույնի:
3. Նկատելի՞ էր նա կաղում:
4. Այն տունը, որի վերևի հարկում դուք էիք ապրում, իսկ նա՞ ներքևի հարկում, ո՞ւնե՞ր իրեն կից այգի:
5. Մահմեդական արարողությունների—հինգապա-

տիկ աղոթքների և այլնի կատարման մեջ նա խի՞ստ էր արգյոք:

Ներեք, հարգելի Աննա Աբխաղումովնա, որ նեղություն եմ պատճառում Ձեզ այսպիսի շնչին բաների համար և ընդունեցեք իմ անկեղծ շնորհակալությունը այն բոլորի համար, ինչ Դուք կանեք իմ խնդրանքը կատարելու համար:

Կատարյալ հարգանքով մնամ Ձեզ
ժառանգելու պատրաստ՝
Լևկ ՏՈԼՍՏՈՅ:

Դարձյալ հարց. 6. Ինչպիսի՞ք էին և ինչո՞ւ էին տարրերվում այն մյուրիդները, որոնք կային և փախան Հաջի-Մուրադի հետ: Եվս մի հարց. 7. Երբ նրանք փախան՝ նրանց վրա զենք կա՞ր, թե ոչ¹:

«Հաջի Մուրադ» վիպակի տեքստաբանական ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ Աննա Աբխաղումովնային ուղղած այս նամակում առաջադրված բոլոր հարցերին Տոլստոյը ստացել է սոյառիչ ու բաղմա-կողմանի պատասխան և այդ պատասխանները ըստ իր հայեցողության ու անհրաժեշտության օգտագործել է «Հաջի-Մուրադ» գեղարվեստական սքանչելի վիպակը գրելու ժամանակ:

1909 թվականին գրող Ատրուկտը ռուսերեն լեզվով հրատարակած իր «Մահմեդ-Ալի Շահ» աշխատությունից մի օրինակ ուղարկում է Տոլստոյին: Կարճ ժամանակից հետո մեծ գրողից նա ստանում է հետևյալ նամակը.

¹ Г. В. Бебутов, Л. Н. Толстой и Хаджи Мурат, Ереван, 1928, стр. 17.

«Պ. Ատրպետին, «Մահմեդ-Ալի Շահ» գրքի
հեղինակին.

15 հունիսի, 1909 թ.

Շատ շնորհակալ եմ ձեզինից Ձեր գիրքն ինձ ուղարկելու համար: Ես նրա մեջ գտա ինձ համար նոր և վերին աստիճանի հետաքրքրական շատ բան: Ինձ նմանապես հետաքրքրում են իրենց վերնագրերով և Ձեր մյուս գրքերը, որոնք նշված են հայտարարության մեջ. — «Շիա հոգեորականները», «Բաբիական աղանդը», «Հարկային դրուձյունը Պարսկաստանում» և «Ներիտասարդ թուրքերը և նրանց շարժումները»:

ԼԵՎ ՏՈԼՍՏՈՅ:

Ատրպետը հաճույքով է կատարում մեծ գրողի ցանկությունը և ուղարկում նրան իր մյուս աշխատությունները ևս: 1909 թվականին Ատրպետը Տոլստոյից ստանում է երկրորդ նամակը՝ իր «Իմամաթ» գրքի առթիվ: Այդ ընդարձակ նամակում Տոլստոյը շոշափում է Արևելքի աղանդների և կրոնական բաղմամբիվ այլ հարցեր:

Տոլստոյի կարծիքն իմանալու համար հայ մտավորականները դիմել են նրան ոչ միայն գրականության, արվեստի, այլև հասարակական, քաղաքական, տնտեսական կյանքի բաղմամբիվ այլ հարցերի վերաբերյալ:

Ականավոր տնտեսագետ, պրոֆ. Վահան Տոտոմյանցը, որ հայտնի էր Ռուսաստանում որպես կոոպերացիայի պատմության ու տեսության խոշոր մասնագետ, 1910 թվականի հունվարի 19-ին մի նամակով դիմում է Տոլստոյին իմանալու նրա կարծիքը կոոպերացիայի մասին: Տոլստոյը, որ Տոտոմյանցին ճանաչում էր

նրա բաղմամբիւ աշխատություններով, պատասխանում է նրան հետեւյալ համակով.

«Ահա՛ն Գոմիշ».

Դուք միանգամայն իրավացի եք, ենթադրելով, որ կոոպերատիվ շարժումը չի կարող համակրելի չլինել ինձ: Թեև ես շարունակում եմ հրեք չեմ դադարի մտածել ու սնդեմ, որ գոյութիւն ունեցող չարիքը՝ մոլեգնող բռնութիւնը եւ շաշխատող խավերի կողմից ժողովրդի մեծամասնութեան ճնշումը ոչնչացնելու միակ արմատական միջոցը դա կրօնական դիտակցութեան նորոգումն է. չեմ կարող չընդունել նաեւ այն, որ կոոպերատիվ գործունեութիւնը, կոոպերատիւների հիմնադրումը, դրանց գործադրելը այն միակ հասարակական գործունեութիւնն է, որին մեր ժամանակներում կարող է մասնակցել իրեն հարգող բարոյական ամեն ոք, ով չի ցանկանում մասնակից դառնալ բռնութեանը:

Ընդունում եմ նաեւ, որ կոոպերատիվը կարող է թեթեւացնել վերջին ժամանակներս ծայրահեղ կարիքի մեջ ընկած աշխատավոր ժողովրդի վիճակը: Չեմ կարծում, ինչպե՞ս ոմանք, թե կոոպերատիվ շարժումը կարող է հարուցել կամ հաստատել կենսական հարցերի նկատմամբ մարդկանց կրօնական վերաբերմունքը: Կարծում եմ, որ, ընդհակառակը, միայն կրօնական դիտակցութեան բարձրացմամբ կարելի է հաստատուն եւ արդյունավետ դարձնել կոոպերատիվ շարժումը:

Համենայն դեպս, դա՛նում եմ, որ մեր ժամանակներում դա այն լավագույն գործունեութիւններից է, որոնց կարող են նվիրվել՝ իրենց ուժերին կիրառում փնտրող, ժողովրդին ծառայել ցանկացող երիտասարդները, իսկ

այդպիսիներն այնքան շատ են: Եթե ես երիտասարդ լինեի, կգրադվեի այդ դործով, իսկ այժմ, առանց հուսահատվելու, ուժերս ներածին չափ ջանում եմ ամեն ինչ անել ինձ հարադատ մեր գյուղացիության մեջ:

Ձեզ հարգող՝ Լեւ. ՏՈԼՍՏՈՅ¹:

Տոլստոյի այս նամակը խիստ բնորոշ է նրա հասարակական հայացքների աեսակետից: Ընդունելով կոոպերատիվ շարժման սկզբունքներն ու օգտակարությունը, նա, այնուամենայնիվ, այդ շարժման հաջողությունները կապում է ժողովրդի կրոնական գիտակցության բարձրացման հետ:

Իր կյանքի վերջին օրերին Տոլստոյը մի նամակ է ստանում Պետերբուրգի համալսարանի ուսանող (հետագայում թարգմանիչ) Ալեքսանդր Բարխուդարյանից, որը նրան գրում է, թե ինքը կարդացել է Մերեժկովսկու «Տոլստոյ և Դոստոևսկի» աշխատությունը, որի 4-րդ գլուխը նվիրված է Տոլստոյի աշխարհայացքի հակասություններին: Բարխուդարյանը նշում է, որ իրեն խորապես հուզել է Մերեժկովսկու ներկայացրած մեղադրանքները, որ առհասարակ այդ մասին խոսում են և ուրիշները, ուստի խնդրում է, որ Տոլստոյը պատասխանի իրեն, թե Հշմարի՞տ է արդյոք, որ նրա կյանքի և քարոզների միջև այդպիսի աղաղակող հակասություններ կան և առհասարակ ինչպե՞ս է նա վերբերվում զեպի Մերեժկովսկու գիրքը: Տոլստոյը պատասխանում է.

¹ Л. Н. Толстой, Полное собрание сочинений, том 81, Москва, 1956, стр. 66.

«Ա. Բարխուդարյանին.

24 հոկտեմբերի 1910 թ.

Մերեժկովսկու գիրքը ես չեմ կարդացել, և դատելով Ձեր կատարած քաղվածքներից, անհրաժեշտ չեմ գտնում կարդալ, առավել ես՝ արդարանալ:

ԼԵՎ ՏՈԼՍՏՈՅ:

Այս նամակը Տոլստոյը գրել է Յասնայա Պոլյանայից հեռանալուց շորս օր առաջ: Սա մեծ գրողի վերջին նամակներից մեկն է և խիստ բնորոշ նրա ընդհանուր բարոյական սկզբունքների տեսակետից: «Նրբեք չարդարանալ», ահա նրա ուսմունքի ելակետներից մեկը:

Անցյալ դարի 80-ական թվականներից սկսած մինչև մեծ գրողի կյանքի վերջին օրերը իրենց հուզող հարցերով նրան են դիմել հայ ժողովրդի տարբեր խավերի ներկայացուցիչները՝ գրողներ, խմբագիրներ, տնտեսագետներ, արվեստագետներ, բժիշկներ, արհեստավորներ, կրոնավորներ և այլն: Ոմանց նա ընդունելու սիրալիր դրուցել է, ոմանց պատասխանել է գրավոր և ամեն կերպ աշխատել իր խորհուրդներով օգտակար լինել բոլորին:

IV

Ինչպես ոոու, այնպես էլ հայ իրականության մեջ, Տոլստոյի գրական ժառանգության, նրա փիլիսոփայական, էսթետիկական ու կրոնական հայացքների շուրջը ծավալվել է հսկայական ստաքար: Այդ ստաքարի դասակարգային խմատն սկինհայտ էր: Հայ պահպանողական շրջաններն ամենուրեք մեծարում ու պաշտամունքի առարկա էին դարձնում նրա «չարին չհակա-

ռակելու» ուսմունքը, իսկ իրեն՝ Տոլստոյին հայտարարում էին որպէս մարդկության խղճի պահապան, որպէս մարդարեւ, մեծ քարուղիչ և ալչն. բոլոր դեպքերում էլ Տոլստոյ-արվեստագետին, Տոլստոյ-գրողին նրանք թողնում էին երկրորդ պլանի վրա և լռությամբ անցնում ցարական կարգերի՝ Տոլստոյի սպանիչ ու ոչնչացնող մերկացումների ու քննադատութեան կողքով:

Տոլստոյի շուրջը ծավալված պայքարը վերածվում է հասարակական-բաղաքական խմբավորումների ու սլարտիանների պայքարի: Հայտնի է, թե Լենինն ինչպիսի հակայական նշանակութիւն էր տալիս Տոլստոյի գրական ժառանգութեանն ու նրա անվան շուրջը ծավալված պայքարին: Լենինը և նրա մարտական ղինակիցներն ու աշակերտները փայլուն կերպով մերկացնում ու ջախջախիչ հարվածներ էին հասցնում բուրժուական ռեակցիոն քննադատներին, որոնք Տոլստոյի կրօնական-ռեակցիոն ուսմունքը դարձնում էին իրենց գրոշը հանճարեղ գրողի մեծարման գործում և իրենց պայքարը սրտլետարիատի ռեուլուցիոն գաղափարների դեմ քողարկում էին նրա՝ «չարին չհակառակելու» թեստիայով:

Ստեփան Շահումյանը, Լենինի լավագույն ղինակիցն ու աշակերտը, հանդես գալով Անդրկովկասի մամուլի էջերում, ցույց տվեց բուրժուական մամուլի ու հրապարակախոսութեան ողջ կեղծիքը, շողոքորթութիւններ, ստրկամտութիւնն ու անամոթ երկերեսայնութիւնը Տոլստոյի ստեղծագործութիւնների մեկնաբանման ու գնահատման գործում: «Իր վշտի զգացմունքներն արտահայտելու մեջ,— գրում է Շահումյանը,— մյուսաներից ետ չմնաց նաև մեր քաղաքը: Թե՛ մեր լրագրերը,

թե՛ մեր դրական-գեղարվեստական խմբակը, թե՛ քաղաքային զուման, թե՛ ամբողջ ազգաբնակչությունը, ըսկըսած խոշոր կապիտալիստ Հ. Զ. Ռադիկից, որը հեռագիր ուղարկեց հանդուցյալի այրուն, և վերջացրած բանվորների մի քանի խմբերով, բոլորն էլ արձագանքեցին այդ իրադարձությանը: Եվ նորից՝ բոլորն ի դեմս Տոլստոյի ողբում են ոչ միայն և նույնիսկ ոչ այնքան մեծ դրողին, գեղագետին և այլն, որքան մեծ մտածողին և կյանքի ուսուցչին»¹:

Իր հողվածներում Շահումյանը բազմաթիվ օրինակներով ցույց է տալիս, թե ինչպես Տոլստոյն իր հանճարեղ գեղարվեստական ստեղծագործություններով մերկացրել է ուսւ շինովնիկությանը, կալվածատերերին և ողջ ցարական պետական ապարատի մեքենայությունները, կեղծիքն ու սուտը, որ Տոլստոյը կարողացել է իր հանճարի հզոր պոռթկումներով տալ ուսւ ժողովրդի, նրա դուռը կյանքի անմոռանալի, խորաթափանց ու ցնցող պատկերները: Մյուս կողմից Շահումյանն անողոր քննադատության է ենթարկում «չարին չհակառակելու» ուսմունքը, այդ ուսմունքի ամբողջ անհեթեթությունն ու վնասակարությունը:

Շահումյանի հողվածը Տոլստոյի մահվան առթիվ լուրջ իրարանցում առաջացրեց սեակցիոն և լիրերալ բուրժուական հրատարակիչոսների շրջանում: Ռուսերեն լեզվով հրատարակվող «Բաքու» բուրժուական թերթի խմբագիր Խ. Վերմիշևը 1910 թվականի դեկտեմբերի 12-ի համարում մի ընդարձակ հողվածով հանդես եկավ և փորձեց պատասխանել Շահումյանի հողվածին,

¹ Ստ. Շահումյան, Գրականության մասին, Երևան, 1948, էջ 40:

բայց ի վիճակի չլինելով ըստ էության քննության առնելու Շահումյանի բարձրացրած հրատապ հարցերից և ոչ մեկը, նա սնամեջ դատողություններ էր անում գրականության և արվեստի առաջատար դասին լինելու, դրողի և արվեստագետի՝ բոլոր դասակարգերին պատկանելու մասին:

«Արվեստը արվեստի համար» բուրժուական էսթետիկայի այդ հին երգը այլևս ոչ մի ազդեցություն չէր կարող ունենալ հասարակության լայն շրջանների վրա, նա առանձնապես անիմաստ էր հնչում Տոլստոյի կապակցությամբ, որն իր հանճարեղ երկերում սոցիալական այնքան մեծ, սուր ու բաղմազան հարցեր էր բարձրացրել:

Շահումյանն անողորմ երկացնելով բուրժուական մամուլի երկերեսայնությունը, ցույց տվեց, որ նրա ողբը Տոլստոյի մահվան առթիվ անկեղծ չէ, որ դա շինծու և հասարակությանը խաբելու համար է: Շահումյանը գրում է. «Զարին բռնությամբ չզիմադրելու համար Տոլստոյն առաջարկում է շրնդունել պետական իշխանությունը, զինվորագրությունը, դատական հաստատությունները, բանտերը: Մի՞թե այդ բոլոր բժիշկները, փաստաբանները, վաճառականները, լրագրերի խմբագիրներն ու հրատարակիչները և այլն, բոլոր նրանք, ովքեր ընդունում են, — և այն էլ ոչ թե ահից, այլ խղճի մտոք, — թե՛ պետական իշխանությունը, թե՛ զինվորագրությունը, ովքեր ամեն օր միլիոնավոր շուրթերով հրդվում են ու դատում իրենց դատարաններում և «հաշտագործներին» բանտերն են նետում, — մի՞թե նրանք անկեղծ են, երբ ողբում են «կյանքէ մեծ ուսուցչի», «սիրո ուսուցչի» մահը»:

1911 թվականին բոլշևիկյան մամուլում հանդես գալով «Մի քանի խոսք է. Ն. Տոլստոյի կրոնի մասին» ընդարձակ հոդվածով, Շահումյանը շատ ավելի հանդամանորեն անդրադառնում է Տոլստոյի կրոնական հայացքներին: Իր այդ արժեքավոր հոդվածը Շահումյանը սկսում է Կարլ Մարքսի նշանավոր խոսքերով՝ «Պայքարը ժողովրդական խաբուսիկ երջանկության դեմ՝ պայքար է հանուն նրա իսկական երջանկության»:

Բաղմակողմանի քննության առնելով Տոլստոյի կրոնական հայացքները, ցույց տալով այդ հայացքների խոր հակասությունները, Շահումյանը գրում է. «Տոլստոյը տեսնում էր ժողովրդական մասսաների ազդատվյունը, վիշտն ու տանջանքը: Անկեղծորեն ու խորապես ցավում էր նրանց համար, ամբողջ սրտով զգում էր նրանց վշտի ու տառապանքների սարսափը, բայց իր առաջ ոչ մի ելք չտեսնելով (Տոլստոյի ազնվականական ամբողջական հոգեբանությունը և նրա հուսահատական մետաֆիզիկական մտածությունը թույլ չէր տալիս տեսնելու այդ ելքը), ժողովրդի համար «իսկական» երջանկություն ստեղծելու հնարավորությանը չհավատալով, նա որոշեց նրա համար ստեղծել «խաբուսիկ» երջանկություն»¹:

Որպես հմուտ մարքսիստ, Շահումյանը փայլուն կերպով ցույց է տալիս Տոլստոյի կրոնի մտացածին և շինծու բնույթը: Հենվելով Կարլ Մարքսի մատերիալիստական ուսմունքին, բացահայտելով կրոնի միստիկական, ռեակցիոն էությունը, Շահումյանը գրում է. «Ինչպես հալտնի է, Մարքսը կրոնն անվանում է «բարերար

¹ Ստ. Շահումյան, Գրականության մասին, Երևան, 1948, էջ 98:

աֆիոն ժողովրդի համար», որի օգնութեամբ տիրապետող դասակարգերը իրենց տերտերներին միջոցով բոլոր դարաշրջաններում աշխատել են քնեցնել ժողովրդի գիտակցութեանը¹։

Լև Տոլստոյին նվիրված հոգովածներով հանդես է եկել նաև Սուրեն Սպանդարյանը։ Երբ 1908 թվականին լայնորեն նշվում է Լև Տոլստոյի ծննդյան 80-ամյակը, բուրժուական լիբերալները, կադետներն ու էսեռները հորեկյանական այդ օրերին իդեալականացնելով Տոլստոյի «չարին չհակառակելու» ուսմունքը, ամենաստորձևով փորձեցին վարկաբեկել Տոլստոյի մարքսիստական-բոլշևիկյան քննադատութեանը, հատկապես լեւինյան քննադատութեանը։ Սպանդարյանը հանդես գալով «Բակինսկի ռաբոչի» թերթում «Աղնիվ ղայրուլթ» հոդովածով պաշտպանեց լեւինյան դրուլթները Տոլստոյի դնահատման գործում և սուր ու ոչնչացնող քննադատութեան ենթարկեց բուրժուական կեղծարար ու վարձու գրչակներին։ Մենք,— գրում է Սպանդարյանը,— անուշադիր կթողնեինք «աղնիվ» ղայրուլթի և բարի ու քնքուշ լիբերալ ոգու տրտունջների այդ ծաղկեփունջը, եթե... եթե ըստ սովորութեան այդ «ոգին չստեր երկուսի փոխարեն»։ Իսկապես, ինչո՞ւմն է բանը։ Ինչի՞ համար է այդ վայնասունը։ Ինչի՞ համար են ն. Լեւինի ասածներն անպատկառ կերպով աղավաղում և փոխառած համեմատութեաններ կատարում գրամոֆոնի հետ և այլն, և այլն)։

Սպանդարյանն իրեն հատուկ շիտակութեամբ և վճռականութեամբ բացահայտելով ամբողջ ճշմարտու-

¹ Ստ. Շ ա հ ու մ յ ա ն, Գրականութեան մասին, Երևան, 1948, էջ 47։

թյունը Տոլստոյի մասին, ցույց տալով նրա գեղարվեստական երկերի համաշխարհային նշանակությունը, անդրադառնում է նաև նրա կրոնական հայացքներին և այդ կապակցությամբ դիմելով բուրժուական հրապարակախոսներին, գրում է. «Թույլ տվեք հարցնել ձեզ, հարգելի պարոններ, բուրժուական մամուլը, որ հըրճվանքից շնչահեղձ է լինում հոբելյանի առթիվ, արդյոք նա ասե՞լ է Տոլստոյի մասին ամբողջ ճշմարտությունը: Դուք ինքներդ մատնանշե՞լ եք արդյոք Տոլստոյի ուսմունքի այն կողմը, որ բացասական է պրոլետարիատի և «աշխատավոր ժողովրդի» համար: Ո՞չ, պարոններ, դուք գրել եք «օբյեկտիվորեն», ուստի միայն փառաբանել եք նրան և հենց դրանով խաբել ժողովրդին»¹:

Տոլստոյի մասին Շահումյանի և Սպանդարյանի՝ լենինյան դիրքերից գրված հոդվածները մեծ արժեք են ներկայացնում. նրանք մինչև այսօր էլ պահպանել են իրենց նշանակությունը և մեծապես նպաստում են Տոլստոյի ժառանգության ճիշտ ըմբռնման ու մեկնաբանման գործին: Այդ հոդվածներում արտահայտված է անսահման սեր դեպի ռուս մեծ գրողը, նրա հանճարեղ ստեղծագործությունները, ցույց է տրված այդ ստեղծագործությունների համաշխարհային նշանակությունը:

Տոլստոյի մեծ արվեստը, մարդկային հոգու նրա խոր ճանաչողությունը, նրա լիզվի բյուրեղային պարզությունը խորապես նպաստել են բոլոր ժողովուրդների, այդ թվում և հայ ժողովրդի գեղարվեստական խոսքի զարգացմանը:

¹ Ս. Սպանդարյան, Երկեր, Երևան, հ. 1, 1959, էջ 195:

Գլուխս ունիցորդ

Ա.Պ. ՉԵԽՈՎԸ
ՀԱՅ ԻՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵԶ

Ա. Պ. ՉԵԽՈՎ,

*Чехов—величайший мастер слова,
уничтожающий критик буржуазно-
помещичьего общества, в котором
он жил.*

М. И. Калинин

I

Անտոն Պավլովիչ Չեխովը ուռւ կլասիկ գրականության պայծառ դեմքերից մեկն է: Չեխովի ստեղծագործությունները մեզ համար սիրելի ու հարազատ են, որովհետեւ նրանց մեջ արտահայտւած են ուռւ ժողովրդի նվիրական երազանքներն ու խոհերը, սերն ու ատելությունը, նուրբ թախիժն ու զուսպ ծիծաղը, ճշմարիտն ու գեղեցիկը, և վերջապէս անսահման հալածող Ռուսաստանի լավագոյն ապագայի նկատմամբ: Խոսքի այդ հանճարեղ վարպետը խոշոր հետք է թողել ուռւ և համաշխարհային գրականության պատմության մեջ:

Անտոն Պավլովիչ Չեխովը Լենինի սիրելի գրողներից էր: Չեխովյան կերպարները խորապէս տպավորվել են Լենինի հիշողության մեջ և բաղմիցս, տարբեր առիթներով, նա անդրադարձել է դրանց իր հրապարակա-

խոստական հոգւածներում, քաղաքական ու տնտեսական պայքարում:

Դեռևս Չեխովի կենդանության ժամանակ, իր ամենավաղ շրջանի աշխատություններում, Լենինը, պատկերավոր համեմատությունների համար, օգտագործել է չեխովյան անդուգական կերպարները: Ամենավաղ վիպությունն այն մասին, թե ինչպես է գնահատել Լենինը Ա. Չեխովին, վերաբերում է 1892—1893 թվականներին: Իր արձեքավոր հիշողությունների մեջ, որ ընդգրկում են Լենինի կյանքը Սամարայում, Ա. Ի. Ուլյանովա-Նիլովարովան դրում է. «Հիշողությանս մեջ մնացել է այդ ձմռանը ժողովներից մեկում լույս տեսած՝ Ա. Չեխովի «Պալատ № 6» նոր պատմվածքի մասին Վոլոդյայի հետ ունեցած իմ մի խոսակցությունը: Խոսելով այդ պատմվածքի տաղանդավորության մասին, իր վրա թողած ուժեղ տպավորության մասին (Վոլոդյան ընդհանրապես սիրում էր Չեխովին), նա այդ տպավորությունն ամենից լավ արտահայտեց հետևյալ խոսքերով. «Շրբ երեկ երեկոյան ես վերջացրի այդ պատմվածքի ընթերցումը, ինձ համար ուղղակի մի տեսակ սոսկալի էր, ես չկարողացա մնալ իմ սենյակում, վեր կացա ու դուրս գնացի: Իմ մեջ այնպիսի զգացմունք էր առաջացել, ասես ես նույնպես փակված եմ «№ 6 պալատում»: Դա ուշ երեկոյան էր, բոլորը ցրվել էին իրենց անկյունները կամ արդեն քնել: Ոչ ոք չէր ելել, որ հետը մի քանի խոսք փոխանակեր:

Վոլոդյայի այդ խոսքերն իմ առջև բացեցին նրա հոգեվիճակի վարագույրը. Սամարան նրա համար արդեն դարձել էր այդպիսի «Պալատ № 6». նա այնտեղից փախչում էր համարյա հենց այնպես, ինչպես Չեխովի

դժբախտ հիւլանդը: Եւ նա վճռականապէս որոշեց Սամարայից մեկնել հենց հետեւյալ աշնանը»¹:

Այնուհետեւ Լենինն իր ողջ կյանքում, ինչպէս Գոգոլի, Սալտիկով-Շչեդրինի, այնպէս էլ Չեխովի կերտած կերպարներն առատորեն օգտագործել է իր գաղափարական սլաքարում: Լենինը հատկապէս սիրել է Չեխովի «Պաշտօնով մարդը» և իր աշխատություններում բազմիցս անդրադարձել է այդ սլատմվածքին: Հիշատակվում են նաև Չեխովի այլ սլատմվածքները, ինչպէս և սիւնները:

Չեխովը ռուս գրականության մեծագույն արվեստագետներից մեկն է: Իզուր չէ, որ Լև Տոլստոյը հիացմունքով բացականչել է. «Չեխովը Պուշկինն է արձակի մեջ»:

Անտոն Պավլովիչ Չեխովը բոլոր ժողովուրդների, այդ թիւում և հայ ժողովրդի սիրելի դրողն է:

Նախքան «Չեխովը հայ գրականության մեջ» հարցին անցնելը, անհրաժեշտ ենք համարում համառոտակի անդրադառնալ Չեխովի վերաբերմունքին դեպի հայերը, դեպի մեր ժողովրդի առանձին ներկայացուցիչները:

Անտոն Պավլովիչ Չեխովը երկար տարիներ շարունակ ապրել է հարավային Ռուսաստանում, իր մանկությունն ու պատանեկությունն անց է կացրել Տադանրոգում, հաճախակի եղել է Դոնի Ռոստովում, Նոր-Նախիջևանում, իսկ հետագայում՝ նաև Ղրիմում: Այդ ամենը լայն հնարավորութուն են տվել Չեխովին մոտիկից շփվելու հիշյալ վայրերում ապրող հայ բնակչության հետ և ծանոթանալու հայերի սովորություններին, նրանց կենցաղին, նիստուկացին: Հայերից ստացած տալա-

¹ «Հիշողություններ Վ. Ի. Լենինի մասին», հատոր 1, Երևան, 1957, էջ 33:

վորություններն իրենց արտահայտություններն են գտել Չեխովի պատմվածքներում, ճանապարհորդական նոթերում և մի շարք նամակներում:

Չեխովի ասույթները Ռուսաստանի ժողովուրդների, այդ թվում նաև հայ ժողովրդի մասին բացառիկ հետաքրքրություն են ներկայացնում, հատկապես հանճարեղ գրողի հումանիզմի, նրա մարդասիրության գրսևորման տեսակետից:

Այդ բնույթի բազմաթիվ փաստերից մենք կանդրադառնանք միայն մի-երկուսին: Անցյալ դարի 80-ական թվականներին, երբ ռեալիստական դաժանորեն մոլեգնում էր Ռուսաստանում, երբ փոքր ազգերի մեջ սերմանվում էր թշնամանք ու ատելություն, Չեխովն այն եզակի գրողներից էր, որ առանց խարություն գնելու ժողովուրդների մեջ՝ ջերմ բարեկամություն, փոխադարձ վստահություն ու համագործակցություն էր քարոզում: Չեխովը բարեկամական ու համակրելի տոնով է պատկերել փոքր ժողովուրդների, այդ թվում նաև հայ ժողովրդի առանձին ներկայացուցիչներին: 1888 թվականին նա հրատարակում է իր «Գեղեցիկուհիներ» պատմվածքը՝ նվիրված մի հայ ընտանիքի: «Հիշում եմ, — գրում է Չեխովը, — դեռ հինգերորդ թե վեցերորդ դասարանի գիմնազիստ էի՝ պապիս հեռ Դոնի նահանգի Բոլշայա Կրեպկայա գյուղից գնում էինք Ռոստով»: Ճանապարհին նրանք կանգ են առնում հայկական Բախչի-Սալա մեծ գյուղում, մի ծանոթ հայ ընտանիքում:

Չեխովն իրեն հատուկ վարպետությամբ նկարագրում է հայկական այդ ընտանիքը, տանտիրոջ՝ Ավետ Նազարիչին և ընտանիքի մյուս անդամներին: Բայց ուշադրության կենտրոնը տանտիրոջ աղջիկն է՝ Մաշան,

որի դիմանկարը Չեխովը պատկերել է մեծահանձար նկարչի նուրբ ու հմայիչ վրձինով: Նրա հագուստը պարզ ու հասարակ է, ոտքերը բոբիկ, նա դեռ նույնիսկ չի գիտակցում իր գեղեցկությունը, բայց այդ գեղեցկությունը խորապես ցնցում է շրջապատի մարդկանց:

Այն մասին, թե ինչ տպավորություն թողեց Մաշան հենց առաջին հայացքից, Չեխովը գրում է. «Տանտերն ինձ հրավիրեց թեյ խմելու: Սեղանի մոտ նստելով՝ նայեցի ինձ թեյ տվող աղջկա դեմքին և հանկարծ այնպես զգացի, կարծես թե ներսս քամի բարձրացավ, սրտիցս ջրեց օրվա բոլոր տպավորություններն իրենց տաղտկությանմբ ու փոշու հետ միասին: Տեսա դյուրող դիմագծերով այն խիստ հրաշալի դեմքերից, որոնք եթե երբեք պատահում են արթմնի, ապա ինձ երազ են թվում: Դեմս կանգնած էր մի գեղեցկուհի, և ես այդ զգացի առաջին հայացքից, ինչպես, օրինակ, զգում ես շանթը»:

Միայն երիտասարդ գիմնազիստի վրա չէ, որ հայ աղջկա գեղեցկությունն այդպիսի տպավորություն է գործել: «Միայն ինքս չէի,— գրում է Չեխովը,— որ գտնում էի, թե հայ աղջիկը գեղեցիկ է: Պապս, ութսուն տարեկան այդ ծերունին, չոր բնավորության տեր մի մարդ, անտարբեր դեպի կանայք ու բնության գեղեցկությունները, ամբողջ մի բոսյե քնքշանքով նայեց Մաշային և ապա հարցրեց.

- Սա ձեր աղջիկն է, Ավետ Նազարիչ:
- Աղջիկս է,— պատասխանեց տանտերը:
- Լավ օրիորդ է,— գովեց պապս»:

Այնուհետև Չեխովն անցնում է Մաշայի գեղեցկության նկարագրությանը: Այդ նկարագրությունը վարմանալի կենդանի ու պատկերավոր է: Մի պահ թվում է,

թե նա չի նկարագրում, այլ աստիճանաբար քաշում է
 դյուխական վարագույրը, և ձեր առջև բացվում է բնու-
 թյան վեհ ու կախարդիչ ստեղծագործություններից
 մեկը: «Հայի աղջկա գեղեցկությունը,— շարունակում է
 Չեխովը,— նկարիչը կանվաներ կլասիկական և կա-
 տարյալ: Այդ հատկապես այն գեղեցկությունն էր, որ
 զննելիս, աստված գիտե, թե ինչպես, ներշնչվում եք այն
 հավատով, թե դուք տեսնում եք կանոնավոր դիմագծեր,
 որ նրա մազերը, աչքերը, քիթը, բերանը, վիզը, կուրծքը
 և երիտասարդ մարմնի բոլոր շարժումները ձուլված
 իրար, կազմել են մի ամբողջություն, ներդաշնակ մի
 ակորդ, որի համար բնությունն ամենափոքր չափով
 անդամ չի սխալվել: Չեզ թվում է, որ իդեալական գե-
 ղեցիկ կինը չգիտես ինչու պետք է ունենա հատկապես
 այնպիսի քիթ, ինչպիսին Մաշայինն է, ուղիղ և փոքր-
 ինչ կեռ, նույնպիսի խոշոր, մուգ աչքեր, նույնպիսի եր-
 կար թերթիկներ, նույնպիսի նվաղուն հայացք, և որ
 նրա սեւ, գանգուր մազերը և հոնքերը նույնպես սաղում են
 քնքուշ, սպիտակավառյալ ճակատին ու աչաքերին, ինչպես
 դաշար եղեգը՝ խաղաղ գետակին: Մաշայի սպիտակ
 վիզը և նորահաս կուրծքը թույլ էին զարգացած, բայց
 որպեսզի կարողանաս քանդակել, թվում է, թե պետք է
 ունենաս ստեղծագործական մեծ տաղանդ: Նայում եք և
 քիչ-քիչ ձեր մեջ ցանկություն է առաջանում՝ Մաշային
 ինչ-որ արտասովոր, հաճելի, անկեղծ և գեղեցիկ բան
 ասել, այնպես գեղեցիկ, ինչպես նա ինքն է»։

Ահա այսպիսի հմայիչ պարզությամբ Չեխովը կա-
 րողացել է գեղարվեստական խոսքի ընդհանրացնող
 ուժն ու աղդեցությունը հասցնել հանճարեղ նկարչի
 գունների ներդործող աղդեցության աստիճանի։

Զեխուլը ծանոթ էր հայ ինտելիգենցիայի տարբեր խավերի ներկայացուցիչներին և նրանցից մի քանիսի հետ բարեկամական հարաբերության մեջ էր:

Ինչպես հայտնի է, հայ նշանավոր կոմպոզիտոր Ալեքսանդր Սպենդիարյանը մոտիկից ծանոթ էր Լ. Տոլստոյի, Ա. Զեխուլի, Մ. Գորկու, Շալյապինի և շատ ուրիշ գրողների ու արվեստագետների հետ:

Ղրիմում, Գորկու ամառանոցում, Սպենդիարյանը մոտիկից ծանոթանում է Զեխուլի հետ: Նա առաջին կոմպոզիտորներից մեկն էր, որ Գորկու և Զեխուլի գրվածքները դարձրեց իր երաժշտական ստեղծագործության նյութը:

Մ. Գորկու մասին գրած իր արժեքավոր հիշողություններում Սպենդիարյանն անդրադառնում է նաև այն ջերմ ու սրտառուչ վերաբերմունքին, որ Գորկին ունեցել է դեպի Զեխուլը: «Ես չգիտեմ,— գրում է Սպենդիարյանը,— կարելի՞ է ավելի սիրել Զեխուլին, քան սիրում էր նրան Գորկին: Բոլորի հանդեպ ուշադիր ու սրտաբաց Գորկին առանձնապես քնքշաբար էր վերաբերում Անտոն Պավլովիչի հետ...»¹:

Ցավթայում Զեխուլի համար երաժշտական հատուկ երեկոներ էին կազմակերպում, որտեղ Սպենդիարյանն ու Ռախմանինովը դաշնամուր էին նվագում, իսկ Շալյապինը երգում էր ռուսական ժողովրդական երգեր:

Սպենդիարյանի և Զեխուլի հանդիպումների մասին կոմպոզիտորի դուստրը՝ Մ. Սպենդիարովան գրել է. «Մորս և Վերա Կֆիմովնա Գոլուբինսկայի պատմածով, Սպենդիարովն ու Անտոն Պավլովիչը հաճախ նստած էին լինում Սինանի գրախանութի կամ Աֆիյրերի երաժշ-

¹ „Музыка и революция“, 1923, № 4.

տական խանութի մոտ գտնվող նստարաններին, Գորկու հետ միասին ղրոսնում էին ծովափնյա փողոցում, հանդիպում քաղաքային այգում՝ սիմֆոնիկ համերգների ժամանակ»¹:

Զեխովյան տեքստով Սպենդիարյանը գրել է մի սրան-չելի մեկոդեկլամացիա՝ «Մենք կհանդստանանք» վերնագրով: Սպենդիարյանի այդ ստեղծագործության համար գրական տեքստ է ծառայել Զեխովի «Քեռի վանյա» պիեսի Սոնյայի հայտնի մենախոսությունը: Այդ մենախոսությունը հուզել է ժամանակի մտքերը, խորը կերպով ակոսել բոլորի գիտակցության մեջ, որ «այսպես ապրել այլևս չի կարելի»:

Պրոֆ. Գ. Տիգրանովը անգրագառնալով Սպենդիարյանի այդ երկին, գրել է. «1910 թվականի հունվարին Սպենդիարովը Յալթայում ստեղծեց Ա. Պ. Զեխովի հիշատակին նվիրված «Մենք կհանդստանանք» մեկոդեկլամացիան: Նույն թվին, փետրվարի 4-ին այդ ստեղծագործությունը կատարվեց Յալթայում, Զեխովի ծննդյան տարեդարձին նվիրված երեկոյին: Ասմունքողն էր Ի. Մալսիայան, նվագակցում էր Սպենդիարովը: 1911 թվականի դեկտեմբերին կոմպոզիտորը գործիքավորում է իր այդ երկը: Դրա կլավիրը հրատարակել է Պ. Յուրդենսոնը, իսկ պարտիտուրը առաջին անգամ տպագրվել է 1955 թվականին, Ա. Սպենդիարովի երկերի լիակատար հրատարակության ժողովածուի 2-րդ հատորում»²:

Այնուհետև Գ. Տիգրանովը նշում է, թե ինչպես

¹ Գրականության և արվեստի թանգարան, Սպենդիարյանի ֆոնդ:

² «Սովետական արվեստ», 1959, № 12:

Սպենդիարյանին հաջողվել է մեծ վարպետությունը բացահայտել Չեխովի հերոսուհու հոգեվիճակը, ապագայի մասին նրա երազանքների խոր իմաստը: «Ասամունքի լարված ութնամ-ինտոնացիաներով և գործիքային արտահայտիչ նվագակցությամբ Սպենդիարյանը ձգտել էր վերարտադրել այն հոգեխռով թախիծը, հույսի և կարոտի այն ջերմ շունչը, որով Սոնյան մերթ արցունքներով, մերթ ժպտով դիմում է քեռի Վանյային: Եվ այդ լուրորդ՝ չեխովյան անկեղծությամբ, զուսպ և բանաստեղծորեն»¹:

Սպենդիարյանի «Մենք կհանգստանանք» մելոդիկ-լամադիան 1912 թվականին արժանացել է Գլինկայի անվան մրցանակի, որպես երաժշտական բարձրարժեք մի երկ:

Չեխովի հետ բարեկամական մոտ հարաբերությունների մեջ էր աշխարհահռչակ ծովանկարիչ Հովհաննես Ալվազովսկին: Հայտնի է, որ Ալվազովսկին մոտիկից ծանոթ էր 19-րդ դարի ռուսական կուլտուրայի շատ հանձարեղ ներկայացուցիչների հետ (Պուշկին, Գոգոլ, Գլինկա, Բելինսկի, Ռեպին, Տուրգենև և այլն): Չեխովը և Ալվազովսկին ծանոթացել ու բարեկամացել են Ղրիմում: Ալվազովսկու հետ ունեցած հանդիպումների մասին Չեխովը խոսում է իր մի շարք նամակներում: Ուշագրավ է առաջին հանդիպումը, որի մասին, իր քրոջն ուղղած 1888 թվականի հուլիսի 22-ի նամակում, Չեխովը գրում է. «Երեկ ես դնացի Շախ-Մամայ, Ալվազովսկու կալվածքը, որը Թեոդոսիայից 25 վերստ հեռավորության վրա է: Կալվածքը շքեղ է, միօր-ինչ հեքիաթային, այդպիսի կալվածք հավանորեն կարելի է տեսնել Պարսկաս-

¹ «Սովետական արվեստ», 1959, № 12:

տանում: Ինքը՝ Այվազովսկին աշխույժ ծերուկ է՝ 75 տարեկան, իրենից ներկայացնում է բարեսիրտ հայի և ծերացած հովիտպետի խառնուրդ... բարդ նատուրայի տեր անձնավորություն է և արժանի ուշադրության: Ինքն իր մեջ միատեղում է և գեներալի, և հովիտպետի, և նկարիչի, և հայի, և պարզամիտ ծերուկի, և Օթելլոյի: Ամուսնացած է երիտասարդ և շատ գեղեցիկ կնոջ հետ, որին պահում է բռի մեջ: Գլինկայի հետ միասին գրել է «Ռուսլան և Լյուդմիլան»: Նղի է Պուշկինի բարեկամը»...¹

Չեխովյան թեթև հումորով գրված այս տողերում յուրովի ձևով բնութագրված է մեծ նկարչի կերպարը: Չեխովը բարձր գնահատելով Այվազովսկու տաղանդը, նրա մեջ միաժամանակ տեսել է ուշագրավ մարդուն, այն էլ հայ մարդուն իր բոլոր յուրահատկություններով: Իդուր չէ, որ 1889 թվականին Սուվորինին ուղղած իր նամակում Չեխովն Այվազովսկու մասին գրում է. «Այդ հանճարի հայկական ոգին զգացվում է յամեն մի քայլափոխում»²:

Այվազովսկու մոտ, տարբեր ժամանակներ, Չեխովը հանդիպել է հայ գրականության ու արվեստի դանաղան ներկայացուցիչներին:

Չեխովի ծանոթների ու բարեկամների թվին է պատկանում հայ ահանավոր նկարիչ Վարդգես Սուրենյանը, որ ճանաչված և գնահատված էր ռուս գրականության և արվեստի աշխատողների շրջանում: Սուրենյանը մասնակցել է «Պերեգովիժնիկներին» ցուցահանդեսներին, նրա մասին հիացմունքով են խոսել ռուս մեծ նկարիչ Ռե-

¹ А. П. Чехов, Полное собрание сочинений и писем, том XIV, Москва, 1949, стр. 136—137.

² Там же, том XVIII, стр. 207.

պինը, արվեստի պատմաբան Ստասովը, Ստանիսլավ-սկին և շատ ուրիշներ: 1904 թվականին Վարդգես Սուրենյանը հրավիրվում է Մոսկվայի Գեղարվեստական թատրոն՝ Անտոն Չեխովի «Ճայի» նոր բեմադրության գեկորացիաները նկարելու համար: Մինչ այդ նա Գեղարվեստական թատրոնում ձևավորել էր Մետերլինգի փոքրիկ պիեսները: Այդ աշխատանքները կատարելու ընթացքում նա հաճախակի հանդիպում է Չեխովին, որ դալիս էր թատրոն փորձերը դիտելու: Այդ հանդիպումների ժամանակ Սուրենյանը լսում է Չեխովի դիտողություններն ու խորհուրդները գեղարվեստական ձևավորման առանձին մոմենտների մասին և սիրով կատարում է մեծ դրողի ցանկությունները:

Երբ հրապարակախոս Գրիգոր Ջանշյանը Մոսկվայում նախապատրաստում էր հրատարակելու «Братская помощь пострадавшим в Турции армянам» ժողովածուն և այդ կապակցությամբ դիմում է ռուս անվանի դրողներին՝ մասնակցելու ժողովածուին, Չեխովը առաջինն է արձագանքում այդ հրավերին, ուղարկելով «На подводе» պատմվածքը, որը և տպագրվեց ժողովածուում:

Անտոն Չեխովը ճանապարհորդել է Անդրկովկասում, եղել է Թիֆլիսում, Բաքվում և Անդրկովկասի այլ քաղաքներում: Հայ մամուլն իսկույն հաղորդել է Չեխովի Թիֆլիս ժամանելու մասին: «Այս օրերը մեր քաղաքը հյուր եկան Ա. Պ. Չեխովը և Մաքսիմ Գորկին՝ ռուսաց հայտնի փառասանները և իջան «Северные номера» հյուրանոցում»¹: Իր այդ ճանապարհորդության ժամանակ Չեխովը շփվել է նաև հայ ինտելիգենցիայի հետ,

¹ «Մշակ», 1900, № 103:

ժանոթացել հայ գրականության ու արվեստի առանձին գործերին:

Դեռևս Չեխովի կենդանության օրոք նրա բազմաթիվ ստեղծագործությունները թարգմանվել են հայերեն, նրա գրամատիկական երկերը բեմադրվել են հայ թատրոնում: Նա հայ ժողովրդի ամենասիրելի գրողներից մեկն է, որի հանճարեղ երկերը մեծապես նպաստել են հայ գրականության ու թատերական արվեստի ծաղկման ու զարգացման գործին:

II

Հայ կլասիկ գրողներից Նար-Դոսն առաջիններից մեկն էր, որ խորը կերպով ըմբռնեց Անտոն Չեխովի ստեղծագործությունների գեղարվեստական ու սոցիալական արժանիքները և նշանակությունը: Արվեստագետի խորաթափանցությամբ տեսավ այն նորը, որ բնորոշ էր Չեխովը ուսումնասիրելիս հայերի մեջ: Նար-Դոսին առանձնապես գրավել է Չեխովի ոճը, լեզուն, գրելու քաղաուիկ վարպետությունը և, որ գլխավորն է, փոքր չլտավի վրա սոցիալական մեծագույն հարցերի ընդգրկումը: Նովելի ժանրը Չեխովը հասցրել է զարգացման ամենարարձր աստիճանի և այդ իմաստով խորապես ազդել ուսում և համաշխարհային գրականության վրա: Հայ գրողներից շատերը, զրանց թվում նաև Նար-Դոսը, ջերմորեն սիրեցին և շատ բան սովորեցին նրա հանճարեղ ստեղծագործություններից: Դեռևս 1908 թվականին Յուրի Վեսելովսկուն ուղղած նամակում Նար-Դոսը տվել է Չեխովի փայլուն գնահատականը: Նա գրել է. «Ռուս նորագույն գրողներից ես շատ եմ սիրում Չեխովին, որի ամեն մի ամենափոքր գործն անգամ,

իմ կարծիքով, բազմահատոր վեպ արժե: Իմ կարծիքով ուսս նորագույն բեկեորիստներից միայն Չեխովն է, որ կրում է իր մեջ ուսական պատմողական ստեղծագործության ամենալավ տրագիցիաները»¹:

Գրականագետ Յ. Խանզադյանին ուղղած 1913 թվականի մայիսի 19-ի նամակում, խոսելով իր կրած դրական ազդեցությունների մասին, Նար-Դոսը Տուրգենևի, Դոստոևսկու, Գոնչարովի ու Տոլստոյի անունների հետ միասին հիշատակում է նաև Չեխովի անունը: Անդրադառնալով Չեխովի ստեղծագործություններին, Նար-Դոսը հատկապես ընդգծում է, որ նրա «մինիատյուրները միշտ առանձին հաճույքով եմ կարդացել»:

Չեխովյան հոյակապ տրագիցիաների որոշ արտահայտությունները մենք տեսնում ենք Նար-Դոսի փոքր պատմվածքների շարքում, որտեղ Նար-Դոսը բացահայտում է հայ արհեստավորության և առհասարակ փոքր մարդկանց «կյանքի մանրուքների տրագիզիան»: Ինչպես Չեխովը, Նար-Դոսը ևս պատկերել է կարիքի ու տգիտության մեջ խառնափոխ, հեռանկարները կորցրած, կործանման եզրին կանգնած մարդկանց մի ամբողջ աշխարհ:

Չեխովի ստեղծագործությունները խոր տպավորություն են գործել Ալեքսանդր Ծատուրյանի վրա: Իր նամակներում ու հոդվածներում նա շափազանց բարձր է գնահատել մեծ գրողի բանաստեղծական արձակը, հոգեբանական պիեսները: Հայ մամուլի էջերում Ալեքսանդր Ծատուրյանը տպագրել է Չեխովի կյանքին ու ստեղծագործությանը նվիրված հոդված, որտեղ նա

¹ Ю. Веселовский, Русское влияние в современной армянской литературе, Москва, 1909, стр. 32.

Հանդես է բերել Չեխովի ստեղծագործության նուրբ ըմբռնում և նշել նրա բացառիկ տեղն ու դերը ռուս գրականության մեջ: «Իր նորանոր և բազմաթիվ երկերում,— գրում է Ծատուրյանը,— Չեխովն արդեն ներկայանում է որպես նուրբ գեղարվեստագետ, որպես խորը դիտող ու վերլուծող կյանքի պես-պես երևույթները, մարդկանց գործերն ու արարքները: Նրա հումորն սկսում է մոտենալ Գոգոլի հումորին— ծաղրի ու ծիծաղի մեջ ղգացվում է խորություն, սրտի թաքուն արտասուք, ծածկված վիշտ ու թախիծ: Իսկ ամենավերջին տարիներին այդ վիշտը ու թախիծը միանգամայն համալիում են նրա ստեղծագործական ոգին: Պատկերացնելով մայրենի կյանքի անսխալ ու անլույս երևույթները, իր ժամանակի դժգոհությունը, կյանքի մարդկանց մանրացումը, նամանավանդ ռուսական դավառի ճահճային նեխվածությունն ու անշարժությունը—այդ բոլորը ձկո՞ւն, գոնե՞ղ լեզվով—նրա քնարը սկսում է հնչել դավադիր, բայց ոչ անհույս...»¹:

Հանրահայտ է, որ ժամանակին որոշ քննադատներ Չեխովին ներկայացրել էին որպես հոռետես, անկումային ու մռայլ տրամադրություններ արտահայտող գրողի: Պետք է նշել, որ այդ կարծիքը բավականին տարածված էր: Հանդես գալով նման քննադատության դեմ, Ծատուրյանը բացահայտում է Չեխովի ստեղծագործությունների ամենաբնորոշ կողմերից մեկը՝ նրա լավատեսությունն ու խոր հավատը ապագայի նկատմամբ: Ծատուրյանը գրում է. «Նա թախծելով երազում է դարնան օրեր, և հավատում է այդ ոսկի՞ երազների իրականանալուն: Նա հավատում է, որ ապագան պետք

¹ «Մշակ», 1904, № 152:

է լինի լուսազաւրդ, որ իր ժամանակակից կյանքի դատարկութիւնը պետք է լցնի¹, որ անգուշն կյանքը պետք է գունավորվի, պետք է դառնա բովանդակալի², թովի՜չ ու չքնա՜ղ, որ մանրացած մարդը պետք է մեծանա և ապրի վե՛հ գործի, բարձր նպատակների համար... Այդ հավատը, գեղեցիկ ու չքնաղ կյանքի այդ կարոտը կարմիր թելի պէս անցնում է մանավանդ նրա բանաստեղծական նուրբ հույզերով ներշնչված պիեսներում»³:

Ավելի քան կես դար առաջ գրված այս տողերն այսօր ևս հնչում են որպէս մեր ժամանակի խոսք Չեխովի մասին: Ծառուրջանի հայտնած այս կարծիքը զարմանալի կերպով նմանւում է Գորկու՝ Չեխովի մասին հայտնած մտքին: Գորկին առաջինն էր, որ նշեց Չեխովի հումանիզմը, նրա սերը դեպի կյանքը, նրա հավատը լավագուշն ասպագայի նկատմամբ: Գորկին գրել է. «Չեխովի ամեն մի նոր պատմվածք է՛լ ավելի ուժեղացնում է մեզ համար խորապէս արժեքավոր ու կարևոր մի նոտա—կյանքի նկատմամբ սիրո ու արիւն-թյան նոտան»⁴:

Ճշմարտացի կերպով բացահայտելով Չեխովի ստեղծագործութիւնների գեղարվեստական մեծագուշն արժանիքները, Ծառուրջանը հայ իրականութեան մեջ լայն հետաքրքրութիւն ու ջերմ սեր է առաջացրել դեպի Չեխովի անմահ երկերը: Դա հենց Ծառուրջանի հողվածի կարևոր արժանիքներից մեկն է:

Չեխովի ստեղծագործութիւնների նկատմամբ ջերմ հետաքրքրութիւն է հանդես բերել բանաստեղծ Վահան

¹ «Մշակ», 1904, № 152:

² М. Горький, Собрание сочинений, том 23, Москва, 1953, стр. 317.

Տերյանը: Դեռևս Մոսկվայում ուսանելիս տարվելով Չեխովի արձակով և դրամատուրգիայով, Տերյանը ոչ միայն կարդում է «ամբողջ Չեխովին», այլև հանգամանորեն ծանոթանում է նրա մասին եղած գրականությանը, հաճախում է գրական շրջաններում կարդացվող այն դասախոսություններին, որ վերաբերում էին Չեխովի ստեղծագործությանը: 1907 թվականին Մոսկվայում կարդացված այդպիսի մի դասախոսության առթիվ հանդես դալով հայ մամուլի էջերում, Տերյանը մեջ է բերում Չեխովի հայտնած ուշադրավ միտքը՝ «եալիդմի բմբընման մասին»: «Ռեֆերենտը,— գրում է Տերյանը,— հիշեց մի խոսակցություն, որ տեղի է ունեցել Անտոն Չեխովի և «Գեղարվեստական թատրոնի» գերասաններից մեկի միջև:

Նրբ գերասաններն աշխատում էին որքան կարելի է մոտիկ լինել իրականությանը, վերահիշյալ հեղինակի պիեսներից մեկը դնելիս՝ Չեխովը նկատում է, որ հարկավոր չէ շտիպալանց ունալություն: Հարկավոր չեն այդպիսի մանրամասներ,— նկատում է Չեխովը:

— Բայց չէ՞ որ դա իրական է:

— Ես հիշում եմ Կրամսկոյի մի նկարը,— նկատում է Չեխովը,— հիանալի կերպով նկարված են այնտեղ դեմքերը. երեսակացեցե՞ք, որ մեկը այդ դեմքերից մեկի քիթը կարեր ու տեղը մի խակական քիթ անցկացնել. չէ՞ որ դա ավելի իրական քիթ կլիներ, քան նկարվածը, բայց արդյոք գեղեցի՞կ կլիներ»¹:

Չեխովի պատկերավոր այս միտքը ուղղված է ունալիդմի դոկհիացման, ունալիդմը նաաուրալիդմով փոխա-

¹ Վ. Տերյան, Երկերի ժողովածու, հատոր 4, Երևան, 1925, էջ 89—100:

րինելու դեմ: Ուշագրավ է, որ Տերյանն իր հոգվածում հատկապես անգրադառնում է Չեխովի այդ մտքին, հայ ընթերցողի ուշագրությունն է հրավիրում նրա վրա:

Հայ անվանի գրողները լայնորեն մասսայականացրել են Չեխովի ստեղծագործությունները: Բացի Չեխովի երկերի թարգմանություններից և նրա մասին գրված հոգվածներից, նրանք հանդես են եկել նաև հրատարակային ղեկուցումներով՝ նվիրված ողու մեծ գրողի կյանքին ու գրական գործունեությանը: Այսպես, օրինակ, մեր անվանի գրող Հովհաննես Հովհաննիսյանը Չեխովի ծննդյան 50-ամյակի առթիվ, 1910 թվականին, հանդես է եկել հատուկ ղեկուցումով, որի մասին ժամանակի մամուլում կարդում ենք. «Շաբաթ, փետրվարի 13-ին, Հ. Հովհաննիսյանը Թիֆլիսի հասարակական կուրում կարդաց մի ղեկուցում Չեխովի գրվածքների նշանակության մասին: Զեկուցողը շոշափեց մի շարք հարցեր, որոնք վերաբերում էին այն ժամանակին, երբ գրվում էին Չեխովի երկասիրությունները: Զեկուցումից հետո տեղի ունեցավ միճաբանություն... Վիճաբանության առարկա դարձան 60-ական, 70-ական և 80-ական թվականների հասարակական հոսանքները»¹:

Չեխովի ստեղծագործությունները բազմակողմանիորեն արտացոլել են ողուական կյանքի մի ամբողջ էպոխա: Նա անխնա մերկացրել է այն բոլորը, որ խանգարում էր ողու ժողովրդի ազատ դարգացման: Ահա թե ինչո՞ւ Հովհաննես Հովհաննիսյանի ղեկուցումը բնականորեն պետք է առաջացներ և առաջացրել է աշխույժ բանավեճ:

Չեխովի փոքրիկ պատմվածքներով անսահման

¹ «Մշակ», 1910, № 35:

հիացել, նրա մասին հատուկ հոգվածով հանդես է եկել Ավետիք Իսահակյանը: Դա, իհարկե, հոգված չէ սովորական իմաստով, այլ մեծ գրողի հուշերն ու տալավորություններն են Չեխովի ու նրա ստեղծագործությունների մասին: Չեխովյան արձակի լիրիկական խորություն, թախծի, երազանքի, նրա արվեստի առանձնահատկությունների այն մեկնաբանությունը, որ տալիս է Իսահակյանը, բացառիկ հետաքրքրություն է ներկայացնում: Իսահակյանը նշում է այն հսկայական ազդեցությունը, որ ունեցել է Չեխովն իր սերնդի վրա: «Մեր սերնդի (90 և 900-ական թվականների) սիրելագույն հեղինակն էր և մնաց նույնը, — գրում է Իսահակյանը: Նա մեր հոգու անմեկին ընկերն էր: Այսօրվա պես հիշում եմ, թե ինչպես խորին կսկիծ պատճառեց նրա վաղա՛հաս մահը ռուս հասարակությանը և մանավանդ ինտելիգենցիային, մեր սերունդին: Մտավորականությունը կորցրեց իր հարազատին, իր քնքուշ, բարի, ազնիվ մարդարեին, մեծ հումանիստին»¹:

Այնուհետև Իսահակյանը բացահայտում է Չեխովի հզոր տաղանդի մի քանի առանձնահատկությունները, նրա արվեստի հմայքը և թարմությունը: Անդրադառնալով Չեխովի լեզվին, Իսահակյանը գրում է. «Նրա լեզուն, նրա ոճը բարեհնչուն, ընտրված բառերի, գույների, արտահայտությունների մի սրտադին երաժշտություն է, որ թվում է, թե նա չի պատմում, այլ նվագում է մի նուրբ գործիքի վրա, մի նվագ, որով տոգորված են նրա բոլոր երկերը՝ մեծ կամ փոքր»²:

¹ Ավ. Իսահակյան, Երկեր, հատոր 4, Երևան, 1959, էջ 281—282:

² Նույն տեղում, էջ 283—284:

Ինչպես հայտնի է, քննադատությունն ամենից շատ սայթաքել է Չեխովի թախծի, այսպես ասած, նրա «պեսիմիզմի» մեկնաբանության մեջ: Անդրադառնալով այդ հարցին, Իսահակյանը տալիս է նրա պարզ, ճշմարտացի ու պատկերավոր պատասխանը. «Նրա հոգեկան աղջամուղջը,— գրում է Իսահակյանը,— երեկոյի աղջամուղջը չէ, որին հետևում է գիշերվա անթափանց խավարը, այլ առավոտու աղջամուղջը, որին պիտի հաջորդի լույսը, արեգակը: Չեխովը հավատարիմ է լույսին և արեին՝ ազատության, պրոգրեսի կուլտուրայի արեին, որ անպատճառ պիտի ծագի»¹:

Իսահակյանի հոգվածում կա թարմ, ուրույն խոսք Չեխովի ու նրա ստեղծագործությունների մասին, այդ իմաստով նա յուրովի հետաքրքրություն է ներկայացնում չեխովագիտության համար:

Չեխովի մասին հոգվածներով ու ելույթներով հանդես է եկել սովետահայ արձակի նշանավոր վարպետ Ստեփան Զորյանը: Նա անդրադարձել է Չեխովի արվեստի առանձնահատկություններին, նշել այն նորը, որ նա բերել է ռուս գրականության մեջ՝ հատկապես լեզվի ու ոճի ասպարեզում: Հսկայական է Չեխովի ազդեցությունը ռուս և համաշխարհային գրականության վրա: «Չեխովի ազդեցությունը,— գրում է Զորյանը,— չի սահմանափակվում միայն Ռուսաստանով: Այդ ազդեցության հետքերը ես նշմարում եմ տարբեր ժողովուրդների գրողների վրա ո՛չ միայն ձևական առումով, այլ մեթոդի ու տրամադրության... Խոսքս մասնավորեցով հալ գրականության մասին, սկսեմ է ասեմ, որ մեր

¹ Ավ. Իսահակյան, Նրեկեր, հատոր 4, Երևան, 1959, էջ 292:

գրողներից ոմանք նույնպես կրել են Չեխովի բարերար ազդեցությունը»¹:

Առանձին օրինակներից հետո Զորյանն անդրադառնում է այն բացառիկ ջերմ սիրուն, որ կա հայ իրականության մեջ դեպի Չեխովը, դեպի նրա ստեղծագործությունները: «Կարելի է ասել, որքան նա հարազատ է եղել ուսւ ընթերցողին, նույնքան սեր ու համակրանք է վայելիլ և՛ հայ ընթերցողների շրջանում»²:

Գրական քննադատությունը վաղուց է նշել, որ չեխովյան գրական որոշ տրագիկաներ իրենց յուրովի արձագանքն են դրել Զորյանի ստեղծագործությունների մեջ: Այդ ազդեցությունը նկատելի է Զորյանի հատկապես առաջին շրջանի պատմվածքներում: Հայ գրականության մեջ Զորյանին ամենից ավելի հաջողվեց փոքրիկ պատմվածքի մեջ բացահայտել իրականության բնորոշ ու տիպական երևույթները: Չեխովից Զորյանը սովորեց կյանքի մանրուքների մեջ ախանել իրականության բնորոշ հատկանիշները, հասարակական կարևոր երևույթները:

Իրենց արժեքավոր խոսքն են ասել Չեխովի մասին Դերենիկ Դեմիրճյանը, Արազին, սովետահայ բանաստեղծները: Ուշագրավ է այն հանգամանքը, որ Չեխովի ստեղծագործությունների նկատմամբ մեծ հետաքրքրություն են հանդես բերել հատկապես անվանի բանաստեղծներ Հովհ. Հովհաննիսյանը, Ալ. Մատուրյանը, Վ. Տերյանը, Ավ. Իսահակյանը և ուրիշներ: Այս հանգամանքը կրկին անգամ վկայում է, որ Չեխովի արձակը սովորական արձակ չէ, այլ բանաստեղծական,

¹ «Գրական թԼԲ», 1960, № 5:

² Նույն տեղում:

լիրիկական նուրբ ու վարակիչ զգացմունքով, մելոդիկ երաժշտայնությամբ հագեցած, ձևի դարմանալի կատարելության հասցրած արձակ: Քննադատ Հովակիմ Սուրյանը նշելով ժանրային այն նորը, որ նկատվում է արձակի ասպարեզում, դրում է. «Իսկ ձևերի մեջ պետք է դործադրվեն երաժշտական ներշնչումներ, և սիմբոլները միայն պետք է ընդունվին իրեն միջոցներ, ինչպես այդ անում են Վերհարնը կամ Չեխովը: Սխալ ենթադրություն է, որ երաժշտականությունը միմիայն հանգավոր գրվածքի մեջ է: Կարելի է գրել արձակ, բայց խիստ երաժշտորեն, որի յուրաքանչյուր տողը երգե, ամեն մի արտադրած վեպ երգի ու նվագի տպավորություն դործի»¹:

Սուրյանը միանգամայն իրավացի է, որ Չեխովի արձակը նոր ձևի, երաժշտայնությամբ հագեցված արձակ է: Ահա հենց այդ տեսակետից էլ Չեխովի երկերը ողենշել, ստեղծագործական լիցք են տվել մեր անվանի շատ գրողների: Պուշկինի, Լերմոնտովի, Գոգոլի, Նեկրասովի, Տոլստոյի հետ միասին նա ևս խոր ու անջնջելի հետք է թողել մեր գրականության մեջ: Եվ Յուրի Վեսելովսկին միանգամայն իրավացի էր նշելով, որ «Չեխովը պատկանում է հայ հասարակության մեջ ամենաժողովրդական հեղինակների թվին»²:

III

Անտոն Չեխովի ստեղծագործությունների նկատմամբ մեծ հետաքրքրություն են հանգես բերել հայ

¹ «Գեղարվեստ», 1913, № 5.

² Ю. Веселовский, Русское влияние в современной армянской литературе, Москва, 1909, стр. 40.

առաջավոր ինտելիգենցիան, հայ բուլճակները՝ Ստեփան Շահումյանի և Սուրեն Սպանդարյանի գլխավորությամբ:

Ինչպես Տոլստոյն ու Գորկին, այնպես էլ Չեխովը Շահումյանի ամենասիրելի գրողներից մեկն էր: Ժամանակակիցների վկայությամբ Շահումյանն ամբողջությամբ կարգացել էր ուսման մեծահոշակ գրողի համարյա բոլոր երկերը և ուշագրությամբ հետևել մամուլի էջերում լույս տեսնող նրա նոր ստեղծագործություններին:

Ռիգայից իր հարազատներին ուղղած 1899 թվականի օգոստոսի 2-ի նամակում Շահումյանը գրում է, որ «Հիմնավոր կերպով ծանոթացա բանվորական շարժման հետ, այն հասարակական շարժման հետ, որ կրում է սոցիալիզմ անունը, ծանոթացա Զոլայի, Գյու դը Մոպասանի, Անտոն Չեխովի հետ և այլն»¹: Պատահական չէ, որ այդ հեղինակների երկերի հիմնովին ծանոթությունը տեղի է ունենում հենց այնպիսի մի ժամանակաշրջանում, երբ Շահումյանը լարված ուսումնասիրում է Ռուսաստանի և Եվրոպայի հասարակական, քաղաքական ու տնտեսական կյանքը և վերը նշված հեղինակների երկերը մեծ չափով նպաստում են այդ գործին:

Մեզ հետաքրքրող հարցի տեսակետից ուշագրավ է հատկապես Շահումյանի 1901 թվականի փետրվարի 23-ի նամակը՝ ուղղված իր կնոջը՝ Եկատերինա Տեր-Գրիգորյանին: Այդ նամակում Շահումյանը ուսման գրողներից բարձր գնահատելով Չեխովին ու Գորկուն, գտնում է, որ ժամանակի գրական աստղերը դրանք են: Ասլա առանձնացնելով Չեխովին, գրում է. «...Խորհուրդ կտամ

¹ Ստ. Շահումյան. Գրականության մասին, Երևան, 1948, էջ 197:

կարդալ Չեխովի գրվածքները: Փոքրիկ պատմվածքներ են, շատ սրամիտ, ծիծաղաշարժ և միևնույն ժամանակ գեղարվեստական: Հրաշալի էլ լեզու ունի, որ քեզ համար կարևոր է այժմ»¹:

Շահումյանի հարազատներն ու ընկերները նրա մասին գրած հուշերում նշում են, որ նա բարձր էր գնահատում նաև Չեխովի գրամատուրգիան, հատկապես «Ճայլը», «Երեք քույրերը» և «Բալենու ալգին», որոնց բեմադրությունները նա տեսել էր Մոսկվայի, Պետերբուրգի և Ռուսաստանի այլ թատրոններում:

Ջերմ հետաքրքրություն է հանդես բերել Անտոն Չեխովի ստեղծագործությունների նկատմամբ Սուրեն Սպանդարյանը, որ ռուս գրականության բաղմակողմանի ու լավագույն գիտականներից մեկն էր: Անվանի վիպասան Նար-Դոսը խոսելով Սուրեն Սպանդարյանի դպրոցական և ուսանողական տարիների մասին, առանձնապես ընդգծում է ռուս գրականության նրա խոր իմացությունը: «Հազիվ թե ռուս ժամանակակից գրականության մեջ նշանավոր մի աշխատություն լիներ, — գեղարվեստական թե գիտական, — որ նա կարդացած չլիներ»² — գրում է Նար-Դոսը:

Տարբեր ժամանակներում և տարրեր առիթներով Սպանդարյանը հանդես է եկել և իր ջերմ խոսքն ասել նաև Անտոն Չեխովի ստեղծագործությունների մասին՝ նրա սիրեսների բեմադրության առթիվ:

Թիֆլիսում, 1910 թվականին, Չեխովի «Իվանով»

¹ Ստ. Շահումյան, Գրականության մասին, Երևան, 1948, էջ 197:

² Նար-Դոս, Երկերի լիակատար ժողովածու, հատոր 7, Երևան, 1950, էջ 292:

սիւեսի բեմադրութիւնը դիտելով, Սուրեն Սպանդար-
յանը թատրոնից հեռանում է տարակուսանքով, դժգոհ,
որ ռուս մեծ գրողի ստեղծագործութիւնն իր բեմական
ճշգրիտ բացահայտումը չի ստացել: Կալ ծանոթ լինելով
Չեխովի դրամատուրգիային և, բարձր գնահատելով
այն, Սպանդարյանը անհրաժեշտ է համարում մամուլի
էջերում ցույց տալ, որ դերակատարները չեն հասկացել
Չեխովի սիւեսի ոգին, նրա կերպարների իդեալական
իմաստը: Սպանդարյանը իրավացիորեն գտնում է, որ
մեծ գրողն արժանի է ավելի լուրջ վերաբերմունքի, քան
այդ ցուցաբերել է նրա սիւեսը բեմադրող դերասանա-
կան կոլեկտիվը: «Նրեկվա ներկայացումը,— գրում է
Սպանդարյանը,— մեզ բոլորովին չբավարարեց: Այնինչ
մենք այդ ներկայացումն զնում էինք մեծ սպասելիք-
ներով: Չեխովը պահանջում է սիրով, լուրջ վերաբեր-
մունք դեպի իրեն, իսկ երեկ դերակատարները նույնիսկ
իրենց դերերն առանձնապէս լավ չդիտեին և հաճախ
հուշարարի խցիկի օգնութեանն էին դիմում»¹:

Անցյալ դարի 80-ական թվականներին, ռեակցիա-
յի ծանր պայմաններում դրած այս սիւեսը հոգեբանա-
կան մի բարդ ստեղծագործութիւն է: Հասարակական
մռայլ պայմանների արդյունքը հանդիսացող ղլխավոր
կերպարի հոգեբանական ծանր ապրումներն ու անցում-
ները, որ մեծագույն վարպետութեամբ կերտել էր Չե-
խովը, բեմի վրա, դերակատարների անփութութեան ու
անկարողութեան հետևանքով, խեղաթյուրված էին դր-
սւորվել: «Դրամայի կենտրոնական դեմքը — գրում է
Սպանդարյանը,— Իվանովը, պ. Մուրոմցևի կատարու-

¹ Ս. Սպանդարյան, Երկեր, հատոր 2, Երևան, 1959, էջ 94:

մով չէր տալիս այն մարդու պատկերը, որը շատ բան է կամեցել, շատ, ուժից վեր է աշխատել և այդ աշխատանքից ուժասպառվել է, չի կարողացել տանել այդ անուրախ, գորշ առօրյան, ռուսական սրբովինցիալ, դավառական աղքատ և անգույն կյանքի այդ խուլ պատկերը, մարդու, որ ինքն է հասկացել իր կորուստը և ինքն է ասում, արհամարհում, ծաղրում իրեն: Մուրումցեն «Իվանովում» նույնն էր, ինչ նախընթաց օրը Լ. Անդրեևի պիեսում, հին ռուսանոգի դերի մեջ: Նույն շարժուձևը, նույն առողանությունը, գրեթե նույն գրիմը և արցունքները, անվերջ արցունքները... Իրականությունը «խոնավություն էր տարածում»¹:

Ինչպե՞ս էին խաղում մյուս դերակատարները և ճի՞շտ էին մեկնաբանում նրանք Չեխովի ստեղծած ռեալիստական կերպարները դեղարվեստական ու իդեալական առումով: Այդ հարցին Սպանդարյանը պատասխանում է. «Մոմենտներ կային, երբ «շրջիկ ազնվություն» բժիշկ Լիովը (սլ. Լիխմարսկի) թվում էր Իվանովից ավելի համակրելի, ավելի ազնիվ և ավելի լավ, այնինչ Իվանովը զաճաճ բժշկի համեմատությամբ մի սար է: Տիկ. Գոլոգիովան (Շուրա Լեբեդևա) բոլորովին չի հասկացել իր դերը, չի հասկացել Չեխովի մտադրությունը՝ այդ խելոք, գեղեցիկ, ազնվասիրտ աղջկա մեջ դուրս բերել գործունյա բնությամբ կին-մարդու, ոչ թե կնիկ կնոջ, ոչ թե սիրեկանի, այլ բարեկամի, ընկերոջ տիպը: Տիկին Գոլոգիովան Շուրայի մեկնաբանության մեջ մոտցրել էր կոկետության տարր, և ինչքա՞ն կեղծություն կար այն հեղնական հնչյունների մեջ, երբ նա

¹ Ս. Սպանդարյան, Երկեր հատոր 2, Երևան, 1959, էջ 94:

Իվանովին խորհուրդ էր տալիս նստել մեռնող կնոջ անկողնու մոտ, եթե պետք լինի մեկ տարի, տասը տարի, խնամել նրան, շրջապատել գգվանքով և ուշադրությամբ: Չեխովի Սաշայի մոտ այդ՝ Իվանովին ուղղված լուրջ, խիստ պահանջ է, որ լիովին ներդաշնակում է նրա լուրջ բնությանը, պարտքի մասին նրա ունեցած պատկերացմանը: Իսկ տ. Գոլովկովայի մոտ այդ ամբողջ տեսարանն անցավ կոկետության ու հեղինակի և իր «երկրպագուին» բոբրոքելու ամպի մեջ: Այո՛, չի հասկացել տ. Գոլովկովան Չեխովի Սաշային»¹:

Դերակատարների մեջ, իհարկե, կային նաև լավ խաղացողներ, որոնք ըմբռնել էին իրենց դերերի իմաստը և աշխատել էին ճիշտ գրանորել այն: Այգալիսի դերակատարներից մեկի մասին Սպանդարյանը գրում է. «Ուրախալի բացառություն էր տ. Չարովան, որ հուզիչ ու ազդու տալիս էր բեմի վրա խեղճ «հրեա կնոջ» տանջանքները, որ այնպես թանկ է վճարում իր երջանկության սակավաթիվ օրերի համար»:

Վերջացնելով իր հոդվածը, Սպանդարյանն անհրաժեշտ է համարում նշել, որ Թիֆլիսի բազմազգ հասարակությունն ակտիվ հետաքրքրություն է հանդես բերում դեպի Չեխովի ստեղծագործությունները և որ թատրոնը նման պիեսներ շատ պիտի բեմադրի: «Հասարակություն, — գրում է Սպանդարյանը, — շատ-շատ կար: Չեխովը, ակներև է, գրավում է Թիֆլիսի հասարակությանը: Որքան կարելի է շատ այգալիսի պիեսներ»²:

Ինչպես հայտնի է, 1893 թվականին Չեխովը հրա-

¹ Ս. Սպանդարյան, Երկեր, հատոր 2, Երևան, էջ 94—95:

² Նույն տեղում, էջ 95:

տարակում է «Սև վանականը» պատմվածքը: Վերջինիս իդեան, նրա միատիկական տոնը, որ ընդհանուր առմամբ խորթ է Չեխովի ստեղծագործական առողջ ոգուն, բուրժուական ինտելիգենցիայի որոշ ներկայացուցիչներ, հատկապես ռեակցիայի տարիներին, փորձեցին օգտագործել: «Սև վանականը» թարգմանվեց բազմաթիվ լեզուներով, 1905 թվականին՝ նաև հայերեն: Լ. Լ. Տոլստոյը այդ պատմվածքը փոխադրեց դրամատիկական երկի, և այն «Ուրվական» վերնագրով բեմադրվեց Ռուսաստանի բազմաթիվ թատրոններում: 1910 թվականին այն բեմադրվեց նաև Թիֆլիսում, հանդիսատեսների լայն շրջանների ուշադրությունը դրավելով: Սպանդարյանը չէր կարող անտարբեր անցնել այդ նոր բեմադրության կողքով, որ սրտազապանդում էր անկումային ու միատիկական տրամադրություններ: Մամուլում հասուկ հոգվածով հանդես գալով և զարմանալի նուրբ ձևով պաշտպանության տակ առնելով Չեխովին, Սպանդարյանն իր քննադատության սուր սլաքներն ամբողջովին ուղղում է Չեխովի պատմվածքը պիեսի վերափոխող Լ. Լ. Տոլստոյի և պիեսի խղճուկ ու տաղտկալի բովանդակության դեմ: Սպանդարյանը գրում է. «Նրեկվա երեկոն Արտիստական ընկերության թատրոնում ինձ վրա ճնշող տպավորություն գործեց: Ա. Պ. Չեխովի «Սև վանականը» պատմվածքի ձևափոխումը ռուսական հողի մեծ գրողի «անհաջողակ» որդու ձեռքով՝ միանգամայն անհաջող է: «Սև վանականը» Ա. Պ. Չեխովի տուրքն է ռուսական հասարակության մեջ եղած որոշ հովերին, որոնք, սակայն, չեն շոշափել և խորապես չեն դիպել իրեն հեղինակին: Բայց, եթե բովանդակության անհաջողությունը Ա. Պ. Չեխովի մոտ փրկվում է գրելու

զարմանալի վարակետությամբ, Լ. Լ. Տոլստոյի ձևափոխման մեջ չեխովյան սպառկերի ամբողջ հրապույրը, գեղեցկությունը կորել է: Այս դրամայի մեջ գործողությունն չկա, միայն դատողություններն են, այն էլ անհաջող, տարրական ճշմարտությունների նմանվող դատողություններ: «Սև վանականը» իրրե ուրվական դեռ հասկանալի էր, սրտեա հերոսի ներքին ապրումների, նրա «պաթոսի» մարմնացում, բայց երբ ձևափոխողի կամքով այդ «վանականը» մեռած հերոսի դիակի վրա մի երկար ճառ է արտասանում՝ դիմելով հանդիսատեսներին, նա դառնում է Լ. Անդրեի «Գորշազգեստ ոմնի» բուլբուլին անհասկանալի, խղճով նմանողությունը¹:

Ակնհայտ է, թե ինչպիսի ջերմ համակրանքով է վերաբերվել Սպանդարյանը Չեխովի նկատմամբ և ինչպիսի սուր ձևով է քննադատել նրա երկերը ձևափոխող ու սխալ մեկնաբանող գրողներին ու գերասաններին:

Ստեփան Շահումյանի և Սուրեն Սպանդարյանի վերաբերմունքը դեպի Չեխովի ստեղծագործությունները կրկին անդամ վկայում է, թե հայ բուլշևիկները ինչքան բարձր են գնահատել ուսում մեծ գրողի երկերը: Նրանք շատ լավ գիտակցում էին, թե կյանքի ճանաչողության ինչպիսի հարուստ նյութ են տալիս Չեխովի ստեղծագործությունները և ամենուրեք պրոպագանդում էին այդ ստեղծագործությունները:

Տարբեր առիթներով Չեխովի մասին իրենց ջերմ, մեծարանքի ու հիացմունքի խոսքն են ասել հին բուլշևիկներ Ա. Մյասնիկյանը, Ա. Մուսիլյանը, Ա. Կարինյանը և ուրիշներ:

¹ Ա. Սպանդարյան, Երկեր, հատոր 2, Երևան, 1959, էջ 107:

Ա. Կարինյանը ոչ միայն մի շարք արժեքավոր հոգւածներ է գրել Չեխովի մասին, այլև հատուկ գրքույկ է նվիրել մեծ գրողի կյանքին ու ստեղծագործութեանը: Չեխովի դրական ժառանգութեանը Կարինյանը քննում է ժամանակի հասարակական կյանքի լայն ֆոնի վրա, անդրադառնալով ռուս մեծ արձակագրի նաև էսթետիկական հայացքներին:

Ա. Պ. Չեխովը ռուս այն գրողների թվին է պատկանում, որոնց երկերը բազմիցս թարգմանվել են հայերեն: Որոշ պատմվածքներ թարգմանվել են ութ, տասը և ասիկի անգամ: Այդ թարգմանութեանները կատարվել են դեռևս Չեխովի գրական-գործունեութեան առաջին շրջանում, 80—90-ական թվականներին: Դրանց մի զգալի մասը ժամանակին չեն տպագրվել, բայց կարդացվել են գրական-գեղարվեստական երեկոներին, խաղացվել են բեմում և այլն: Հետագայում, միայն 90-ական թվականների վերջերին, հայ մամուլը լայնորեն բաց է արել իր էջերը մեծ գրողի առջև: Ուշագրութեան արժանի է մի հանգամանք, որ այն թարգմանիչները, գրական այն շրջանները, որոնք հանդես են եկել Մարսիմ Գորկու երկերի թարգմանութեամբ ու մասսայականացմամբ, այդ նույն մարդիկ միաժամանակ եղել են նաև Չեխովի երկերի թարգմանիչներն ու տարածողները:

Հայ ժողովրդին մայրենի լեզվով Չեխովի երկերը մատուցելու պատիվը պատկանում է հայ բեմի յոնվանի գործիչներին: Գրիգոր Ավետյանը ոչ միայն նշանավոր դերասան էր, այլև Չեխովի և Գորկու դրամատիկական երկերի առաջին թարգմանիչը: 1890 թվականին նա թարգմանում և նույն թվականի մայիսի 13-ին բեմա-

Ներկայացումն 9

Բաժանորդագրութիւնից դուրս

ՎՐԱՅ ԱԶՆՈՒՍԿԱՆՆԵՐԻ ԹԱՏԻՍՏԱՆԵՐԵՐԸ

Հինգշաբթի, Նոյեմբերի 16-ին 1895 թ.

ՀԱՅ ԴԵՄՈՒՍՏՐԱՏԻԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆԸ

Բարեհաճ, մասնակցութեամբ ՓՐ. ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆՅԻ

Ի ՆՊԱՍՏ

ԱՐ. ՎՐՈՅՐԻ Լ ՅՈՎ. ՍՏԵՓԱՆԵԱՆԻ

ԿԸՆԵՐԿՈՅՈՑՆԵ

Ա Ռ Ա Ջ Ա Ր Կ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Վոգւելի 1 արարուած. Հեղ Ձեխովի, Թարգ. Գր. Աւետեանի

ԳՈՐԺՈՂ ԱՆՁԻՆԿ.

Ստեփան Ստեփանիչ Չուրուկով, կալուածատէր . պ. Ստեփանեան
Նատալյայ, նրան աղջիկը տ. Փառանձէմ
Իւան Վասիլիչ Լոմով, նրանց հաքւանը . . . պ. Աւետեան

ՍԿԶԻՆ Է ԺԻՇԴ 8 ՓԱՄ.

Исч. доз. Познц. Мастницкй, 7 Нояб. 1895 г.

Тип. ВАРТАНЯНЦА Воя. уа. д., № 7.

Ա. Ձեխովի «Առաջարկութեան» պիւսիսի
1895 թ. բեմադրութեան ծրագիրը

դրում է Չեխովի «Առաջարկություն» կատակերգությունը, որի մեջ ինքը խաղում է Լամովի դերը։ Ավետյանի արխիվում, նրա ձեռագրերի մեջ սլահապանվել է այդ մասին մի քանի տող, որնա գրել է Չեխովի մահվան 40-ամյակի առթիվ։ Այդ դրություն մեջ կարդում ենք. «Չեխովի առաջին թարգմանությունն արել եմ ես։ Թարգմանել եմ նրա «Առաջարկություն» վոդեվիլը՝ 1890 թվականին։ Դեպքն այսպես է եղել։ Այդ թվականին Մոսկվայում դրամատիկ կուրսերի ուսանող էի և շուտ-շուտ հաճախում էի ել. Գորեկայի թատրոնը, ուր բեմադրվում էին միմիայն եվրոպական և ռուսական կլասիկ պիեսները և ըստ այն ժամանակվա սովորության, ամեն մի պիեսից հետո խաղում էին նաև մեկ կամ երկու արարով ծիծաղաշարժ վոդեվիլներ և կոմեդիաներ։ Ահա մի այդպիսի օր խաղացին Չեխովի «Առաջարկություն» վոդեվիլը, որ ինձ շատ դուր եկավ։ Ցանկացա այն թարգմանել, սակայն պիեսը չգտա, որովհետև դեռևս տպագրված չէր։ Չանցած մի քանի օր, հանկարծ տեսա Սովորինի «Նովոյե վրեմյա» թերթում այդ պիեսը տպված, որ ինձ անսպասելի ուրախություն սլատճառեց։ Իսկույն թարգմանեցի և նույն 1890 թ. Բաքու վերադառնալով՝ բեմադրեցի»¹։

Գ. Ավետյանի այդ թարգմանությունը հետագայում տպագրվում է «Թատերական գրադարան» մատենաշարով հրատարակված թարգմանական պիեսների երկհատորյակի առաջին հատորում։

1893 թվականին Հակոբ Տեր-Հովհաննիսյանը թարգմանում է Չեխովի «Արջ» կատակերգությունը, որը բազմիցս բեմադրվել է հայ թատրոնում։

¹ Գրականության և արվեստի թանգարան, Գ. Ավետյանի ֆոնդ։

Չեխովի առաջին թարգմանիչներից է Լևոն Թումանյանը։ Թումանյանը առաջինն է, որ Մաքսիմ Գորկու երկերը ծանոթացրել է հայ ընթերցողին։

Իր կրթությունն ստացած լինելով Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանում և ապա համալսարանում, Լ. Թումանյանը կատարելապես տիրապետել է երկու լեզուներին, և ունենալով գեղարվեստական բարձր ճաշակ ու զգացում, նրան հաջողվել է կատարել բարձրորակ թարգմանություններ ուս գրականությունից։ Չեխովի «Տանը» պատմվածքի հայերեն թարգմանությունը նա 1896 թվականի մայիսի 10-ին ուղարկում է «Մուրճ» ամսագրի խմբագրությանը մի նամակով, որի մեջ ասված է.

«Մեծարգո խմբագիր. ուղարկելով Չեխովի «Дом» պատկերի թարգմանությունս, խոնարհաբար խնդրում եմ տեղափոխել ամսագրիդ համարներից մեկում, եթե կհաջանի, իհարկե։ Թարգմանելիս ես փոքր-ինչ ազատ եմ փափել՝ առանց բնագրի խմատից շեղվելու։ Համեմատության համար կուղարկեի բնագիրը, բայց այդ անկարելի էր, որովհետեւ նա առանձին հրատարակություն չէ, այլ հեղինակի մի քանի վեպիկների հետ միասին դուրս է տված առանձին գրքով, որի վերնագիրը ավելորդ չեմ համարում այստեղ հիշել. «В сумерках», 1888 г. С. Петербург. Ինչ ասել կուզի, որ ես վարձատրության ակնկալություն չունիմ և մենակ խնդրում եմ ամսագրիդ լուրերի մեջ հայտնել Ձեր որոշումը տպագրելու կամ չտպագրելու մասին, եթե այդ բանը Ձեզ ամենաշնչին անդամ անհարմարություն չի պատճառիլ»¹։

¹ Դրականության և արվեստի թանգարան, «Մուրճի» արխիվ, № 158:

Լ. Ռումանյանի այդ թարգմանությունը տպագրվում է «Մուրճ» ամսագրի 1898 թվականի 4-րդ համարում, բայց թե ինչու այդպիսի ուշացումով, հայտնի չէ։ Մինչ այդ, 1897 թվականին, «Մուրճը» մի քանի համարում տպագրում է Չեխովի «Կին» ընդարձակ պատմվածքը՝ Միքայել Տեր-Մարտիրոսյանցի թարգմանությամբ։

19-րդ դարի վերջերին Չեխովի համբավը արագ կերպով տարածվում է Նվրոպայում և Արևելքում։ Նա համարվում է Ռուսաստանի առաջնակարգ գրողներից մեկը, նրա անունը գրվում է Տոլստոյի կողքին։ Հայ առաջավոր մտավորականությունը լավ գիտակցելով Չեխովի երկերի հասարակական մեծ նշանակությունը, իր ձեռքն է վերցնում նրա երկերի թարգմանության գործը։ Ստեփան Շահումյանը, որ ուշագիտ հետևում էր Չեխովի և Գորկու ամեն մի նոր գրվածքին, ոչ միայն մեծ հետաքրքրություն կարդում և հանձնարարում էր հարազատներին ու ընկերներին կարդալու գրանք, այլև կադմակերպում էր դրանցից լավագույնների թարգմանությունը։ Այսպես, օրինակ, իր ընկերներից մեկին, Վասիլ Սիմոնյանին ուղղած 1899 թվականի հունվարի 19-ի նամակում, Շահումյանը գրում է.

«ՎԱՍՈ ԶԱՆ,

Անկասկած արդեն առողջացած կլինես և կարծում եմ մինչև անգամ պարապմունքներիդ սկսած։ Մտադիր եմ առանձին նամակ գրել քեզ, բայց պռայժմ շտապում եմ մի առաջարկություն անել ձեր «Թարգմանական միություն» հանձնաՍրամայիսի, Վարթումյանի և Վասիլի։

Այս քանի օրս, «Русские ведомости» լրագրի հունվարի սկզբի համարներից մեկում կարդացի Անտոն Զե-

խովի «Новая дача» փոքրիկ պատմվածքը, որը բավականին գեղեցիկ ու խելոք բան է: Առաջարկում եմ թարգմանել այդ և տպագրել տալ: Հարցը ժամանակակից է և животрепещущий.

ՔՈ ՍՏԵՓԱՆ»:

Այն նորն ու հրատապը, որ Շահումյանը տեսնում էր Չեխովի պատմվածքի մեջ, գյուղացիություն աճող ատելությունն ու զայրույթն էին բուրժուազիայի դեմ, գյուղացիական ընդվզումները տիրող կարգերի դեմ:

900-ական թվականներին Չեխովի երկերի հայերեն թարգմանությունները աննախընթաց ծավալ են ստանում: Հայ պարբերական մամուլի մեջ առանձնապես աչքի է ընկնում Սպանդար Սպանդարյանի «Նոր-Դար»-ը: Այդ թերթի աշխատակից Ոստանիկը 1900—1902 թվականների ընթացքում թարգմանում ու տպագրում է Չեխովի ավելի քան 60 պատմվածք: Ոստանիկի թարգմանությունները ժամանակին արժանացել են բարձր գնահատականի: Ո՛չ միայն Չեխովից, այլև Ի. Տուրգենից, Լ. Տոլստոյից, Վ. Կորոլենկոյից, Մ. Գորկուց կատարած նրա թարգմանությունները բազմիցս վերահրատարակվել են: Չեխովյան տեքստերը ճիշտ ըմբռնելու և նրանց նրբությունները հայերենում պահպանելու գործում Ոստանիկն այնպիսի հեղինակություն էր, որի հետ երկար ժամանակ հաշվի էին նստում շատ թարգմանիչներ: Ոստանիկի թարգմանությունների հաջողությանը նպաստել է նաև այն հանգամանքը, որ դրանք խմբագրել է այնպիսի մի վարպետ գրող, ինչպիսին է Նար-Դոսը:

1901 թվականին Ոստանիկը թարգմանում է Ա. Չե-

խովի «Գեղեցկուհիները»։ Այդ նույն պատմվածքը 1904 թվականին թարգմանում է մի ուրիշ նշանավոր թարգմանիչ՝ Տիգրան Հովհաննիսյանը, հետագայում՝ նաև ուրիշները։ Հայ գրող Ա. Աբելյանը թարգմանելով «Գեղեցկուհիներ»-ը, նրան կցում է հետևյալ ուշագրավ ծանոթագրությունը. «Այս երկու պատմվածքները թարգմանելուս պատճառը հետևյալն էր։ Նախ, այդ մեծանուն ռուս հեղինակը այդպիսի համալսարանական սիրով է նկարագրում հայ գեղջուկ աղջկա պատկերը։ Երկրորդ, որ պատմվածքի առաջին գլխում նկարագրված է նորնախիջևանի հայ գյուղացու նիստ ու կացի, պարասմունքի, հարստության, ընտանեկան կեցության և այլ պատկերը։ Երրորդ, որ 12-րդ հատորի 373 երեսում մեջ է բերված Չեխովի հորեղբորորդու նամակի մի կտորը, հեղինակին գրված, և ուր ասված է. «Քո նկարագրած այն հայի մեջ միանգամից աչքիս պատկերացավ Նազար Մինայիչ Նազարովը»։ Իսկ այդ Նազար Մինայիչը եղել է և իմ կնոջ պապը, մի գեղեցիկ տղամարդ, որ խիստ մոտ է եղել Չեխովի ընտանիքին Տազանրոգում»¹։

1902 թվականին, Թիֆլիսում, Հարություն Եսայանի թարգմանությամբ առանձին գրքույկներով լույս են տեսնում Չեխովի «Անյուտա» և «Դիմակ» պատմվածքները։ Բաքվում, 1903 թվականին դարձյալ առանձին հրատարակությամբ լույս են տեսնում «Գրադ» և «Տաղտկալի պատմություն» պատմվածքները։ Թիֆլիսում այդ նույն թվականին հրատարակվում է Չեխովի պատմվածքների առաջին ժողովածուն՝ «Մի քանի պատմվածքներ» ընդհանուր վերնագրով։

¹ «Անահիտ», 1932, № 5—6։

Անդրկովկասի բոլոր հայաբնակ քաղաքներում մեկը մյուսի հետեից սկսում են լույս տեսնել Չեխովի դրքերը: Թիֆլիսից ու Բաքվից հետո, Շուշի քաղաքում, 1904 թվականին, լույս է տեսնում Չեխովի «Մարդը պատյանի մեջ» նշանավոր պատմվածքը. այդ նույն թվականին, Ֆլեքսանդրապոլում, Գ. Արաբաջյանի թարգմանությամբ հրատարակվում է Չեխովի պատմվածքները մի նոր ժողովածու, որտեղ ղեկավարված էր նաև «Սև արեղա» պատմվածքը:

Հայ պարբերական մամուլը՝ «Մուրճը», «Լուսման», «Տարազը» և մյուս թերթերն ու ամսագրերը շարունակում են լայնորեն արամադրել իրենց էջերը Չեխովի հայերեն թարգմանություններին: «Բաղմավեպը» 1904—1905 թվականներին Հովհ. Պալյանի թարգմանությամբ տպագրում է Չեխովի «Գրադ մը», «Երեխայք», «Հովհաննեսը» և այլ պատմվածքներ:

1904 թվականին նշանավոր դերասանուհի Քնարիկը թարգմանում է Չեխովի «Ճայը», իսկ Մ. Այվազյանը՝ «Հորեկյանը» սիեաները, որոնք հաջողությամբ բեմադրվում են հայ թատրոնում:

Արևմտահայությունը նույնպես մեծ հետաքրքրություն է հանդես բերում դեպի Չեխովի ստեղծագործությունները: Նույրը գեղագետի գողտրիկ պատմվածքները նրանք կարդում են ֆրանսերեն, անգլերեն, իտալերեն և այլ լեզուներով: Հաճախ հենց այդ լեզուներից էլ թարգմանում են հայերեն: Ռուս կլասիկների թարգմանության այդպիսի օրինակներ շատ են: 1912 թվականին, Իլմիրում, առանձին դրքով հրատարակվում է Չեխովի «Դեղ»:

Ստուգումը ցույց տվեց, որ դա «Արջը» կատակերգությունն է: Թարգմանությունն անգլերենից կատարել է

ԱՆՏՈՆ ԶԷՒՕՅ

Գ Ե Ի Ը

(ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԷ ԱՌՆՈՒԱԾ)

ՏՐԱՄԱԽԱՌՆ ԿԱՏԱԿԵՐԳՈՒԹԻՒՆ

ՄԷԿ ԱՐԱՐՈՒՄ

ԹԱՐԳՄԱՆԵՑ ԱՆԳԼԵՐԵՆԷ

Ծ. ԹՈՒՐԱՃՅԱՆ,

Հրատարակ. Ս. ԹՈՒՐԱՃԵԱՆ ԳՐԱՏԱՆ

Ի Զ Մ Ի Ր

ՅԳԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՔԷՇԻՆԵԱՆ

1912

Հ. Թորաճյանը, պահպանելով այդ երկի անդերերն թարգմանության վերնագիրը:

1913 թվականին, Կովկասի Հայոց Հրատարակչական ընկերությունը լույս է ընծայում Չեխովի պատմվածքների մի նոր ժողովածու, որը նախորդների համեմատությամբ կազմված է ավելի լավ և թարգմանություններն էլ բավականին հաջող են: Ժողովածուի մեջ տեղ են գտել Չեխովի ընտիր պատմվածքները՝ «Բամբուկոն», «Պատյանի մարդը» «Շնիկով տիկինը», «Շվեդական լուցկին» և այլն: Պատմվածքների այդ ժողովածուն արագ կերպով սպառվում է: Հայ ընթերցողները ցանկանում են Չեխովից ավելի շատ բան ունենալ իրենց գրադարանում: Հավանորեն ընթերցողների այդ շրջանների տրամադրություններն է արտահայտել բանաստեղծ Վահան Տերյանը, որ քննադատելով Կովկասյան Հայոց Հրատարակչական ընկերության գործունեությունը, գտնում է, որ հարկավոր է նախ Չեխով հրատարակել և հետո միայն Գարշին: «Խնչո՞ւ Գարշին և ոչ Չեխով...», — դարձացած հարցնում է նա: Առաջնությունը տալով Չեխովին, Տերյանը ընդդժում է նրա մեծ տեղը ունեցող ռուս գրականության մեջ, ռուսական արձակի հանճարեղ վարպետների՝ Տոլստոյի, Տուրգենևի, Գորկու կողքին:

Տերյանը Չեխովի մեջ տեսել է ունեցող արձակի մի նոր, խորապես հուզիչ ու նրբագեղ, հմայիչ ու պոետիկ մեծ վարպետին: Ահա թե ինչո՞ւ նա այնպես ջանում էր, որ հայ ընթերցողը ճանաչեր, սիրեր Չեխովի ստեղծագործությունները:

Հայաստանում սովետական կարգեր հաստատվելուց հետո միայն, ինչպես հայ, այնպես էլ ունեցող կլասիկ-

Ա. Պ. Չեխով
Գործ՝ Գ. Ահարոնյանի

ների ստեղծագործությունները դառնում են ժողովրդական լայն մասսաների սեփականությունը: Պուշկինի, Լերմոնտովի, Գոգոլի, Տուրգենևի, Շչեգրինի, Տոլստոյի, Գորկու երկերի հետ միասին թարգմանվում են նաև Չեխովի երկերը: Սովետական տարիներին առաջին թարգմանությունը Չեխովից կատարում է մեծանուն հայ գրող Նար-Դոսը: Նա թարգմանում է «Քունը տանում է» պատմվածքը: Այնուհետև Չեխովից թարգմանություններով հանդես են գալիս նաև մյուս անվանի հայ գրողները՝ Դ. Դեմիրճյանը, Ստ. Զորյանը և ուրիշներ:

Դեմիրճյանի հոյակապ թարգմանությամբ լույս է տեսնում Չեխովի «Դժբախտություն», «Վհուկը», «Ծովահարսը», «Սրինգ», «Վրիժառուն», «Փոստը» և այլն: Զորյանը թարգմանում է «Ունտեր Պրիշիբեև», «Հարևաններ» և ուրիշները: Մ. Արմենը թարգմանում և առանձին գրքով հրատարակում է Չեխովի «Ընտիր պատմվածքները»: Մի շարք այլ պատմվածքների հետ միասին այդ ժողովածուում տեղ են գտել «Պալատ № 6» և «Ձորակում» պատմվածքները: Իր հոգվածներից մեկում Արմենը գրել է. «Հայ ժողովուրդը միշտ սիրել է Չեխովին, կարդացել է նրան, այդ թվում նաև իր մայրենի լեզվով, այն թարգմանություններով, որոնք կատարվել են դեռ շատ տարիներ առաջ և այնուհետև, հետզհետե, ավելի և ավելի շատ, իսկ սովետական շրջանում՝ առավելապես: Հայ գրողները քիչ չեն սովորել և սովորում ուսմեծ կլասիկի արվեստից»¹:

1944 թվականին Պարսկաստանի մայրաքաղաքում՝ Թեհրանում, գրող Մաքրուհի Աղամյանի թարգմանու-

¹ «Գրական թերթ», 1960, № 5:

թյամբ առանձին զրքով լույս է տեսնում Չեխովի հատ-
ընտիր երկերի ժողովածուն: Գրքի առաջաբանում թարգ-
մանիչը գրում է. «Տողերիս գրողը, որպես համակիր
Ա. Պ. Չեխովի, թարգմանած լինելով նրա երկերի հատ-
ընտիր կտորները, նրա մահվան քառասնամյակի առ-
թիվ և մահվան հիշատակին հրատարակության է առիտ
վերոհիշյալ թարգմանությունները: Գրքիս վաճառքից
ստացված գումարը արդյունքը հատկացվում է Խորհրդա-
յին Հայաստանի պատերազմից տուժված զինվորների
որրերի օգտին»:

Ժողովածուի մեջ ղեկավարած են Չեխովի ութ պատմ-
վածքը: Թարգմանիչն ավարտել է ռուսական գիմ-
նազիս, լավ տիրապետել է ռուսերենին և թարգմանու-
թյունները կատարել է ժամանակակից գրական հա-
յերենով:

Խիստ ուշադրավ է հատկապես այն փաստը, որ
պատերազմի ծանր տարիներին արտասահմանի հայ
առաջավոր մտավորականությունը ո՛չ միայն նշում է
Չեխովի մահվան 40-ամյակը, ո՛չ միայն թարգմանում ու
հրատարակում է նրա երկերը, այլև այդ երկերի
վաճառքից ստացված գումարը հատկացնում է Հայրե-
նական պատերազմի դաշտում զոհված հայ մարտիկ-
ների քնտանիքների օգտին:

Առանձին զրքերով Չեխովից լույս են տեսել ավելի
քան երեսուն անուն գիրք: Այդ հրատարակությունների
մեջ ուշադրության արժանի է 1953—1954 թվական-
ներին հրատարակված Չեխովի «Ընտիր երկերի» եռ-
հատորյակը, ուր ընդգրկված են նրա արձակ ու գրա-
մատիկական լավագույն ստեղծագործությունները: Եռ-
հատորյակի թարգմանությունը մասնակցել են Սովե-

տական Հայաստանի համարյա բոլոր լավագույն թարգմանիչները՝ Ա. Տեր-Հովնանյանը, Է. Քալանթարը, Վ. Միքայելյանը, Ա. Խոնդկարյանը, Հ. Մաղմանյանը, Հ. Հարությունյանը և ուրիշներ:

Չեխովի ծննդյան 100-ամյակի առթիվ Հայաստանի Պետական Հրատարակչությունը նախաձեռնել է հրատարակելու նրա երկերը հինգ հատորով: Լույս են տեսել առաջին և երկրորդ հատորները, տպագրվում և շուտով լույս կտեսնեն մյուս հատորները: Այդ պատասխանատու և պատվավոր գործը գլխավորում է գրող Ս. Պայազատը:

Չեխովի երկերի հայերեն բաղմաթիվ թարգմանություններն ու հրատարակությունները վկայում են, թե ինչպիսի բացառիկ սեր է վայելում ուսման մեծ գրողը հայ ընթերցողների լայն շրջաններում:

Տաղանդավոր արձանագործ Գ. Ահարոնյանը քանդակել է Չեխովի կիսանդրին: Ռուս գրականությանը և արվեստին լավատեղյակ լինելով, կարողացել է ստեղծել Չեխովի հոշակապ կերպարը: Բարձր զնահատակտնի արժանացած այդ կիսանդրին 1955 թվականին դրվեց Նրևանի Չեխովի անվան դպրոցի բակում:

Վաստակավոր նկարիչ Կ. Տիրատուրյանը մեծ հաջողությամբ ստեղծել է Չեխովի դրավյուրային պորտրեն:

Սովետական տարիներին Չեխովի մասին տասնյակ հոդվածներ են լույս տեսել: Նրա կյանքի ու գրական գործունեությանը նվիրված առանձին գրքույկներով հանդես են եկել Ա. Կարինյանը, Ռ. Հովհաննիսյանը, Տ. Հախումյանը, Ս. Պայազատը և ուրիշներ: Անցյալ դարի 90-ական թվականներից մինչև մեր օրերը Չե-

խովի կատակերգություններն ու գրամաները չեն իջել հայ բեմից¹։

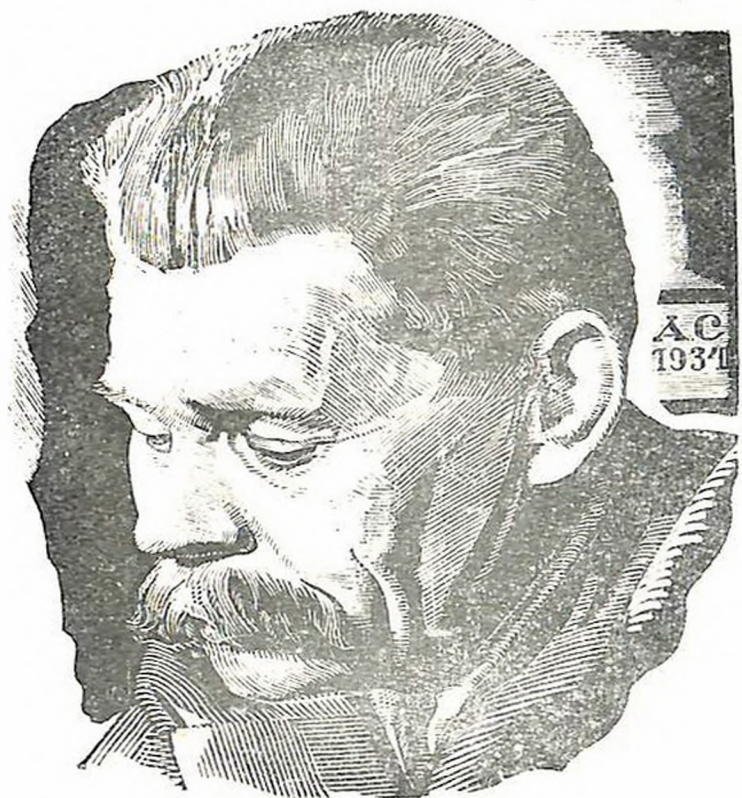
Իր նամակներից մեկում Չեխովը գրել է. «Տե՛ր իմ, ինչքա՛ն հարուստ է Ռուսաստանը լավ մարդկանցով»։ Այո՛, լավ ու հանճարեղ մարդկանցով։ Մեծ գրողներով, նկարիչներով, երաժիշտներով, գիտնականներով։ Եվ Անտոն Պավլովիչ Չեխովը նրանց մեջ առանձնակի հմայք ու փայլ ունի, որպես ռուսական հանճարի հզոր արտահայտություններից մեկը։

¹ Չեխովին նվիրված այս գլխում մենք չենք անդրադառնում «Չեխովը և հայ թատրոնը» հարցերին, նկատի ունենալով, որ այդ թեմային նվիրված հատուկ զբոսայգով հանդես է եկել Վ. Վարդանյանը։ Նույն հարցին է նվիրված Ս. Մելիքսեթյանի «Չեխովյան առաջին ներկայացումները հայ բեմում» հոդվածը (Գրական թերթ, 1960, № 5)։

Գլուխ Իններորդ

Ա.Մ. Գորկին
ԵՎ ՀԱՅ ԿՈՒԼՏՈՒՐԱՆ

Ա. Մ. ԳՈՐԿԻ

*Горький неизгладимыми пись-
менами вписал свое имя в торже-
ственные страницы истории чело-
вечества. Он занял одно из первых
мест в мировой литературе.*

А. В. Луначарский

Հոկտեմբերյան Սոցիալիստական Մեծ հեղուցիան
վերացրեց դասակարգային և ազգային ճնշումը, արմա-
տապես փոխեց փոքր ժողովուրդների տնտեսական ու
կուլտուրական կյանքը: Բոլշևիկների պարտիայի, հան-
ճարեղ Լենինի ղեկավարությամբ մեր երկրի ժողովուրդ-
ները ստեղծեցին այնպիսի հասարակարգ, որի մասին
դարեր շարունակ երազել են մարդկության լավա-
գույն զավակները: Սովետական տարիներին ձեռք
բերված մեծագույն հաջողությունները՝ արդյունաբե-
րության, գյուղատնտեսության, ինչպես և էկոնոմիկայի
մյուս բնագավառներում, ստեղծեցին բոլոր նպաստա-
վոր պայմանները ձևով ազգային, բովանդակությամբ
սոցիալիստական կուլտուրայի աննախընթաց զարգաց-
ման համար:

Նախկինում ճնշված ու հալածված ժողովուրդները՝ սովետական կարգերի դոյության մի քանի տասնամյակներում՝ ազգային կուլտուրայի, լուսավորության, գրականության ու արվեստի ասպարեզում այնպիսի վերելք ու ծաղկում ապրեցին, որպիսին նրանք չէին տեսել ու չէին էլ կարող տեսնել իրենց դարավոր սլատմության ընթացքում:

Սովետական Միության բազմազգ ժողովուրդների սոցիալիստական կուլտուրայի զարգացման գործում քաջառիկ դեր է կատարել աշխարհի ամենատառաջավոր, ռուսական մեծ կուլտուրան:

«Ռուսական հզոր կուլտուրան և գրականությունը միշտ էլ հսկայական ազդեցություն են գործել Սովետական Միության հյրապրական ընտանիքի մեջ մտնող մյուս ժողովուրդների զարգացման վրա», — գրում է իր առաջնորդող հոդվածում «Պրավդան»¹:

Մեծ ու անդնահատելի է ռուս առաջավոր գրականության լավագույն ներկայացուցիչների և դրանց թվում հատկապես սրուխտարական, սոցիալիստական գրականության հիմնադիր Ալեքսեյ Մաքսիմովիչ Գորկու դերը Սովետական Միության ժողովուրդների կուլտուրայի ու գրականության զարգացման ու ծաղկման գործում: Համաշխարհային գրականության մեջ և ոչ մի գրող այնպիսի սերտ ու բազմակողմանի կապերով կապված չի եղել մյուս ժողովուրդների գրականության հետ, ինչպես Մաքսիմ Գորկին:

Իր գրական, հասարակական ու հրապարակախոսական գործունեության ընթացքում Գորկին հսկայական աշխատանք է ծավալում Ռուսաստանի ժողովուրդ-

¹ „Правда“, 1943, № 314.

ների փոխադարձ բարեկամության, նրանց կուլտուրայի առաջավոր ուժերի համախմբման, մասնավորապես այդ ժողովուրդների արվեստն ու գրականությունը ուսական լեզվով մասսայականացնելու համար: Նրա ծառայություններն ուկրաինական, բելոռուսական, հայկական, վրացական, հրեական, լատիշական և սովետական մյուս ժողովուրդների գրականություններին անսահման մեծ են: Գորկին բազմաթիվ թեկերով կապված էր այդ ժողովուրդների առաջավոր գրողների, արվեստագետների և կուլտուրայի այլ ներկայացուցիչների հետ:

Իր հոգիածններից մեկում Գորկին հանդիմանում է նախառևտյուցիոն ռուս գրական մտավորականությանը նրա համար, որ վերջինիս տեսագաշտից զրեթե ղուրս են մնացել Ռուսաստանի փոքր ժողովուրդների կյանքը, կենցաղը, գրականությունը և այլն: Գորկին նշում է, որ նման վերաբերմունք ցուցաբերվել է ոչ միայն այնպիսի ժողովուրդների հանդեպ, որոնք ղեռ նոր էին ստեղծում՝ իրենց դիրն ու գրականությունը, այլ նաև բազմադարյան կուլտուրա ունեցող ժողովուրդների՝ ինչպես, օրինակ՝ հրեաների, վրացիների, հայերի նկատմամբ: Այդ հանգամանքը Գորկին բացատրում է ռուսական ցարիզմի վարած ազգահալած քաղաքականությամբ: «Չխոսելով այն մասին, — գրում է Գորկին, — որ թաթարները, մերձվուլգյան ֆիննական ցեղերը, մերձկասսյան տափաստանների թուրք-ֆիննական և բոլոր մյուս մարդիկ, որոնց հետ մենք յապրում ենք դարեր, մնացել են հին գրականության տեսագաշտից միանգամայն ղուրս, նույնիսկ հին կուլտուրայի մարդկանց — հրեաներին, վրացիներին, հայերին — գրականությունն ընդհանրապես վերաբերվել է համարյա այնպես բթորեն ու տղի-

տորեն, ինչպես Եվրոպայի գրականագետները վերաբերվել են և վերաբերվում են մեզ, ռուսներին»¹։

Բայց այն, ինչ չէին արել անցյալի ռուս գրականագետները, արեց Գորկին, իր շուրջը համախմբելով Ռուսաստանի առաջավոր գեմոկրատական ինտելիգենցիային։

Գորկուն, նրա գրական, հրապարակախոսական և քաղաքական գործունեության ընթացքում, շարունակ բաջալերել, աջակցել ու պաշտպանել է բոլշևիկյան պարտիայի մեծ առաջնորդ Լենինը։ Իգեոլոգիական բուլոր հարցերում և հատկապես ազգային հարցում Լենինը հսկայական ազդեցություն է ունեցել Գորկու աշխարհայացքի վրա։ Գորկու լավագույն պամֆլետները ցարիզմի նողկալի քաղաքականության, ազգամիջյան կոտորածների, ինչպես և ազգերի համերաշխության վերաբերյալ գրված են Լենինի ցուցումներով և իդեալական խորը ազդեցությամբ։

Ռուսաստանի բազմալեզու ժողովուրդների աշխատավոր մասսաների միջև բարեկամական համագործակցություն ստեղծելու ասպարեզում Գորկին հսկայական նշանակություն է ավել ազգային դրականությունների ժողովածուներ հրատարակելու գործին։ Եվ իրոք, Գորկու նախաձեռնությամբ հրատարակված ժողովածուները հսկայական նշանակություն են ունեցել այդ իմաստով։ Ռուս ընթերցողն առաջին անգամ հնարավորություն է ստացել լայնորեն ծանոթանալու ցարական Ռուսաստանի ճնշված ժողովուրդների կյանքին ու կուլտուրային, նրանց գեղարվեստական ստեղծագոր-

¹ М. Горький, Литературно-критические статьи, Москва, 1937, стр. 396.

ծության սքանչելի նմուշներին: Դա անգնահատելի մի ներդրում էր ռուսական կուլտուրայի մեջ:

Այդ ժողովածուների հրատարակումն առաջին համաշխարհային պատերազմի և ազգային թշնամանքի հրահրման մղձավանջային տարիներին բարոյական ու քաղաքական խոշոր մի օժանդակութուն էր ճնշված ժողովուրդներին: Գորկու բարեկամական վերաբերմունքը տարբեր ազգության պատկանող գրողների, նկարիչների և կոմպոզիտորների նկատմամբ մեծ նշանակություն է ունեցել ազգային կուլտուրաների գեմոկրատական տրագիդիաների խորացման համար և նրանց ավելի սերտ մերձեցմանը ռուս առաջավոր կուլտուրային:

«Ռուս գրողներից և ո՛չ մեկը, թե՛ մինչև Գորկին, թե՛ նրա օրոք և թե՛ նրանից հետո, մեր երկրի տարբեր ազգերի գրողների հետ այնպիսի հաճախակի, սերտ, այնպիսի սիրով ու նրբազգաց շփման մեջ չի գտնվել, ինչպես Գորկին», — գրում է գորկիագետ Ն. Կ. Պիկսանովը¹:

Առանձնապես սերտ են եղել Գորկու կապերը Անդրկովկասի հետ: Այստեղ է առաջին ահագամ հնչել նրա հանճարի հուժկու ձայնը և այնուհետև էլ տասնյակ տարիներ, մինչև իր կյանքի վերջին օրերը Գորկու կապերն Անդրկովկասի ժողովուրդների և նրանց գրականության հետ ավելի ու ավելի խորացել ու լայն ծավալ են ընդունել:

Անդրկովկասի և նրա ժողովուրդների մասին Գորկին գրել է. «Կարելի է կարծել, որ հենց այդ երկրի վեհասքանչ բնությունը և նրա ժողովրդի ռոմանտիկական մեղմությունը — հատկապես այդ երկու ուժերը խթան

¹ Н. К. Пиксанов, Горький и национальные литературы, Москва, 1946, стр. 90.

հանդիսացան, որ ես թափառաշրջիկից դառնամ գրականագետ»¹:

* * *

Հոկտեմբերյան Սոցիալիստական Մեծ ռևոլյուցիայից հետո Գորկու զրական-կազմակերպչական գործունեությունն ավելի լայն ծավալ ու թափ է ստանում: Ալեքսեյ Մաքսիմովիչին է պատկանում մի շարք չափա-նախնների, ժողովածուների, ինչպես և պարբերականների հրատարակման նախաձեռնությունը, որոնց մեջ լայնորեն արտացոլված են ազգային ռեսպուբլիկաների գրականության, կուլտուրայի, արդյունաբերության ու գյուղատնտեսության աճն ու ծաղկումը: Իր շուրջը համախումբելով սովետական ժողովուրդների գրողներին, Գորկին հաջողությամբ լուծում է այն պատասխանատու ու պատվավոր խնդիրները, որ ժամանակին դրել էր բոլշևիկյան պարտիան սովետական գրականության ու գրողների առաջ:

Սովետական գրողների Համամիութենական առաջին համագումարի նախօրյակին Գորկու նախաձեռնությամբ Մոսկվայում կազմակերպվում են գրողների բրիգադներ և ուղարկվում ռեսպուբլիկաները՝ տեղերում ուսումնասիրելու ազգային գրականությունների վիճակը և օժանդակելու նրանց զարգացմանը:

Գրողների Համամիութենական առաջին համագումարը, սովետական ժողովուրդների ձևով ազգային ու բովանդակությամբ սոցիալիստական գրականության նվաճումների ամփոփման, նրա հետագա զարգացման ուղիների նշման տեսակետից, պատմական խոշոր իրա-

¹ «Заря Востока», 1931, № 58.

դարձություն հանդիսացաւ: Համագումարին մասնակցում էին ավելի քան հիսուն ազգությունների ներկայացուցիչներ: Համագումարում ղեկուցումներ լավեցին Ուկրաինայի, Բելուուսիայի, Վրաստանի, Հայաստանի, Ադրբեջանի, Ուղբեկստանի, Տաջիկստանի և մյուս ժողովուրդների դրականությունների մասին:

Գորկին բազմիցս նշել է, որ «Սովետական դրականությունը միմիայն ռուսական լեզվի դրականություն է, դա համամիութենական դրականություն է... Եթե անցյալում մենք ունեցել ենք հսկա Պուշկին, այդ դեռ չի նշանակում, թե հայերը, վրացիները, թաթարները, ուկրաինացիները և մյուս ցեղերը ընդունակ չեն տալու դրականության, երաժշտության, նկարչության, քանդակագործության մեծագույն վարպետներ»¹:

Գրողների Համամիութենական առաջին համագումարում Գորկին մի շարք պատմական մեծարժեք ցուցումներ է անում սովետական ժողովուրդների գրողներին: Դրանցից ուշագրավ են հատկապես նրա հոյակապ մտքերը ժողովրդական ստեղծագործությունները հավաքելու, ուսումնասիրելու ու մշակելու մասին: Գորկին ասում է. «Ես դիմում եմ մտերմական խորհրդով, որը կարելի է հասկանալ նաև իբրև խնդիրք ուղղված Կովկասի և Միջին Ասիայի ազգերի ներկայացուցիչներին: Ինձ վրա, — և ես գիտեմ, որ ո՛չ միայն ինձ վրա, — ցնցող տպավորություն գործեց աշուղ Սուլեյման Ստալսկին: Ես տեսնում էի, ինչպես այդ ծերունին, շահրապետ, բայց իմաստուն, նախադահության մեջ նստած շշնջում էր, հորինելով իր ոտանավորները և ապա նա, 20-րդ

¹ Մ. Գ ո Ր կ ի, Գրական-հրապարակախոսական հոգիածներ, Երևան, էջ 311:

դարի Հոմերոսը զարմանալի կերպով կարգաց իր հորինածը: Խնամքով պահպանեցեք այն մարդկանց, որոնք բնորոշակ են ստեղծելու պոեզիայի այդպիսի մարդարիտներ, որպիսիք ստեղծում է Սուլեյմանը: Կրկնում եմ՝ խոսքի արվեստի սկիզբը Փոլկլորն է: Հավաքեցեք ձեր Փոլկլորը, սովորեցեք նրանից, մշակեցեք այն: Փոլկլորը չափազանց շատ նյութ կառ թե՛ ձեզ, թե՛ մեզ, Միության բանաստեղծներիս ու արձակագիրներիս: Որքան լավ կճանաչենք անցյալը, այնքան հեշտ, խորը կերպով և ուրախությամբ կհասկանանք մեր ստեղծվող ներկայի նշանակությունը»¹:

Սովետական գրականության հիմնադիր Ալեքսեյ Մաքսիմովիչ Գորկին իր ելույթներում, հոգվածներում ու նամակներում բազմիցս նշել է սոցիալիստական ռեալիզմի նշանակությունը սովետական գրականության զարգացման համար: «Սոցիալիստական ռեալիզմը,— ասում է Գորկին,— հաստատում է կեցությունը, որպես մի գործողություն, ստեղծագործություն, որի նպատակն է անընդհատ զարգացնել մարդու ամենաարժեքավոր անհատական բնորոշակությունները, որպեսզի նա հաղթանակ տանի բնության ուժերի վրա, հանուն իր առողջության ու երկարակեցության, որպեսզի նա մեծ բախտ ունենա ասլրելու այն հողի վրա, որը նա ուղում է իր պահանջների անընդհատ աճման համաձայն մշակել ամբողջովին, որպես մի բնատանիքում միավորված մարդկային հիմնալի բնակավայր»²:

¹ Մ. Գորկի, Գրական-հրապարակախոսական հոգվածներ, Երևան, 1949, էջ 334—335:

² Նույն տեղում, էջ 319:

Սովետական ժողովուրդների գրողների համար Գորկու ստեղծագործական պրակտիկան փայլուն օրինակ ծառայեց սոցիալիստական ռեալիզմի մեթոդին տիրապետելու գործում:

Սովետական բազմալեզու ժողովուրդների գրականության, արվեստի ու կուլտուրայի հարաճուն զարգացմանն ու առաջընթացին Գորկու մատուցած ծառայություններն անսահման մեծ են, հարուստ ու բազմապիսի:

Այստեղ մեր նպատակն է լուսաբանել սովետական ժողովուրդներին Ալեքսեյ Մաքսիմովիչ Գորկու մատուցած մեծագույն ծառայությունների միայն մի մասը, որը վերաբերում է նրա գերին ու նշանակությանը հայ կուլտուրայի զարգացման ու ծաղկման գործում:

Մ. ԳՈՐԿԻՆ ՀԱՅ ԻՆՏԵԼԻԳԵՆՑԻԱՅԻ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

1891—1892 թթ.

Դեռևս գրականությանը միանդամայն անհայտ երիտասարդ Ալեքսեյ Պեշկովը 1891 թվականի աշնանը գալիս է Թիֆլիս և աշխատանքի անցնում տեղի երկաթուղային յարհեստանոցներում: Պեշկովի երևալը երկաթուղային յարհեստանոցներում, հատկապես նրա աշխատի վաղ շրջանների շրջանում շուտով նկատում է տեղի ոստիկանությունը և նրան գաղտնի հսկողության տակ առնում. մի քանի ամիս հետո, 1892 թվականի մայիսի 11-ին, Թիֆլիսի ոստիկանական նահանգային վարչությունը հետևյալն է հաղորդում ոստիկանության գլխավոր վարչությանը. «Ըստ գաղտնի

նղանակով հավաքված տեղեկությունների, պարզվեց, որ երկաթուղային արհեստանոցներում 1891 թվականի դեկտեմբերի 13-ին, նշումներ կատարողի պաշտոնով, աշխատանքի է ընդունվել նիժնի-նովգորոդցի արհեստավոր Ալեքսեյ. Մաքսիմովիչ Պեշկովը... Պեշկովը 24 տարեկան, շատ բարձր հասակով, զարգացած մարդ է, ունի հրաշալի ձեռագիր, կրում է ականոցներ և ունի երկար մազեր»¹:

Վրաց ու հայ ինտելիգենցիայի և հատկապես տեղական երիտասարդության հետ Ալեքսեյ Պեշկովի ունեցած կապերի մասին այդ նույն զեկուցագրում ասված է. «Բավականին ընդարձակ ծանոթություն է վարում երիտասարդության հետ, բայց ուլքե՞ր են իսկապես այդ երիտասարդները—առաջժամ դեռ չի պարզված»²:

Որքան մեզ հաջողվեց պարզել, Պեշկովի այդ շրջանի հայ ծանոթների թվում էին գտնվում Սարգիս Վարդանյանը, Նիկիտա Կարա-Մուրզան, Գրիգոր Արծրունին և ուրիշներ:

Սարգիս Վարդանյանը 90-ական թվականների սկզբներին սովորում էր Թիֆլիսի պիմնադիպյում: Համակված ժամանակի դեմոկրատական-ռեուլյուցիոն տրամադրություններով, նա հաճախում է Թիֆլիսի երկաթուղային արհեստանոցները և այնտեղ բանվորների մեջ ազիտացիոն աշխատանք է կատարում: Շուտով նա ծանոթանում է Պեշկովի հետ: Իրենց ծանոթության և առհասարակ Գորկու վաղ շրջանի կյանքի մասին շափաղանց հետաքրքրական նորություններ է պատմում Ս.

¹ „Революционный путь Горького“, Москва, 1933, стр. 28—29.

² Նույն տեղում:

Վարդանյանը 1902 թվականին գրած իր հիշողությունների մեջ, որոնք տպագրվեցին նախ տեղական, ապա նաև կենտրոնական մամուլում: Սարգիս Վարդանյանը շատ արժեքավոր ու բնորոշ գծեր է վերհիշում Գորկու կյանքից: Քանի որ այդ հիշողությունները համարյա թե անհայտ են մնացել մեր ընթերցողների լայն շրջանին, ուստի մենք մի փոքր կանգ առնենք դրանց վրա:

Սարգիս Վարդանյանը պատմում է այն տալալիությունների մասին, որ նա ստացել է 1891 թվականի աշնանը, Թիֆլիսի Պանասեիչի փողոցում առաջին անգամ հանդիպելով անծանոթ Գորկուն. «Այդ մի բարձրահասակ, լայնաթիկունք, ատլետիկ կազմվածքով, ռուսական լայն ու փոքր-ինչ կոպիտ դեմքով ու երկար մազերով մի երիտասարդ էր: Գալիս էր նա հաստատուն ու վստահ քայլերով, կարծես զգում էր, որ ինքը հասարակ մի մահկանացու չէ: Նա եկավ ու հասավ ինձ: Ես ավելի լավ կարող էի պիտի նրան. նրա դեմքն ուրախ դեմքերից չէր, իսկ նրա խելացի ու մտասույզ աչքերն արտահայտում էին նրա ուժն ու մեծ կամքի առկայությունը: Նրա ամբողջ հուժկու կազմվածքն ու բացառիկ դեմքն ակամայից պրավում էին բոլոր անցորդների ուշադրությունը»¹:

Այդ հանդիպումից մի քանի օր հետո Սարգիս Վարդանյանը ծանոթանում է Ա. Պեշկովի հետ: Կարճ ժամանակում նրանք այնքան են մտերմանում, որ մի քանի ուրիշ ընկերների հետ միանալով, մի գետնափոր բնակարան են վարձում և սկսում են ապրել միասին: Խոր տալալիություն է թողնում Վարդանյանի վրա գրականության մեջ դեռևս անծանոթ Պեշկովը: «Անկեղծու-

¹ «Баккинские известия», 1903, № 13.

թյունը, — գրում է Վարդանյանը, — անմիջականությունը և արհեստականության բացակայությունը նրա համակրելի բնավորության անբաժան մասն էին կազմում: Նա շատ հետաքրքիր գրուցակից էր: Կյանքի այն դաժան դպրոցը, որ անցել էր նա գեռես մանկությունից, կենդանի և անմիջական տպավորությունների բավականաչափ հարուստ պաշար էր տվել նրան, տպավորություններ, որոնց մասնակից էր դարձնում նաև մեզ՝ ձմեռային երկար զիջերներին — մենք այն ժամանակ մի քանի հոգով տպրում էինք մի բնակարանում:

Նա չգիտեմ, թե ինչ տպավորություն էր թողնում Մաքսիմիչն ուրիշների վրա իր կարծիքների սրությամբ, շարժումների անհարթությամբ և կամ տեսակետների ու հայացքների յուրահատկությամբ, սակայն ինձ վրա նա թողնում էր ինչ-որ առանձնահատուկ, նոր և մեզ շրջապատողներին բնավ չնմանվող մարդու տպավորություն: Այդպես թվաց նա ինձ առաջին հանդիպման պահին և այդպես էլ մնաց ինձ համար մեր ժամոթության ամբողջ ժամանակաշրջանում¹:

Հայտնի է, որ Գորկին իր գրական որոնումների արշալույսին ամբողջովին սգեշնչված էր Չերնիշևսկու, Գորբուլյուրովի, Նեկրասովի, Սալտիկով-Շչեգրինի ստեղծագործություններով: Նրանց ուսուցչիոն-ազատագրական իդեանների ուժեղ ազդեցությամբ է սկսվում ձևավորվել Գորկու աշխարհայացքը: Բայց դրա հետ միասին նա կարդում էր նաև համաշխարհային գեղարվեստական գրականության մեծագույն ներկայացուցիչների՝ Շեքսպիրի, Բալզակի, Գյոթեի, Բալրոնի և մյուս գրողների երկերը: Վարդանյանն իր հուշերում պատմում է,

¹ „Бакинские известия“, 1903, № 13.

որ Բայրոնի ստեղծագործությունների ըմբոստ ու աղատասենշ մոտիվները ուժեղ տպավորություն էին գործում Երիտասարդ Պեշկովի վրա: «Նա,— գրում է Վարդանյանը,— սիրում էր Բայրոնին: Քանի-քանի անգամ կանչել է նա ինձ իր մոտ և առանձնահատուկ ոգևորությամբ կարդացել «Մանֆրեդն» ու «Կայենը»: Տիտան Մանֆրեդը, որ հայարտորեն իշխում էր իր տարերքին և անգամ իրեն՝ Ահրիմանին, ցնցում ու ապշեցնում էր նրան իր անսահման վեհությամբ: Նրա մասին Պեշկովն այլ կերպ չէր խոսում, բայց եթե ոգեշունչ և շափազանց վերամբարձ տոնով: Նույնպիսի հրճվանքով էր կարդում նաև «Կայենը»: Այդ ստեղծագործությունների մեջ նրան ապշեցնում էր մեծ բանաստեղծի մտքի թռիչքի արտասովոր համարձակությունն ու թափը:

Նվ ալժմ, երբ կենդանացնում եմ իմ հիշողության մեջ 1891 թվականի ձմռան երեկոները գետնափոր նկուղային հարկում, աղքատիկ կահավորությամբ, բայց բախականին ընդարձակ մի սենյակում, երբ նոր ի նորոշեանում եմ աշքերիս առջև իր ամբողջ մեծությամբ ծառացած Մաքսիմիլի հուժկու կերպարանքը, Մաքսիմիլի, որ պատմում էր իր կրած նեղություններն ու թափառումներն անծայրածիր Ռուսաստանում, երբ նորից հիշում եմ նրա պատմածներն իր ապրած աղքատության, զրկանքների, պայքարի ու տառապանքների մասին, ապա ինձ համար հասկանալի է դառնում Բայրոնի նկատմամբ նրա խանդավառ զմայլանքը»¹:

Ուսանողական շրջանից սկսած Ս. Վարդանյանն իրեն նվիրում է մանկավարժական գործունեության: Հայ իրականության մեջ նա հանդիսանում էր ռուս գրա-

¹ «Бакинские известия», 1903, № 13.

կանութեան ու լիզվի օրինակելի դասաւարտ և աչքի ընկնող կուտութեան գործիչ: Տասնյակ տարիներ շարունակ ուշադիր հետեւելով Գորկու ստեղծագործ հանճարին, նա չի մոռանում երբեք վաղ շրջանի Պեշկովին, որի հետ այնպես մտերմորեն կապված էր ինքը:

Գորկու հորելյանի առթիւ 1928 թվականին նորից անգրագառնալով տասնյակ տարիներ առաջ Պեշկովի մասին հրատարակած իր այդ հիշողութիւններին՝ Վարդանյանը նոր, չափազանց կարեւոր դեպքեր է վերհիշում Պեշկովի հետ ունեցած իր մտերմութեան մասին: Վարդանյանը գրում է. «Պետք է նշել, որ այն ժամանակները ես մեծապես տարված էի թատրոնով և Պեշկովի համար հաճախ արտասանում էի Գոգոլի «Խելագարի հուշատետրից», Համլետի «Լինել թե չլինել» մենախոսութիւնը և այլն: Այս ամենի ազդեցության տակ էր, որ նա գրեց ինձ համար «Խելագարի մենախոսութիւնը»: Երբ 1902 թվին ես հանձնեցի իմ հոգվածը քաղ. Տոտոմյանին՝ «Բակինսկիի իզվեստիա» թերթի խմբագրին, նա խնդրեց ինձ ամբողջ մենախոսութիւնը հանձնել իրեն՝ տպագրելու համար: Ես մերժեցի, մի կողմից՝ այն սլատառով, որ չունեի հեղինակի համաձայնութիւնը, մյուս կողմից էլ, որովհետեւ այդ դեռեւս անփորձ գրչի մի արտագրութիւն էր: Հետագայում քաղ. Տոտոմյանն ինքն էր դիմել Մ. Գորկուն՝ տպագրելու թույլտւութեան միջնորդութեամբ, սակայն նա ևս մերժել էր, սլատառապանելով, որ այդ սոսկ մի գրչի խաղ էր և ուրիշ ոչինչ»¹:

Մենք հնարավորութիւն չունենք այստեղ անգրագառնալու Վարդանյանի հիշողութիւններին մյուս կարեւոր մասերին: Նշենք միայն, որ զրանք չափազանց ար-

¹ «Նորհրդային Հայաստան», 1928, № 37:

ժեքավոր վավերագրեր են Գորկու վաղ շրջանի կյանքի վերաբերյալ: Նույն 900-ական թվականներին էլ այդ հիշողություններն ուղարկվել են Գորկուն, որ ծանոթացել է նրանց բովանդակությանը և հավանություն տվել. այս հանգամանքն է՛լ ավելի արժեքավոր է դարձնում Վարդանյանի հիշողությունները:

* * *

Գորկու՝ Թիֆլիսի վաղ շրջանի հայ ծանոթներից և ընկերներից է նաև Նիկիտա Մախարովիչ Կարա-Մուրզան: Կարա-Մուրզաների ընտանիքը հայ իրականությանը հանրածանոթ ընտանիքներից է: Բավական է նշել, որ Նիկիտա Կարա-Մուրզայի եղբայրը՝ Ջրիստավոր Կարա-Մուրզան, եղել է հայ խոշորագույն կոմպոզիտորներից մեկը: Ինքը՝ Նիկիտա Կարա-Մուրզան, նախառեռնություն շրջանի հայ առաջավոր, դեմոկրատական ինտելիգենցիայի ներկայացուցիչներից մեկն էր: Դեռևս անցյալ դարի 80-ական թվականների վերջերից և 90-ական թվականների սկզբներից Ն. Կարա-Մուրզան հայ գրողների լավագույն ստեղծագործություններն իր բավականին հաջող թարգմանություններով մատչելի է դարձրել ռուս ընթերցողների լայն շրջաններին: Նա ռուսերենի է թարգմանել հայ խոշոր կլասիկների՝ Բաբբու, Շիրվանշահի, Աղայանի, Փառազյանի վեպերը, վիպակներն ու պատմվածքները և հրապարակել իր ժամանակի ռուսական մամուլում, առաջ նաև՝ առանձին գրքերով: Նա բազմաթիվ հոգվածներ ունի տպագրված ռուսական մամուլում հայ գրողների և առհասարակ հայ կուլտուրայի զանազան հարցերի վերաբերյալ: Մեծ են Ն. Կարա-Մուրզայի ծառայությունները հայ և ռուս ժո-

ղովուրդների մերձեցման, կուլտուրական կապերի ամրապնդման, սուս ժողովրդին հաշ կուլտուրային, հաշ հարուստ գրականութեանը ծանոթացնելու տեսակետից:

Սկսած անցյալ դարի 80-ական թվականներից՝ Ն. Կարա-Մուրզան երկար տարիներ շարունակ աշխատել է Անդրկովկասի երկաթգծում: Այդ աշխատանքը նրան լայն հնարավորութիւն է տվել մոտիկից ծանոթանալու Թիֆլիսի բանվորների հետ և զրեւու նրանց կյանքից մի շարք հոգւածներ: Նա կարողանում է կապվել և սեւլուցիոն բանվորական շարժման ու սուս բողշեիկյան պարտիայի աշխատանքների հետ, ինչպիսիք են Սերգեյ Յակովլեիշ Ալեկուքը, Վանո Ստուրուան և շատ ուրիշներ, որոնք հետագայում բարձր գնահատական են տվել Ն. Կարա-Մուրզայի նախառնելուցիւն շրջանի աշխատանքներին, նրա՝ բանվորական շարժմանը մատուցած ծառայութիւններին:

Նիկիտա Կարա-Մուրզան Մաքսիմ Գորկու հետ ծանոթացել է 1891 թվականին, Թիֆլիսում: Այդ նույն թվականին նա Գորկու հետ միասին աշխատել է Օ. Վ. Կայզանովայի ժողովրդական գրադարանում և սույն նրա հետ հաճախակի հանդիպումներ է ունեցել նարոդնովեցի Գ. Չիտաձեի բնակարանում: Երբ 1903 թվականին Գորկին իր բնտանիքով գալիս է Թիֆլիս, Ն. Կարա-Մուրզան նորից հանդիպում է Գորկուն և նրա հետ ճանապարհորդում գնացքով: Նույն 1903 թվականին Գորկու մասին գրած իր հիշողութիւնների մեջ Նիկիտա Կարա-Մուրզան պատմում է, թե ինչպէս Գորկին հետաքրքրվում էր հաշ և վրաց ժողովուրդների կյանքով, նրանց գրականութեամբ և գրողներով: «Նվ աշն ժամանակ, և հետո, — գրում է Կարա-Մուրզան իր այդ հիշողութիւններին

մեջ, — ինձ վիճակվել է հանդիպել Ալեքսեյ Մաքսիմովիչ Պեշկովի հետ և միշտ էլ նա համակրությամբ է վերաբերվել տեղական ժողովուրդների հանդեպ ու հետաքրքրվել նրանց կյանքով:

Այն ամառ, երբ Մաքսիմ Գորկին գտնվում էր Թիֆլիսում, ինձ հաջողվեց տեսնվել նրա հետ և ճանապարհորդել միասին երկաթուղով: Նա աշխուժորեն վերհիշում էր Թիֆլիսն իր ամբողջ շրջակայքով և իր անցկացրած կյանքն այնտեղ: Նա հարցուփորձ արեց ինձ ընդհանրապես տեղական կյանքի մասին, հետաքրքրվելով վրացիների և հայերի գրականությամբ, ցանկանում էր իմանալ լավ գրողների անունները և խնդրեց իրեն ուղարկել այդ գրողների ստեղծագործությունների թարգմանությունները¹:

Այդ ժամանակից անցնում են տարիներ: Գորկու անունը հիշատակվում է համաշխարհային մեծանուն գրողների շարքում: Ն. Կարա-Մուրզան, որ մեծ ուշադրությամբ հետևում էր Գորկու կյանքին ու ստեղծագործություններին, հրձվում էր նրա հաջողություններով:

1916 թվականին բանաստեղծ Վալերի Բրյուսովը գալիս է Կովկաս՝ դասախոսություններ կարդալու հայկական պոեզիայի մասին. Ն. Կարա-Մուրզան Թիֆլիսում նրա հետ ունեցած զրույցի ժամանակ իմանում է, որ Մաքսիմ Գորկին Պետրոգրադում տպագրության է պատրաստում հայ գրականությանը նվիրված գեղարվեստական մի ընդարձակ ժողովածու, որի մեջ պիտի գետեղվեն հատկապես հայ գրականության նորագույն շրջանի արձակ և չափածո երկերից ընտիր նմուշներ:

Իմանալով այդ մասին՝ Ն. Կարա-Մուրզան 1916

¹ „Новое обозрение“, 1903, № 6559.

թվականի փետրվարի 6-ի թվակիր մի նամակով գիտում է Մաքսիմ Գորկուն և խնդրում, եթե միայն ուշ չէ, իրեն նույնպես մասնակից դարձնել հայ գրականության ժողովածուի թարգմանությունների գործին։ Միաժամանակ Կարա-Մուրզան հայտնում է, որ ինքն արդեն բավականին թարգմանություններ ունի կատարած Բաֆու, Ղադարոս Աղայանի, Վրթանես Փափաղյանի, Բաշին-ջաղյանի և մյուս գրողների սակեծագործություններից։ Այդ նույն նամակում, ի միջի այլոց, կարդում ենք հետևյալ տողերը. «Հաճույքով եմ հիշում միշտ այն ժամանակը, երբ Ձեզ հետ միասին աշխատում էի Կայդանովայի գրադարանում և հանդիպում էի Ձեզ՝ իմ ընկերներ Ֆեդյայի, հանդուցյալ Չիտաձեի և ուրիշների շրջանում»։

Ստանալով Կարա-Մուրզայի նամակը՝ Գորկին անմիջապես պատասխանում է նրան։

Ահա այդ նամակը.

«Հարգելի Նիկիտա Մակարովիչ.

Հայ գրականության ժողովածուն արդեն ատյազրվում է և շուտով վաճառքի կհանվի։ Բոլոր թարգմանություններն այդ ժողովածուի համար կատարված են նորից՝ այ. Վահան Տերյանի ցուցումներով։

Շնորհակալություն իմ մասին Ձեր ունեցած հիշողության համար, ես նույնպես լավ հիշում եմ Ձեզ և իմ ամբողջ կյանքը Թիֆլիսում, իմ հանդիպած բոլոր լավ մարդկանց։

Իսկ ո՞րտեղ է հիմա Ֆեդյա Աֆանասևը։

Եթե ժամանակ ունեցաք, հայտնեցեք ինձ նրա հաս-

ցեն, նմանապես Ալեքսանդր Մեֆոդեիչ Կալյուժնու հաս-
ցեն:

Ամուր սեղմում եմ Ձեր ձեռքը:

Ա. Պեշկով»:

16.2.16 թ.

Գորկու այս նամակն անշափ ուրախություն է պատ-
ճառում Կարա-Մուրզային և նրա ընկերներին, որոնց
հետ անցյալում աշխատել էր Գորկին: 1916 թվականի
մարտի 1-ին Կարա-Մուրզան մի ընդարձակ նամակով
պատասխանում է Գորկուն. «Շնորհակալություն Ձեզ
լավ նամակի համար,—գրում է նա,—ես խիստ ուրախա-
ցա, որ դուք չեք մոռացել ինձ և բոլոր նրանց, ովքեր
վառ հիշում ու սիրում են Ձեզ»: Իր այդ նամակում նա
նորից վերհիշում է Թիֆլիսում Գորկու հետ անցկաց-
րած օրերը: Անդրադառնալով ժամանակակից հարցնե-
րին՝ նա մանրամասն պատմում է հայ գաղթականների
և առհասարակ այն կոշմարային վիճակի մասին, որի
մեջ գտնվում էր հայ ժողովուրդն այդ ժամանակ: Խոսե-
լով ազգերի համերաշխության ու բարեկամության մա-
սին՝ Կարա-Մուրզան բացառիկ նշանակություն է տա-
լիս այն մեծ աշխատանքին, որ տարվում էր Ռուսաս-
տանում հայ և ռուս ժողովուրդների մերձեցման հա-
մար: «Առանձնապես ուրախալի է, որ հայ ժողովրդի
ապրած այս ծանր օրերին լավագույն ռուս մարդիկ
իրենց բարի խոսքով ու գործով արձագանքեցին նրա
տանջանքներին: Շնորհակալություն Ձեզ դրա համար:
Ձեր և ուրիշների նախաձեռնած ժողովածուի գործը դու-
ցն խթան դառնա, որ տրագիգիաներով, կենցաղով և
սրբություններով պատմականորեն իրար հետ կապված

երկու եղբայրական ժողովուրդները մերձենան ու իրար ճանաչեն»։ Նամակի վերջում Կարա-Մուրզան գրում է. «Կարգում եմ Ձեր զրավածքները և մտքով ապրում Ձեզ հետ»։

Կարա-Մուրզան մինչև իր կյանքի վերջին օրերը նամակագրական կապ է պահպանել Գորկու հետ։ Գորկուն ուղղած նրա նամակների մեջ առանձնապես ուշագրավ է 1928 թվականի հունիսի 18-ին գրած նամակը։ Ջերմորեն ողջունելով Գորկուն՝ նրա հորեղանի առթիվ, միաժամանակ հայտնում է, որ այդ հորեղանը մի նշանավոր տուն է հանդիսանում ոչ միայն ռուս ժողովրդի, այլև Սովետական Միության բոլոր ժողովուրդների համար։ Անուհետև շարունակելով իր նամակը, Կարա-Մուրզան գրում է, որ ինքը լսել է, թե Գորկին մտադիր է ճանապարհորդել Սովետական Միության զանազան վայրերը, այդ թվում նաև Անդրկովկաս. այս առթիվ նա խնդրում է Գորկուն, որ Ադրբեջան և Վրաստան այցելելուց հետո անպատճառ այցելի նաև Սովետական Հայաստան։ Նա հայտնում է, որ հայ ժողովուրդն անչափ ուրախ կլինի տեսնելով մեծ գրողին իր սեպուրիկիցում, որ հայ ժողովուրդը Սովետական իշխանության օրոք հսկայական նվաճումներ է ձեռք բերել, որ նա կարգում ու սիրում է մեծ գրողի ստեղծագործությունները։

Ինչպես հայտնի է, Գորկին այդ նույն թվականին Անդրկովկաս զախով՝ այցելեց նաև Սովետական Հայաստան։

Նիկիտա Կարա-Մուրզայի կինը՝ Կլարա Կարլովնա Կարա-Մուրզան, ամուսնու մահից հետո գրած իր հուշերի մեջ պատմում է. «Գորկին Նիկիտա Մակարովիչ Կարա-Մուրզայի սիրելի գրողն էր։ Նա հոգատար կեր-

այով հաժարում ու պահում էր նրա գրքերը, հաճախակի խնձ և մեր երեխաների համար բարձրաձայն կարդում էր նրա պատմվածքները: Նիկիտա Մակարովիչի գրասեղանի վրա, ապակեծածկ շրջանակի մեջ միշտ դրված էր ուսման մեծ գրողի լուսանկարը: Նիկիտա Մակարովիչն խնձ և երեխաներին հաճախ պատմում էր Գորկու հետ ունեցած իր առաջին հանդիպման մասին և այն հանդիպումների մասին, որ ունեցել է նրա հետ հիվանդ Ջիտաձեի անկողնու մոտ: Կենդանի ուշագրությամբ, համակրանքով ու սիրով նա հետևում էր Գորկու ամեն մի քայլին և վրդովվում էր ցարական ոստիկանության դեմ՝ Գորկուն հետապնդելու ամեն մի տեղեկության առթիվ: Այդ սերը Գորկու հանդեպ Նիկիտա Մակարովիչը պահպանեց մինչև իր կյանքի վերջին օրերը: Նա խնամքով պահպանում էր «Պրավդայի» և «Իզվեստիայի» համարները, որտեղ տպագրվում էին Գորկու հոդվածները, ճառերը կամ Գորկու մասին:

Նրա վերջին հանդիպումը Գորկու հետ տեղի է ունեցել 1931 թվականի ամռանը Մոսկվայի մոտ, Գորկու ամառանոցում: Գորկին նրան ընդունել էր սիրալիր և սրտաբաց, երկար զրուցել էր նրա հետ, հարցրել Թիֆլիսի իր հին բարեկամների, մասնավորապես Կալյուժնու մասին»:

* * *

Մաքսիմ Գորկու հայ ծանոթների թվին է պատկանում նաև նշանավոր հրապարակախոս, «Մշակ» թերթի խմբագիր Գրիգոր Արծրունին: Արծրունու հետ Գորկին ծանոթացել է 1891—1892 թվականներին:

Արտակարգ հետաքրքրություն ցուցաբերելով Ան-

ղըրկովկասի անցյալի ու ներկայի, նրա բազմազգ ժողովուրդների կյանքի ու կենցաղի, գրականության ու արվեստի նկատմամբ, երիտասարդ Գորկին, բնականաբար, մանրմասն հարաբերություններ է ստեղծում «Մշակ» թերթի խմբագրութեան ու նրա խմբագիր Գրիգոր Արծրունու հետ։ Գորկին հաճախակի այցելում է «Մշակի» խմբագրությունը, հետաքրքրվում թերթում արժարժիղ գրական ու հասարակական հարցերով։

Ուշագրավ է այն հանգամանքը, որ այդ ժամանակաշրջանում Գորկուն առանձնապես հետաքրքրում էր կովկասյան ժողովուրդների բանահյուսությունը։ Մտքսիմ Գորկին շարունակում էր ռուս հանճարեղ գրողների՝ Պուշկինի, Լերմոնտովի, Տոլստոյի սքանչելի արագիցիտները կովկասյան ֆոլկլորն ուսումնասիրելու ասպարեզում։ Նա սիրով ու հոգատարությամբ հավաքում և գրի էր առնում կովկասյան մի շարք ժողովրդական երգեր, հեքիաթներ, առակներ, ավանդություններ, ասացվածքներ և այլն։ Այդ գործում նրան օժանդակում էր Գրիգոր Արծրունին։

Հավաքած նյութերի մի մասը Գորկին օգտագործում է «Ավագակները Կովկասում» խորագիրը կրող իր ակնարկներում, որոնք տպագրվում են «Նիժեդորոգսկի լիստոկ» թերթի 1896 թվականի մի շարք համարներում (309, 314, 324, 325, 327)։ Այդ ակնարկներում Գորկին հանդամանորեն կանգ է առնում հապկապես Կովկասի 19-րդ դարի վերջին շրջանի երեք նշանավոր «ավագակներին», այն է՝ Նարու, Քերիմի և Սամմատի շուրջը հորինված լեգենդների ու սլաոմվածքների վրա։ Ըստ ժողովրդական ստեղծագործությունների՝ այդ «ավագակները» խիզախ են ու կտրիճ, դաժան ու վրիժառու։

Նրանց գնդակներն անվրեպ են և սուրը՝ պատշանից զուրա: Նրանց նժույգները եղնիկի պես սլանում են ահռելի անդունդների նեղ արահետներով, արհամարհելով ամեն տեսակի դժվարություններ ու վտանգներ: Նրանք երբեք ծունկի չեն գալիս թշնամու առաջ, երբեք չեն մեղանշում իրենց արարքների համար: Այդ հատկությունները նահապետական կյանքով ապրող լեռնականների մեջ մի կողմից առաջացնում էին ահ ու սարսափ, մյուս կողմից՝ հրճվանք ու հիացմունք:

«Ավազակները Կովկասում» խորագիրը կրող իր ակնարկաշարի հիմնական նյութը Գորկին հավաքել է Կովկասում եղած ժամանակ, 1891—1892 թվականներին: Բայց փաստերը վկայում են, որ Կովկասից հեռանալուց հետո էլ Գորկին ուշադիր հետեւել է Կովկասի ոռոսական և հայկական մամուլին ու այնտեղից նյութեր քաղել իր ակնարկների համար: Օրինակ, Նաբու սալանության մասին տեղեկությունը նա վերցնում է «Մշակ» թերթից¹:

Հիշատակելով «Մշակ» թերթի անունը, Գորկին չի նշում թերթի տարեթիվը և համարը: Մեզ հաջողվեց գտնել այդ թղթակցությունը «Մշակ» թերթի 1896 թվականի ապրիլի 4-ի համարում:

Այլ կերպ է պատկերել Գորկին իր ակնարկներում Քերիմին: Նրա մեջ չկա Նաբու ղաժանությունը: Նա խուսափում է սալանություններից, ավերածություններից: Ժողովուրդը նրա մասին պահպանել է բաղմամբով պատմություններ, որոնց մեջ զովերդվում է նրա քաջությունը և արդարասիրությունը: Գորկին գրում է Քերիմի մասին. «Ըստ այն բաղմամբով պատմվածքների, որ ինձ

¹ «Нижегородский листок», 1896, № 309.

վիճակվել է լսել նրա մասին, Քերիմը հումանիստ մարդ է և մերձավորին օգնելու սիրահար, ինչով կարող է»¹։

«Ավազակները Կովկասում» աղնարկներում Գորկին մեջ է բերում մի շարք լեզենդներ ու պատմվածքներ Քերիմի մասին։ Ինչպես վկայում է Գորկին, այդ լեզենդներից մեկը նրան պատմել է «Մշակ» թերթի խմբագիր Գրիգոր Արծրունին։ Հայտնի է, որ Արծրունին վախճանվել է 1892 թվականին, հետևապես լեզենդը Քերիմի մասին նա կարող էր պատմած լինել Գորկուն 1891—1892 թվականներին։ Գորկին գրում է.

«Ահա այն պատմվածքը, որ ես լսել եմ Թիֆլիսում, հանդուցյալ հայ հրապարակախոս Արծրունուց։ Դեպի Ախալքալաք տանող ճանապարհով, երկու կազակների ուղեկցությամբ, դնում էր սահմանապահ կազակային պահակախմբի երիտասարդ հարյուրապետը։ Ախալքալաքի կիրճում, որտեղ ժայռի մեջ կտրտված ճանապարհը ոլորվում է անդունդի վրա, հարյուրապետի ձիու առաջ հաշանվեց մի փոքրիկ մարդ և բարձրաձայն առաջ.

— Զախ նայիր, կազակ։

Հարյուրապետը նայեց ու զարհուրեց— ձախ կողմից, քարերի ետևից, նայում էին նրան ու նրա ուղեկիցներին ուղղված հրացանների փողերը, իսկ աջից անդունդն էր։

— Ես Քերիմն եմ,— առաջ փոքրիկ մարդը,— իմանալով, որ դու փող ես տանում քո կազակների սննդի համար, ուղում եմ խլել այն քեզնից։ Տո՛ւր։

Հարյուրապետը ձեռքերով ծածկեց երեսն ու լաց եղավ։

— Թուլամորթ, — քրքջաց Քերիմը։

¹ „Нижгородский листок“, 1896, № 324.

— Ստու՛մ ես,— ճշաց հարյուրապետը և, դուրս քաշելով թուրը, հարձակվեց Քերիմի վրա։ Քերիմը նրա հարվածի տակ դրեց հրացանի փողը, իսկ քարերի ետևից դուրս թռան շորս հոգի, և, մինչ կազակները օգնության կհասնեն հարյուրապետին, այդ շորս հոգին արդեն նշան բռնեցին ուղիղ կազակների կրծքին, և քարերի ետևից դարձյալ հրացաններ էին նայում, իսկ Քերիմը լսեց թուրը երիտասարդից ու յաժ գլորեց նրան։ Բայց ինքն էլ բարձրացրեց նրան։

— Ների՛ր ինձ,— ասաց Քերիմը,— վիրավորակա՛ն խոսքը ես անտեղի ասացի։ Ես տեսնում եմ, դու թուլամորթ չես։ Ես չեմ փշացնի քո կյանքը, չեմ վերցնի քո փողերը։ Գնա, Ալլահի աչքը ուղեկցում է քեզ։

Նվ համարյա ընդհուպ մինչև քաղաքը, նա դնում է հարյուրապետի սալլի կողքից, իսկ նրա տառնմեկ ընկերները դնում էին ետևից, ծխելով ու զրուցելով կազակների հետ։

Պատմողը նշեց և՛ հարյուրակի համարը, և՛ հարյուրապետի ազգանունը...»¹։

Քերիմի համբավը այնքան մեծ էր, որ նրա մասին լեգենդներ էին պատմում նաև Անդրկովկասից դուրս՝ Հյուսիսային Կովկասում, Կուբանում և այլ վայրերում։ Գորկին իր ակնարկներում մեջ է բերում երկու լեգենդ ևս Քերիմի մասին, որ նրան պատմել էին Կուբանի կազակները։ Արևելքի, հատկապես լեռնային ժողովուրդների մեջ Քերիմի անունը շատ տարածված էր։ Նրա մասին երգեր են երգել աշուղները, կանայք ու երեխաները։ Բաղմակողմանի ուսումնասիրելով Քերիմի մասին եղած նյութերը, Գորկին գրում է. «Քերիմ ավազակի

¹ «Нижегородский листок», 1896, № 324.

կերպարն այնպես ուժեղ է շղարշված նրա մասին եղած լեգենդար պատմվածքներով, որ կարելի էր չհավատալ նրա պոյուժյանը, եթե մինչ այսօր նա կենդանի չլիներ և, կովկասյան ադմինիստրացիայի տեղեկությունների համաձայն, չգտնվեր Պարսկաստանում ու չծառայեր շահի մոտ, Թեհրանի նրա արքունիքում, որպես ինչ-որ հատուկ անձ։ Այդ Քերիմը՝ ներկայիս իրանական իշխանազուն, շատ հաճախ դատավորի դեր է կատարել աուլներում, ընտանիքների և առանձին անհատների վեճերի ընթացքում, և միշտ էլ այդ դերը կատարել է շատ բարեխղճորեն ու անաշուռ։ Բայց երեկվա Սողոմոնը երբեք չի քաշվել հաջորդ օրը հանդես գալ որպես ավազակ ու հավաքել բնակչությունից իրեն պետք եղած տուրք»¹։

«Ավագակները կովկասում» աղնարկները Գորկին ավարտում է երկու վրացի «ավագակների» մահապատժի նկարագրությամբ, որ տեղի է ունեցել Գորիում, 1892 թվականի փետրվարի 13-ին։ Այդ ցնցող տեսարանին ներկա է եղել ինքը Գորկին և, որպես ախանապետ, իր աղնարկում մասն ցույցներով նկարագրում է մահապատժի արարողությունը։

Գորկին չէր կարող անուշադրության մատնել կովկասյան բազմազան լեզուներն ու պատմվածքները, որ ժողովուրդը ստեղծել էր ըմբոստության ու ազատության մասին։ Կարևորն այն չէ, որ այդ լեգենդներն ու երգերը պատվում էին մի Նաբու կամ Քերիմի անունների շուրջը։ Նրանց փոխարեն կարող էին լինել ուրիշները։ Կարևորն այն է, որ այդ ստեղծագործությունների մեջ այս կամ այն չափով արտահայտված էին լեռնային

¹ «Нижегородский листок», 1896, № 309.

աղատատենչ ժողովուրդների երազանքները, մտորումներն ու ձգտումները: Բնորոշ է այն հանգամանքը, որ երիտասարդ Գորկին Նաբու, Քերիմի և նմանների մեջ, մասամբ, տեսնում էր ժողովրդական վրիժառուների, աղատատենչ, վեհանձն ու արդարամիտ մարդկանց: Այդ նրանք էին, որ իրենց անակնկալ հարձակումներով սպանում էին հարուստներին, բեգերին ու խաներին, ավերում նրանց կալվածքները, ահ ու սարսափ ազդում ցարական ոստիկաններին:

Գորկիի ազեա Ն. Պիկսանովը հետևյալ կերպ է բնորոշում կովկասյան ակնարկների բնույթն ու տեղը Գորկու ստեղծագործությունների մեջ. «Պետք է բնագծել, որ ավաղակների մասին եղած կովկասյան լեգենդները Գորկին շարադրում է գեղարվեստական ձևով, դիալոգներով, կենցաղային ու հոգեբանական մանրամասնություներով: Այդ առանձնահատկություններով ակնարկները ներառվում են Գորկու վաղ շրջանի ֆուլկլորային-առմանտիկական բնույթի գրվածքների սյուլիտայի մեջ»¹:

Գորկու վաղ շրջանի ստեղծագործություններն ուսումնասիրելու և բնութագրելու տեսակետից այդ ակնարկները որոշակի հետաքրքրություն են ներկայացնում:

Գրականության ասպարեզ մտնելուց հետո Գորկու հայ ծանոթների շրջանն ավելի է մեծանում: Նրա ծանոթների ցանկում արդեն հանդիպում ենք հայ նշանավոր գրողների, հրապարակախոսների, խմբագիրների, կոմսոլիտորների և այլն: Սրանց բոլորի հետ Գորկին նամակագրական կապ է պահպանել, հանդիպումներ է

¹ Н. К. Пиксанов, Горький и фольклор, Москва, 1938, стр. 103.

ունեցել և զրուցել հայ դրականության ու արվեստի, հայ ժողովրդի կյանքի ու կուլտուրայի հարցերի շուրջը:

Մ. ԳՈՐԿԻՆ ԵՎ 1905 ԹՎԱԿԱՆԻ ԴԵՊՔԵՐԸ

ԿՈՎԿԱՍՍՈՒՄ

1905 թվականին Ռուսաստանում ռևոլյուցիոն շարժումների ալիքն ամենուրեք մեծ չափերի էր հասել: Ռուս մեծ ժողովրդի հետ միասին պայքարի էին ելել Ռուսաստանի նաև մյուս ժողովուրդները: Յարիզմի հիմքերը խիստ խարխուլված էին: Նվ ահա այդ սպառնալից միճակից ելք գտնելու համար ցարական կառավարությունը դիմում է ջարդերի և ազդամիջյան կռիվների ու կոտորածների կազմակերպման իր վաղիմի քաղաքականությանը, որպեսզի այդ ձևով երկպառակություն սերմանելով Ռուսաստանի ժողովուրդների միջև, հնարավորություն ունենա թուլացնելու և ապա ճնշելու մասսաների ռևոլյուցիոն շարժումները:

Ինչպես հայտնի է, ցարական ինքնակալությունը հատկապես մեծ ջանք գործ դրեց Անդրկովկասում ազդամիջյան կոտորածներ ու ջարդեր կազմակերպելու ուղղությամբ: 1905 թ. ռուսական ռևոլյուցիայի շրջանում հայ-թուրքական կոտորածներն իրենց բնույթով ամենատոսկալին էին ցարական կառավարության կազմակերպած ազդամիջյան բոլոր կոտորածներից: Բայց ցարիզմն իր այդ դադանություններով ոչ միայն չկարողացավ դադարեցնել ռևոլյուցիոն շարժումների առաջընթացն Անդրկովկասում, այլ, ընդհակառակը, այդ ազդամիջյան ջարդերն աշխատավորական լայն մասսաների մեջ է՛լ ավելի մեծ ատելություն առաջ բերին դեպի ցարիզմը, դեպի նրա տեղական արդահատելի

լաիկները՝ բուրժուական-նացիոնալիստական պարտիաները:

Անդրկովկասյան բուլշեիկները ջանք չխնայեցին մերկացնելու ցարիզմի այդ ստոր քաղաքականությունը: Այդ օրերին նրանք մի բոցաշունչ կոչ ուղղեցին Անդրկովկասի աշխատավոր ժողովուրդներին: Այդ կոչը, որ լույս տեսավ ՌՍԴԲՊ Թիֆլիսի կոմիտեի հրատարակության մի ռուսերեն, հայերեն, վրացերեն և ադրբեջաներեն լեզուներով, հսկայական նշանակություն ունեցավ Անդրկովկասի ժողովուրդների եղբայրությունն ամրապլնդելու, ինչպես նաև Անդրկովկասի մի շարք վայրերում ազդամիջյան կոտորածները կանխելու գործում: Նշանավոր այդ կոչում ասված է. «...ցարական կառավարությունն իր դահն ամրապնդելու համար «նոր» միջոց է հնարում: Նա թշնամություն է սերմանում Ռուսաստանի ազգությունների միջև, նա գրգռում է նրանց իրար դեմ, նա աշխատում է պրոլետարիատի ընդհանուր շարժումը ջլատել մանր շարժումների և դրանք միմյանց դեմ ուղղել, նա հրեաների, հայերի ջարդեր է կազմակերպում և այլն: Եվ այդ բոլորը նրա համար, որպեսզի եղբայրասպան պատերազմով անջատի միմյանցից Ռուսաստանի ազգություններին և, ուժասլառ անելով նրանց, առանց դժվարության հաղթի նրանցից յուրաքանչյուրին առանձին:

Բաժանի՛ր և իշխի՛ր—այս է ցարական կառավարության քաղաքականությունը: Այսպես է գործում նա Ռուսաստանի քաղաքներում (հիշեցեք Գոմելում, Քիշնևում և այլ քաղաքներում տեղի ունեցած ջարդերը), նույնը կրկնում է նաև Կովկասում: Ստոր՝ Քաղաքացիների արյունով ու զիակներով նա աշխատում է ամրա-

ողնդել իր անա՞րդ գահը: Բաքվում մեռնող հայերի ու թաթարների հառաչանքներ. կանանց, մայրերի, երեխաների արցունքներ. արշուն, աղնիվ, բայց անգիտակից քաղաքացիների անմեղ արշուն. փախչող, մահից փրկվող անսպառաքան մարդկանց վախեցած դեմքեր. քանդված տներ, կոտորված խանութներ և գնդակների սարսափելի, չլուղ սուլոց,— յահա՛ ինչու՞ է իր գահն ամբապնդում ցարը՝ ազնիվ քաղաքացիներին սպանողը:

Այո՛, քաղաքացիներ: Այդ նրա՛նք, ցարական կառավարության դարձակալնե՛րն են, որ թաթարներից անգիտակիցներին զրգռեցին-հանեցին խաղաղ հայերի դեմ: Այդ նրա՛նք, ցարական կառավարության լակեյներն են, որ ղենք ու փամփուշտ բաժանեցին նրանց, թաթարական զոհատ հազցրին ոստիկաններին ու կազակներին և բաց թողին հայերի վրա: Նրկու ամիս նրանք՝ ցարի սպասավորները՝ պատրաստում էին այդ եղբայրասպան պատերազմը,— և ահա, վերջապես, հասան իրենց բարբարոս նախառակին: Անէծք և մա՛հ ցարական կառավարության զլխին»:

Կովկասի և հատկապես Բաքվի 1905 թվականի ջարդերի մասին Վլադիմիր Իլյիչ Լենինը հետեյալ կլասիկ բնորոշումն է տվել. «...այդպես է այժմ վարվում կառավարությունը, Բաքվում թաթարներին զրգռելով հայերի դեմ, փորձելով առաջ բերել հրեական նոր ջարդեր...»: «Խհարկե, ռուսայական թշնամություն և ցեղային ատելություն հրահրելով՝ կառավարությունը կարող է մի առժամանակ հետաձգել դասակարգային պայքարի զարգացումը, բայց միայն կարճ ժամանակով և այն էլ նոր պայքարի դաշտի է՛լ ավելի ընդարձակման գնով, ինքնակալության դեմ ժողովրդի է՛լ ավելի մեծ զայ-հացման գնով: Ապացույց՝ Բաքվի ջարդի հետևանքները,

որը տասնապատկեց բոլոր խավերի ռեուլյուցիոն տրամադրությունն ընդդեմ ցարիզմի»¹։

Ինչպես հայտնի է, 1905 թվականին Մաքսիմ Գորկին արդեն կապված էր բոլշևիկյան սլարտիայի ու նրա կենտրոնական կոմիտեի հետ։ Ազգային հարցը Գորկուն հուզող կարևորագույն հարցերից մեկն էր, և նա ոչ միայն ուշադիր հետևում ու ամբողջովին համամիտ էր բոլշևիկների վարած ազգային քաղաքականությանը, այլև իր ստեղծագործական, կաղմակերպական ու հրապարակախոսական գործունեության ընթացքում հետևողականորեն ու փայլուն կերպով կիրառում էր այդ քաղաքականությունը։ Բաղմաթիվ են Գորկու նախատեղյուցիոն հոգիածներն ու ելույթները փոքր ժողովուրդների իրավադրկության, նրանց ազատության ու անկախության մասին։ Մենք ցանկանում ենք ընթերցողի ուշադրությունը հրավիրել Գորկու սլատմական մի ելույթի վրա։

Բաքվում հրատարակվող «Баку» թերթի աշխատակիցը 1905 թվականին հատուկ նամակով դիմում է Մաքսիմ Գորկուն, խնդրելով, որ նա իր կարծիքը հայտնի կովկասյան դեպքերի առթիվ։ Գորկին պատասխան նամակում իրեն հատուկ մեծականությունը ու սրությունը ցույց է տալիս, որ Անդրկովկասում տիրող բոլոր տեսակի դադանությունների հեղինակը ցարիզմն է, որի դեմ և պետք է ուղղել ամբողջ պայքարը։ Ցարական գրքնությունն արգելեց Ռուսաստանի սահմաններում ապագրելու Գորկու նամակը, որը սակայն հրապարակվեց արատասահմանում՝ նախ մամուլի էջերում, ապա առանձին զրբույկով՝ ժնկում։ Նույն թվականին այն

¹ Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատոր 8, էջ 247—248։

Քարյումանաբար ստպարովեց նաև արտասահմանյան հայկական մի շարք թերթերում: Երբ 1907 թվականին այդ գրքույկը, Ռուսաստանում վերահրատարակելու նպատակով, ներկայացրին գրաքննության, գրաքննիչ Ա. Ա. Գորչախնովն իր 1907 թվականի հունվարի 10-ի գեկուցագրի մեջ խոսելով գրքույկի հիմնական մտքերի մասին, եկավ հետևյալ եզրակացության.

«Ներկա գրքույկը գրված է ռեուլյուցիոն պրոկլամացիայի լեզվով և մասնավորապես ոչ որի չգիպչելով, սակայն բավականաչափ պարզ հասկացնել է տալիս, որ մեր կառավարությունը դաժան է, վախկոտ և ապաշնորհ, և որ ընդհանուր ուժերով ինչքան արագ ասպարիի այն, այնքան լավ՝ ժողովրդի համար: Նկատի ունենալով վերահիշյալը և նմանապես հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ գրքույկը էժանագին է և որ Գորկու գրական անունը, թեկուզ այնքան էլ մողայում չլինելով, ինչպես առաջ, այնուամենայնիվ շարունակում է մնալ որոշ աստիճան հեղինակավոր, պատիվ ունեմ գեկուցելու կոմիտեից, որ այդ գրվածքը, իմ կարծիքով, հարկավոր է արգելել»:

Մակագրություն. — «Համաձայն գեկուցման՝ արգելել»¹:

Ցարական գրաքննությունն այլ կերպ չէր էլ կարող վարվել: Զե՞ որ Գորկու այդ նամակն ուժգին հարված էր ցարական պահին, չէ՞ որ Գորկին կոչ էր անում Ռուսաստանի աշխատավոր բազմազգ ժողովուրդներին՝ միանալու և միացյալ ուժերով ջախջախելու ցարական ինքնակալությունը: Մաքսիմ Գորկու այդ նամակը նրա

¹ «М. Горький, Материалы и исследования», том III, Москва, 1941, стр. 417.

նախառեկույցիոն շրջանի գործունեության ամենափայլուն արտահայտություններից մեկն է: Նկատի ունենալով նամակի սլառմական խոշոր նշանակությունը և այն, որ մեր ընթերցողների լայն շրջանները տակավին անծանոթ են այդ նամակին, մենք ամբողջությամբ մեջ ենք բերում այն.

«Հարգելի ընկեր.

Ի՞նչ եմ մտածում ևս Կովկասի այժմյան դեպքերի մասին՝ հարցնում եք դուք:

Ամոթալի և ցավալի է կարդալ ու լսել այն, ինչ կատարվում է ձեզ մոտ: Ես այնպես ջերմագին սիրում եմ այդ չքնաղ երկիրը, որ հոյակապ դեղեցկության և ուժի մարմնացումն է, նրա ձյունափառ լիոնները, արագահոս, քաղցրահնչուն գետերի ուրախ խշշոցով լեցուն նրա հովիտներն ու կիրճերը և նրա դեղեցիկ, հպարտ վավախներին:

Կովկասում եղածս ժամանակ ևս ամենուրեք տեսնում էի, թե ինչպես խաղաղ և բարեկամաբար աշխատում էին միասին վրացին, թուրքն ու հայը, ինչպես մանկական ուրախությամբ և պարզ կատակում էին նրանք, երգում ու ծիծաղում. և այնպես դժվար է հավատալ, որ այդ պարզ և սքանչելի մարդիկ այժմ բռն և անմիտ կերպով կոտորում են միմյանց, ենթարկվելով իրենց դրդող շար ու մութ ուժին:

Ինձ այնքան չի ճնշում մարդկանց դաժանությունը, որքան հիմարությունը, որ չեն հասկանում, թե իրենց խավար կրքերի հետ խաղում է մի արտաքին շար ուժ: Ինձ թվում է, որ ամբողջ երկրի համար համահավասար

ամօթաբեր արյունոտ ողբերգությունները Բաքվում և Նրևանում իրենց շարժառիթներով չեն տարբերվում Քիշնևում և Վարշավայում, ժխտմիրում և Լոձում կատարվող համանման ողբերգություններից։ Նախիջևանում, Կուրսկում, Ռիգայում և Իվանովո-Վոդնեսենսկում — ամենուրեք երևում է այն մի խումբ մարդկանց զազրելի դորժը, որոնք երկրի վրա ունեցած իրենց իշխանությունը կորցնելու երկյուղից խենթացած՝ ձրդատում են արյունով մարել ժողովուրդների՝ կյանքի ձևերի կառուցողը լինելու իրենց իրավունքի դիտակցության պայծառորեն բռնկված հուրը։

Այդ մարդիկ սովորել են իշխել, նրանք այնպես լավ էին ապրում, երբ կարողանում էին ոչ ոքի հաշիվ չտալով իրենց գործողությունների մասին, տնօրինել մեր երկրի բախտն ու հարստությունները, ժողովրդի ուժը և արյունը։ Նրանք սովոր էին Ռուսաստանը դիտել որպես իրենց սևիտական կալվածքը, նրանք բռնություն մղում էին իրավադուրկ ժողովրդին տգիտության և կեղտի մեջ, որպեսզի թուլացնեն նրա ոգին, շթողնեն աճի նրա եռանդը, դարձնեն նրան իշխողների կամփին հլու հնազանդ, կույր ու համր ստրուկ։

Անողատոթությունից ապականված մարդկանց ցինիզմով, իրենց ուժը դիտակցող անասունների բացահայտ դաժանությամբ նրանք անում էին ամեն ինչ, որպեսզի սպանեն ժողովրդի ստեղծագործ ոգին։ Բայց նրանք, այդ ողորմելի մարդիկ, որոնք իրենց համարում են երկրի ամբողջ կյանքի տերեր — տգետ և բթամիտ, նրանք չեն հասկանում, որ ժողովրդին կույր, մեքենայական ուժ դարձնելը նույնչափ անհնարին է, որչափ Կովկասի դրանիտն լեռները կավի մի կույտի վերածելը։

Մարդկանց անմիտ և տմարդի հալածանքը չի մարել մեր երկրում համարձակ և ազատ մտքի հուրը,— նա բորբոքվում է ավելի պայծառ և զորեղ, անդամ կույրերը տեսնում են այժմ նրա ցասկոտ փայլը. նա անսպասելի բռնկվում է ամենուրեք և ձգտում միաձուլվելու մի հզոր ու ուրախալի բոցի, բոլոր խելացի և աղնիվ մարդկանց բողոքի մի ուժգին փոթորկի՝ ընդգեմ այն բռնության, որին ենթակա են այդ մարդիկ մայրենի երկրի բնտիր հյուսիսում հզփացած մի խումբ ապաշնորհ և անհիմն պարագիտների կողմից...

Պարադիտները զգում են, որ վերահաս է իրենց հոգեվարքը և մոտ է մահը, բայց նրանք ուզում են ապրել և պայքարում են ժողովրդի կամքի դեմ՝ ինչպես կարող են, պայքարում են անաղնիվ, երկչոտ և խայտառակ ձևով:

Նրանք կյանքի հատակից բարձրացնում են այն ամենը, ինչ մոլթ է և կեղտոտ, ինչ ալլանդակված է իրենց ճնշումից՝ մարդկային կերպարանքը կորցնելու չափ, այն ամենը, ինչ շահամոլ է, ծախու, զազրելի և դիշատիչների ու անասունների այդ բուժ մասսան դբրզըում են երկրի լավագույն մարդկանց դեմ, որպեսզի ջարդեն նրանց և գեթ մի տարի ևս պահեն իշխանությունն իրենց անզոր ձեռներում:

Նվ այս էլ կարող է լինել—եթե վաղը թուրքերը պահանջեն ինքնորոշման իրենց մարդկային իրավունքների ճանաչումը, նրանց դեմ կուղարկեն կիրգիզներին և մոնղոլներին, որպեսզի կոտորեն նրանց ուրիշի ձեռքերով... Ամենուրեք միևնույնն է. պարագիտների շարուժը, երկրում իր դրությունը պաշտպանելու համար, իր կողմն է դրավում երկրի առավել վայրենի և ամե-

նաանմիա մարդկանց ու զրգուում նրանց դեմ, որոնք անկեղծորեն և անշահ ցանկանում են բարիք ու ազատություն իրենց հայրենիքին ու ժողովրդին:

Մարդկային պատմության ողջ ժամանակաշրջանում ոչ մի երկրում տիրող դատավարդի պայքարը, իր իշխանությունը ժողովրդի վրա պահպանելու համար, այնչափ խայտառակ, անամոթ և լիրբ դաժանությամբ չի տարվել, որչափ մեր երկրում և մեր արյունալի օրերում:

Որպիսի գարշելի և ողորմելի անզորություն է զգացվում այդ մարդկանց մեջ, որոնք արբել են իրենց թափած արյունից և իրենց մահվան նախազգացումից:

Որպիսի արհամարհանք պիտի առաջացնի մեր երկիրը, շնորհիվ այն հանգամանքի, որ մեղ կառավարողները այս երկրի մեջ կյանքի են կոչում միայն մյն, ինչ որ անասնական է, կոպիտ և գաղանային, աշխատելով դրանով ջլատել այն ամենը, ինչ ճշմարտապես ստեղծագործական է, ազնիվ և մարդկային:

Այն օրերը, որ մենք ապրում ենք, ամբողջ երկրի հագեկան վերանորոգման նախընթացն են, բայց այն պայքարը, որ մղվում է Ռուսաստանում լույսի և նոր կյանքի ձգտման դեմ—այդ պատմության մեջ կարճա՛նադրվի իբրև մարդկության ամբողջ կյանքի ընթացքում կատարված ամենազաղրելի արարքներից մեկը...

Այդ պայքարը չի կարող երկար տևել, քանի որ իշխանությունը ապականվում է: Նրանք, որոնց այսօր անպատիժ կողոպտելու և սպանելու իշխանություն է տրված, դեռ շուտ չեն թողնի իշխանությունն իրենց ձեռքից: Այն ձեռը, որ երեկ ջարդել է հայի և հրեայի դանդը նրա համար միայն, որ նրանք իրենց ազատ մարդիկ են զգացել—ո՛վ դիտե՛ վաղն ում գլխին պիտի իջնի:

Նրա կույր թափը և հարվածը հեշտ է կանգնեցնել: Հարկավոր է միայն, որ Կովկասի և Ֆինլանդիայի, Լեհաստանի և Ռուսաստանի բոլոր լավագույն, բոլոր ազնիվ մարդիկ միանան և կազմեն մարտնչողները—բանակամների մի ընտանիք, ազնիւիների և անվահերների մի միություն, միանան և հարցնեն միմյանց.

— Ո՞վ է մեր թշնամին:

Պատասխան գտնելը հեշտ է:

Բոլոր մարդիկ՝ թուրքերը, ռուսները, հայերը և հրեաները, լեհերը, ֆինները—բոլորը մի բան են միայն ցանկանում՝ ապրել ավելի լավ, քան ապրում են այժմ: Եվ բոլորը համահավասար շունեն ըստ իրենց ցեղային, կրոնական և կենցաղային պայմանների՝ ապրելու ազատություն ու իրավունք:

Ի՞նչ է, նախ և առաջ, հարկավոր մարդու և ժողովրդի բարգավաճման համար:

Իր անձնակազմ և հասարակական ցանկություններն ազատորեն որոշելու իրավունք, իր ոգու և իր ցեղի ոգու բարգավաճման համար կարելիլույն շափ ընդարձակ հանրային կյանքի ձևերը ազատորեն կառուցելու իրավունք:

Եվ մի՞թե հայը զրկում է թուրքին այդ ազատությունից, և մի՞թե վրացին: Մի՞թե ռուսի, հրեայի և լեհի ձեռքը ու ոտքը կապված չեն նույն ուժով, որ համահավասար ծանրությամբ ընկած է թուրքի ուսերին:

Մենք բոլորս մի թշնամի ունենք:

Եվ ամենքը, ում բանականությունը պայծառ է, ում կամքը ենթակա չէ ստրկացման, պատրաստ են միանալ և կազմել մի ընտանիք՝ պայքարելու համար այն շար և անմիտ ուժի դեմ, որը միատեսակ ծանրությամբ ճնշում է մեզ ամենքիս:

Մենք բոլորս մի թշնամի ունենք:

Թո՛ղ ուրեմն մեր ամենքի միջև լինի հավասարության և եղբայրություն. թո՛ղ ամենքիս պայծառացնի բանականության լույսը. ձուլվենք և դառնանք մի մեծ, տնայարարելի կամք և այն ժամանակ՝

Կեցցե՛ ազատությունը:

Մաքսիմ Գորկի»¹:

Ինչպես տեսնում է ընթերցողը, Անդրկովկասի ազգամիջյան կոտորածների մասին այս նամակում Գորկու արտահայտած մտքերը շատ կողմերով զուգադիպում են Լենինի մտքերին: Դա պատահական զուգադիպություն չէ: Ազգային հարցը իդեական հանդուցային այն հարցերից մեկն է եղել, որն ավելի է մոտեցրել Գորկուն բոլշևիկներին, որովհետև հենց բոլշևիկների վարած ազգային քաղաքականության իրականացման մեջ է տեսել Գորկին Ռուսաստանի բոլոր ժողովուրդների փրկությունը, նրանց ազգային անկախությունն ու վերածնությունը: Գորկու այս նամակում արտահայտված արտահայտություն է գտել նրա անսահման սերը դեպի Անգլերկովկասի ժողովուրդները, դեպի նրա հարուստ բնությունը, դեպի նրա հպարտ ու ազատասեր դավալեններ: Այս նամակը խորը հումանիզմով հաղեցած պատմական մի փաստաթուղթ է, որը Անդրկովկասի ժողովուրդների բարեկամության տարեգրության մեջ կմնա որպես մեծագույն ներդրում՝ մեծահանճար գրողի կողմից:

Մաքսիմ Գորկու այդ նամակից տպագրելով մի հատված և համառոտակի շարադրելով չտպագրված

¹ М. Горький, Ранняя революционная публицистика, Москва, 1938, стр. 117.

հատվածներէ մտքերը, «Մշակ» թերթը հետեւյալ տողերն է ավելացնում. «Մեր կողմից, մեր հոգու բոլոր հզորությամբ ձայնակցենք մենք հանճարեղ ոռւս գրողին, որ այնքան շատ նպաստում է՝ մտցնել մասսայի խավար մտքերի մեջ եղբայրասիրության, խաղաղության, ազգային համերաշխության գաղափարները»¹:

«Խնտերվյու» ընդհանուր խորագրի տակ Գորկին 1906 թվականին Նյու-Յորքում մի շարք գեղարվեստական ակնարկներ է գրում, որոնք իրենց թե՛ ձևի և թե՛ բովանդակության տեսակետից միանգամայն նոր երևույթ էին հանդիսանում նրա գեղարվեստական ստեղծագործությունների մեջ: Այդ ակնարկներում Գորկին դրսևորում է իրեն որպէս Գողովի և Շչեգրինի ստեղծագործական արագիցիաների լավագույն շարունակողը: Առաջին ակնարկը կրում է «Ռուսական ցարը» խորագիրը: Զայրույթով, ատելությամբ ու արհամարհանքով լի այդ ակնարկը մի երգիծանք է՝ ուղղված Նիկոլայ 2-րդի և նրան շրջապատող մարդկանց դեմ: Գորկին մերկացնում է ռուսական ինքնակալության կառավարման ողջ սխտեմը, որը հիմնված է գնդակահարությունների, կախաղանի, աքսորի, ազգային ջարդերի և մեծագույն ոճրագործությունների վրա:

«Ռուսական ցարը» ակնարկում նկարագրված է, թե ինչպէս հեղինակը ինտերվյու է ունենում Նիկոլայ 2-րդ ցարի հետ: Յարը նրան կարդում է իր դաժան ոճրագործություններն արդարացնող գրությունը, որը պատրաստել էր ոստիկանական մի սպա: Խնտերվյուի ընթացքում շոշափվում են մի շարք հուզող հարցեր: Խոսք է բացվում նաև հայկական ու հրեական ջարդերի մասին:

¹ «Մշակ», 1905, № 143.

Ցարը, ինչպես մեծ հեղնանքով նկարագրում է Գորկին, այդ մասին նույնպես ունի իր պատրաստի բացատրությունը.

«Կուկլասի հայերը թուրք հավատարիմ հպատակների ձեռքով ջարդվեցին: Սուլայն այդ դեպքին ազդային ասեկություն տեսք էր տրված և հարկավոր էր հավատալ, թե այդ այդպես է, թե դա հշմարտություն է: Բայց ինչպե՞ս կարող էր պատահել, որ հայերն ու թուրքերը, դաբերով ապրած միասին, որպես բարեկամներ, հանկարծ անհաշտ թշնամիներ դառնային: Ի՞նչ տարօրինակ բան կա այստեղ: Չէ՞ որ երկրաշարժը նույնպես լինում է հանկարծակի... Նրբ տաճկական սուլթանը հարկադրեց քրդերին ու իր ղինվորներին ոչնչացնել հայերին, նրանց ոչնչացրին տառնյակ հաղարներով, բայց աղմուկը բիշ էր... Մտածեցիք—ո՞րն է այստեղ արդարությունը»¹:

Բացատրություններն ավելորդ են:

Ռուսական դաժան ցարն իր այս ինքնավստահ ու բռնի բացատրություններով լիովին մերկացնում է իրեն:

Գորկու «Ռուսական ցարը» ակնարկն առաջին անգամ լույս է տեսել 1906 թվականին, Փարիզում, «Կրասնոե զնամյա» ժուռնալի 3-րդ համարում: Նույն ժամանակամիջոցում էլ թարգմանվել ու տպագրվել է նաև արտասահմանյան հայ մամուլում:

Ճառնյակ տարիներ հետո, Սովետական իշխանություն օրոք, երբ Գորկին այցելեց Անդրկովկաս, նա տեսավ Անդրկովկասի ժողովուրդների բարեկամությունը, նրանց համերաշխ կյանքն ու շինարար աշխատանքը և

¹ М. Горький, Собрание сочинений, том IV, Москва, 1941, стр. 109.

մեծ հրճվանքով գրեց. «Նայում էի ես այդ մարդկանց, լսում նրանց ճառերը և չէի հավատում, որ մոտիկ անցյալում ուս շինովնիկները, փորձելով ամրացնել ցարի իշխանությունը, կարողացան առաջացնել արյունոտ թշնամություն թուրքերի և հայերի միջև: Դժվար էր հավատալ, որ ես իր ժամանակին գրել եմ ինքնակալության այդ հանցագործության մասին, ինքնակալություն, որ ցեղական թշնամանք հրահրելով, չէր խորշում մասսայական սպանությունների դրդողի զաղրելի աշխատանքից: Եվ ահա տեսնում եմ՝ փշում է քամին այն ազատության, որը կարող են ստեղծել միայն աշխատանքի մարդիկ, և անցյալի կոշմարը չքացել է այնպես, որ, կարծես, այն չի էլ եղել. այժմ հաճախ ազրբեջանական դպրոցներում դասավանդում են հայուհիները, Ադրբեջանի գյուղացիները իրենց անասուններն արածացնում են Հայաստանի դեղեցիկ լեռների լանջերին, և Սովետական Միության աշխատավոր ժողովուրդը միավորվում է որպես մի միասնական ստեղծագործական ուժ»¹:

Մաքսիմ Գորկու 1905 թվականի գրած նամակը և տասնյակ տարիներ հետո գրած այս տողերը մեծ հումանիստի բացառիկ հոգատար և խոր մարդկային վերարբերմունքի մասին են վկայում հանդեպ ճնշված ժողովուրդները:

Մաքսիմ Գորկին ցարական Ռուսաստանի փոքր ժողովուրդների խակական բարեկամն ու պաշտպանն էր: Իր գրական գործունեության ընթացքում նա բազմաթիվ հոգվածներ է գրել ազգերի խաղաղ համակեցության ու համերաշխության վերաբերյալ: Յուրացնելով Լենինի ուսմունքը ազգային հարցի մասին՝ Գորկին իր կրակոս

¹ «Наши достижения», 1929, № 1.

հողմածներով ջախջախիչ հարված էր հասցնում ցարիզմին՝ ազգային հարցում նրա վարած շովինիստական թունոտ քաղաքականության համար: 1912 թվականին դրած իր մի հողմածում Գորկին ասում է. «Նացիոնալիզմի այդ պրոպագանդան, որ հանդիսանում է ավանալուրիստների և պրովոկատորների մութ խորշերից եկող այն քաղաքականության ներշնչումների պատուղը, որը ներխուժում է ամեն տեղ, ուր համերաշխությունն է աճում և ոչ առանց ժամանակավոր հաջողության, թուրքերի ձեռքով հայերին ջարդելուց հետո, այժմ էլ փորձում է մոսկովյեցիների ձեռքով խեղդել կիւլեցիներին»¹:

Լենինին ուղղած իր մի նամակում Գորկին անհրաժեշտ էր համարում, քաղաքական մյուս հարցերին զուգորթալ, ուժեղացնել պայքարը հատկապես նացիոնալիզմի դեմ, որը պատճառ էր դառնում ազգային արյունահեղ կոտորածների ու ջարդերի:

Վ. Ի. Լենինի հրավերով Մաքսիմ Գորկին մասնակցում էր մարքսիստական «Պրոսվեշչենիե» ժուռնալի խմբագրման գործին, գլխավորելով ժուռնալի դրական բաժինը: Այդ ժամանակաշրջանումն է ահա, որ «Պրոսվեշչենիե»-ի համարներում լույս է տեսնում Ի. Վ. Ստալինի աշխատությունը ազգային հարցի մասին: Անշուշտ, Գորկին հանդամանորեն ծանոթ էր այդ աշխատությանը, մանավանդ, որ Լենինը նախապես նրա հատուկ ուշադրությունն էր հրավիրել վրա վրա: Անհրաժեշտ է նշել, որ Գորկու հետաքրքրությունը գեպի ազգային հարցը ընդհանրապես և գեպի Ռուսաստանի ճնշված ժողովուրդների քաղաքական ու կուլտուրական կյանքը,

¹ „М. Горький. Материалы к исследованиям“, том I, стр. 65.

մասնավորապես, այդ տարիներին սկսած ավելի է աճում և ճնշված ազգերի գրականությունն ու ողջ կուլտուրան վեր հանելու և տարածելու համար նա նոր, ավելի հիմնավոր ծրագրեր է մշակում:

Մ. ԳՈՐԿԻՆ ԵՎ ԿԱՄՈՆ

Վ. Ի. Լենինի կազմակերպած ու կոփած և նրա անմիջական ցուցումներով գործող Անդրկովկասի բոլշևիկյան կազմակերպությունը աճեցրել ու դաստիարակել է ռևոլյուցիոն մարտիկների սքանչելի պլեադա: Այդ շողշողուն պլեադայի մեջ իր ուրույն տեղն է գրավում Սիմոն Տեր-Պետրոսյանը (1882—1922), որը հասարակական լայն շրջաններին հայտնի է Կամո անունով: Կամոն իր փոթորկալից ռևոլյուցիոն կյանքն ամբողջությամբ նվիրել է բոլշևիկների պարտիային, պրոլետարիատի հաղթանակի մեծ գործին: Նրա անվեհեր ու անձնուրաց գործունեության տարեգրությունը պարտիական կոնսպիրատիվ, դժվարագույն աշխատանքների վիրտուոզ կատարման, խիզախ սխրագործությունների, անհոդադող կամքի դրսևորման փայլուն ու անմոռաց գրվագներից է կազմված:

Ռևոլյուցիոն գործունեության իր առաջին քայլերը սկսելով Թիֆլիսում, Կամոն շուտով ցուցաբերում է կազմակերպչական մեծ ընդունակություններ՝ օժտված համարձակ, հանդուգն ու նպատակասլաց մտահղացումներով: Կամոյի համար անհաղթահարելի խոչընդոտներ գոյություն չունեին: Դաժան ու ծանր փորձություններն անդամ չկարողացան ընկճել նրա անխորտակ կամքի ուժը:

Անսահման հավատը բանվոր դասակարգի, սոցիա-

լիզմի մեծ գործի հաղթանակի, բոլշևիկների պարտիայի ու նրա հանձարեղ առաջնորդ Լենինի հանդեպ, ոգեշնչել ու մեծագույն սխրագործությունների է մղել Կամոյին:

Լենինը մեծ ջերմությամբ ու վստահությամբ է վերաբերվել Կամոյին:

Կամոյի մարտական ռևոլյուցիոն գործունեության մասին Մաքսիմ Գորկին առաջին անգամ լսել է 1905 թվականին:

Մոսկվայում, 1905 թվականին, Լ. Բ. Կրասինը կազմակերպում է մարտական մի դրուժինա, որը ենթարկվելով տեղական կոմիտեին, կատարում էր թե՛ նրա պատասխանատու հանձնարարությունները և թե՛ միաժամանակ պահպանում Մաքսիմ Գորկու բնակարանը, ուր այդ օրերին տեղի էին ունենում բոլշևիկյան կոմիտեի գաղտնի ժողովները:

Այս դրուժինայի հրամանատարն էր վրացի Վ. Արաբիձեն, իսկ Կամոն հանդիսանում էր դրուժինայի սիրտը, նրա մարտական ղեկավարներից մեկը: Գորկու հետ ունեցած զրույցների ժամանակ Արաբիձեն պատմում է նրան դրուժինայի ու նրա անդամների գործունեության մասին: Այդ զրույցները գլխավորապես պատվում էին Կամոյի անվան շուրջը:

Կամոյի մասին գրած իր հետաքրքիր հուշերում Գորկին պատմում է. «Արաբիձեն առաջին մարդն էր, որից ես լսեցի Կամոյի անունը և ռևոլյուցիոն տեխնիկայի բնագավառում այդ բացառիկ խիզախ աշխատողի գործունեության վերաբերյալ պատմություններ: Այդ պատմություններն այնքան զարմանալի և առասպելական էին, որ անգամ այն հերոսական օրերին ղեկավարանում էիր հավատալ, որ մարդն ընդունակ լինի իր մեջ համա-

տեղել աշխարհի շատ, գրեթե հեքիաթային հանդգնություն՝ աշխատանքի մեջ անփութիւթիս հաջողության հետ և անսովոր հնարամտություն՝ հոգու մանկական պարզության հետ: Ես այն ժամանակ կարծում էի, որ Լեֆեդրի առնեմ այն ամենը, ինչ լսում էի Կամոյի մասին, ոչ ոք չի հավատա աշգլխի մարդու իրական գոյությանը, և ընթերցողը Կամոյի կերպարը կընդունի իբրև փխազրի հորինվածք»¹:

Գորկուն շատ են զբաղեցրել Կամոյի կյանքի և խիզախ ռեուլյուցիոն գործունեության մանրամասնությունները: Նա հետաքրքրվել ու հարցումներ է արել այդ մասին իրեն շրջապատող պարտիական աշխատողներին, հատկապես Կովկասի ընկերներին:

«Շուտով, — գրում է Գորկին, — Կամոյի վերաբերյալ պատմությունները հաստատեց Ն. Ն. Ֆլերովը, մի մարդ, որին ես հանաչում էի դեռևս 1892 թվին Ռիֆլիսում, որտեղ նա աշխատում էր որպէս «Կավկազ» թերթի սրբագրիչ»:

Ն. Ն. Ֆլերովը ոչ միայն հաստատում է Կամոյի մասին Գորկու լսած բոլոր պատմությունները, այլև իր հերթին պատմում է մի քանի նոր ու հետաքրքիր էպիզոդներ Կամոյի թե՛ ընդհատակյա ռեուլյուցիոն գործունեությունից և թե՛ Բաքում նրա հետ ունեցած իր հանդիպումներից:

Ռեակցիայի տարիներին Գորկին միառժամանակ ստիպված է լինում հեռանալ Ռուսաստանից և բնակություն հաստատել Կապրի կղզում: Այնտեղ, օտար հորիզոնների տակ գեզերող Գորկին, չնայած զրկված էր

¹ М. Горький, Собрание сочинений, том 17, Москва, 1952, стр. 336.

հայրենիքում բռնեց թափով ծավալվող ռեոլյուցիոն շարժումներին անմիջականորեն մասնակցելու հնարավորությունից, բայց և այնպես բազմաթիվ թեկերով մնում է կապված այդ շարժումների ու նրանց ղեկավարների հետ: Գորկուն հաճախակի այցելում էին բոլշևիկյան պարտիայի ականավոր ներկայացուցիչները: Նա խորագնին հետևում էր Ռուսաստանի ռեոլյուցիոն շարժումների զարգացման ընթացքին, բոլշևիկյան պարտիայի լեզալ ու անլեզալ աշխատանքներին: Նրա արժվային սրատես հայացքի տեսագաղափարի գուրս չէին մնում նաև ռեոլյուցիոն առանձին գործիչների փառապանծ սխրագործությունները: Իր վերոհիշյալ հուշերում Գորկին գրում է. «Մի երկու տարի անց, Կապրի կղզում Կամոյի կերպարը դարձյալ իմ աչքի առաջ բերեց Լեոնիդ Կրասինը: Մենք վերհիշում էինք մեր ընկերներին, և նա ժպտալով հարցրեց.

— Իսկ հիշո՞ւմ եք, որ Մոսկվայում ձեզ զարմացրեց այն, երբ ես փողոցում աչքով արի պճնված մի սպայի—կովկասցու: Դուք զարմացած հարց տվիք, թե ո՞վ է նա: Ես ձեզ ասացի—իշխան Դադեշկելիանի, մի ծանոթ Թիֆլիսից: Հիշո՞ւմ եք: Ինձ թվաց, թե դուք չհավատացիք այդպիսի աքլորի հետ ծանոթ լինելուս և կարծես թե նույնիսկ կասկածեցիք, որ չարաճճի խաղ եմ տնոմ: Իսկ դա Կամոն էր: Նա հրաշալի խաղաց իշխանի դերը: Այժմ նա ձերբակալված է Բեռլինում և բանտարկված է այնպիսի պայմաններում, որ հավանաբար նրա երգը երգված է: Խելագարվել է: Մեր մեջ ասած, այնքան էլ խելագարված չէ, բայց դա հազիվ թե նրան փրկի: Ռուսական ղեսպանությունը պահանջում է հանձնել նրան իբրև քրեական հանցագործի: Եթե ժանդարմներին

հայտնի լինի թեկուզ կեսն այն ամենի, ինչ արել է նա, կկախեն Կամոյին:

Նա երբ պատմեցի այն ամենը, ինչ լսել էի Կամոյի մասին և Կրասինին հարցրի, թե որքա՞ն է այդ ճշմարիտ, նա մտածելուց հետո պատասխանեց.

— Հնարավոր է, որ բոլորը ճշմարիտ լինի: Նա էլ եմ լսել այդ բոլոր պատմությունները նրա արտասովոր հնարամտության և հանդգնության մասին»¹:

Կամոյի առասպելական խիղախության ու հերոսական գործունեության մասին Գորկին տասնյակ ու հարյուրավոր պատմություններ էր լսում: Նա շատ էր ցանկանում ռեյուցիայի փոթորիկների այդ լեգենդար մարտիկին տեսնել, լսել նրան: Սակայն պատմական իրադարձություններն այնպես են դասավորվում, որ Գորկին այդ ժամանակ հնարավորություն չի ունենում հանդիպելու Կամոյին: Հոկտեմբերյան ռեյուցիայից հետո միայն Գորկին կարողանում է անձամբ ծանոթանալ Կամոյի հետ: Այդ մասին Գորկին հետևյալն է գրում. «Կամոյի հետ ես անձամբ ծանոթացա 1920 թվականին Մոսկվայում, Ֆորտունատովայի բնակարանում, որն իմ նախկին բնակարանն էր, Վոդզովիժենկա և Մոխովայա փողոցների անկյունի տանը: Ամրակազմ, ուժեղ մի մարդ էր նա, կովկասցու տիպիկ դեմքով, մեղմ, թուխ աչքերի լավ, շափազանց ուշադիր և խիստ հայացքով, հազել էր Կարմիր Բանակի մարտիկի համազգեստ: Զգուշավոր ու անվստահ շարժումներից զգում էիր, որ անսովոր միջավայրը փոքր-ինչ շփոթեցնում է Կամոյին: Իսկույն հասկացվում էր, որ ռեյուցիոն աշխատանքի

¹ М. Горький, Собрание сочинений, том 17, Москва, 1952, стр. 337—338.

վերաբերյալ հարցութիւնը ձանձրացրել է նրան և որ նա ամբողջապէս կլանված է մի այլ բանով: Նա պատրաստ-վում էր մտնել Զինվորական Ակադեմիա:

— Դժվար է հասկանալ գիտութիւնը,— դառնացած ասում էր նա, ձեռքի ափով խփելով և շոյելով մի ինչ-որ դասագիրք, տեսն թե բարկացած շան փաղաքշելիս լինե՞ր:— Նկարները քիչ են: Գրքերում պետք է շատ նկար-ներ տալ, որպէսզի իսկույն երեւա, թե ինչ բան է գիտ-լուցիք: Դուք գիտե՞ք, ինչ բան է այդ:

Նա չգիտէի, իսկ Կամոն շփոթված ժպտալով ասաց.

— Այ, տեսնո՞ւմ եք...

Նրա ժպտն անգոր էր և ինչ-որ մանկական: Այդ անօգնականութիւնը լավ ծանոթ էր ինձ, ես պատանի ժամանակս նույնպէս հաճախ զգացել էի այն, թափան-ցելով գրքերի բանավոր խմատութեան մեջ: Նա հասկա-նում էի նաեւ այն, թե ինչքան դժվար պետք է լինի գրքի գիմադրութեան հաղթահարումը խիզախ արականի կողմից, որի համար բեռլուցիային ծառայելը ամենից առաջ՝ գործն է, նոր փաստերի ստեղծագործութիւնը:

Այդ հանգամանքը, Կամոյի հետ ունեցածս առաջին իսկ հանդիպումից, ջերմ համակրութիւն առաջացրեց իմ մեջ նրա հանդեպ, իսկ ինչքան ավելի ծանոթացա, այնքան ավելի նա սկսեց զարմացնել ինձ իր բեռլուցիոն զգացմունքի խորութեամբ, ամբողջականութեամբ և հստակութեամբ: Այն ամենն, ինչ ես գիտէի Կամոյի առասպելական խիզախութեան, նրա գերմարդկային կամքի, աշխուշոցիչ ինքնատիրապետման մասին, միան-գամայն անհնար էր միացնել այն մարդու հետ, որ նըս-տած էր իմ դիմաց, դասագրքերով ծանրաբեռնված սե-ղանի առաջ: Անհավատալի էր, որ ուժերի այդպիսի եր-

կարատե լարում ապրելուց հետո նա մնացել էր այդ-
քան սլարդ, սիրելի ընկեր և սլահականել իր հոգեկան
հրիտասարգությունը, թարմությունը, ուժը»¹:

Անձամբ լսելով Կամոյից նրա հերոսական կյանքի
առանձին դրվագները, Գորկին ամեն կերպ համոզում է
նրան գրի առնել իր հիշողությունները: Գորկին ոչ միայն
խորախոսում, այլև խոստանում է այդ գործում օժան-
դակել Կամոյին: Ահա թե ինչ է գրում այդ մասին Գոր-
կին. «Ես սկսեցի նրան համոզել, որ գրի առնի իր հի-
շողությունները, համոզում էի, որ դրանք չափազանց
օգտակար կլինեն տեխնիկական աշխատանքին անժա-
նոթ երիտասարդության համար: Նա երկար ժամանակ
չէր համաձայնվում, բացասաբար թափ տալով գանդա-
հեր գլուխը.

— Չեմ կարող: Ի վիճակի չեմ: Ես ի՞նչ գրող եմ,
անկույտուրտկան մարդ եմ:

Բայց համաձայնեց, երբ գտավ, որ իր հիշողու-
թյունները նույնպես ծառայություն են ունենում իր
համար: Եվ իրոք, ինչպես միշտ իր կյանքում, որոշում
ընդունելուն պես նա իսկույն դործի անցավ:

Նա գրում էր ոչ այնքան ըրագետ, գրում էր չոր և
բացահայտ կերպով աշխատում էր ավելի շատ խոսել
ընկերների, քան թե իր մասին: Երբ ևս այդ մասին նրան
նշեցի, նա բարկացավ.

— Ի՞նչ է, ինքս ինձ վրա պիտի աղոթե՞մ: Ես տեր-
տեր չեմ:

— Մի՞թե տերտերներն իրենց վրա աղոթում են:

¹ М. Горький, Собрание сочинений, том 17, Москва, 1952, стр. 340.

— Հայա, էլ ո՞վ: Օրիորդներն են ազոթում:

Բայց դրանից հետո սկսեց զրել ավելի վառ և ավելի քիչ զսպվածությամբ իր մասին: Նա առանձին յուրատեսակ գեղեցկություն ուներ, ոչ խսկուն աչքի զարնող գեղեցկություն: Նստած է իմ առաջ ուժեղ, ճարպիկ մի տղամարդ Կարմիր Բանակի մարտիկի համադգեստով, իսկ ևս նրան տեսնում եմ իբրև բանվոր, հավիթ փոխադրող, կառավար, պճնամուլ իշխան Դադեշկելիանի, շղթայված խելագար, որ ստիպեց գիտնական իմաստուններին համատալու իր խելագարության ճիշտ լինելուն¹:

Գորկին իր հիշողությունների մեջ մեծ ջերմությամբ ու իրեն հասուկ վարպետությամբ կարողացել է պատկերել Կամոյի ռևոլյուցիոն հերոսական սխրագործություններով հարուստ կյանքի մի քանի բնորոշ դժերը: Այդ հիշողություններն իրենց բնույթով եղակի են ու խիստ արժեքավոր:

«Ինձ համար,— գրում է Գորկին,— Կամոն մեկն է այն ռևոլյուցիոններներից, որոնց համար ապագան ավելի ռեալ է, քան ներկան: Այդ բնավ չի նշանակում, որ նրանք երազողներ են, ոչ, այդ նշանակում է, որ նրանց հուզական, դասակարգային ռևոլյուցիոն ուժն այնքան ներդաշնակորեն ու ամուր է կազմակերպված, որ սնունդ է տալիս բանականությանը, իբրև հող է ծառայում նրա աճման համար, զնում է տաես նրա առջևից: Ռևոլյուցիոն աշխատանքից դուրս, ամբողջ գործունեությունը, որով տպւում է նրանց դասակարգը, նրանց թվում է վատ երազի, մղձավանջի պես մի բան, իսկ ռեալ իրա-

¹ М. Горький, Собрание сочинений, том 17, Москва, 1952, стр. 342.

կանությունը, որի մեջ տարում են նրանք, դա սոցիալիստական ապագան է»¹:

Կամոն իր հերթին բացառիկ հարգանք է տածել պրոլետարիատի հանճարեղ գրողի հանդեպ: Հաճախակի հանդիպելով Լենինին, Շահումյանին ու Օրջոնիկիձեին, նա շատ անգամ առիթ է ունեցել լսելու նրանցից Գորկու անունը և նրա խոշոր գերի ու նշանակության մասին պրոլետարական ռեւոլյուցիայի հաղթանակի համար:

Շատ է գրվել Կամոյի մասին, սակայն նրա լեզենդար ու հիասքանչ կերպարը և ընդհատակյա ռեւոլյուցիոն հոյակապ գործունեությունը՝ կապված ընդհանուր ռեւոլյուցիոն շարժման հետ, դեռևս իր ամբողջական պատկերումը չի դրել գրականության մեջ:

Կամոյի հերոսական կյանքին նվիրված առանձին գրքերը դեռևս հեռու են նրա ամբողջական կերպարը պատկերելուց, նրանք հաճախ թերի են և նույնիսկ զերծ չեն որոշ սխալ մեկնաբանություններից:

Ալգայիսի գրքերից մեկի հրատարակության առթիվ 1931 թվականին Գորկին իր մի հոդվածում գրում է. «Եթե Գիխլի խմբագիրը կարդար Օկուլովի ձեռագիրը, նա կհամոզվեր, որ այդ գռեհիկ գրվածքը վարկաբեկում է Կամոյի պատկերը, մի ռեւոլյուցիոնների, որն ունեցել է համարյա լեգենդար անսկզբություն, եղել է զարմանալի ճարպիկ, հաջողակ և միաժամանակ երեխայի պես պարզամիտ»²:

Իրավացի է Գորկին, երբ գրում է, որ «Կամոյի ապի մարդիկ դեռ չունեն իրենց գործունեության պատմու-

¹ М. Горький, Собрание сочинений, том 17, Москва, 1952, стр. 344.

² М. Горький, Литературно-критические статьи, Москва, 1937, стр. 473.

թյունը»։ Ա. Շչերբատովին ուղղած նամակում Գորկին Ստեփան Շահումյանից հետո նշում է Կամոյի անունը, որի հարուստ կյանքի մասին անհրաժեշտ է համարում գրքեր գրել աճող հրիտասարդ սերնդի համար¹։

Մ. ԳՈՐԿԻՆ ԵՎ ԲՈԼՇԵՎԻԿՅԱՆ ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆ
ՔՆՆԱԴԱՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Նախքան Գորկու ստեղծագործությունների բուլշևիկյան հայ գրական քննադատության մասին խոսելը, մենք անհրաժեշտ ենք համարում համառոտակի կանգ առնել Գորկու մասին եղած հայ գրական քննադատության վրա։

Գորկու ստեղծագործությունների շուրջն ստեղծված հայ գրական քննադատությունը ձևավորվել է ժամանակի ուսս գրական քննադատության տարբեր հոսանքների ուժեղ ազդեցության տակ։ Այն սուր, հակոտնյա պայքարը, որը ծավալվել էր Գորկու ստեղծագործությունների շուրջը ուսս գրական ու քաղաքական աշխարհում, իր բաղմանկողմանի արձագանքն է գտնում նաև հայ իրականության մեջ։

900-ական թվականներից սկսած հայ մամուլի էջերում բազմաթիվ հոդվածներ են տպագրվում Գորկու ստեղծագործությունների մասին։ Այդ հոդվածները ընթերցողին ծանոթացնում էին մեծ գրողի կյանքին ու

¹ Վերջին տարիներս միայն Կամոյի մասին լույս են տեսել Տի քանի ուշադրավ աշխատություններ (Մ. Ս. Шаумян. Камо, Москва, 1959. А. Б. Арутюнян, Камо, Ереван, 1958. В. Орджоникидзе, Тифлисский рассвет, Москва, 1959)։

գրական գործունեությանը, կենդանի հետաքրքրություն էին առաջացնում Գորկու ստեղծագործությունների հումանիզմի, նրա ազատատենչ գաղափարների նկատմամբ:

Ինչպես հայտնի է, Գորկին իր գրական գործունեությունն սկսել է Անդրկովկասում, և հայ ինտելիգենցիան արդեն ճանաչում էր նրան: Նրա ստեղծագործությունները, վաղ շրջանից սկսած, ջերմ ընդունելություն էին գտել հայ իրականության մեջ: Հայ մամուլը իր էջերում լայն տեղ է հատկացրել մեծ գրողի թե՛ երկերի թարգմանությունն և թե՛ նրա մասին գրված հոգվածներին:

1900 թվականին «Մշակ» թերթը տպագրում է հայտնի թարգմանիչ Տ. Հովհաննիսյանի հոգվածաշարքը Մ. Գորկու պատմվածքների ռուսերեն հրատարակության առաջին, երկրորդ և երրորդ հատորների մասին: Այդ հոգվածներից մեկում Տ. Հովհաննիսյանը գրում է. «Գորկու գրվածքների մեջ լսվում են ինչ որ մորիկների մռնչյուններ: Առնական, մրրկասեր, ըմբոստ տաղանդ է Գորկու տաղանդը»¹:

1900 թվականի սկզբներին Տ. Հովհաննիսյանի գրած այս տողերն առանձնապես նշանակալից են, քանի որ Գորկին դեռևս իր հռչակավոր «Մրրկահավը» չգրած, ընթերցող մասսաներն արդեն նրա մեջ տեսնում էին մրրկահավի՝ ռևոլյուցիայի ապագա երգչին: Նույն՝ 1900 թվականին Տ. Հովհաննիսյանը թարգմանում ու «Մշակի» էջերում տպագրում է Գորկու «Երգ բաղնի մասին» և «Մարդկանց դատաստանը» պատմվածքները:

Գորկու մի շարք պատմվածքների թարգմանություն-

¹ «Մշակ», 1900, № 101:

ները տպագրելուց հետո «Տարազ» պատկերազարդ շաբաթաթերթը 1900 թվականին ղեկավարում է նրա ընդարձակ կենսագրությունը՝ հայ հասարակությանը մեծ գրողի կյանքի գլխավոր գրվագներին ու հանճարեղ ստեղծագործություններին ծանոթացնելու համար:

Նույն՝ 1900 թվականին «Տարազում» պրոֆեսոր է. Սամվելյանը տպագրում է մի ծավալուն հոդված՝ նվիրված Գորկու ստեղծագործություններին: Հայ մամուլի էջերում դա Գորկու երկերին նվիրված առաջին լուրջ գնահատականն էր, ուր հեղինակը ցույց է տալիս Գորկու ստեղծագործությունների հասարակական-սոցիալական խոշոր նշանակությունը:

Խոսելով Գորկու երկերի ընդհանուր բնույթի մասին, պրոֆ. Ն. Սամվելյանը գրում է. «Գորկին համարյա առաջին գրողն է, որ իր հանճարեղ, դեղարվեստական գրչով ստեղծեց մի շարք փայլուն պատկերներ և ո՛ւմ — թափառաշրջիկների, բանվորների, մի խոսքով ռուս պրոլետարիատի կյանքից, որ նրա սրտին այնքան մոտ է, որի դուռ բաժակից ինքն էլ է ըմպել: Կարգալով Գորկու բոլոր գրվածքները, ակամա կզգաք յուրաքանչյուր քայլափոխում հեղինակի ներկայությունը: Կլգաք, թե ինչպես նրա մեջ անդրադարձել է պրոլետարիատի հոգին, ինչպես նա տանջվում, ապրում է իր հերոսների հետ, որոնք մի կենդանի բողոք են տիրող անձկության, մասսայի կյանքի՝ նիրվանի իդեալին հասցրած անգործության ղեմ: Նրա հերոսները մի-մի ռեակցիա են հասարակական ընդհանուր թուլասրտության, հնազանգամոլության, կյանքին հարմարվելու հատկությունների ղեմ...»¹:

¹ «Տարազ», 1900, № 38:

Գորկին իր ստեղծագործությունների մեջ հանձարեղ կերպով մերկացրել է ցարական Ռուսաստանի դաժան իրականությունը, որի ծանր ու խեղդող մթնոլորտում միլիոնավոր աշխատավորներ էին ապրում: Գորկին մեծ վարպետությամբ պատկերել է հասարակական խմորումները և այն նոր ուժերին, որոնք աստիճանաբար աճում, հատակից բարձրանում ու առնական մարտակոչ էին ազդարարում տիրող կարգերին: Պրոֆ. Խ. Սամվելյանը Գորկու հերոսների մասին հետևյալն է դրում. «Մարդս ակամա հարց է տալիս՝ տեսնելով Գորկու հերոսների երկար շարքը. մի՞թե հասարակությունն այդ աստիճան լարված է, այդ աստիճան խռովահույզ հոգով է ապրում»¹:

Տիրող հասարակական հեղձուցիչ մթնոլորտում Գորկու հերոսները ճնշվում ու հալածվում են, սակայն նրանք չեն ընկճվում երբեք ու շարունակում են վառ կրքոտությամբ սիրել ազատությունն ու պայքարել նրա համար. «Իսկ ազատություն կարող են սիրել նրանք,— դրում է Սամվելյանը,— որոնց մեջ կա ուժ, կա տոկունություն: Թեկուզ կյանքը ամեն քայլավիթում ճնշում է նրանց, թեկուզ հասարակությունն իր աշխարհայացքով, իր կեղծ ու պատիր պահանջներով հալածում է դրանց, բայց և այնպես նրանց մեջ կա կյանքի, կռիվ տենչանք...»:

Իր արժեքավոր այդ հոդվածը պրոֆ. Խ. Սամվելյանն ավարտում է «Բազեի երգ»-ի հետևյալ տողերով. «...քո անունը հոգով քաջարի և ուժեղների երգերի միջին հավետ կհնչե, որպես ուժգին կոչ, դեպի ազատությունն ու դեպի լույսը»:

¹ «Տարազ», 1900, № 38:

1902 թվականին «Լուսմա» ամսագիրը տպագրում է Մ. Բերբերյանի ընդարձակ հոդվածը՝ նվիրված Գորկու կյանքին ու գրական գործունեությանը։ Բերբերյանը, որ մինչ այդ հայ հասարակությանը հայանի էր իր հոգվածաշարով՝ նվիրված ուսուկլասիկ ու ժամանակակից գրականությանը, ուսանական գրամատուրգիային և ուսահայ գրական կապերին, մեծ ոգևորությամբ է խոսում Գորկու ստեղծագործությունների մասին. «Գորկու հետ ծանոթանալ, — գրում է Բերբերյանը, — կնշանակե ծանոթանալ մի վերին աստիճանի տաղանդավոր, բոլորովին ինքնուրույն, «ինքնածնունդ» հեղինակի հետ և մեզ բոլորիս համար նոր շրջանի, մարդկանց նոր դասակարգի հետ»¹։

Գորկու գրվածքները տարածվում էին տասնյակ հազարավոր օրինակներով։ Դա բացառիկ երևույթ էր ցարական Ռուսաստանի պայմաններում։ Հոգվածագիրը փորձում է բացատրել Գորկու ստեղծագործությունների շտեմնված հաջողությունների պատճառները։ Նա գրում է. «Մի մի ուս հեղինակի գրվածքները կարճ ժամանակվա մեջ այնպիսի քանակությամբ շեն տարածվել, ինչպես Գորկու գրքերը։ Մինչև այժմ նա հրատարակել է վեպերի և վիպակների հինգ հատոր, որոնցից առաջինը 32 հազար է ցրվել, երկրորդը 28 հազար, երրորդը 26 հազար... վերջապես մի ամիս առաջ լույս տեսած «Мещане» գրաման արդեն 25 հազար օրինակ է տարածվել։ Այդպիսի շտեմնված հաջողությունները բացատրվում են ղանադան պատճառներով։ Անշուշտ այդ պատճառների մեջ առաջին տեղն է բռնում հեղինակի անու-

¹ «Լուսմա», 1902, № 3։

բանալի տաղանդը, բայց չպետք է անտես առնվեն և ա) հեղինակի տենդենցիան, որ դուր է դալիս արդի ռուս ընթերցող հասարակությանը, բ) Գորկու տիպերը, որոնք մեծ մասամբ նորոթյուն են պրականության մեջ...: Գորկին նոր տաղանդ է և իբրև այդպիսին հաջող թույլին երևաց»¹:

Գորկու մեծ վարպետությամբ կերտած հերոսները, տիպերը ոչ թե մտացածին են, այլ կենդանի ու ռեալ: Այդ մասին Բերբերյանը գրում է. «Գորկու տիպերը վերին աստիճանի կենդանի են, որովհետև ուղղակի կյանքից են վերցրած»:

Հոգվածի վերջում Բերբերյանը խոսում է Դանկոյի մասին, սլատմելով, թե ինչպես Դանկոն իր կյանքի գնով ազատում է ժողովրդին խավարի ահալոր ճիրաններից ու դեպի պայծառ լույս տանում. «Որպիսի՞ սեր, որպիսի՞ ոգևորություն, կամքի ուժ և տոկունություն», — բացականչում է հոգվածագիրը:

Բերբերյանի հոգվածը զերծ չէ թերություններից: Հեղինակի աշխարհայացքի սահմանափակությունը հնարավորություն չի տվել նրան լիովին բացահայտելու Գորկու ստեղծագործությունների սոցիալական էությունը, նրանց ռեոլյուցիոն նշանակությունը, բայց, չնայած այդ թերություններին, Բերբերյանի հոգվածում կան նուրբ ու հետաքրքիր դիտողություններ Գորկու երկերի մասին: Այդ հոգվածը ժամանակին ունեցել է իր գրական նշանակությունը. նա հայ ընթերցողին ծանոթացրել է Գորկու կյանքին ու նրա հարուստ ստեղծագործություններին, հետաքրքրություն է առաջացրել դե-

¹ «Լուսա», 1902, № 3:

սյի Գորկու երկերը: Հիացած Գորկու ստեղծագործություններով՝ դեռևս 1902 թվականին Բերբերյանը գրում է. «Սա մի հեղինակ է, որը ղգալ և մտածել է տալիս, որը բաց է անում մեր առաջ կյանքի նոր խավեր, ոգևորում է նոր իդեալներով և մղում է մեզ դեպի լուսատու ապագան»¹:

Անհրաժեշտ է նշել, որ ընդհուպ մինչև 1905 թվականը հայ գրական քննադատությունը Գորկու ստեղծագործությունների մասին ընդհանուր առմամբ գրական է արտահայտվել: Դրությունը որոշակի փոխվում է 1905 թվականից հետո:

Ինչպես հայտնի է, դեռևս 1905 թվականի նախօրյակին, երբ Մաքսիմ Գորկին կապվեց Ռուսաստանի բանվորական շարժման հետ և հետո հարեց Ռուսաստանի սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական պարտիայի բոլշևիկյան թևին, բուրժուական մամուլն ու գրական քննադատությունը մեծ աղմուկ բարձրացրին Գորկու շուրջը. տասնյակ հոդվածներ տպագրվեցին այն մասին, թե Գորկու տաղանդն այլևս չի փայլում առաջվա պես, թե Գորկու գեղարվեստական երկերը լուկ հրապարակախոսական ճառեր են, թե նա սոսկ մի պրոպագանդիստ է, և նման մի շարք պրովոկացիոն հայտարարություններ արվեցին Գորկու հասցեին: Այդ գործում փոքր դեր չէր կատարում մենշևիկյան և սե-հարյուրակային քննադատությունը: Պաշարը Գորկու շուրջն առանձնապես սուր բնույթ ստացավ 1905 թվականից հետո սկիզբ առած ռեակցիայի տարիներին:

Բոլշևիկյան պարտիան, Լենինի գլխավորությամբ,

¹ «Լուսմ», 1902, № 3:

իր պաշտոնանության տակ առավ պրոլետարիատի մեծ երգչին: Լենինը մեծագույն հանճարի խորը հեռատեսությամբ նախազգաց Գորկու խոշոր դերը պրոլետարական ռևոլյուցիայի հաղթանակի և սոցիալիստական կուլտուրայի զարգացման դժվարին գործում: Ահա թե ինչու իր հոգւլածներից մեկում նա գրում է. «Կասկած չկա, որ Գորկին հսկայական գեղարվեստական մի տաղանդ է, որը շատ օգուտ է բերել և բերելու է համաշխարհային պրոլետարական շարժմանը»¹:

Պայքարը Գորկու համար ոչ թե նեղ գրական պայքար էր, այլ լուրջ և բավականին սուր բնույթի քաղաքական պայքար: Դա պայքար էր հանուն պրոլետարական, սոցիալիստական կուլտուրայի զարգացման ու հաղթանակի: Նախառևոլյուցիոն շրջանի բոլշևիկյան լեգալ ու անլեգալ մամուլում տասնյակ հոգւլածներ են տպագրվել Գորկու ստեղծագործությունների համաշխարհային նշանակության մասին: Մեծ էր Գորկու գեղարվեստական խոսքի արժեքը ռևոլյուցիոն պրոպագանդայի և ագիտացիայի համար: Բոլշևիկները պարտիայի լավագույն մարտիկներն իրենց հրապարակախոսական գործունեության ընթացքում քանիցս հանդես են եկել Գորկու ստեղծագործություններին նվիրված հոգւլածներով: Բոլշևիկյան մամուլի աշխարհի գործիչներ, ինչպես Լունաչարսկին, Վորովսկին, Սկլորցով-Ստեպանովը, Օլմինսկին և շատ ուրիշներ, Լենինի ցումներով, մեծ ռևոլյուցիայից շատ առաջ գրած իրենց սքանչելի հոգւլածներում Գորկուն ըստ արժանվույն մեծարում ու պաշտպանում էին բուրժուազիայի հարձակումներից, նրա ստեղծագործական աշխատանքին

¹ Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատոր 23, էջ 446:

նոր եռանդ ու թափ հաղորդելով: Գորկու ստեղծագործությունների շուրջը տեղի ունեցող այդ պայքարն ուժեղ արձագանք է գտնում նաև Անդրկովկասում:

Հայ իրականության մեջ Գորկու համար մղվող պայքարը գլխավորում էին Լենինի լավագույն զինակիցներ Ստեփան Շահումյանը և Սուրեն Սպանդարյանը:

Ստեփան Շահումյանը թողել է գրական խոշոր ժառանգություն, որի մեջ նշանակալից տեղ են գրավում նրա հոգվածները գեղարվեստական գրականության մասին: Նախառևույցիոն մարքսիստական գրականագիտության մեջ Շահումյանի հոգվածները հայ, ռուս և եվրոպական գրականության մասին գրավում են ակնառու տեղ: Մեծ են այդ հոգվածների արժեքն ու նշանակությունը, քանի որ նրանք գրված են լենինյան ոգով: Մեր խոսքն առաջին հերթին վերաբերում է Տոլստոյի ու Մաքսիմ Գորկու մասին Շահումյանի գրած հոգվածներին:

Շահումյանն առաջինն էր, որ թարգմանեց Մաքսիմ Գորկու «Մի անգամ աշնանը» պատմվածքը: Դա Գորկու առաջին երկն էր, որ առանձին գրքույկով լույս տեսավ 1901 թվականին, հայերեն լեզվով:

1907 թվականի մայիսին, Լոնդոնում, Ռուսաստանի սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական սլարտիայի հինգերորդ համագումարում Շահումյանը ծանոթացավ պրոլետարիատի մեծ գրողի հետ և իր անսահման հիացմունքը հայտնեց նրան գեղարվեստական փայլուն ստեղծագործությունների առթիվ, որոնք խոշոր լիցք էին հաղորդում աշխատավոր մասսաների ռևոլյուցիոն պայքարի մեծ գործին:

1911 թվականին Շահումյանը իր խմբագրությամբ

ՄԱՔՍԻՍ ԳՕՐԿԻՑ

Մ Ի Ա Ն Գ Ա Մ

Ա Շ Ն Ա Ն Ը...

Թարգմ. Ս. Շահումյանցի

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

Կ. Մարախրոսեանցի տպարան || Тип. К. Мартиросяна-
Орбелюкянцянъ ул., д. № 1-2.

1901

Մ. Գորկու. «Մի անգամ աշնանը» գրքույկի առաջին
հայերեն հրատարակության շապիկը:

Հրատարակվող բոլշևիկյան «Современная жизнь» շաբաթաթերթում հանդես է գալիս մի ընդարձակ քննադատական հոդվածով՝ նվիրված Գորկու ստեղծագործություններին: Իր այդ հոդվածում լենինյան անուղղությամբ Շահումյանը հարվածում է բուրժուազիայի բոլոր տեսակի գրչակներին, որոնք ամեն կերպ ձգտում էին վարկաբեկել Գորկի-արվեստագետին, ազավազել նրա հասարակական ու քաղաքական դեմքը՝ Անդրկովկասի աշխատավորության առաջ:

Շահումյանն իր այդ հոդվածի հենց առաջին տողերում բնորոշում է Գորկու, որպես գրողի, դերը ուս հասարակական կյանքում: Նա գրում է. «Մաքսիմ Գորկին ուս բանվորների սիրելին է: Եվ դա միանգամայն հասկանալի է: Դուրս գալով ժողովրդական «ստորին» խավերից, ինքնուս գրող, նա իր մեջ զարդացրել է գեղարվեստական մեծ տաղանդ: Ապա հասնելով գրական փառքի բարձունքներին, դառնալով պաշտոնական ընթերցող հասարակության կուռքը, նա իր բնական զարգացման ընթացքով եկավ բանվորների մոտ, որոնց նա բերեց իր գեղարվեստական տաղանդը, կանգնեց նրանց հետ մի գրողակի տակ, դարձավ նրանց երգիչն ու կենցաղագիրը»¹:

Շահումյանի հիմնական հարվածն ուղղված էր «Բաքու» բուրժուական թերթի դեմ, որը մի քանի հոդված էր տպագրել Գորկու մասին, ազավազել նրա ստեղծագործությունների խմատը: Թերթի գլխավոր աշխատակից, հետապալում նաև խմբագիր, Գր. Ստարցևը իր մի հոդվածում խեղաթյուրում է Գորկու «Տրտունջներ» և «Մոր դովիկա» պատմվածքների խմատը, նպատակ ունենալով

¹ „Современная жизнь“, 1911, № 1.

վարկաբեկել մեծ գրողին: Շահումյանը, մերկացնելով Գր. Ստարցևին, գրում է. «Տվյալ դեպքում հարցը միայն այն չէ, թե դո՞ւք է գալիս ընդհանրապես Գորկին Ստարցևին, թե՞ ոչ, թաղո՞ւմ է արդյոք նա նրան, թե՞ խղճում իր բարի պաշտոնակցի նման: Այդ բոլորը, գուցե վերջի վերջո, պարզապես ճաշակի խնդիր է: Մարդուն դուր չի գալիս Գորկին և նա այդ արտահայտում է. ուլում է նա թաղել Գորկուն և թաղում է: Ի՞նչ կարելի է այստեղ առարկել նրան: Բայց հարգելի հոգևածագիրը տվյալ դեպքում չի բավականանում միայն դրանով, նա իր բոլորովաժ մոլեռանդությամբ հասնում է մինչև իսկական շրեականության՝ դարմանալի անդամ ունիսիս «լրագրողներին» համար, ինչպիսին Ստարցևն է ու այնպիսի թերթի համար՝ ինչպիսին է «Բաբուն»¹:

Մի առ մի ցույց տալով քննադատ Գր. Ստարցևի պրական կեղծիրենրը, գրական բարբերի տեսակետից անթույլատրելի մեքենայությունները, ընդհանրացնելով այդ բոլորը որպես բուրժուական մամուլի ու նրա վաճառված աշխատակիցների բնորոշ վարքագիծ, Շահումյանը գրում է. «Ինչո՞ւ համար է հնարել այդ բոլորը Ստարցևը: Արև է նա այդ գիտակցորե՞ն, թե՞ նրան որե՛կ մեկը ծառայություն է մատուցել՝ սխալ հաղորդելով պատմվածքների բովանդակությունը, ու նա էլ, անձամբ չկարդալով, շտապ կերպով, հալստալով ուրիշներին, «թխել է» իր ամենօրյա պարտագիր հոգևածը. կամ թե նա կարդացել է պատմվածքները, բայց նրա հետ տեղի է ունեցել որոշ հոգեբանական շեղում և նա այնտեղ տեսել է այն, ինչ նրան պետք է հենց այդպիսի «անհրաժեշտ» հոգևած գրելու համար— դա, իհարկե,

¹ „Современная жизнь“, 1911, № 1.

դժվար է պարզել: Բայց դա մեզ համար կարևոր էլ չէ: Կարևորն այն է, որ բոլոր նման «քննադատները» խոսելով բանվորական գրող Գորկու մասին, ինչպես նաև առհասարակ այն բոլորի մասին, ինչ վերաբերում է բանվորներին, ոչ մի կերպ չեն կարողանում, գիտակցորեն թե անգիտակցորեն, խուսափել ստից, խեղաթյուրումներից, զրպարտություններից»¹:

Հանդամանորեն քննության առնելով Գորկու հոգվածը «Խնքնուս գրողների մասին», Շահումյանը ցույց է տալիս նրա սերտ կապը ժողովրդական լայն մասսաների և հատկապես ժողովրդի ծոցից ելած սկսնակ գրողների ու թղթակիցների հետ: Այդ գրողներն ու թղթակիցները միատարր չեն, նրանք հասարակության տարբեր խավի, տարբեր դրացմունքի, տարիքի ու սեռի մարդիկ են: Խոշոր նշանակություն տալով ժողովրդի հետ ունեցած Գորկու այդ կապերին, Շահումյանը գրում է. «Հազարավոր թեև քիչ ձգվում էին գիտակից կյանքի համար արթնացող, «ժողովրդի ծոցից ելած» գրականությանը հետաքրքրվող մարդկանց սրտերից դեպի իրենց պանծալի եղբայրակից՝ ինքնուս-գրող Մաքսիմ Գորկին: Ով կարիք էր զգում արտահայտելու իր զգացմունքներն ու խոհերը մոտիկ մարդու առաջ, ում մեջ ցանկություն էր հղանում գրել որևէ բան, փորձել իր բախտը գրականության մեջ, նրան էր ուղարկում իր ձեռագրերը, նամակները, բանաստեղծությունները: Գորկու թղթակիցների մեջ գուր կհանդիպեք բանվորների, գյուղացիների, կոշկակարների, դռնապանների, կառապանների, խոհարարուհիների, սպասուհիների, պոռնիկների, խնձորավա-

¹ „Современная жизнь“, 1911, № 1.

ճառների, լիացարարուհու, գերեզմանապահի, ղինւորի, արտորականի, տաժանակիրների և այլն, և այլն»¹:

Հայտնի է, թե Գորկին ինչպիսի մեծ ուշադրութեամբ ու բացառիկ հողատարութեամբ էր վերաբերւում իրեն ուղղված ամեն մի տողի հանդեպ: Մեծ գրողը կարգում, ուղղում և խմբագրում էր հազարավոր ձեռագրեր ու գրում դրանց մասին: Այդ տեսակետից ուրիշ և ոչ մի գրող չէր կարող համեմատւել Գորկու հետ, ահա թե ինչու Շահումյանն անհրաժեշտ էր համարում ընդգծել այդ հանգամանքը: Նա գրում է. «...նրանց բոլոր գրվածքները, ինչպես երևում է հոգվածից, Գորկին խնամքով ու զարմանալի սիրով և ուշադրութեամբ կարգում է և ուսումնասիրում: Նա գրադրություն ունի նրանցից շատերի հետ, խորհուրդներ է տալիս նրանց, երբ նրանից խնդրում են, ասում է, թե ով ինչպիսի՝ դրեր պետք է կարգա, ինչպե՛ս գրել, ի՛նչ անել: Հոգվածի յուրաքանչյուր տողից երևում է հեղինակի զարմանալի նուրբ, ազնիվ հոգին, լցված անսահման սիրով դեպի «սարսափելի կյանքի մարդիկ», ինչպես ինքն է արտահայտւում նրանց մասին: Ռուս, համենայն դեպս ժամանակակից գրականութեան մեջ մենք չգիտենք մի այլ գրողի այդ աստիճանի բարոյապես նրբազգաց ու մաքուր, ինչպիսին Գորկին է: Հարկավ, մենք այդ ասում ենք ո՛չ միայն վերոհիշյալ հոգվածի հիման վրա, այլ նկատի ունենալով նրա բոլոր գրվածքները, նրա ամբողջ գրական գործունեությունը»²:

Այս արժեքավոր հոգվածում, մերկացնելով Գորկու թշնամիներին, որոնք միաժամանակ պրոլետարիատի

¹ „Современная жизнь“, 1911, № 1.

² Նույն տեղում:

թշնամիներն էին, և ցույց տալով Գորկու հանճարեղ գրվածքների գեղարվեստական ու իդեական խոշոր նշանակութունը, նրանց գերը պրոլետարիատի ազատագրման պատմական մեծ գործում, Շահումյանը, սրղես հետեոգական մարքսիստ, իր պարտքն է համարում նշել նաև Գորկու որոշ սխալները:

«Վերջացնելով հոգվածը, — գրում է Շահումյանը, — մենք անհրաժեշտ ենք համարում նշել մի հանդամանք ևս, որ չի կարելի լուռությամբ անցնել Գորկու մասին խոսելիս: Դա՝ մարքսիստական ըննադատության կողմից արդեն նշված Գորկու ոչ-բավարար սկզբունքային կաշտնութունն է, հետեոգական մարքսիստական պարզ մտածելակերպի բացակայութունը նրա մեջ: Տվյալ դեպքում դա արտահայտվում է Գորկու կողմից ինտելիգենցիայի դերի ու նշանակության սխալ, զուտ նարոդնիկական բմբռնողության մեջ»¹:

Մասնանշելով Գորկու թերութուններն ու սխալները, Շահումյանը որոշակի բնոգծում է, որ աշնուամենայնիվ Գորկին պրոլետարական գրականության առաջնորդն է, պրոլետարիատի ազատագրման մեծ մարտիկը:

Գորկու աշխարհայացքի թույլ կողմերը, որ արտահայտվել էին ռեակցիայի տարիներին, ինչպես և հետադաշում, ըննադատվել են Լենինի կողմից: Լենինի օգնության, նրա հոգաատար վերաբերմունքի շնորհիվ է, որ Գորկին հաղթահարում է իր սխալներն ու դառնում սոցիալիստական գրականության մեծ հիմնադիրը Խուստտանում ու սմբողջ աշխարհում:

Շահումյանը լիովին հավատացած էր, որ Գորկին կհաղթահարի իր այդ սխալներն ու կկանգնի պրոլետա-

¹ „Современная жизнь“, 1911, № 1.

րական ռեյուզցիայի համար պայքարող մարտիկների տառջին շարքերում: Ահա թե ինչու Գորկու մասին իր այդ արժեքավոր հոգվածը նա ավարտում է հետևյալ բողաշունչ խոսքերով. «Գորկին պրոլետարական գրականության զարդն ու պարծանքն է: Եվ բանվորները հպարտությամբ կարող են ասել. «Այո՛, Գորկին մերն է. նա մեր արվեստագետն է, մեր բարեկամն ու զինակիցը՝ աշխատանքի ազատագրության վեհ պայքարում»»¹:

Ստեփան Շահումյանի այդ հոգվածը չտեսնված իրարանցում է առաջ բերում Անդրկովկասի բուրժուական մամուլի շրջաններում: Բուրժուական թերթերը ջանք չէին խնայում նվազեցնելու Գորկու գեղարվեստական գրվածքների նշանակությունը, նրանց խոշոր ազդեցությունն աշխատավոր մասսաների լայն շրջաններում:

Բայց Շահումյանն ալլեա հնարավորություն չունեի մերկացնելու բուրժուական մամուլի այդ նոր հարձակումները, որովհետև արդեն փակվել էր «Современная жизнь» շաբաթաթերթը և բռնադրավիել խմբագրության ունեցվածքը: Շահումյանն ու նրա մի շարք ընկերները ձերբակալվում և արսորվում են:

«Современная жизнь» շաբաթաթերթին աշխատակցել է Վլադիմիր Իլյիչ Լենինը, ապագրելով այնտեղ «Մարքսիզմ և «Նաշա Զարյա»» հոգվածը: 1911 թվականի մայիսի 27-ին Գորկուն ուղղած իր մի նամակում Լենինը տեղեկացնում է նրան «Современная жизнь» շաբաթաթերթի փակվելու մասին: «Բաքվում, — գրում է Լենինը, — «Современная жизнь»-ի վրա էլ կալանք դրին ու խեղդեցին»²:

¹ «Современная жизнь», 1911, № 1.

² «Письма Ленина Горькому», Москва, 1933, стр. 55.

Շահումյանն առհասարակ բաց չի թողել առիթը իր ջերմ խոսքն ասելու Գորկու մասին: 1916 թվականին, իր մի հոգւլածում խոսելով Գորկու աշխատակցությամբ հրատարակվող «Летопись» ամսագրի մասին, Շահումյանը գրում է. «Ներկա համարի գեղարվեստական բաժնի ղարդը, ինչպես միշտ, Գորկու գրվածքն է «В людях» վերնագրով, որը դեռ շարունակվում է: Այդ գրվածքն ինքնակենսագրական բնույթ է կրում և վերաբերում է Գորկու պատանեկան տարիներին: Նրա «Детство»-ի հետ միասին, որ լույս է տեսել առանձին գրքով, այդ աշխատությունը, անշուշտ, գրավելու է աչքի ընկնող տեղ ուսանական գեղարվեստական գրականության ամենափայլուն գործերի շարքում: Գորկու ամեն մի տողը կարդացվում է մեծ էսթետիկական հաճույքով ու հետաքրքրությամբ»¹:

Շահումյանը Գորկու խմբագրած «Հայ գրականության ժողովածուի» լույս ընծայման առթիվ 1916 թվականին հատուկ հոգւլածով ողջունում է «միջազգային մաքուր դժգոհությունների ու ձգտումների գրողակալի Մաքսիմ Գորկուն», այդ դժվարին, բարդ գործի ձեռնարկման և ղեկավարման համար: Նա գրում է. «Վաղուց է, որ Մաքսիմ Գորկին հղացել է այդ գեղեցիկ միտքը՝ ծանոթացնել ուս հասարակությանը նրա հետ մի քաղաքական կյանքով ապրող մանր ազգերի գրականության հետ»²:

Անցնելով «Հայ գրականության ժողովածուի» քննադատությանը, Շահումյանը հանգամանորեն կանգ է առնում ժողովածուի երկու ներածական հոգւլածների վրա

¹ «Պայքար», 1916, № 37:

² Նույն տեղում, № 33:

և ցույց է տալիս, թե ինչպես նրանց հեղինակները հայ գրականության և հայ հասարակական մտքի զարգացումը բացատրում են բուրժուական նացիոնալիզմի տեսանկյունից: «Սակայն,— շարունակում է Շահումյանը,— այստեղ էլ ոչ ոքի մեղադրելու իրավունք չունենք: Եթե լինեին ասպարեզում համապատասխան ուժեր, երևի Մաքսիմ Գորկին հարկադրված չէր լինի օգնականներ փնտրելու՝ աղգայնական տեսակետից դեռ չադատադրված կիսամարքսիստների, սուտ-մարքսիստների և ոչ մարքսիստների շրջանում»¹:

Շահումյանը քննադատում է Գորկու աշխատակիցներին նաև այն բանի համար, որ «Հայ գրականության ժողովածուի» մեջ նրանք չեն ղետեղել նշանավոր պրոլետարական սրտա Հակոբ Հակոբյանի բանաստեղծությունները: Շահումյանը նշում է, որ հայ իրականության մեջ գոյություն ունի մի ամբողջ հասարակական խավ, այն է՝ հայ բանվորությունը, որի համար Հակոբ Հակոբյանը ճանաչված բանաստեղծ է և հանդիսանում է նրա աշխատանքի ու կոլի երգիչը և որպես այդպիսին նրա բանաստեղծությունները պետք է որ իրենց արժանի տեղը գրաված լինեին այդ ժողովածուի մեջ: «Մաքսիմ Գորկու աշխատակիցները,— գրում է Շահումյանը,— ոչ միայն պետք է հասկանալին, որ այդ հարկավոր է անել, այլ պետք է ուրախությամբ անեն այդ»²:

Անկատկած Շահումյանն իրավացի է: Տարօրինակ ու անհասկանալի է, որ Գորկու խմբագրությամբ լույս տեսած «Հայ գրականության ժողովածուի» մեջ անտեսված էր Հակոբ Հակոբյանը: Մեզ հայտնի չեն, թե ինչ

¹ «Պայքար», 1916, № 33:

² Նույն տեղում:

նկատառումներով Հ. Հակոբյանի բանաստեղծությունները չեն զետեղվել այդ ժողովածուի մեջ: Գորկու աշխատակիցները, հավանորեն, իրենք ևս Շահումյանի այդ քննադատությունից հետո զգացել են, որ ժողովածուի լուրջ թերություններից մեկն էլ Հ. Հակոբյանի բանաստեղծությունների բացակայությունն է նրա մեջ: Ահա թե ինչու 1918 թվականին, Գորկու գլխավորած «Համաշխարհային գրականություն» հրատարակչության սյանը կազմելիս, Գորկու այդ նույն աշխատակիցները սյանի հայկական բաժնում ղետեղեցին Հ. Հակոբյանի՝ որպես Հայաստանի ռեուլյուցիոն գրականության հիմնադրի ու ներկայացուցչի անունը:

Անկասկած, վերը նշած թերությունները չեն նսեմացնում Գորկու խմբագրությամբ լույս տեսած «Հայ գրականության ժողովածուի» հասարակական-քաղաքական նշանակությունը: Քննադատելով ժողովածուն, Շահումյանը միաժամանակ նշում է, որ ամբողջությամբ նա «լավ մտածված, ընդհանուր առմամբ—բավարար կերպով իրադործված ձեռնարկություն է»:

Հակոբ Հակոբյանը, որ Շահումյանի մոտիկ ընկերն ու ղինակիցն էր և իր բաղմաթիվ հանդիպումների ժամանակ հաճախ էր ղրույցներ ունեցել նրա հետ գրականության խնդիրների շուրջ, իր հողվածներից մեկում նշում է. «Հիշում եմ, ուս ղրողներից նա ամենից շատ սիրում էր Մաքսիմ Գորկուն»¹:

Գորկին իր հերթին ճանաչում էր Ստեփան Շահումյանին և հիացած էր նրա ռեուլյուցիոն գործունեությամբ, որն այնպես բարձր էր ղնահատում Վլադիմիր Իլյիչ Լենինը: Ալեքսանդր Սերգեևիչ Շչերբակովին ուղղած իր

¹ «Մարտակոչ», 1925, № 218:

համակուծ, անդրադառնալով Սովետական գրողների միության անկիբներին, Գորկին միաժամանակ գրում է, որ հարկավոր է հրատարակել «այնպիսի հայերի կենսագրությունները, ինչպես Շահումյանը, Կամոն և ուրիշներ...»:

Անդրկովկասի բոլշևիկների ականավոր ներկայացուցիչներից մեկը՝ Սուրեն Սպանդարյանը նույնպես բարձր է գնահատել Գորկու տաղանդավոր ստեղծագործությունների մեծ դերը պրոլետարական ռեվոլյուցիայի գործում: Դեռևս 1907 թվականին իր «Քաղաքական ակնարկներ» հոդվածաշարքը Սպանդարյանն ավարտում է հետևյալ տողերով. «Բարձրանում է ռեվոլյուցիայի ակիբը, սկսվում է մակրնիմացությունը... «փոթորիկն ահեղ՝ թող ուժգին պայթն»»¹:

Ինչպես հաշանի է, «փոթորիկն ահեղ՝ թող ուժգին պայթն» խոսքերը վերցված են Գորկու «Մորկահավից»:

1908 թվականին հանդես գալով Լ. Տոլստոյի մասին Լենինի գրած հոդվածի շուրջը բուրժուական մամուլի բարձրացրած աղաղակների դեմ՝ Սպանդարյանն իր «Աղնիվ վրդովմունք» հոդվածի մեջ խոսում է նաև այդ նույն մամուլում Մ. Գորկու մասին տալազրված հոդվածների առթիվ, ուր «կան շատ սովորական լիբերալ ճիշեր ֆանատիզմի, աղանդավորություն մասին, կա Մ. Գորկու կրնկից կծելու փորձ, մի խոսքով՝ բուրժուական լրագրական երգեհոնի ամբողջ ռեպերտուարը»²:

1910 թվականին Սպանդարյանն իր մի հոդվածում շարադրում է երեխաների դաստիարակության մասին Մաքսիմ Գորկու արած գեկուցման հիմնական մտքերը:

¹ „Бакинский пролетарий“, 1907, № 2.

² Նույն տեղում:

Իրենց շուրջը համախմբելով բոլշևիկյան լավագույն կադրերին (Ա. Մռավյան, Հ. Հակոբյան, Ա. Կարինյան և ուրիշներ), Շահումյանն ու Սպանդարյանը խոշոր դեր կատարեցին հայ իրականության մեջ Գորկուն մեծաբելու, նրա ստեղծագործությունները թարգմանաբար մասսայականացնելու և նրա թշնամիներին, որոնք միաժամանակ և բանվոր դասակարգի թշնամիներն էին, ջախջախելու գործում:

Շահումյանի ցուցումներով Գորկուց թարգմանություններ են կատարում Հակոբ Հակոբյանը, Ա. Մռավյանը, Ռ. Դաշաոյանը և ուրիշներ: Բայց թարգմանությունները բավական չէին, հարկավոր էր աշխատավոր լայն մասսաներին ծանոթացնել Գորկու կյանքին ու սլաքարին, հարկավոր էր ցույց տալ Գորկու, որսկես գեղարվեստագետի ու մտածողի, համաշխարհային դերը: Այդ ուղղությամբ մեծ աշխատանք է կատարում Անդրկովկասում հրատարակվող բոլշևիկյան հայ մամուլը՝ Շահումյանի և Սպանդարյանի ղեկավարությամբ:

1906 թվականին բոլշևիկյան «Կայծ» և «Նոր խոսք» թերթերը սխտեմատիկ կերպով տեղեկություններ են հաղորդում Գորկու կյանքի, նրա ստեղծագործությունների, կոչերի և ելույթների մասին: Ինչպես ուրա, նույնպես և բոլշևիկյան հայ մամուլում ամենօրյա ռեդկուցիոն քաղաքական պայքարում առատ կերպով օգտագործվել է Գորկու գեղարվեստական խոսքը:

1906 թվականին բոլշևիկյան «Կայծ» թերթը, Թիֆլիսի կադետների դեմ ուղղած իր մի հոդվածում, գրում է. «Աղատություն երգիչ Գորկին իր «Բաղեի երգը» գրվածքում բաղեի բերանով ասում է օձին. «Սողալու սովորը թռչել չի կարող»: Նույնը սլիտի տակ առհասարակ

մեր, աշտուկս կոչված՝ «Ժողովրդական ազատության» կուսակցության մասին ընդհանրապես և մեր Թիֆլիսի «կադետների» մասին, մասնավորապես»¹։

Նման բազմաթիվ օրինակներ կարելի է բերել բուշեիկյան մյուս թերթերից։ Օրինակ՝ «Նոր խոսք» թերթը 1906 թվականին, կադետների և նրանց օրգան «Речь» թերթի դեմ ուղղած մի հոդվածում, մեջբերում է կատարում «Пролетарий» թերթում տպագրված Լենինի «Փոխարկից առաջ» հոդվածի վերջին մասից, որտեղ Լենինը օգտադործել էր Գորկու «Մրրկահավի երգի» տողերը։ «Նոր խոսք» թերթը գրում է. «Նվ իզուր չէ, որ «Пролетарий» թերթը, նույն հարցի վերաբերյալ խոսելիս, ակնարկ ձգելով պնակալեզ լիբերալների տատանվող դիրքի վրա, կոչ է անում ընկերներին և բացականչում. «Արի եղեր, ընկերներ, հավատացե՛ք նոր փորձերով հարստացած հեղափոխական դասակարգերի ուժին և ամենից առաջ՝ պրոլետարիատին. եղևք ձեր գործողության մեջ անկախ... Թող լիբերալները երկչուտությամբ թափահարեն զլուխները, միմիայն նրա համար, որպեսզի սպառնան կառավարությանը, թող այդ սահմանափակ մեշխաններն իրենց «խելքի և զգացմունքի» ամբողջ ուժը դործ դնեն նոր ընտրություններին սպասելով, — պրոլետարիատը պատրաստվում է կռվի, միահամուռ և զգաստ դնում է դիմադրելու մրրկին, գոռ մարտի ամենախիտ տեղը մղվելով։ Հերիք է, ինչ տարանք երկչուտ կադետների՝ այդ «հիմար պինգվինների» հեզեմոնիան, որոնք «իրենց ճարպոտ մարմինները վախկոտությամբ թաքցնում են ապառաժներում»։

«Թող ուժգին լնդա փոթորիկը»։

¹ «Կայծ», 1906, № 38։

Ամբողջ սրտով միանում ենք «Պրոլետարի» այս խոսքերին, միաժամանակ նրա հետ գոչելով՝

«Թող ուժգին թնդա փոթորիկը...»¹

Բացի Գորկու գեղարվեստական խոսքի օգտագործումից՝ բոլշևիկյան հայ մամուլը բազմաթիվ թարգմանություններ է տպագրել Գորկու ստեղծագործություններից, հոդվածներ է տպագրել նրա մասին։ Բոլշևիկյան մամուլն Անդրկովկասում խոշոր աշխատանք է կատարել Գորկուն զրաբարտողներին, նրա թշնամիներին մերկացնելու ու ջախջախելու գործում։ Այդ պայքարին մասնակից են Անդրկովկասի բոլշևիկների կազմակերպության լավագույն ներկայացուցիչները։

Ստեփան Շահումյանի և Սուրեն Սպանդարյանի շեկավարությամբ, ցուցումներով ու օժանդակությամբ հայ իրականության մեջ խոշոր աշխատանք է տարվել Գորկու ստեղծագործությունների մասսայականացման համար։ Այդ տեսակետից լուրջ ուշադրության է արժանի Ա. Մռավյանի կատարած աշխատանքը։ 1916 թվականին Մռավյանը սոցիալ-դեմոկրատական «Պայքար» թերթում հանդես եկավ հատուկ մի հոդվածով և հանդամանորեն վերլուծեց Գորկու հոյակապ ու գեղեցիկ հեքիաթները՝ խառական բանվորների կյանքից։ Հերթելով ուսու և հայ բուրժուական դրական քննադատների սխալ տեսակետները Գորկու երկերի գեղարվեստական արժեքի մասին՝ Ա. Մռավյանը ընդգծում է. «Այդ երկերը եկան ասպարեզելու, որ պրոլետարական աշխարհայացքն ու աշխարհգագացումը Գորկու գեղարվեստական ստեղծագործությանը հզոր թափ են տվել և հարստաց-

¹ «Նոր խոսք», 1906, № 6:

րել... իսկ նրա «Հեքիաթները» ողողված են խոր, մարդկային անկեղծ սիրով ու մարգարեական հավատով դեպի մարդկության պայծառ ապագան: Ամբողջ գրքից բուրում է մի զարմանալի ու վարակիչ լավատեսություն, կենսաթրթիռ աշխարհըգացում¹:

Բացի այդ հոգվածից, Մուսվանը նաև ձեռնամուխ է լինում Գորկու իտալական գեղեցիկ հեքիաթների թարգմանության գործին: Իր այդ թարգմանություններից մի քանիսը նա տպագրում է «Պայքարի» 1916 թվականի համարներում:

Մաքսիմ Գորկու ստեղծագործությունների արժեքավորման ու մասսայականացման գործում մեծ աշխատանք է կատարել Ա. Կարինյանը, որի բովանդակալից հոգվածները լույս են տեսել Հոկտեմբերյան Սոցիալիստական Մեծ ռեոլյուցիայից առաջ, բոլշևիկյան ռուսական և հայկական մամուլում: 1914 թվականին բոլշևիկյան «Պրավդա» թերթում լույս է տեսնում Ա. Կարինյանի ընդարձակ մի հոգվածը Մաքսիմ Գորկու իտալական սքանչելի «Հեքիաթների» մասին: Բացահայտելով Գորկու հեքիաթների սոցիալական արմատները, ցույց տալով նրանց բարձր գեղարվեստական արժանիքները, Կարինյանը գրում է. «Իր ցայտուն ակնարկներում ռուսական գեմսկրատիայի երդիչն առանձին սիրով բնորոշում է իտալական աշխատավոր ժողովրդի տարբեր տարրերի հուշգրը, ինքնօրինակ ապրումները»: Այդ հոգվածի մի մասը թարգմանվում է հայերեն ու տպագրվում «Պայքար» թերթում: «Путь правды» բոլշևիկյան թերթի հավելված «Рабочий» ժուռնալի 2-րդ համարում 1915 թվա-

¹ «Պայքար», 1916. № 10:

կանին լույս է տեսնում Ա. Կարինյանի մի ուրիշ հոգւածը՝ Գորկու խմբագրությամբ ու առաջաբանով հրատարակված «Պրոլետարական գրողների ժողովածուի» մասին: Կարինյանը շփազանց բարձր է գնահատում Գորկու կազմած ու խմբագրած այդ ժողովածուն: Հոգւածի առաջին մասում բնութագրելով պրոլետարական պոեզիայի, արվեստի սոցիալ-քաղաքական բնույթը, Կարինյանը միաժամանակ ցույց է տալիս այն նորը, թարմը և բնորոշը, որ բերում է իր հետ պրոլետարական պոեզիան, ընդգրծելով հատկապես նրա հումանիստական, առաջավոր ու ռեոլյուցիոն մոտիվները: Ա. Կարինյանը գրում է. «Այդ մոտիվներն այնքան անսովոր են մեր իրականության մեջ, այնքան վառ կերպով են արտահայտում ռուսական պրոլետարիատի երիտասարդական առույգ ու կենսախինդ տրամադրությունները, որ կազմում են ժամանակակից շրջանի ամենապայծառ և վեհ էջերից մեկը»:

Այդ հոգւածներին հետևում են մի շարք այլ հոգւածներ, որ ռեոլյուցիայից առաջ և նրանից հետո Կարինյանը նվիրում է Գորկու ստեղծագործություններին, միշտ էլ ընդգծելով հանճարեղ գրողի երկերի համաշխարհային նշանակութունը և նրա հսկայական դերը պրոլետարական ռեոլյուցիայի մեջ:

Բոլշևիկյան հայ գրական քննադատությանը հետևւում է հայ դեմոկրատական ու առաջավոր ինտելիգենցիան: Հանդես են գալիս մեր նշանավոր գրողները, որոնք իրենց թարգմանություններով և հոգւածներով ամբելի են մասսայականացնում Մաքսիմ Գորկու ստեղծագործությունը հայ իրականության մեջ:

Մ. ԳՈՐԿԻՆ «ԼԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒԻ»
ԽՄԲԱԳԻՐ

Ռուսաստանի բաղձազգ. ժողովուրդների գրականության ուսումնասիրության և ուսւ ընթերցող հասարակության լայն շրջաններին այդ ժողովուրդների գրականության հետ ծանոթացնելու հարցը շատ վաղ ժամանակներից է զբաղեցրել Մ. Գորկուն։ Դեռևս 900-ական թվականների սկզբներին Գորկին նախաձեռնում է ուսերեն լեզվով ազգային գրականության ժողովածուներ հրատարակելու գործը։ Այդ տարիներին կապվելով «Ջնանին» հրատարակչության հետ և հետո էլ դառնալով նրա տնօրենը՝ Կ. Պ. Պյատնիցկու հետ միասին, Գորկին ծրագրում է հրատարակել Ռուսաստանի ազգային գրականությունների ժողովածուների մի ամբողջ սերիա։ Այդ սերիայի առաջին ժողովածուն սլիտի նվիրվեր հրեական գրականությանը։ Այս առթիվ 1902 թվականի հունվարին Գորկին Պյատնիցկուն գրում է. «Հրեական ժողովածուից հետո հարկավոր է հրատարակել ֆիննական, վրացական և հայկական ժողովածուներ»։ Գորկու այդ շրջանի գործունեության մասին Կ. Պյատնիցկին հետևյալ արժեքավոր տեղեկություններն է հաղորդում. «Նա սկզբում մտադրվել էր հրատարակել վրացական, թաթարական, հրեական, լեհական, լատիշական և հայկական գրականությունների ժողովածուների սերիա։ Մ. Գորկուն միշտ էլ խորապես վրդովել և փոքր ժողովուրդների իրավազուրկ վիճակը։ Վրդովել է կրթված հասարակության արհամարհական վերաբերմունքը հալածված ազգերի նկատմամբ և դրա համար,

լնականարար, այդ ազգութիւնների գեղարվեստական ստեղծագործութեան տարածման մեծ ծրագրեր է նշել»¹։

Ռուսաստանի ռեւոլյուցիոն շարժումները ոգևորել էին Գորկուն՝ նախաձեռնելու այդ պատմական գործը, բայց նրա իրականացումը հենց առաջին քայլերից հանգիւյեց լուրջ խոչընդոտների։ Գորկու այդ շրջանի ոչ բոլոր օգնականները կարողացան բախարարել նրա պահանջները, հասկանալ նախաձեռնված գործի ամբողջ լրջութիւնն ու հասարակական խոշոր նշանակութիւնը։ Այդ ժողովածուների շարքից միայն հրեական գրականութեան ժողովածուն պատրաստվեց ժամանակին, որ և խմբագրվեց Գորկու կողմից, սակայն այն ևս չհրատարակվեց՝ Գորկու հանկարծակի ձերբակալման ու արտոման պատճառով։

Ազգային գրականութեան ժողովածուներ հրատարակելու գործին Գորկին նորից անդրադառնում է ռեակցիայի տարիներին և առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին, երբ ազգային նացիոնալիստական տենդենցները մեծ շափերի էին հասել։

Ժողովուրդների բարեկամութեան և նրանց մերձեցման գործին նպաստելու համար Գորկին հսկայական նշանակութիւն էր տալիս հատկապէս գրականութեանը։

«Մոսկւայի գրողների հրատարակչութիւն» կազմակերպվելու կապակցութեամբ, 1912 թվականի օգոստոսին, Գորկին Կապրի կղզուց մի նամակ է գրում այդ հրատարակչութեան խմբագիր Վ. Վ. Վերեսաեին, հատկապէս նշելով ազգային գրականութիւնների ժողովածուներ հրատարակելու անհրաժեշտութիւնն ու նրանց հասարակական-քաղաքական նշանակութիւնը։ Գորկին

¹ „Звезда“, 1938, № 10.

դրում է. «Նա կուղենայի խմանալ, թե ինչպե՞ս եք վերաբերվում դուք և ձեր բնկերները օտարազգի և մարդային գրականության ժողովածուներ հրատարակելու գործին: Կարելի է շատ արագ կազմել սիրերական, բելոռուսական և ուկրաինական գրողների գրվածքների ժողովածուներ, նաև լատիշական և թաթարական—Կազանի թաթարների: Այնուհետև դժվար չէ կազմել վրացական, հայկական, լեհական, ֆիննական ժողովածուներ և այլն:

Կարծում եմ, որ դա միանգամայն իր ժամանակին կլինի մեր նույնիսկախտական օրերին և շափաղանց ուշագրավ կլինի, եթե Ռուսաստանին ինքն իր հետ ծանոթացնելու գործը հանձն առնեն ոչ թե հրատարակչական մի ֆիրմա, առևտրական նկատառումներից ելնելով, այլ վելիկոռուսական գրողների բնկերությունը: Այդ բարի և անհրաժեշտ գործը նորից և արագ կերպով կամրատնդեր ուս պրակտիկական բարոյական և քաղաքական խախտված հեղինակությունը:

Ժողովածուները պետք է խմբագրվեն կոլեկտիվորեն, տեղերում և տմեն մեկին պետք է սկզբից կցված լինի տվյալ ազգի կուլտուրայի պատմության վերաբերյալ մի ոչ մեծ ակնարկ:

Եթե ձեզ հետարժրում է այդ նախագիծը, ես կարող եմ զարգացնել այն ամելի հանգամանորեն, նմանապես կհաղորդեմ ձեզ այդ իդեայով շահագրգռված օտարազգի գրականագետների անունները և հասցեները, սրտեղի դուք անմիջականորեն գրագրության մեջ մտնեք նրանց հետ»¹:

¹ «Литературная газета», 1941, № 24.

Ժամանակի աննպաստ պայմաններում քաղաքական-հասարակական մեծ նշանակութիւն ունեցող այս գործը միայն ինքը՝ Գորկին կարող էր հաջողութեամբ իրագործել: Սակայն ազգային գրականութեան ժողովածուների հրատարակութեամբ չէր սահմանափակուլ մեծ գրողի գործունեութիւնն այս ասպարեզում: Գորկին միաժամանակ աշխատում էր, որ ռուս պարբերական մամուլի էջերում լուսաբանուէր Ռուսաստանի ժողովուրդների, այդ թվում նաև հայ ժողովրդի հասարակական-կուլտուրական կյանքը: Այդ նպատակով նա իր բարեկամուհի Մարիա Սունդուկյանի միջոցով որոնում է այնպիսի ձեռնհաս մարդկանց, որոնք ի վիճակի կլինեն հոգւածներ դրելու հայ ժողովրդի դրութեան, նրա կուլտուրայի, հայ գրականութեան անցյալի ու ներկայի մասին և այլն: Այդ հոգւածները պետք է տպագրվէին Ռուսաստանի պրոգրեսիվ մամուլի էջերում, այն մամուլի, որին աշխատակցում էր ինքը՝ Գորկին: Հեռավոր Կապրիից Մարիա Սունդուկյանին ուղղած 1912 թվականի հոկտեմբերի 25-ի թվակիր իր նամակում Գորկին գրում է.

«Մեծարգո

Մարիա Ալեքսանդրովնա.

Մեզ անհրաժեշտ է ունենալ ընդհանուր ակնարկ՝ հայերի վիճակն Անդրկովկասում, նաև ակնարկ՝ հայերը Ռուսաստանում թեմայով — նրանց պատմական անցյալը, հայկական կուլտուրայի արդի վիճակը, նրա աճն արգելակող պատճառները:

Հայ գրականութեան պատմութեան ակնարկը պետք է հանդիսանա առանձին ուշխատանք:

Սրտանց շնորհակալ եմ ձեզնից, Ձեր հոգացողության և ինձ ուղարկած Ձեր բարի նամակի համար:

Ողջունեք ձեր տղային, ևս շատ ուրախ եմ այն բանի համար, որ ինձ հաջողվել է նրա մեջ լավ տալանտություն առաջ բերել և սրտանց ցանկանում եմ, որ շատ բախտավորություն գտնի նա իր հայրենիքը սիրելու մեջ և համամարդկային կուլտուրայի համար տարվելիք աշխատանքում:

Մ. Գորկի»:

Վերջապես 1915 թվականին «Պարուս» հրատարակչության կազմակերպման շնորհիվ Գորկուն հաջողվում է տարիներ առաջ ծրագրած ժողովածուներից հրատարակել մի քանիսը: Այդ սերիայի առաջին գիրքը «Հայ գրականության ժողովածուն» էր, որ լույս տեսավ 1916 թվականին Պետրոգրադում, Մաքսիմ Գորկու խրմբագրությամբ: Այդ ժողովածուի երկտող առաջաբանում կարգում ենք. ««Հայ գրականության ժողովածուն» ըստ հերթականության առաջինն է այն մի շարք ժողովածուներից, որոնք նվիրված են լինելու մեզ հետ միասին Ռուսաստանում ապրող ազգությունների գրական ստեղծագործությանը: Մոտ ապագայում «Պարուս» հրատարակչությունը լույս կրնծայի նաև լատիշական, ֆիննական, թաթարական, հրեական, ուկրաինական և այլ ազգությունների գրականության ժողովածուներ:

«Հայ գրականության ժողովածուն» նվիրված է ռուսահայերի գրական ստեղծագործությանը և կազմված է հայ բանաստեղծ Վահան Տերյանի պլանով»:

Այդ առաջաբանում ասված է նաև, որ ժողովածուին աշխատակցել են Պ. Ն. Մակինցյանն ու Լ. Ա. Քալանթարը և որ խմբագրությունն արժեքավոր ցուցումներ է

СБОРНИКЪ АРМЯНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Под редакцией М. Горькаго

Книгоиздательство Ларусъ А. Н. Тихонова.

ПЕТРОГРАДЪ

Մ. Գորկու խմբագրությանը հրատարակած
«Հայ գրականութեան ժողովածու»-ի
անվանաթերթը»

ստացել ուսւ բանաստեղծ Վ. Յա. Բրյուսովից և պրոֆ. Յու. Վեսելովսկուց:

«Հայ գրականութեան ժողովածուի» մեջ ղետեղւած են Ռ. Պատկանյանի, Ս. Շահաղիլի, Գ. Սունդուկյանի, Բաֆիֆու, Հ. Հովհաննիսյանի, Ա. Ծատուրյանի, Ա. Շիրվանդադեի, Հովհ. Թումանյանի, Ա. Իսահակյանի, Վ. Տերյանի, Դ. Դեմիրճյանի, Մ. Մանվելյանի և այլ գրողների ստեղծագործութիւններից:

Ուշագրաւ և չափազանց հետաքրքրական է այն խոշոր աշխատանքը, որ կատարել է Մաքսիմ Գորկին «Հայ գրականութեան ժողովածուն» կազմելու և խմբագրելու ընթացքում:

Գորկին անձամբ կապւում է ժամանակի ուսւ նշանաւոր գրողների ու բանաստեղծների հետ, «Հայ գրականութեան ժողովածուի» նյութերի թարգմանութեանը նրանց մասնակից դարձնելու նպատակով: Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին, երբ բուրժուական նացիոնալիզմը զլուխ բարձրացրեց և ամենուրեք մարդկային ամենառեակցիոն կրքերն էին բորբոքւում, բոլոր գրողները չէ, որ հասկանում էին ազգային գրականութեան ժողովածուն եր հրատարակելու գործի քաղաքական ու բարոյական նշանակութիւնը և ոչ էլ բոլոր գրողներն էին համաձայնւում գործուն մասնակցութիւն ցուցաբերել: Ահա, օրինակ, ինչ է գրում ուսւ գրող Իվան Բունինը 1915 թվականի հոկտեմբերի 10-ին իր պատասխան նամակում՝ ուղղւած Գորկուն.

«Թանկագին Ալեքսեյ Մաքսիմովիչ, այս «Թարգմանութիւնները» հայերենից, — կարծում եմ, որ հենց սրանք, քանի որ ինձ մոտ ուրիշները, թիւում է, չկան, — խնդրել է ինձնից Բրյուսովը՝ նույնանման ժողովածու-

ում արտատալելու համար և, ինձ անհասկանալի համարությամբ, մի քանի անգամ դիմել է, բայց ես մնացել եմ «անդրդվելի, հանգիստ և մոռալ», քանի որ նկատի ունենալով այդ գործի վաղեմությունը, ենթադրել եմ, որ նա կատարված է վատ: Այժմ տեսնում եմ, որ ես չեմ սխալվել՝ այդ բանաստեղծություններն իսկապես լավ չեն, որի համար մեղավոր են երկուսն էլ, և՛ հեղինակը, և՛ թարգմանիչը: Ի՞նչպես վարվեմ այժմ: Եթե համաձայնությունս հայտնեմ Ձեր խնդրանքի առթիվ, զարհուրելի վիրավորած կլինեմ Բրյուսովին, և տպագրած կլինեմ այն, ինչ չպետք է տպագրել: Եթե չհամաձայնվեմ՝ Դուր կբարկանաք... Որոշում եմ այսպես՝ թո՛ղ լինի Ձեր կամքը:

Աստված զիտե, թե ինչպե՞ս եմ ցանկանում որևէ բան տալ Ձեզ: Բայց այսպիսի տարի ես չեմ հիշում, չեմ հիշում հոգեկան այսպիսի ծանր վիճակ, որի մեջ վաղուց եմ գտնվում: Գրել, համարյա բոլորովին ոչինչ չեմ գրել: Ինչո՞ւ ոչինչ չեք հայտնում՝ երբ է հատկապես պատրաստ լինելու ձեր ժողովածուն և ի՞նչ կա նրա մեջ:

Ամուր համբուրում եմ Ձեզ.

Ձեր՝ Իվ. Բունին»¹:

Միայն իվան Բունինը չէ, որ այդ ժամանակ իր անտարբեր վերաբերմունքն ազգային գրականության հանդեպ ցանկացել է բացատրել «հոգեկան ծանր վիճակով»: Գորկին իր մեծ հեղինակությամբ ու կազմակերպչական բացառիկ ընդունակություններով կարողանում է ազգային գրականությունների ժողովածուներին, առաջին հեր-

¹ М. Горький—Материалы и исследования, том II, стр. 449—450

Յին հայ գրականության ժողովածուի աշխատանքներին, մասնակից դարձնել 20-րդ դարի ուսանական պոեզիայի այնպիսի նշանավոր գեմքերի, ինչպիսիք են՝ Ալեքսանդր Յլոկը, Վալերի Բրյուսովը և ուրիշներ, այդ թվում նաև լերը բերված նամակի հեղինակին՝ Բունինին:

«Հայ գրականության ժողովածուն» կազմվել է բանաստեղծ Վահան Տերյանի պլանով: Տերյանը, որ դաստիարակվել է ուսն գրականության ու կուլտուրայի լավագույն տրադիցիաներով, իր գրական գործունեության ընթացքում հետևողականորեն պաշտպանել է այն միտքը, թե հայ ժողովրդի բախտը կապված է ուսն մեծ ժողովրդի բախտի հետ և նրա ուսուցչի տնայնապետի հաղթանակի մեջ է հայ ժողովրդի փրկությունը: Դեռևս Հոկտեմբերյան ուսուցչի այդ շահերը գրել է. «Կապելով իմ լավագույն հույսերը առաջավոր ուսն գեմերատիպի հույսերի և իմ բաղձանքները նրա բաղձանքների հետ, ես չեմ տարակուսում, որ չեմ հիասթափվելու»¹:

Թե որքան մեծ ու լայն էին Գորկու ծրագրերը հայ գրականության նկատմամբ, այդ երևում է բանաստեղծ Վահան Տերյանի 1915 թվականին գրած բազմաթիվ նամակներից: Տերյանը Գորկու հավատարիմ օգնականն էր «Հայ գրականության ժողովածուն» կազմելու և խմբագրելու գործում: Նա իր հանդիպումների ժամանակ բազմաթիվ գրույցներ է ունեցել Գորկու հետ՝ հայ ժողովրդի, նրա գրականության, արվեստի և այլ հարցերի շուրջ: Ցավոք սրտի բանաստեղծ Տերյանը երկար չապրեց, որ հետագայում գրի առներ իր հանդիպումներն ու

¹ Վահան Տերյան, Երկերի ժողովածու, հատ. 4, Երևան, 1925, էջ 182:

զրուցները մեծ գրողի հետ. մեզ մնում է օգտվել միայն այն ցիրուցան տեղեկություններից, որ կան բանաստեղծի նամակներում և ապա ռուս գրողների այն հիշողություններից ու նամակներից, որ վերաբերում են դարձյալ այդ շրջանին:

Իր ծանոթներից մեկին ուղղած 1915 թվականի ապրիլի 2-ի թվակիր նամակում Տերչանը գրում է. «Այսօր գնացինք Մաքսիմ Գորկու մոտ ևս և Քալանթարը: Առաջարկում է կազմել մի ժողովածու՝ հայոց գրականությանը նվիրված: Մանրամասն գրելը շատ երկար կլինի, ասեմ այսքանը, որ ժողովածուն շատ մեծ չի լինելու— մոտ քսան տալագրական թերթ, մի կամ երկու առաջաբանով, մեկը հայ կյանքի ներկային և անցյալին նվիրված, մյուսը՝ հայ գրականության մի տեսություն: Մնացյալը պիտի լինի գեղարվեստական երկերից կազմված: Գերակշռություն կտանք ժամանակակից գրականությանը, իհարկե, տալով հնից նշանավորն ու հետաքրքրականը: Պոեզիան խոստանում է Գորկին թարգմանել տալ ռուս պոետների մեր օգնությամբ և առհասարակ շատ և շատ սիրալիր և սլափափափափ կ'ընեն»:

«Հայ գրականության ժողովածուն» կազմելու կապակցությամբ դա Տերչանի առաջին հանդիպումն էր Գորկու հետ. այնուհետև, որոշ նախնական աշխատանք կատարելուց հետո, Տերչանը գնում է Ֆինլանդիա, Գորկու յամառանոցը՝ Մուստա-Մյակի: Ռուս բանաստեղծ Դիմիտրի Նիկոլաևիչ Սեմյոնովսկին Գորկու մասին հրապարակած իր հետաքրքրական հիշողությունների գրքում ի միջի այլոց խոսում է նաև այն մասին. թե ինչպես նա հանդիպել է Տերչանին Ֆինլանդիայում, Գորկու մոտ: Ահա թե ի՞նչ է գրում Սեմյոնովսկին. «Հետեւելով

Գորկուն՝ ես մտա մի ընդարձակ ու հաճելի կահավորված սենյակ։ Սեղանի վրա մեղմ լույս էր արձակում լուսամփոփով քողարկված լամպը։

Սեղանի շուրջը նստած էին երեք հոգի, որոնք դիտում էին գրավյուրները, դրանք էին՝ թխադեմ երիտասարդ հայ բանաստեղծ Տերյանը, նրա կողքին՝ թիկնեղ, սամիրված երեսի հռանդուն արտահայտությամբ Ա. Ն. Տիխոնովը, որի հասցեով ձմեռը ես բանաստեղծություններ էի ուղարկել, և նրա դեռատի կինը։

Երբ Գորկին ինձ ծանոթացրեց հյուրերի հետ, վերսկսվեց իմ գալու պատճառով ընդհատված խոսակցությունը։

Գորկին հազում էր, թավ բեղերի տակից բաց թողնելով ծխախոտի ծխի քուլաները։

Տերյանը հարցրեց.

— Ալեքսեյ Մաքսիմովիչ, ինչո՞ւ դուք բանաստեղծություններ չեք գրում։

— Ես գրում եմ, սակայն գրածս ոչ ոքի չեմ կարգում, — պատասխանեց Գորկին և ժպտաց այնպես, որ զժվար էր հասկանալ՝ կատա՞կ է անում, թե՞ լուրջ է ասում։

Նա մի քիչ լռեց և քմծիծաղ տալով, ավելացրեց.

— Այո՛, գրում եմ։ Եվ հետո մի գեղեցիկ օր կվերցնեմ և ի զարմանս բոլորի՝ կտպագրեմ սիրային լիրիկայի մի դիրք։

Նիհար, վառվռուն աչքերով և դանդուր, սև մազերով Վահան Սուքիասի Տերյանն ուսանում էր Պետրոպոլի մի ինչ-որ ինստիտուտում։ Հայ գրականության մեջ նրա անունն արդեն հայտնի էր։ Տերյանի բանաստեղծությունները ուսներեն թարգմանում էին Բրյուսովը։

և Բալմոնտը: Ռեուլյուցիայից կարճ ժամանակ հետո բանաստեղծը վախճանվեց: Մահախոսականի ժլատ տողերից ես իմացա այն, ինչ որ Տերյանի հետ ծանոթացնելիս ինձ շէր ասել Ալեքսեյ Մաքսիմովիչը: Այն ժամանակ արդեն, 15 թվականին, նա հայ ժողովրդի ազատագրության համար պայքարող աչքի ընկնող մարտիկ էր:

Ա. Ն. Տիխոնովը վիպականեր էր գրում և օգնում էր Գորկուն՝ նրա հրատարակչական ձեռնարկություններում:

Դառնալով Տիխոնովին և Տերյանին՝ Ալեքսեյ Մաքսիմովիչը սկսեց խոսել հայ գրականության ժողովածուի հրատարակության մասին: Սեղանի վրա երևաց թուղթ և մատիտ: Տերյանը սկսեց թվել հայ գրականագետների և ռուս բանաստեղծ-թարգմանիչների ազգանունները, որոնց կարելի էր ներգրավել ժողովածուի աշխատանքներին: Գորկին գրի էր առնում¹:

Գորկու մասին լույս տեսած բազմաթիվ հիշողությունների հեղինակները համարյա բոլորն էլ միաձայն վկայում են, որ Գորկին շատ շուտով կարողանում էր ճանաչել տաղանդավոր գրողներին և բացառիկ հոգ էր տանում այդպիսիների նկատմամբ: Գորկին մոտիկից ճանաչեց նաև բանաստեղծ Տերյանին ու սիրեց նրան: Տերյանի բանաստեղծությունների ռուսերեն թարգմանություններից դատելով անգամ՝ Գորկին տեսնում էր, որ նա իսկական ու տաղանդավոր բանաստեղծ է:

Տերյանը մի շաբաթ մնում է Գորկու մոտ՝ Մուսսատովյակիում: Այդ օրերն անմոռանալի էին Տերյանի համար: Գորկին նրա վրա խոր ու անջնջելի տպավորու-

¹ Дм. Семеновский, А. М. Горький (письма и встречи), Москва, 1938, стр. 33—35.

թյուն էր թողել: Տերյանն իր բազմաթիվ նամակներում հիացմունք է արտահայտում մեծ գրողի ու հասարակական գործչի նկատմամբ: Իր ծանոթներից մեկին՝ Տերյանը գրում է. «Ինքը՝ Գորկին շատ ազնվական մարդ է և շատ սիրելի—ալյնքան սրտով պարզ, որ երևակայելու կարող և միևնույն ժամանակ օտար և ոչ համակրելի մարդկանց նկատմամբ խիստ ու կծու: Ինձ երեկոներին պատմում էր իր կյանքից, պատմեց մի քանի սրտաշարժ ու գեղեցիկ էպիզոդ»:

Գորկին Տերյանի օգնությամբ չափազանց ընդարձակ մի սլան է կազմում հայ գեղարվեստական գրականությունը ուսերեն լեզվով հրատարակելու և մասսալականացնելու համար: Գորկու այդ սլանի մասին Տերյանը խոսում է Ն. Թումանյանին ուղղած իր մի նամակում. «Մեր ժողովածուն, — գրում է Տերյանը, — պիտի նվիրված լինի և պրոպագին, և պոեզիային և հետո ծավալը չի ուզում (Գորկին) շատ մեծացնել, որպեսզի գինը մատչելի լինի յայն խավերին: Մի ժողովածու էլ պիտի հրատարակե Գորկին (իր խմբագրությամբ և նորից ես կկազմեմ)՝ նվիրված տաճկահայ գրականության: Իսկ հետո պիտի հրատարակե մի շարք գրքեր «Հայկական գրադարան» վերնագրի տակ, որի մեջ պիտի մտնեն թարգմանություններ մեր հեղինակների առանձին գործերի, առանձին վեպեր և այլն, որ ժողովածուի մեջ չեն կարող մտնել ծավալի շնորհիվ»¹:

Ինչպես տեսնում ենք, Մաքսիմ Գորկին չափազանց մեծ ծրագրեր է ունեցել հայ գեղարվեստական գրականությունը ուսերենի թարգմանելու և այն Ռուսաստանում մասսալականացնելու համար: Ցավոք սրտի, նրան

¹ «Նոր ուղի», 1931, № 4:

չհաջողվեց այդ ծրագրերն ամբողջովին իրագործել: Բայց այն, ինչ կատարել է Գորկին այդ ուղղությամբ, մի պայծառ էջ է հանդիսանում հայ գրականությանը մեծ գրողի մատուցած խոշոր ծառայությունների պատմության մեջ:

«Հայ գրականության ժողովածուն» կազմելու և խմբագրելու ընթացքում Գորկին լայն ու բազմակողմանի կերպով ծանոթանում է հայ նորագույն գրականությանը: Այդ գործում նրան օգնում է Վահան Տերյանը: Նա նշում է հայ գրողների անունները, նրանց նշանավոր գրվածքները և թարգմանությունները: 1915 թվականին Ն. Թումանյանին ուղղած իր մի նամակում Տերյանը գրում է. «Մի շարաֆ ապրեցի Գորկու մոտ ամառանոցում—շատ հետաքրքրական զրույցներ տեղի ունեցան—մի օր կգրեմ ձեզ այդ մասին: Պատմեցի նրան մեր գրողների և սյուսերի մասին, ի միջի այլոց, Իվան Ֆադեյչի (Թումանյանի) մի քանի սովորությունների մասին. շատ ծիծաղեց»¹:

Ծանոթանալով հայ գրողների ստեղծագործություններին՝ Գորկին իրեն հատուկ պարզությամբ ու շիտակությամբ նշում է հայ գրողների հաջող ու անհաջող երկերը: Գորկու այդ գնահատականներն ու ասույթները մեզ համար այսօր կարևոր նշանակություն ունեն հայ գրականության առանձին ներկայացուցիչներին և նրանց երկերը ճիշտ ըմբռնելու և արժեքավորելու տեսակետից:

«Հայ գրականության ժողովածուի» մեջ ղեկավարելով Գորկուն ամենից շատ դուր է եկել մեր մեծագույն գրամատուրգ Գաբրիել Սունդուկյանի «Պեպոն»: Ինչպես երևում է արխիվային նյութերից, մինչ այդ

¹ «Նոր ուղի». 1931, № 4:

«Պեպոյի» մասին Գորկին միայն չսէլ էր կամ տեսել էր նրա բեմադրութիւնը: Ամենայն հաւանականութեամբ, Կովկասում չաղած ժամանակ նա տեսել էր «Պեպոյի» բեմադրութիւնը հայ կամ վրաց բեմի վրա: Նա կարող էր նաև կարգացած լինել, որովհետև այդ ժամանակ արդեն գոյութիւն ունէր «Պեպոյի» ռուսերեն երկու թարգմանութիւնը: Մենք այդ հանդամանքը նշում ենք նրա համար, որովհետև «Հայ գրականութեան ժողովածուն» կազմելու հենց առաջին օրից Գորկին ցանկութիւն է հայտնում թարգմանելու «Պեպոն»: 1915 թվականի ապրիլի 2-ի թվակիր նամակում Տերչանը Պեպոյի թարգմանութիւնը է իր ծանոթներից մեկին. «Մի կերպ ճարիր «Պեպոյի» ռուսերեն թարգմանութիւնը (Մատուցյանի և Վեսելովսկու), որքան կարելի է շուտ հղիր— Գորկին խնդրեց— ուղում է թարգմանել «Պեպոն» (առաջ ուղում է ծանոթանալ զրանով)»:

Գորկին շուտով ծանոթանում է «Պեպոյի» ռուսերեն թարգմանութիւններին և որոշում է նորից՝ այս անգամ իր թարգմանութեամբ՝ «Պեպոն» հրատարակել «Հայ գրականութեան ժողովածուի» մէջ: Ժողովածուի մասին ռուս և հայ մամուլում հրատարակված առաջին լուրերի մէջ արդեն որոշակի առիթ էր, որ «Մաքսիմ Գորկին ինքը թարգմանում է Սունդուկյանի «Պեպոն»»¹:

«Պեպոյի» բառացի թարգմանութիւնը կատարում է Վահան Տերչանը: Երբ արդեն այդ թարգմանութիւնը պատրաստ էր, Տերչանը, 1915 թվականի հուլիսի 21-ին, Պետրոգրադից հետեյալ նամակն է ուղարկում Մաքսիմ Գորկուն.

¹ «Մշակ», 1915, № 246:

1915 VII 21 Невтрояно.

Тубокуватсаоми

Алексей Плехинович!

Основной перевод „Нелю“ Суджукьяна будет готов на-днях. Публикации сообщите - как ит баф?

Прислали Вам перевод или прислали (как Вам угодно, или только Вы в таком случае)? Если Вы намерены теперь-же присутствовать к переводу и, если мое присутствие считете нужным, я в субботу могу уже прислать из рукописи (дополнительно перевода "Нена").

Их подвиги осязают переводы: «Колоски Венеры», не
входящих в книгу не сбитых и разрозненных
по разным периодическим изданиям. Для Венеры
таблицы и предисловия уже переведены.

Обо всем верным, касательно сборника, сообщу Вам лично, если придет из печати, или, если не придет, подведу примочку Александра Николаевича и сообщу ему.

Искренно Вас любящий и уважающий

Basanthi epianus

Մ. Գորկուհն ուղղված Վ. Տերյանի նամակի ֆաքսիմիլը

«Մեծարգո

Ալեքսեյ Մախսիմովիչ.

Մոտ օրերս պատրաստ կլինի Սունդուկյանի «Պեպոյի» բառացի թարգմանությունը: Բարի եղևք հայանել ինձ, թե ինչպես վարվեմ: Թարգմանությունն ուղարկեմ Ձե՞զ, թե՞ դամ (ինչպես պաշտանավորվել է՞ինք, եթե միայն Դուք չեք մոռացել այդ): Եթե դուք մտադիր եք աշխատել եկեղեցու ձեռնամուխ լինել թարգմանությանը և եթե իմ ներկայությունն անհրաժեշտ կհամարեք, ես կարող եմ դալ շարաթ օրը, հետո բերելով արդեն պատրաստ ձեռագիրը («Պեպոյի» բառացի թարգմանության): Բանաստեղծներից մեում է թարգմանել մի քանի գործեր, որոնք չեն մտել նրանց բանաստեղծությունների գրքերի մեջ և ցրված են զանազան պարբերական. հրատարակություններում: Այդ գործերը կընաբեմ և կներկայացնեմ թարգմանիչներին:

Մնացած բոլորի մասին՝ ժողովածուի վերաբերյալ՝ անձամբ կհայտնեմ Ձեզ. եթե պետք լինի դալու, կամ՝ եթե կարիք չի լինի—կսպասեմ Ալեքսանդր Նիկոլաևիչի գալուն և կանդեկացնեմ Ձեզ:

Ձեզ անկեղծ սիրով և հարգով

Վահան Տերյան:

Գորկին, այս նամակը ստանալուց հետո, շուտով իր մոտ է հրավիրում Վահան Տերյանին և նրա օգնությամբ սկսում «Պեպոյի» թարգմանության գործը:

Հայաստանի Գիտությունների ակադեմիայի Գլխավորության և արվեստի թանգարանում պահվում է «Պեպոյի» ուսեսրեն թարգմանության այն ձեռագիրը, որի

վրա աշխատել է Գորկին։ Այն հսկայական աշխատանքը, որ թափել է Գորկին «Պեպոյի» բառացի թարգմանության ձեռագրի վրա, գալիս է խորապես վկայելու, որ նա «Պեպոն» դասել է արվեստի մեծարժեք գործերի և իր սիրած ստեղծագործությունների շարքը։ Գորկին, ոք ընդհանրապես սովորություն չունեւ թարգմանություններով զբաղվելու, միայն այդ դեպքում կարող էր աշխատել «Պեպոյի» թարգմանության վրա։ Բարձր և իսկական գեղարվեստական գործ համարելով «Պեպոն»՝ Գորկին նշել է, որ նա արժանի է նաև ռուսական թատրոններում բեմադրվելու։

Գորկու այդպիսի ջերմ վերաբերմունքը դեպի «Պեպոն»՝ պատահական չէ։ Ինչպես հայտնի է, Սունդուկյանի «Պեպոն» հայ գրականության մեջ առաջին կոմերսիան է, որ անցյալ դարի 70-ական թվականներին բարձրանալով բեմ՝ իր գեղարվեստական ու սոցիալական մեծ արժանիքներով մինչև այսօր էլ մնացել է որպես հայ բեմի զարդն ու պարծանքը։

Խոսելով Գորկու և նրա վերաբերմունքի մասին «Պեպոյի» նկատմամբ, ավելորդ չենք համարում մի քանի խոսք ունել նաև Գորկու վերաբերմունքի մասին «Պեպո» կինոնկարի նկատմամբ։ Հայտնի է, որ «Պեպո» կինոնկարը մեծ ընդունելություն գտավ ինչպես Սովետական Միության մեջ, նույնպես և արտասահմանում։ Գորկին զիտելով «Պեպո» կինոնկարը՝ բավականին բարձր է գնահատել այն։ Նշենք մի փաստ։ Բանաստեղծ Ալեքսանդր Պրոկոֆեն իր հիշողությունների մեջ պատմում է, թե ինչպես Գորկու ամառանոցում, մի խումբ զրոգների հետ միասին, երկար զրուցել են Գորկու հետ մեր կուլտուրայի բազմաթիվ հարցերի մասին։ Պրո-

կոֆեր դրում է. «Շատ բանի մասին խոսեցինք մենք Ալեքսեյ Մաքսիմովիչի հետ չորս ժամվա ընթացքում: Կինոյի մասին: Վերջին արտադրության երկու ֆիլմերի մասին ջերմորեն է արտահայտվում Գորկին: Դրանք են՝ «Սահմանադուր» և «Պեպոն»:

— Ճիշտ է, չէ՞, լավ նկարհւր են,—ասում է նա:

Եւ Գորկու ուշադրությունն էմ հրավիրում «Պեպո» կինոնկարի վերջին էպիզոդի՝ բանտի առաջ կատարվող ցույցի վրա և դռնում էմ, որ այդ ինձ պայմանական է թվում:

Գորկին ասում է, որ ինքը պետե այդ բանտը, որ նրա լուսամուտները դեանից բարձր չեն և որ նկարը ճիշտ է»¹:

Գորկին մեծ աշխատանք է կատարել ոչ միայն «Պեպոյի», այլև «Հայ գրականության ժողովածուի» մեջ տեղ դնած ամեն մի առանձին երկի վրա: Նա իրեն հատուկ ուշադրությամբ խմբադրել, ուղղել ու շտկել է այդ երկերի թարգմանությունները: Մեր արխիվներում պահված ձեռագրերի ուսումնասիրությունը բավականաչափ նյութ է տալիս այն քրտնաջան աշխատանքի մասին, որ կատարել է Գորկին «Հայ գրականության ժողովածուի» վրա:

1916 թվականի մայիսին լույս է տեսնում «Հայ գրականության ժողովածուն» Մ. Գորկու խմբադրության: Ռուսական և հատկապես հայկական մամուլում բազմաթիվ հոդվածներ են տպագրվում ժողովածուի մասին: Բուրժուա-նացիոնալիստական քննադատությունն ամեն կերպ աշխատում է արժեքազրկել ժողովածուն: Այդ գործում առանձնապես վատ դեր են խաղում դաշ-

¹ «Литературный Ленинград», от 20 июля 1935 г.

նակցական Ահարոնյանն իր համախոհներով, որոնք համախմբվել էին Բաքվի «Արև» թերթի շուրջը:

Տեքյանը ստիպված եղավ մամուլում հատուկ հոդվածով հանդես գալ և ցույց տալ այդ մարդկանց շարանենդ վերաբերմունքի բուն իմաստը:

Ինչպես նշեցինք այս աշխատության նախորդ գրությունում, բոլշևիկյան քննադատությունը՝ հանձին Ստեփան Շահումյանի, ողջունեց Մաքսիմ Գորկուն՝ «Հայ գրականության ժողովածուն» խմբագրելու ու հրատարակելու համար: Պատերազմական ծանր տարիներին «Հայ գրականության ժողովածուի» հանդես գալը ռուս և հայ ժողովուրդների բարեկամության արտահայտություններից մեկն է:

Մեր լավագույն ինտելիգենցիան ջերմորեն ողջունեց Գորկու այդ ձեռնարկությունը:

Մաքսիմ Գորկու խորհրդով էր, որ Մոսկվայի Հայկական կոմիտեի ներկայացուցիչները դիմեցին Վալերի Բրյուսովին, որպեսզի նա իր վրա վերցնի «Պոեզիա Արմենիի» ժողովածուն խմբագրելու դժվարին գործը:

Գորկուն շատ լավ հայտնի էր, որ հայ ժողովրդի պոեզիան՝ ամենահին ժամանակներից մինչև մեր օրերը՝ ռուսական թարգմանություններ հրատարակելը դժվարին ու ծանր գործ է, որ պահանջում է հսկայական ջանքեր և, այն էլ՝ կարող մարդու ջանքեր: Ահա թե ինչո՞ւ նա հատկապես կանգ է առել Բրյուսովի վրա: Գորկին հավատացած է եղել, որ միայն Բրյուսովը կարող է զլուխ բերել այդ գործը և դրա համար էլ նա խորհուրդ է տվել դիմելու Բրյուսովին:

Իրաննա Բրյուսովան՝ բանաստեղծի կինը, իր ամուսնու մասին գրած կենսագրական նոթերում հե-

տեյալ հիշատակությունն է տնում այդ մասին. «Պատե-
րազմական գործողությունների վայրերից Բրյուսովի
վերադառնալուց կարճ ժամանակից հետո, Մաքսիմ
Գորկու խորհրդով, Մոսկվայի Հայկական կոմիտեի
ներկայացուցիչները նրան գիմեյին՝ իր վրա վերցնել
հայ պոեզիայի ժողովածուի խմբագրումն ու թարգմա-
նությունները, համոզելով Բրյուսովին չհրաժարվել այդ
աշխատանքից, ինչպես նա մտադրվել էր, առաջարկե-
ցին ծանոթացնել նրան հայ լեզվի և տաղաչափության
առանձնահատկություններին, խոստացան կատարել
տող առ տող թարգմանություններ և նրանց մեջ նշել
հայերեն բնագրերի չափերի ու հանգերի հերթականու-
թյունը: Այս բոլորը կատարվեց և Բրյուսովն այդ աշ-
խատանքը գլուխ բերեց միանգամա՛յն հաջող, այնպես
որ հայ աշուղներից շատերը լիակատար ճշտությամբ
տրվեցին ուսեսերեն լեզվով և համարժեք բանաստեղծա-
կան նշանակությամբ: Այսպես ստեղծվեց «Поэзия
Армении»-ն, որը լույս տեսավ 1916 թվականին, մա-
սամբ Բրյուսովի թարգմանություններով, մասամբ էլ
նրա խնամքոտ խմբագրությամբ»¹:

Երբ լույս տեսավ Վ. Բրյուսովի խմբագրությամբ
հրատարակված «Պոեզիա Արմենիի» ժողովածուն, շնոր-
հավորանքի և բարձր արժեքավորման առաջին խոսքն
ասաց «Լեոտպիտ» ամսագիրը, որի մոտիկ աշխատա-
կիցներից մեկն էր Մ. Գորկին: «Պոեզիա Արմենիի» ժո-
ղովածուին նվիրված հոդվածում կարդում ենք.

«Հայ բանաստեղծների թարգմանությունների փա-
ռահեղ և սուփար հաստորը ոչ միայն խոշոր երևույթ է
հայ բանաստեղծության համար, այլև մեծ տոն ուսու

¹ В. Брюсов, Избранные стихи, Москва, 1933, стр. 139.

բանաստեղծության համար: Անցյալ դարի 70-ական թվականներից հետո, երբ բանաստեղծ հրատարակիչ Ն. Վ. Գերբելի ժողովածուներն էին լույս տեսնում օտար բանաստեղծությունների վերաբերյալ, մենք չենք ունեցել այնպիսի բովանդակալից և ամփոփ ժողովածու, որ նվիրված լիներ որևէ ազգության բանաստեղծության»:

Հայկական պոեզիայի ուսումնասիրության ժամանակաշրջանում Թրյուստովը, Գորկուն ուղղած իր նամակներում, հաճախակի հիշատակում է Հայաստանի և նրա գրականության մասին: Այդ տեսակետից հետաքրքիր է Բրյուստովի 1916 թվականի մարտի 8-ի թվակիր նամակը՝ ուղղված Գորկուն: Իր այդ նամակում Բրյուստովը գրում է. «Ձեր վերջին նամակն ինձ հասավ այն օրերին, երբ ես գտնվում էի Կովկասում,— Հին Հայաստանի մարզերում և որտեղ ես հայ գրականության վերաբերյալ դասախոսություններ էի կարդում հայերի համար»¹:

Հայ ժողովուրդը, նրա առաջավոր ինտելիգենցիան շատ բարձր են դասել Գորկու ծառայությունները հայ գրականությանը: Երբ 1916 թվականին Վալերի Բրյուստովը դալիս է Անդրկովկաս՝ ղեկուցումներ կարդալու հայկական պոեզիայի մասին, Բաքվի հայ ինտելիգենցիան ճոխ բանկետ է կազմակերպում նրա պատվին: Հովաքոված բազմության անունից բանաստեղծ Հովհաննես Հովհաննիսյանը և Բաքվի հայ գրասերների ընկերության նախագահ Տիգրան Հովհաննիսյանը հետևյալ հեռագիրն են ուղարկում Պետրոգրադ՝ Մարսիո Գորկուն.

¹ „М. Горький—Материалы и исследования“, том I, стр. 185.

«Ի պատիվ վաչերի Բրյուսովի կաղմակերպված բանկետի մասնակիցների հանձնարարությամբ հղում ենք մեր խորին երախտագիտությունը՝ մտածող Ռուսաստանին հայ ժողովրդի հոգևոր ստեղծագործությունը ծանոթացնելու գործում Ձեր ցուցաբերած ազնիվ աշխատանքի համար, մի ժողովուրդ, որ իր բախտն անխղելիորեն կապել է ուսու մեծ ժողովրդի բախտի հետ»:

«Հայ գրականության ժողովածուն» լույս տեսնելուց հետո սկսվում է Գորկու խմբագրությամբ լույս տեսնելիք «Հայկական գրադարան» ընդհանուր անվան տակ առանձին գրքերով հրատարակելու գործը: Այդ սերիայի առաջին գիրքը պետք է լիներ Շիրվանզադեի «Քառուր», որը թարգմանելու էր Վահան Տերյանը և խմբագրելու էր Գորկին: Այդ մասին հետևյալն ենք կարդում ժամանակի ուսու և հայ մամուլում. «Բանաստեղծ Վահան Տերյանը ուսուրենի է թարգմանել Շիրվանզադեի «Քառու» մեծ վեպը, որը նախ ապագրվելու է Մ. Գորկու ամսագրում՝ «Летопись»-ի մեջ, ապա հրատարակվելու է առանձին գրքով»¹:

Տերյանի այդ թարգմանությունը լույս չտեսավ ո՛չ «Լետոպիս» ամսագրում, ո՛չ էլ առանձին գրքով: Ինչպես հայտնի է, «Լետոպիսը» շուտով փռվեց, իսկ առանձին հրատարակությունը դուրս չեկավ:

Չնայած հայ գրականության հետ կապված աշխատանքները ժամանակավորապես դադարում են, բայց Տերյանը շարունակում է կապ պահպանել Գորկու հետ, հետևում է նրա կյանքին ու գրական գործունեությանը: Երբ 1917 թվականին լրանում է Գորկու գրական

¹ «Մշակ», 1916, № 54:

գործունեության 25-ամյակը, Տերյանը ողջույնի մի ջերմ հեռագիր է ուղարկում նրան: Ահա այդ հեռագիրը.

«Սրտանց ողջունում եմ Ձեզ՝ քեմոկրատիայի փառասլանձ, խիզախ, հավատարիմ առաջնորդին, ջերմորեն սիրված նշմարտախոս գրողին, փաղափացուն և մարդուն:

Վահան Տերյան»:

Հոկտեմբերյան Սոցիալիստական Մեծ ռեուլյուցիան լայն հնարավորություններ է ստեղծում Մաքսիմ Գորկու գրական-կադմակերպչական գործունեության համար: Ռեուլյուցիայից անմիջապես հետո նա կադմակերպում է «Համաշխարհային գրականություն» հրատարակչությունը:

Կորնեյ Զուկովսկին Գորկու մասին գրած իր հիշողություններում պատմում է. «1918 թվականին նա ինձ (մյուս գրողների հետ միասին) մոտիկից մասնակից դարձրեց «Համաշխարհային գրականություն» հրատարակչությանը, որը նրա կողմից հիմնադրվել էր Հոկտեմբերյան օրերից անմիջապես հետո: Նրան գրավել էր լայն մի միտք՝ սովետական նոր ընթերցողին տալ ամենալավ գրքերը, որպիսիք գրվել են մեր մոլորակի վրա լավագույն հեղինակների կողմից, որպեսզի այդ նոր ընթերցողը կարողանա ուսումնասիրել համաշխարհային գրականությունը թարգմանական լավագույն նմուշների հիման վրա: Դրա համար Գորկին ստեղծեց մի մեծ կոլեկիա գրողներից և գիտնական-գրականագետներից բաղկացած, որոնք պետք է ռեւսերի վրա դնեին բավականին բարդ հրատարակչական գործը՝

սովետական ընթերցողների համար հատկապես հարմարեցրված ծրագրով»¹։

«Համաշխարհային գրականություն» հրատարակչության աշխատանքներին մասնակցում էին սովետական լավագույն գիտնականները, գրողները, գրականագետները, թարգմանիչները և նկարիչները։ Հրատարակչական պլանի երկրորդ հատորը նվիրված է արևելյան ժողովուրդների գրականությանը։ Այդ պլանը ընդգրկում է հայ գրականությունը հնագույն ժամանակներից մինչև Հոկտեմբերյան սեպտեմբերի օրերը։ Հայ գրականության պլանը կազմվել է Գորկու, Վահան Տերյանի, ակադեմիկոս Հ. Օրբելու, Վալերի Բրյուսովի և Ալեքսանդր Բլոկի ակտիվ մասնակցությամբ։ Սրանք էլ գլխավորել են հայ գրականության հրատարակչական ամբողջ խմբագրական աշխատանքները։

Հետագայում Մարսիմ Գորկին ավելի է ընդլայնում իր հրատարակչական-կազմակերպչական գործունեությունը։ Նրա նախաձեռնությամբ տպագրվում են սովետական ժողովուրդների գրականությանը նվիրված մի շարք ժողովածուներ, արժանախներ և պարբերական հրատարակություններ։

Մ. ԳՈՐԿԻՆ ԵՎ ՆԱԽՍՈՒԵՎՈԼՅՈՒՏԻՈՆ ՀԱՅ ԳՐՈՂՆԵՐԸ

Բացի Վահան Տերյանի անունից, Գորկու անվան հետ կապվում են մեր գրականության նաև այնպիսի խոշոր ներկայացուցիչների անուններ, ինչպիսիք են՝

¹ К. Чуковский, Ренни, Горький, Маяковский, Брюсов, Москва, 1940, стр. 94—95.

Շիրվանզադեն, Ավետիք Իսահակյանը, Հովհաննես Թումանյանը, Նար-Դոստը և ուրիշներ:

Ալեքսանդր Շիրվանզադեն պատկանում է գրողների այն շարքին, որոնք եղել են Գորկու տաղանդի առաջին և բարձր գնահատողները հայ իրականության մեջ: Դեռ 900-ական թվականների սկզբներին, ուռա գրականագետ Յուրի Վեսելովսկուն ուղղած իր մի նամակում, Գորկուն դասելով ժամանակի մեծ գրողների շարքը, Շիրվանզադեն գրում է. «Գորկին պայծառ տաղանդ է», «Գորկին խոշոր գեղարվեստագետ է»:

900-ական թվականներից սկսած Շիրվանզադեն իր քննադատական հոգովածներում հաճախակի է անդրադարձել Գորկու ստեղծագործություններին՝ գնահատանքի խոսք ասելով նրանց մասին: Բացառիկ տեղ է գրավում 1916 թվականին գրված Շիրվանզադեի հոգովածը՝ Մ. Գորկու խմբագրությամբ լույս տեսած «Հայ գրականության ժողովածուի» մասին: Շիրվանզադեն հայ առաջավոր ինտելիգենցիայի հետ միասին ջերմորեն ողջունում է Գորկու այդ նախաձեռնությունը, նշելով նրա խոշոր նշանակությունն ու տեղը մեր կուլտուրայի զարգացման գործում: «Հայ գրականության ժողովածուն» համեմատելով «Պոեզիա Արմենիի» անթոլոգիայի հետ՝ նա առաջնությունը տալիս է Գորկու ժողովածուին: Շիրվանզադեն իր այդ հոգովածում գրում է. «Առաջին անգամ չէ, որ հայ երկերը թարգմանվում են ռուսերեն և լույս են տեսնում, բայց առաջին անգամն է, որ մի նշանավոր ռուս հեղինակ, այն է՝ Մաքսիմ Գորկին, ինքնաբերաբար ոչ միայն հետաքրքրվում է հայ գեղեցիկ գրականությամբ, այլև աշխատում է հետաքրքրել նրանով նաև ռուս հասարակությունը:

Ես «Ինֆնարեւաբաւ» բառն ընդգծեցի զիսմամբ, վասնզի միանգամայն այլ հայացք ունեւ Վալերի Բրյուսովի հայ բանաստեղծությունների ժողովածուի մասին, որ նույնպէս շուտով պիտի լույս տեսնի: Այդ ժողովածուի ձեռնարկութիւնը հայկական է, և ոչ անկախ, ինքնաբեր: Մոսկովայի Հայկական կոմիտեի ջանքերին ենք զլիսավորապէս պարտ լինելու հայ քնարերգութեան նմուշների ուսաներեն լույս տեսնելը. նա է, որ հետաքրքրել է ուս բանաստեղծին և թևավորել նրան...

Ասել է, ձեռնարկութիւնը կրում է մի տեսակ բարեկործութեան դրոշմ, որ, սակայն, մաղաչաւի չի նսեմացնում նրա բարոյական արժեքը: Այնինչ՝ Մաքսիմ Գորկու ձեռնարկութիւնը, ինքնաբոլիս լինելով, միևնույն ժամանակ կապված է նյութական ոխակի հետ:

Ահա այդ երկու տեսակեալից ուս վիպասան-դրամատուրգի դործն իմ աչքում դառնում է երկնակի գնահատելի: Հետո, ի նկատի պետք է ունենալ, որ Մաքսիմ Գորկին մի սոսկ բանաստեղծ չէ, այլ գրեթե մի բացառիկ ստեղծագործող խոշորութիւն Ռուսաստանում և ամենաառաջինն՝ իր հեղինակութեամբ և ժողովրդականութեամբ: Նա միակ ուս հեղինակն է Տոլստոյից հետո, որ վաշելում է համաշխարհային հռչակ, և նրա անունը նվիրողալում աշխարհ է հայտնի, որքան իր հայրենիքում, դուցե և ավելի: Մաքսիմ Գորկին ուս գրականութեան հորիզոնում մի վիթխարի է, որի ստվերի մեջ չքանում են շատ փքուն մեծութիւններ: Նա դեռ շատ քնարի երկեր կա:

Նվ ահա այդպիսի մի անդուգական մեծութեան հետաքրքրութիւնը հայ գրականութեամբ՝ պետք է գնա-

հատվի հայ հասարակության կողմից: Մաքսիմ Գորկու խմբագրությամբ լույս տեսած ժողովածուն հայ հասարակությունը պարտավոր է դարձնել իր սեղանի վարդը»¹:

Շիրվանդադեի այս բացառիկ ջերմ տողերը Գորկու մասին գալիս են մեզ ասելու, որ հայ խոշորագույն վիպասանը կարողացել է ճիշտ ըմբռնել ու դնահատել պրոլետարիատի մեծ երդչի հանձարը, նրա նշանակությունն ու դերը համաշխարհային գրականության մեջ:

Խորը, անջնջելի տպավորություն է թողել Շիրվանդադեի վրա Գորկու «Մանկությունը»: Երբ լույս տեսավ «Մանկությունը» ասանձին հրատարակությամբ, Շիրվանդադեն շտապեց հատուկ նամակով իր հիացմունքը հայտնել մեծ գրողին: Ահա թե ինչ է գրում նա 1916 թվականի հունվարի 26-ին Գորկուն ուղղած իր այդ նամակում.

«Մեծարգո պարոն Գորկի.

Թույլ տվեք հայտնել Ձեզ իմ ամենախորին շնորհակալությունն այն բացառիկ հոգեկան բավականության համար, որ ինձ պատճառեց Ձեր «Մանկություն» հրաշալի գիրքը, որի ընթերցումը հենց նոր միայն վերջացրի:

Եթե ես չվախենայի բոլորին հայտնի Ձեր համեստությունը վիրավորելուց, ապա կասեի, որ ոչ մի բելետրիստական ստեղծագործություն ինձ վրա չի թողել այդպիսի ուժեղ տպավորություն:

Բացի դրանից, «Մանկությունը» կարգալիս ես վե-

¹ «Մշակ», 1916, № 119:

բապրեցի, և այս բոլորիս էլ վերադարձում եմ իմ սեփական մանկությունը և այնպիսի բարձր գեղարվեստական բաժանմանությունը զգացի (ներեցեք, այս բառը չի արտահայտում այն, ինչ որ ես զգում եմ, սակայն ուրիշը չեմ գտնում), որպիսին կարող է տալ հանճարեղ ստեղծագործությունը միայն:

Ես չգիտեմ՝ ինչի՞ վրա ավելի զարմանալ—արդյոք հեղինակի համարձակությունն, որ հանուն իր ժողովրդի առողջացման այդպիսի դժվարին վիրահատություն է կատարել, արդյոք նրա կողմից մարդկային կյանքի և մարդու հոգու խորունկ ճանաչողությունն, թե՞ նրա ստեղծագործական ուժի և զրելու գեղարվեստականության:

Իմ կարծիքով, ամբողջ գիրքը ուսու ժողովրդական կյանքի, նրա հարստահարված վիճակի սիմվոլն է: Եվ ոչ միայն ուսու ժողովրդի, այլ բոլոր ժողովուրդների ընդհանրապես:

Նկատեցեք, չէ՞ որ ես ուս չեմ, այլ հայ, որ ծնվել ու ապրել է ուսական կյանքից հեռու, մինչդեռ Ձեր ամբողջ նկարագրածն ինձ համար նույնքան հարազատ է, որքան այն ժողովրդի կյանքը, որի ծնունդ եմ ես: Եվ, հավատացեք, նույնը Ձեզ կասի և՛ ֆրանսիացի, և՛ անգլիացի, և՛ ամեն մի գրող, որ զուրա է եկել ժողովրդի ծոցից և գիտե իր ժողովրդի կյանքը:

Հենց այս համամարդկայնության մեջ է Ձեր մեծ գրքի գլխավոր արժեքը: Մյուս գլխավոր արժեքը՝ հեղինակի հմայիչ անկեղծությունն է: Եվրոպական գրականության մեջ ես միայն ժան ժակ Ռուսոյին գիտեմ, որ իր ինքնակենսագրության մեջ զրոտորել է հավասարադր անկեղծություն:

Ռույլ տվեք, թանկագին հեղինակ, սեղմել Ձեր ու-

ժեղ ձեռքը, այն ձեռքը, որ համամարդկային գրականության այդպիսի հրաշալի մոնումենտ է ստեղծել:

Ընդունեցեք դեպի Ձեզ ունեցած խորին հարգանքներն հավաստիքը:

Ա. Շիրվանզադե:

Այսպիսի նամակ կարող էր գրել միայն մեծ գրողը, և Շիրվանզադեն այդպիսին էր: Նա կարողացել է ճիշտ վերադիմել բմբուլի Գորկու «Մանկության» գեղարվեստական և իդեալական խոշոր նշանակությունը: Շիրվանզադեն «Մանկությունը» անվանում է հանճարեղ ստեղծագործություն, համամարդկային գրականության հրաշալի մոնումենտ, և նա չէր սխալվում:

Ռուս և համաշխարհային գրականության մեջ դրժվար է նշել մի ուրիշ գրողի, որն իր ստեղծագործությամբ կարողանար այնպես բազմակողմանի, խորը և ճշմարտորեն պատկերել իր ժողովրդի «ստորին» խավերի կյանքը, նրանց նիստ ու կացը, նրանց խոհերը և պայքարը հանուն նեխված կյանքի վերափոխման, ինչպես կարողացել է այդ անել Մաքսիմ Գորկին իր ստեղծագործությունների մեջ: Մաքսիմ Գորկու «Մանկությունը», «Ծառայության մեջ» և «Իմ համալսարանները» երկերը վերարտադրում են ռուսական կյանքի մի ամբողջ դարաշրջանի գեղարվեստական պատկերը:

Ահա թե ինչո՞ւ Շիրվանզադե-արվեստագետը չէր կարող առանց մեծ հիացմունքի չխոսել նրա մասին:

Պատերազմական ծանր օրերին, ժամանակի թունավորված մթնոլորտում Շիրվանզադեի նամակը, նրա սրտագին ջերմ արձագանքը «Մանկության» հրատարակման առթիվ, Գորկու վրա խորը տպավորություն է

դործում: Եւ 1916 թվականի փետրվարի 1-ին Գորկին հետեյալ հուլիշ նամակն է ուղարկում Շիրվանդադեին.

«Հարգելի եղբայրակից.

Ձեր գովասանքը խորապես հուզեց ինձ իր անկեղծությամբ. սրտապին շնորհակալություն Ձեզ: Գիտեմ, որ Ձեր խոսքերն ավելի քան հաճելի են ինձ համար, չեմ կասկածում, որ ես չեմ վաստակել այդպիսի վերաբերմունք Ձեր կողմից:

Բայց դուք դրող եք, մի մարդ, որ ապրում է աշխարհի բոլոր ցավերով և ուրախություններով: Դուք ինքներդ գիտեք, որքան գնահատելի, որքան ուրախալի է իմանալ, որ Ձեր խոսքը հասկանալի է Կովկասում և Անգլիայում, Սկանդինավյան թերակղզում և Իտալիայում: Շնորհակալությո՛ւն, որ արձագանքեցիք, սրտագի՛ն շնորհակալություն:

Ինձ համար հաճելի է հայտնել Ձեզ, որ ես մի քիչ ճանաչում եմ Ձեզ, կարգացել եմ Ձեր գործերը: Իսկ Ձեր անունն առաջին անգամ լսել եմ 92 թվին, Թիֆլիսում և հետո՝ 97 թվին, երբ նստած էի Մետեխի բանտում, տեսնո՞ւմ եք՝ մենք հին ծանոթներ ենք:

Ցանկանում եմ Ձեզ հաջողություն:

Հայտնեցեք ինձ Ձեր անունը և հայրանունը, որ ես կարողանամ մակագրություններ անել այն գրքերի վրա, որ ուղարկելու եմ Ձեզ:

Ողջ եղեք:

Մաքսիմ Գորկի»:

Շիրվանզադեն իր հիացմունքը Գորկու «Մանկության» առթիվ արտահայտեց նաև մամուլում: 1916 թվականին գրած նրա հոդվածներից մեկում կարդում ենք հետևյալ տողերը. «Նորերս ևս հաճույք ունեցա կարգալու Գորկու «Детство» անունով գիրքը, որը մի տեսակ ավտորիոգրաֆիա է, և, կարող եմ ասել, որ ոչ մի ուրա վիպական գեղարվեստական գրվածքի մեջ ևս չեմ դժացել այնքան խորություն և այնքան գեղեցկություն, որքան այդ գրքում»¹:

Շիրվանզադեն ոչ միայն հետևում էր Գորկու գեղարվեստական ստեղծագործություններին, այլ նաև նրա բոցաշունչ հրապարակախոսական հոդվածներին, նրա քաղաքական ելույթներին: Իր «Կյանքի բովից» մեմուարների երկրորդ հատորում Շիրվանզադեն վերհիշում է Գորկու 1906 թվականի մի հռչակավոր կոչը՝ ուղղված արևմտյան պետություններին, որ նրանք փոխառություն չտան ռուսական նեխված պետությանը, որովհետև այդ փոխառությունները նա օգտագործում է իր երկրի ներսում սոլանդներ կազմակերպելու, Ռուսաստանի բոլոր մասերում ծայր առած ռևոլյուցիոն շարժումները խեղդելու համար: Վերհիշելով Գորկու այդ կոչը և այն մեծ ազդուկը, որ բարձրացել էր դրա շուրջը Եվրոպայում, հատկապես Ֆրանսիայում, Շիրվանզադեն գրում է. «Ցարական կառավարությունը մի միլիարդ ֆրանկի փոխառություն էր խնդրել Ֆրանսիայից: Չգիտեմ՝ թվով դա քանիերորդ դեպքն էր, բայց վաղուց արդեն դարձել էր սովորական: Եվ ֆրանսիական բուրժուազիան միշտ հաճույքով էր պարպեղ իր քսակը: Ինչու՞ չէ: Չէ՞ որ նրա շայտկյան պայմանները միշտ ընդունվում էին առանց

¹ «Մշակ», 1916, № 119:

սակարկության: Այս անգամ փոխառությունը նիկոլայ երկրորդին հարկավոր էր գլխավորապես հեղափոխական շարժումները մի անգամ առ միշտ Ռուսիայում խեղդելու համար: Այսպես էին կարծում հեղափոխականները և այս էր, որ ավելոծել էր նրանց: Մաքսիմ Գորկին իր խիղախ ոճով գրեց մի ցասկոտ հոդված: Այնտեղ նրա խորապես վշտացած գրչից շեշտակի սպըրդել էր մի կծու դարձվածք՝ «թքում եմ գեղեցիկ Ֆրանսիայի երեսին»: Ամենքը գիտեն, որ թուրք ուղղված է բուրժուազիայի և միմիայն բուրժուազիայի երեսին, բայց չէին ուղում խոստովանել: Այս էր պատճառը, որ ռեպրտիլ մամուլը կատաղել էր համբավավոր բելլետրիստի դեմ»¹:

Շիրվանզադեի որոշ ստեղծագործությունների վրա նկատելի է Գորկու ազդեցությունը. օրինակ՝ «Արտիստ» վիպակը (1902), որի մեջ հեղինակը նկարագրում է Օդեսայի ծովափնյա պանդոկների կյանքը, նավաստիների կենցաղն ու նրանց ըմբոստ հոգին, հիշեցնում են Գորկու առաջին շրջանի ստեղծագործությունները: «Արտիստ» վիպակի գլխավոր հերոս Լեոնը և նրա ընկերներ Իցկոն ու Չաուշենկոն տիպիկ գորկիական կերպարներ են:

Բնորոշ էսլիզոդ է հանդիսանում վիպակի հեղինակի հանդիպումը Լեոնի ընկերների՝ Իցկոյի և Չաուշենկոյի հետ: «Այս հանդիպումն ինձ ուրախացրեց,— գրում է Շիրվանզադեն,— ես սեղմեցի նրանց ձեռք և իսկույն հարցրի Լեոնի մասին:

¹ Ա. Շիրվանզադե, Կյանքի բոլից, 2-րդ մաս, էջ 82—83:

Չառւշենկոն հաստ դալազանը բարձրացրեց լայն վերարկուի տակից և, ցույց տալով նալահանգիստը, թատրոնական եղանակով ասաց.

— Այնտեղ է:

— Չառւշենկո, ինչո՞ւ այսօր ձեռքդ տրագիկական են,— ասաց Իցկոն:

— Որովհետեւ, սիրելի ջհուդիկս, այնտեղ է կատարվում կյանքի տրագեդիան: Մարդիկ տանջվում են ու մեռնում խաւարի մեջ: Գնանք, տար ինձ այնտեղ, Իցկո: Չառւշենկոն արխատուհրատ բանաստեղծներից չէ, որոնք խորշում են ամբոխից: Մաքսիմ Գորկու դրածները չես կարդացել, Չառւշենկոյինը կկարդաս: Ութ տարի ուսումնասիրել եմ արճիճային աշխարհը. այժմ ուղում եմ ուսումնասիրել նալահանգստի ամբոխը: Գնանք, պարոն,— դարձավ նա ինձ,— դուք գրող եք, գնանք, մի՛ ամաչեք:

— Գնանք, ուր որ ուղում եք, միայն թե Լեոնին ցույց տվեք:

— Իցկոն մեղ կառաջնորդի: Նա խաւարի ծնունդ է: Հայրը նալահանգստում հին լաթեր ու երկաթ է ժողովում, պիտի խմանա խաւարի աշխարհի բոլոր խորշերը յուր ձեռքի ավի տակ»:

Սոցիալական անհավասարությունը կործանում է Լեոնի բոլոր պատրանքներն ու երազանքները: Լեոնի ճակատագիրը, դա Գորկու վաղ շրջանի պատմվածքների շատ հերոսների ճակատագիրն է:

Շիրվանդադեն իր մի զրույցի ժամանակ խոստովանել է, որ «Ջհուդի ականջը» վիպակը գրել է Մաքսիմ Գորկու՝ հրեական ջարդերի դեմ ուղղած հոգվածների ազդեցության տակ:

Սոցիալիստական Մեծ ռեուլյուցիայի փոթորկալի տարիներին Շիրվանզադեն գտնվում էր հեռավոր Ամերիկայում: Արտասահմանյան բուրժուական և սպիտակգլարդիական մամուլը հազար ու մի զրպարտություններ էր տարածում Ռուսաստանի նոր, սովետական կարգերի մասին, բռնակցիների մասին:

Շիրվանզադեն հեռավոր Ամերիկայից լարված հետևում էր այն բոլոր անցքերին, որ տեղի էին ունենում Ռուսաստանում: Ճիշտ է, դժվար էր արտասահմանում ապրողի համար պարզ պատկերացում կազմել Ռուսաստանում տիրող վիճակի մասին, սոցիալիստական ռեուլյուցիայի հետագա բախտի մասին, այն էլ բուրժուական մամուլի գորշելի բամբասանքների պայմաններում, սակայն Շիրվանզադեն լավ հայտնի էր բուրժուական և սպիտակգլարդիական մամուլի բարոյական դեմքը, և նա ոչ մի ուշադրություն չդարձնելով նրանց վրա, որպես մեծ հումանիստ, հավատում էր Սովետական կառավարության հաղթանակին:

Շիրվանզադեն հայտնի էր, որ Մաքսիմ Գորկին խոշոր դեր է խաղում նորակառույց սովետական պետության կյանքում, և որ նա մեծ առաջնորդ է լենինի մերձավոր բարեկամն ու ղինակիցն է: Եվ ահա այն ժամանակ, երբ Հայաստանում դեռ իշխում էր դաշնակցական կառավարությունը, քաղցի և մահվան այդ կառավարությունը, Շիրվանզադեն հեռավոր Ամերիկայից հատուկ նամակով դիմում է Գորկուն և նրա միջոցով էլ Սովետական կառավարությանը, հայ ժողովրդի ապագա վիճակին վերաբերող մի քանի հարցեր պարզելու համար:

1920 թվականի հուլիսի 2-ի իր այդ նամակում Շիրվանզադեն գրում է Գորկուն.

«Անծարգո
Ասֆսիմ Գորկի».

Գրում եմ Ձեզ Ամերիկայից:

Թերթերից ես խմացա, որ Կովկասը գրեթե գրավված է թուրքիկների կողմից: Ես հավատում եմ, որ Սովետական կառավարությանը կհաջողվի խաղաղություն հաստատել անմատրեն իրար հետ թշնամացած ծայրամասերի ժողովուրդների մեջ և ենթարկել նրանց մի ընդհանուր օրենքի՝ սիրո, եղբայրության, ճշմարտության և արդարության օրենքին»:

Սովետական կառավարության հանդեպ ունեցած իր այդ աներեք հավատը հայանելուց հետո, Շիրվանդադեն գրում է, որ հայ ժողովուրդը «խորը դեմոկրատական ժողովուրդ է», որ նա ընդունակ է սոցիալիզմի մեծ գաղափարներն ընդունելու և իրականացնելու:

Խոսելով հայ և մյուս ժողովուրդների փոխհարաբերության, տաճկական իմպերիալիզմի և նրա կատարած ավերումների մասին Անդրկովկասում ու մյուս վայրերում, ազդամիջյան թշնամանքների ու ջարդերի մասին՝ Շիրվանդադեն գրում է. «Ահա այդ փոխադարձ բնաջրնջման դեմ պետք է ամենից առաջ պայքարի Սովետական կառավարությունը: Մենք, հայերս, միշտ կողմնակից ենք եղել ժողովուրդների եղբայրության: Մեր պատմությունը ամիս և տասիս է միլիոնավոր ապացույցներ դրա համար: Մենք խաղաղ ժողովուրդ ենք և երբեք չենք ունեցել և հիմա էլ չունենք ոչ մի ագրեսիվ ձգտում»:

Իր այդ սքանչելի նամակը՝ լի խորը հումանիստական գաղափարներով, անսահման մեծ սիրով դեպի ռուս ժողովուրդը և նրա լավագույն զավակները, Շիրվանդա-

դեն վերջացնում է, դիմելով Գորկուն, որ նա հանուն ժողովրդի իր ազդեցիկ ձայնը բարձրացնի դաշնակցության ավազակային տիրապետության և թուրքերի արյունոտ սպառնալիքի դեմ:

«Քանկագին և մեծասլատիվ գրչակից, այս բոլորը դրում եմ Ձեզ նրա՝ համար, որպեսզի խնդրեմ Ձեզ ուղաշտպան լինեք հայ ժողովրդին: Ես Ձեզ համարում եմ անշահախնդիր, ազնիվ և բարի ուս ժողովրդի իսկական զավակը: Բարձրացրեք Ձեր ազդեցիկ ձայնը բազմաշարք և կիսով չափ ոչնչացված հայ ժողովրդի օգտին: Դա կլինի մեկն ամենալավ գործերից, որ երբևէ կատարել է մարդը:

Ընդունեցեք նվիրվածության և ամենախորին հարգանքներիս հավաստիքը:

Ալեքսանդր Շիրվանզադե»:

Շիրվանզադեի այս նամակը, իր քաղաքական ու հասարակական նշանակությունից զատ, մի կարևոր փաստաթուղթ է, որը միանգամայն նոր լույս է սփռում նրա աշխարհայացքի վրա և հնարավորություն է տալիս դիտելու գաղափարական այն բեկումը, որը տեղի է ունեցել Շիրվանզադեի աշխարհայացքի մեջ՝ սկսած 1905 թվականի ռևոլյուցիայից: Եվ պատահական չէ, որ նա ուս և հայ առաջավոր ինտելիգենցիայի հետ միասին ջերմորեն ուղջունեց Հոկտեմբերյան Սոցիալիստական Մեծ ռևոլյուցիան և նշեց նրա դերը մեծ ու փոքր ժողովուրդների ազատագրման ու փրկության գործում:

Ալեքսանդր Շիրվանզադեն հայ ժողովրդի մեծատաղանդ ու լավագույն այն զավակներից է, որոնք,

լցված մեծ առեկտլթյամբ դաշնակցութեան հանդեպ, հայ ժողովրդի միակ փրկութեանը գտնում էին Հայաստանում սովետական կարգեր հաստատելու մեջ: Եվ երբ տեղի ունեցավ պատմական այդ մեծ իրադարձութեանը, Շիրվանղաղեն առաջինն էր, որ վերադարձավ սովետական հայրենիք, իր ժողովրդի մոտ:

Մաքսիմ Գորկու հետ վերջին անգամ Շիրվանղաղեն հանդիպում է 1934 թվականին, Գրողների Համամիութենական առաջին համագումարում: Ջերմ ու սրտառու էր երկու մեծ գրողների ու հին բարեկամների հանդիպումը: Ամբողջ համագումարի ընթացքում նրանք միասին էին: Համագումարից ստացած իր տպավորութեանները մասին գրած հոգւածում Շիրվանղաղեն խանդավառութեամբ նշում է. «Իհարկե, համագումարի ողին՝ ԽՍՀՄ բոլոր ժողովուրդներից սիրված Ալեքսեյ Մաքսիմովիչ Գորկին էր»¹:

Հայ խոշոր բանաստեղծներից Ավետիք Իսահակյանն առաջինն էր, որ 1901 թվականին, երբ լույս տեսավ Մաքսիմ Գորկու անմահ «Մրրկահալը», նույն թվականին իր սքանչելի թարգմանութեամբ այն մատչելի դարձրեց հայ ընթերցող հասարակութեանը:

Իր այդ թարգմանութեան առթիւ տարիներ հետո Ալ. Իսահակյանը գրել է. «1901 թվականին ես գտնւում էի Արեւմուտքում, երբ իմ ձեռքն ընկավ «Մրրկահալի երգը», Գորկու այդ սքանչելի ստեղծագործութեանը, որը հենց նոր էր լույս տեսել: Ես անմիջապէս թարգմանեցի և այն տպագրվեց արտասահմանյան հայկական թերթերում: Այդպիսով, առաջին անգամ ես պատիւ ունեցու

¹ «Գրական թերթ», 1934, № 21:

թարգմանելու հայերեն «Մրրկահավի երգը» և այդ փաստը ես հատուկ հպարտությամբ եմ նշում:

Այդ հիասքանչ երկը մեծ արձագանք գտավ հայ հասարակության մեջ, ես խանդավառ նամակներ ստացա. հայ գրական երեկոներին ամենուրեք կարդում էին «Մրրկահավի երգը»¹:

Իր մի հոգվածում Իսահակյանը խոսելով Գորկու մասին, գրում է, որ Գորկու ստեղծագործությունները խորը տպավորություն են թողել իր վրա, որ այդ ստեղծագործությունները մոտ են եղել իր՝ Իսահակյանի սրբտին և որ նա ապրել է դրանցով: Իսահակյանն իր այդ հոգվածում գրում է, որ 1899 թվականին, Օդեսայի հսկանավահանգստում, երբ մի պատահական դիպվածի ժամանակ խոսք է բացվում Գորկու մասին, պարզվում է, որ ինքը՝ Իսահակյանը դեռևս ծանոթ չէ նրան, որպես գրողի. «Նույն օրը գնում եմ Գորկու պատմվածքների երկու հատորը,— գրում է Իսահակյանը,— և սկսում եմ կարդալ. հափշտակված կարդում եմ և նորից կարդում: Կարծես, Գորկին ինձ համար էր գրել: Թափառելու պոեզիան իմ սրտի սերն է... Մ. Գորկու հետ, նրա բոսյակների հետ թափառում եմ մեծ Ռուսաստանի լայնքն ու երկայնքն՝ Վոլգա, Ղրիմ, Սև ծովի ափերը, Մոլդավիա: Մանավանդ Վոլգան, անտուն, ընչազուրկ բոսյակների իսկական մայր Վոլգան, որի լայնաշունչ տափաստաններում, դարերի ընթացքում ապաստան են գտել Մոսկվայի ցարերի խստասիրտ օրենքներից, Պետերբուրգի ցարերի բռնություններից փախած ըմբոստ, ազատատենչ ոգիները, բոլոր նրանք, որոնք փախել են հասարակության կաշկանդող պայմաններից, ֆեոդալների

¹ „Литературная газета“, 1946, № 25.

Հարկերից, հարստահարությունից: Վոլգան, ազատության, բնօրգումի էպիկական օրրանը, ուր շառաչել են անսանձ կամֆի հզոր երգերը, հերոսական արկածները, Ստենկա Ռազինը, Պուգաչևը...»:

Իսահակյանը, անդրադառնալով Գորկու ստեղծագործությունների մեծ հաջողության խսկական պատճառներին, գրում է. «Ի՞նչ էր Մ. Գորկու հմայքի գաղտնիքը: Անշուշտ, և՛ նրա տաղանդը, և՛ նրա նոր հայտաբերած բոսյակների աշխարհը, և՛ նրա թարմ, առույգ արվեստը, բայց զերազանցապես այն, որ նրա բողոքի, ըմբոստացման ոտմանտիկան համընկավ, ներդաշնակվեց հասարակության տրամադրությանը, հասարակության զգացմունքների և մտքերի գոյամիճակին: Նա խոսում էր միլիոնների սրտից, միլիոնների տենչերից ու երազներից, միլիոնների լիզվով: Անտարակույս, հանկարծակի, անսպասարասից չէր Գորկու երևումը: Մի կողմից՝ ռուսական հոյակապ զեղարվեստական գրականությունը՝ բացառապես հումանիստ, ժողովրդասեր գրականությունը ողջ եվրոպայում, և մյուս կողմից՝ ռուսական փառապանծ հրապարակախոսությունը և քննադատությունը, որ դարավոր պայքարի մեջ ցարիզմի և ճորտության դեմ՝ պատրաստել էին կովի մի ողջ արսենալ. այդ երկու հոգեկան մեծ ազդակներն առաջ բերին Գորկուն»¹:

Իր մի ալլ հողմածում Իսահակյանը, որպես նուրբ արվեստագետ և խորը մտածող, տալիս է Գորկու կլասիկ գնահատականը. «Մաքսիմ Գորկու հոյակապ տաղանդի հետ միասին ինձ շատ է հմայում նաև նրա մեծ, մարդկային սիրտը: Նա սիրում էր բնությունը, զեղարվեստը, գիտությունը, բայց ամենից շատ՝ մարդուն»:

¹ «Նորհրդային արվեստ», 1938, № 1:

Ամեն լավ բան՝ բնությունը, գեղարվեստը, գիտությունը պիտի լինեն միայն մարդու համար:

Եվ այդ սերը տարավ նրան դեպի սրբոյեւարիատը, հեղափոխությունը, պայքարը, որպեսզի մարդն ազատագրվի բոլոր տարերային և հասարակական շարիքներից՝ բնությունից, կապիտալիզմից, աղքատությունից, ցավից և ախտերից, որպեսզի մարդը դառնա հպարտ, ազատ, երջանիկ, որը հնարավոր է միայն սոցիալիստական պետության մեջ»:

Իսահակյանը սիրելով Գորկուն որպես հանճարեղ գրողի և մարտնչող ռեուլյուցիոներին, ցանկանում էր անձամբ ծանոթ լինել նրա հետ, անձամբ հայտնել իր ջերմ զգացմունքները մեծ գրողին: Այդ մասին մեծանուն հայ բանաստեղծը գրում է. «Ես շատ էի ցանկանում տեսնել Գորկուն, բայց իմ այդ իղձը կատարվեց շատ ուշ: 1928 թվականի ամռանը Ա. Մ. Գորկին այցելեց Հայաստան: Այդ օրերին ես գտնվում էի Լենինականում, բայց իմանալով, որ նա Երևանումն է, ես շտապեցի այնտեղ: Գորկուն ես տեսա ի սլափով նրա կազմակերպված երգի և պարի երեկոյին: Մարդկանց մեծ բազմությամբ էր շրջապատված Գորկին, երբ ինձ ներկայացրին նրան: Իմ անունը նրան ծանոթ էր. նա հիշեց, որ իր խմբագրած «Հայ գրականության ժողովածու»-ի մեջ տպագրված են և իմ բանաստեղծությունները:

Իմ ուրախության չափի չկար, որ վերջապես ես բախտ ունեցա տեսնելու իմ սիրելի գրողին. երբ ես արտահայտեցի իմ զգացմունքները նրա հանդեպ, նա լսում էր ժպտալով»¹:

¹ „Литературная газета“, 1946, № 25.

Հայ ժողովրդի մեծ բանաստեղծ Հովհաննես Թումանյանը 1906 թվականին թարգմանում է Մաքսիմ Գորկու «Ձկնորսն ու ֆեյան» բալլադը։ Այդ բանաստեղծությունը Գորկին գրել է 1895 թվականին։ 1902 թվականին Գորկին վերամշակում է այն և տալիս կոմպոզիտոր Ալ. Սպենդիարյանին՝ երաժշտություն գրելու։ 1903 թվականին լույս է տեսնում «Ձկնորսն ու ֆեյան» հայ մեծ կոմպոզիտորի նոտաներով։

Այդ բալլադը իր հիմքում ունենալով փիլիսոփայական խոր իմաստություն, իսկույն գրավում է հայ բանաստեղծի շաղկապությունը և նա չգերազանցված վարպետությամբ թարգմանում է այն հայերեն։

Ահա այդ թարգմանությունը.

Դունայի ափին ապրում էր Փերին,
Հաճախ գետի մեջ լողանում էր նա։
Մի օր էլ անփուշ, անզգուշ Փերին
Ընկավ ձկնորսի ուռկանը ահա։

Սաստիկ վախեցան ձկնորսները խեղճ...
Նրանց հետ էր բայց Մարկո պատանին,
Գեղեցիկ Փերուն սեղմեց գրկի մեջ,
Ու համբուրում էր, գրգռում սիրունին։

Փերին, մի ճրկուն ոստիկի նըման,
Խայտում էր գրկում, ոլորվում, խաղում,
Մըտիկ էր տալիս տըղի աչքերին
Ու մըտքի միջին բարակ ծիծաղում...

Փայփայեց Փերին տըղին ամբողջ օր,
Բայց հենց գիշերը հասավ մըթագին,
Հանկարծ չըբացավ, կորավ նորից նոր,
Ու սաստիկ տըխրեց Մարկոյի հոգին։

Գիշեր ու ցերեկ գետի ափերին
 Շրջում է Մարկոն, հոգոց է հանում,
 Փնտրում է, կանչում. «Ո՛ւր է իմ Փերին...»
 Կրկնում են ալիք—«Մենք շենք լմանում»:

—Օ՛, սառն ալիքներ, դուք խաբում եք ինձ,
 Ինքներդ եք խաղում նրա հետ թաքուն.
 Ծըշաց պատանին ու թռավ ափից,
 Թրռավ՝ գետի մեջ գրունի իր Փերուն...

Դունայի ափին ապրում էր Փերին
 Ու, ինչպես առաջ, այժմ էլ լուանում,
 Իսկ Մարկոն չը կա... Բայց նրա մասին...
 Բայց նրա մասին գիթ երգ է մընում:

Իսկ դուք ապրում եք աշխարհի վրա
 Ինչպես կույր, անսիրտ, շընչին սողուններ.
 Ոչ ձեզնից հետո զբույց կը մընա,
 Նվ ոչ ձեր մասին երգ կասեն անմեռ:

Այս բանաստեղծությունն առաջին չափածո երկն է,
 ուր թարգմանվում է Գորկուց հայերեն:

Թումանյանը, ինչպես նաև հայ մյուս գրողները,
 բացի Գորկու գեղարվեստական երկերից, հետեւ են նաև
 նրա հրապարակախոսական հոդվածներին ու ելույթ-
 ներին և արձագանքել դրանց:

Հայ կլասիկներից բարձր գնահատական է տվել
 Գորկու ստեղծագործություններին նաև Նար-Դոսը: Նա
 թարգմանել է Գորկու խալալական հեքիաթներից: Գոր-
 կին նույնպես գիտեր Նար-Դոսին: 1931 թվականին
 գրած իր մի ընդարձակ հոդվածում, Գորկին խոսելով
 ընդհանրապես թարգմանական գրականության մասին,
 կանգ է առնում նաև Նար-Դոսի «Մահը» վեպի վրա, որի

ռուսերեն թարգմանությունը նոր էր լույս տեսել Մոսկվայում: «Մահը» վեպի մասին նա գրել է. ««Մահը» հայ գրող Նար-Դոսի վեպն է, գրված անցյալ դարի 90-ական թվականներին: Այդ գրքի տառադարանում մանրամասն պատմված է, թե նրա հերոսը, «թույլ զարգացած հասարակական իմպուլսի տեր մի մարդ է, կամազուրկ, անզոր, անգործունյա մի ջղագար, որ զբաղված է ինքնավերլուծմամբ, տառապում է ինքնասիրությունից, կասկածամտությունից, երկչոտությունից և անվճռականությունից: Շատ լավ ծանոթ մի գեմք: Արևմուտքի և մեր գրականությունը 19-րդ դարի 20-ական թվականներից սկսել է նկարել այս չքնաղ անձի պորտրետները: Առաջին մարդը, որին այս «անդամախնայ մարդու» պորտրետն առանձնապես հաջողվել է, Ստենդալն էր: Նրա օրինակին հետևեցին Եվրոպայի և Ռուսաստանի տասնյակ խոշորագույն գրողներ: Ամբողջ մի հարյուրամյակի ընթացքում գրականության դժբախտ, փայլուն կերպով մշակված թեման էր կազմում հենց այդ երիտասարդի կյանքի և արկածների նկարագրությունը, մի երիտասարդ, որի «եսը» առավել կամ նվազ այլանդակությամբ ծավալվել, հիպերտրոֆիացիայի էր ենթարկվել և որը, իրեն համար տեղ չգտնելով քաղքենիական կյանքի պայմաններում, իր մեջ ո՛չ ուժ, ո՛չ էլ ցանկություն էր գրտնում փորձելու փոխել այդ պայմանները:

Նար-Դոսի վեպը մեզ ցույց է տալիս, որ Հայաստանի գրականությունն էլ ծանոթ է այդ վհատ տիպին: Վեպի պատմական-գրական նշանակությունն անվիճելի է, թեպետ և վեպը թույլ է, թերևս այդպես է թվում այն պատճառով, որ վատ է թարգմանված, ինչպես մեզանում ընդհանրապես ընդունված է վերջերս օտար լեզու-

ներից թարգմանություններ կատարելիս: Նար-Դոսի վեպի թարգմանությունը չի խմբագրված: Մի էջում, օրինակի համար, հանդիպում են այսպիսի օիններ.

„Прошли один, два, три...десять дней. „Так прошло около двух недель“. Прошло еще несколько дней“; կա այսպիսի մի ծանոթություն. «Առածի իմաստն անթարգմանելի է»: Ինչպես երևում է, խմբագրին հայտնի չէ, որ չկա այնպիսի առած, որի իմաստը հնարավոր չլինի թարգմանել ամեն մի լեզվով: Դժվար թարգմանելի կամ խալառ անթարգմանելի է «բառախաղը»¹:

Այնուհետև Գորկին բերում է մի շարք օրինակներ, որոնք վկայում են գրքի վատ թարգմանության մասին:

Գորկին, անկասկած, իրավացի է, երբ այդպես սուր կերպով քննադատում է «Մահը» վեպի թարգմանությունը: Նար-Դոսի այդ վեպի լեզվի և պատկերների նրբությունն ու գունեղությունը թարգմանիչը չի կարողացել տալ ուսանողներին: Ինչ վերաբերում է վեպի գաղափարական բովանդակությանը, բնական է, որ վեպի գլխավոր կերպարը՝ Շահյանը, չէր կարող իր «փիլիսոփայություն» գոհացնել Գորկուն, քանի որ դա, իրոք, նորություն չէր, այլ յուրովի արձագանքը եվրոպական և ռուսական այդ բնույթի գրականության: Ինչ խոսք, որ Նար-Դոսի վեպն իր ժամանակին նշանակալի երևույթ էր հայ գրականության մեջ:

Բացառիկ սեր է առածել դեպի Մաքսիմ Գորկին ու նրա ստեղծագործությունները հատկապես Վրթանես Փափազյանը: Այդ սերը դեպի Գորկին Փափազյանն արտահայտել է իր նամակներում, Գորկու մասին գրած

¹ М. Горький, Литературно-критические статьи. Москва, 1937, стр. 475--476.

հողվածներում և գրական ելույթներում: Որպես քաղաքացի, ստեղծագործող ու հասարակական գործիչ՝ Գորկին շատ կողմնորոշ է մտա եղել Վրթանես Փափազյանի սրտին: Գորկու ըմբոստ ոգին, նրա հուժկու, խորխաձայնը տիրող կարգերի դեմ հաճախակի արձագանք է գտել Փափազյանի ստեղծագործությունների ու նրա հրատարակախոսական հոդվածների մեջ: Հատկապես նշանակալից են նրա երկու հոդվածը, որոնց մեջ պարզ ու որոշակի գրսևորվել է Փափազյանի վերաբերմունքը դեպի Գորկի-գրողն ու հասարակական գործիչը:

1913 թվականին Փափազյանը մի ընդարձակ հոդվածով հանդես է գալիս Գորկու «Տերը» վեպի մասին: Անդրադառնալով վեպի գաղափարական ու դեղարվեստական արժանիքներին, Փափազյանը գրում է. ««Տերը» Գորկու նախընթաց գրվածքների մեջ լավագույններից մեկը պիտի համարել»:

Նույն, 1913 թվականին գրած իր մի այլ հոդվածում Փափազյանը պաշտպանում է Գորկու պայքարը թատերական սեպեցիայի դեմ: Բայց այդ մասին մենք հանդամանորեն կխոսենք «Մ. Գորկին և հայ թատրոնը» գլխում:

Ինչպես հայտնի է, Գորկին բազմաթիվ կառույցով կապված էր հարյուրավոր երիտասարդ-սկսնակ գրողների հետ, նրանց օգնում ու խորհուրդներ էր տալիս, ոգևորում ու խրախուսում: Այդ տեսակետից հետաքրքրական է Գորկու մի նամակը՝ ուղղված գրող Տիգրան Հախումյանին:

1916 թվականին, երբ Հախումյանը լիրիկական բանաստեղծություններ էր գրում և տպագրում ուսանական զանազան պարբերականներում, մի օր հանկարծ երկ-

տող մի նամակ է ստանում, հետեւյալ բովանդակութեամբ. «Ուղարկեցեք, խնդրում եմ, ձեր բանաստեղծություններն իմ անունով՝ «Летопись» ամսագրի հասցեով»:

Ա. Պեշկով»:

Գորկու այս երկատուը մեծ ուրախություն է պատճառում Հախումյանին: Եվ նա, ընտրելով իր բանաստեղծություններից 10—12 հատ, անմիջապէս ուղարկում է Գորկուն: Այս առթիւ 1916 թվականի հոկտեմբերի 25-ին Հախումյանը Գորկուց ստանում է հետեւյալ նամակը.

«Իհարկե, Դուք պետք է դրեք, և—շատ, բայց նույնքան անհրաժեշտ է Ձեզ համար ավելի մոտ կանգնել կյանքին, անմիջականորեն օգտվել նրա ներշնչումներից, կերպարներից, պատկերներից, զգալ նրա թրթիռը և նրա միան ու արշունքը: Մի կենտրոնացեք Ձեզ վրա, այլ ամբողջ աշխարհը կենտրոնացրեք Ձեր մեջ: Կյանքի մեջ շատ թույն կա, բայց կա և մեղր—գտեք այդ մեղրը: Մի՛ լինեք սոսկ քնարերգու,—մի՛ գրակեք Ձեր հոգին Ձեր խսկ ձեռքերով կառուցված վանդակի մեջ,—համարձակություն ունեցեք լինելու և՛ երգիծաբան, և՛ վիպասան, և՛ պարզասկզբ ուրախ մարդ: Պիտի ամեն բան վերցնել և ամեն բան տալ կյանքին, մարդկանց»:

Այժմյան բանաստեղծների մեծամասնությունը, կարծես թե, անմարդաբնակ կղզիների վրա ապրելիս լինի, կյանքից և նրա քառսից դուրս: Այդ, իհարկե, ավելի հեշտ է և հարմար, քան թե իրականութեան քառսի մեջ ապրելը, սակայն այս նշանակում է ինքն իրեն կողոպտել: Չպետք է Ռոբինզոն լինել,—չի հարկավոր: Պետք է ապրել, աղմկել, խնդալ, հայհոյել, սիրել:

Պետք է որոնել այն, ինչ գեղեցիկ գտնված—նոր խոսքը, հանգը, պատկերը: Բանաստեղծը—աշխարհիս տրձագանքն է, և ոչ միայն իր հոգու դայակը:

Ահա այսպես: Յանկանում եմ Ձեզ ամենայն բարիք:

Ա. Պեշկով:»

Այս նամակը մի փայլուն փաստաթուղթ է, որ վկայում է հանճարեղ գրողի բացառիկ հոգատար վերաբերմունքի մասին գեղի գրականությանը, և այն մեծ պայքարի մասին, որ Գորկին իր ամբողջ կյանքում մղել է հանուն գրականության ժողովրդայնության, հանուն նոր աիսի գրողի:

1934 թվականի ամռանը Հախումյանն այցի է գնում Գորկուն Մոսկվայի մոտ գտնվող նրա ամառանոցում: Գորկին ընդունում է Հախումյանին սրտաբաց և երկար զրուցում նրա հետ գրականության, դրամատուրգիայի մասին, հետաքրքրվում հայ ժողովրդի կյանքով ու կուլտուրայով, վերհիշում Սովետական Հայաստանում կատարած իր ճանապարհորդությունների մասին:

Այդ հանդիպման թարմ տպավորությունների տակ գրած իր հիշողությունների մեջ Հախումյանը մանրամասնորեն պատմում է Գորկու հետ ունեցած իր զրույցների մասին: Առաջին հանդիպման ժամանակ Գորկին ժպտալով դառնում է Հախումյանին.

«— Ահա թե ինչպիսին եք եղել...

Հետո մի տեսակ դոհունակության շեշտով ավելացրեց.

— Շատ լավ եղավ:

— Ի՞նչը, Ալեքսեյ Մաքսիմովիչ, — հետաքրքրվեցի ես:

— Որ այգալեւ եք... Նա ձեզ հենց այգալեւ էլ պատկերացնում էի... բարձրահասակ: Այո՛, ես այգ արդեն վաղուց եմ նկատել, որ բարձրահասակ մարդիկ լիրիկ են լինում... Նա էլ այգալեւ էի... Նվ էլի շատերին եմ ճանաչում՝ Ռոմեն Ռոլլան, Չեխով... Հետո կյանքը խփում և կորացնում է նրանց մեջքերը»¹:

Հետաքրքրվելով, թե դրական ինչ նոր գործի վրա է աշխատում Հախումյանը և լսելով նրա ստեղծագործական ուղևորների մասին, Գորկին առաջին հերթին խորհուրդ է տալիս նրան չցրվել և որ գլխավորն է կազմակերպել ստեղծագործական աշխատանքն այնպես, որ նա ունենա որոշակի ու պարզ նպատակասլացում: Գորկին ասում է. «Պետք է մի կերպ կարողանալ չցրվել այս ու այն կողմ: Արվեստն այգ չի ներում: Նա խանդոտ է: Այգ չմոռանաք: Նվ իհարկե չհուսահատվեք: Եթե հարկավոր է կռվել արժեքներ ստեղծելու ձեր իրավունքի համար—կռվեցեք: Դա ավելի լավ է, քան հաղար գործ բռնելը՝ զլուխ պահելու համար»²:

Ձերմ ու սրտառուչ են Գորկու խոսքերը Հայաստանի ու հայ ժողովրդի անցյալի ողբերգական ճակատագրի մասին: «Ազնիվ է ձեր երկիրը: Նվ լեռները ես տեսա—հպարտ: Նվ մարդիկ նույնպես: Սքանչելի մարդիկ են: Նրանց վիճակը շատ ծանր է եղել, բայց նրանք երդել են: Ծածկել են լկտի աշխարհից իրենց դառը վիշտը: Դուք ևս այսպես եք: Ծիծաղեցեք, հաճախակի երգեցեք—թշնամիների ու հակառակորդի ջգրուս Երիտասարդ եղեք հոգով և սրտով երիտասարդ: Մեծ բան է երիտասարդությունը»:

¹ «Սովետական գրականություն», 1943, № 3:

² Նույն աեղում:

Հախումյանը հայերեն է թարգմանել ուսու կլասիկ գրականության մի շարք նշանավոր գործեր, այդ թվում նաև Գորկու «Վաստա ժեկեզնովա», «Եգոր Բուլչև և ուրիշները»:

Ուրախակի է նշել, որ Գորկու ստեղծագործությունները հայերեն են թարգմանել հայ գրականության այնպիսի տիանավոր դեմքեր, ինչպիսիք են՝ Հովհաննես Թումանյանը, Ավետիք Իսահակյանը, Նար-Դոստը, Հակոբ Հակոբյանը և ուրիշներ:

Անկասկած, վերը բերած փաստերը չեն սպառում այն ամենը, ինչ վերաբերում է հայ գրողների՝ Գորկու հետ ունեցած կապերին ու նրանց վերաբերմունքին հանդեպ մեծ գրողը, բայց, այսօրան էլ բավական է քննդծելու այն սերտ կապը, որ տասնյակ տարիներ շարունակ գոյություն է ունեցել հայ գրականության անվանի ներկայացուցիչների և պրոլետարիատի մեծ երգչի միջև:

Մ. ԳՈՐԿԻՆ ԵՎ ՀԱՅ ԱՐՎԵՍՏԸ

Մարտիմ Գորկու կապերը հայ առաջավոր ինտելիգենցիայի ներկայացուցիչների հետ չէին սահմանափակվում միայն գրականության աշխատողների շրջանով: Նա ծանոթ էր նաև հայ նշանավոր կոմպոզիտորների, քանդակագործների, նկարիչների, ճարտարապետների ու արտիստների հետ: Գորկու հարուստ ստեղծագործությունները, նրա հանձարեղ կերպարը ներշնչման աղբյուր հանդիսանալով հայ արվեստագետների շատերի համար, այլևի քան նպաստեցին այդ փոխադարձ կապերի ամրապնդմանը:

1902 թվականի սկզբներին մտերմական հարաբերություններ են սկսվում հայ խոշորագույն կոմպոզիտոր Ալեքսանդր Սպենդիարյանի և Ալեքսեյ Մաքսիմովիչի միջև, հարաբերություններ, որոնք շարունակվում են երկար տարիներ:

Գորկու չափաժողովածուներից մի քանիսի տեքստերի հիման վրա, հենց իր՝ Գորկու առաջադրված ու ընտրություններ, Սպենդիարյանը երաժշտություն է գրում:

Գորկու հայտնի «Ձկնորսն ու ֆեյան» բանաստեղծության տեքստի հիման վրա 1902 թվականին Սպենդիարյանը գրում է երաժշտական մի բալլադ: Առաջին անգամ, երբ հայ կոմպոզիտորի ղեկավարությամբ սիմֆոնիկ նվագախումբը կատարում է «Ձկնորսն ու ֆեյան» բալլադը, Գորկին, որը ներկա էր այդ կատարմանը, չափազանց դո՛հ է մնում նրա երաժշտությունից: Իր այդ ստեղծագործության մեջ Սպենդիարյանը տաղանդավոր կերպով կարողացել էր պահպանել բալլադի երաժշտական ոճը, երանգավորելով սլավոնական մեղեդիների գունեղ նմուշներով: Ինչպես Սպենդիարյանի բոլոր գործերում, այնպես էլ «Ձկնորսն ու ֆեյան» բալլադում, խորապես զգացվում է նրա երաժշտական լեզվի հմայիչ պարզությունն ու գեղեցիկությունը:

Սպենդիարյանի արխիվում պահպանվել է սևագիր, հազիվ ընթեռնելի մի ձեռագիր: Այդ ձեռագրից պարզվում է, որ կոմպոզիտորը ցանկացել է գրի առնել իր հիշողությունները Գորկու մասին, բայց, թերևս մահվան պատճառով, նախաձեռնված գործը մնացել է անավարտ: Սպենդիարյանի ձեռագիրը, նույնիսկ անավարտ չլիճակում, դարձյալ խոշոր արժեք է ներկայացնում:

որովհետեւ նրա մեջ պատմվում է Գորկու հետ ունեցած առաջին հանդիպման և «Ձկնորսն ու ֆեյան» բալլադի մասին:

«1902 թվականի սկզբներին՝ Յալտայում հայտնի դարձավ, — կարդում ենք այդ ձեռագրում, — որ Մաքսիմ Գորկին բնակություն է հաստատել «Օլեիզ» կոչվող կալվածքի ամառանոցում: Նրա երկերն այդ ժամանակ կարդացվում էին: Ինչպես հայտնի է, նրա գրական փառքը, նրա անձնավորությունը, որպես ժողովրդի ծոցից ելածի ու ռեուլյուցիոներին, Յալտայի հասարակության մեջ հետաքրքրություն էին առաջացնում:

Նրա դավը հատուկ հետաքրքրություն էր առաջ բերել. ամեն մեկը ցանկանում էր տեսնել իր փառքի գաղաթնակետին գանձող գրողին, ժողովրդի ծոցից ելածին ու ռեուլյուցիոներին: Ինձ, ինչպես և ամենքին, նույնպես հետաքրքրեց Գորկու դավը: Եվ շուտով իմ ծանոթ Յուրի Ալեքսեևիչը առաջարկեց ինձ իր հետ գնալ Յալտա՝ Գորկու մոտ: Ես գոհունակությամբ ընդունեցի այդ առաջարկը:

Գորկին ապրում էր մի գեղեցիկ մենավոր տան մեջ. նրա հետ էր իր կինը՝ Նկատերինա Պավլովնան և փոքրիկ որդին՝ Մաքսիմը, որին այդպես էին կոչում ծնողները: Մեծ ընդունարանում գրված էր մի սեղան. այցելողներն ուսանողներ և ուսանողուհիներ էին. դրանց թվում՝ երկու-երեք գրող, որոնցից հիշում եմ Բունինին:

Գորկին մեզ ընդունեց իր առանձնասենյակում, որի լուսամուտներից բացվում էր ծովի տեսարանը: Այդ օրը ծովը բոլորովին խաղաղ էր. Գորկին ինձ ասաց. — Ես չեմ սիրում ծովն այդպիսի վիճակում, փոթորկալից ծովն ավելի հարազատ է իմ հոգուն: Գորկին հարցրեց իմ

աշխատանքների մասին (հիշում եմ՝ այն ժամանակ ես գրում էի իմ էսքիզները)։ Գորկին ասաց. «Ես բանաստեղծություններ ընդհանրապես չեմ գրում, սակայն՝ լերջերս մեղանշեցի — գրեցի, ըստ վալախական լեգենդի, մի երգ «Ջկնորսն ու ֆեյան» անունով։ Եթե հարմար է, գրեք նրա համար երաժշտություն»։ Ես կարդացի բանաստեղծությունները ու համոզվեցի, որ նրանք երաժշտության համար հետաքրքրություն են ներկայացնում»¹։

Երաժշտագետ Ա. Շահվերդյանը, Սպենդիարյանի մասին գրած իր հետաքրքիր աշխատության մեջ խոսելով Գորկու և հայ կոմպոզիտորի մտերմության մասին՝ գրում է. «Մաքսիմ Գորկու հետ Սպենդիարյանը մոտիկ հարաբերության մեջ էր։ Մեծ գրողը հաճախակի լինում էր կոմպոզիտորի բնակարանում և առանձնապես կանոնավոր հաճախում էր նրա երաժշտական երեկոներին։ Ալեքսեյ Մաքսիմովիչը մեծ համակրանքով էր վերաբերվում Սպենդիարյանի երաժշտական ստեղծագործությանը»²։

Անդրադառնալով «Ջկնորսն ու ֆեյան» բանաստեղծությանը, Ա. Շահվերդյանը նշում է, որ Գորկու այդ ստեղծագործության տեքստին ծանոթանալուց «մի քանի օր հետո Սպենդիարյանը ցույց տվեց մեծ գրողին պատրաստի բալլադը՝ զրված բասի համար՝ օրկեստրի հետ և առաջիկա երաժշտական երեկոներից մեկում՝ Սպենդիարյանի այդ նոր ստեղծագործությունը — Գոր-

¹ Գրականության և արվեստի թանգարան, Ա. Սպենդիարյանի ֆոնդ։

² А. Шавердян, А. А. Спендиаров, Москва, 1939, стр. 17.

կու պոեզիայի երաժշտական առաջին փոխարկումներից մեկը — կատարվեց Շալչապինի կողմից: Ալեքսեյ Մաքսիմովիչը շատ դժ էր Սպենդիարյանի այդ ստեղծագործությունից»¹:

Երբ 1903 թվականին առանձին հրատարակությամբ լույս է տեսնում «Զինորոն ու ֆեյան» երաժշտական բալլադի պարտիտուրան, Սպենդիարյանը մի օրինակ ուղարկում է Գորկուն հետևյալ նամակով.

«Մեծազո Ալեքսեյ Մաքսիմովիչ.

Այս նամակի հետ միասին ուղարկում եմ Ձեզ իմ բալլադի պարտիտուրան և դաշնամուրային փոխադրությունը՝ գրված Ձեր բանաստեղծության խոսքերով: Ապրիլի 20-ին (1903 թ.) օրկեստրի նվագակցությամբ այս բալլադը կատարվեց Պետերբուրգի ժողովրդական տան բեմում: Հատարակության պահանջով կրկնվեց բալլադը: Նորից սրտազին շնորհակալություն եմ հայտնում Ձեզ այն բանի համար, որ Դուք առիթ ստեղծեցիք գրելու իմ ստեղծագործություններից լավագույնը և այդ պատճառով էլ ես ինձ թույլ եմ տվել ձոնել այն Ձեզ:

Անկեղծորեն Ձեզ նվիրված

Ալ. Սպենդիարով»:

Գորկին իր «Քաղքենիներ» գրածան 1902 թվականին նվիրում է Սպենդիարյանին՝ հետևյալ մականգրությունով — ««Ֆեյայի երգի» տաղանդավոր հեղինակին՝ Ալեքսանդր Աֆանասևիչ Սպենդիարովին՝ ի հիշատակ:

Մ. Գորկի»:

¹ А. III а в е р д я н, А. А. Спендиаров, Москва, 1939, стр. 17—18.

ДЛЯ БАСА СЪ СОПРОВОЖДЕНИЕМЪ ОРКЕСТРА
НА СЛОВА
МАКСИМА ГОРЬКАГО
сочинение

A. Spendiarow.

Dem Autor der Dichtung gewidmet

DER FISCHER UND DIE NAJADE
Ballade

für Bass mit Orchesterbegleitung

DICHTUNG VON MAXIM GORKIJ

MUSIK VON

A. Spendiarow.

Партитура.....	net	1p —
Partitur.....	M. 2 —	
Оркестровые голоса.....	net	1p 80 k.
Orchesterstimmen.....	M. 3. 60 pf.	
Оркестровые добавочные.....	— 25 k.	
Duplirstimmen.....	— 30 pf.	
Клавираусzug.....	— 75 k.	
Clavierauszug.....	M. 1 50 pf.	

Составлено въ акцатахъ для всѣхъ странъ Eigenthum des Verlegers für alle Länder

В. БЕССЕЛЬ И К^о

Почтамтскими, Царя Е. И. ВЕЛИЧЕСТВА

С ПЕТЕРБУРГА И МОСКВА

W. BESSLER & Co

Hofmusikalienhandlung

ST. PETERSBURG & MOSKAU.

LEIPZIG, BREITKOPF & HAERTEL.

1912 թվականին Ալեքսանդր Սոլենդիարյանը Գորկու «Էդերկեյս» արձակ բանաստեղծության հիման վրա գրում է երաժշտական մեկնակցամացիա:

Մտերմական հարաբերությունների մեջ է եղել Գորկու հետ հայ նշանավոր արձանագործ Հակոբ Գյուրջյանը: Ոչ միայն Ռուսաստանում, այլև արտասահմանում Գյուրջյանը ճանաչված, անվանի արձանագործ էր: Բացի Գորկուց, նա մտերմական հարաբերություններ ուներ Լունաչարսկու, Ռախմանինովի, Շալյապինի և ուրա գրականության ու արվեստի նշանավոր այլ ներկայացուցիչների հետ: Գյուրջյանի արհեստանոցն է հաճախել Վլադիմիր Իլյիչ Լենինը:

Գյուրջյանը մի քանի անգամ քանդակել է Գորկու կերպարը: Մենք այստեղ կանգնեցնենք դրանցից միայն երեքին, որոնք ավարտված ու ամբողջական դործեր են հանդիսանում: Առաջին անգամ Գյուրջյանը քանդակել է Գորկու կիսանդրին 1912 թվականին: Այս գործի մեջ նա կարողացել է չափազանց հաջող կերպով արտահայտել Գորկու ոչ միայն բնորոշ գիմնագծերը, այլև նրա, որպես ստեղծագործողի, ուժն ու կարողությունը: Նվ հենց աշխատանքի ամենաբնորոշ կողմը՝ Գորկի-ստեղծագործողի և մտածողի հոյակապ պատկերումն է, որ տաղանդի բացառիկ վարպետությանը կարողացել է տալ Գյուրջյանը: Գորկի-մարդը, Գորկի-հումանիտար մարմնացել ու շունչ է առել հռչակավոր արձանագործի այս ստեղծագործության մեջ:

Միանգամայն այլ բնույթ ունի երկրորդը՝ 1914 թվականին կատարված աշխատանքը, որը պատկերում է Գորկու միայն գլուխը: Քանդակագործն այստեղ տվել է Գորկու գեմքի ըմբոստ արտահայտությունը,

Ա. Մ. Գորկի

Գործ՝ Հ. Գյուրջյանի

կարծես փոթորկից մոլեգնած օվկիանոսի լեռնացած ալիքի մի սլահ է, որ հաջող կերպով կարողացել է որսալ քանդակագործը: Ձեր առջև է հռեփու մրրկահալը, ըմբոստ, անողոր Գորկին, իր գորկիական կենդանի ու բնորոշ դիմագծերով:

Նրբորդ քանդակը կոմպոզիցիոն բնույթի աշխատանք է, ուր Գորկին սլատկերված է իր դրասեղանի առաջ, ստեղծագործելու սլահին: Չնայած այս աշխատանքը ծավալով փոքր է նախորդներից, բայց որպես արվեստի դործ՝ նույնպես հաջող է: Ձեզ թվում է, թե դուք բաց եք արել Գորկու աշխատասենյակի դուռը և դիտում եք, իսկ նա, նստած սեղանի առաջ և զլուխը հենած ձախ ձեռքին՝ գրում է, և այս ամենը այնչափ կենդանի, հուզիչ ու սլատկերավոր է արտահայտված, որ թվում է, թե ահա ձեր ամենափոքր շարժումից նա կբարձրացնի զլուխը, և դուք շունչներդ սահած, լուռ շարունակում եք դիտել ու դիտել:

Գյուրջյանի այդ գործերը ժամանակին արժանացել են մեծ ուշադրության, քննադատությունը չափազանց բարձր գովասանքով է խոսել նրանց մասին: Այդ աշխատանքներն արժեքավոր են նաև նրանով, որ քանդակագործը դրանք բոլորն էլ կատարել է աչքի առաջ ունենալով կենդանի Գորկուն, երբ վերջինս հաճախակի այցելում էր նրա արհեստանոցը: Գյուրջյանը քանդակել է նաև Նկատերինա Պեշկովայի՝ Գորկու կնոջ, կիսանդրին:

Հետաքրքիր ու ուշադրավ է քանդակագործ՝ Նովանդ Քոչարի Գորկին: Քոչարը խուշս է տվել Գորկու դիմանդկարն ընդունված տրագիցիայով քանդակելուց. նրա համար Գորկու կերպարը ստեղծագործական մի սրբուհի է:

և նա որպէս արվեստագետ, որպէս ստեղծագործող ջանացել է լուծել այդ պրոբլեմը: Նա ունի Գորկու իր ուրույն պատկերացումը և աշխատել է մարմնացնել իր պատկերացրած Գորկուն, դարձնել այն շոշափելի, կենդանի: Այդ տեսակետից էլ հենց հետաքրքիր է նրվանդ Քոչարի աշխատանքը: Ձեր առաջ է կենդանի Գորկին, սուր, բնորոշ հայացքով, գլխավերեւում սկսող մրրկահավը, լայն թևերը բացած:

Նրվանդ Քոչարին հաջողվել է ազատատենչ մրրկահավի և քմբոստ Գորկու սքանչելի կերպարները միաձուլել և դարձնել այն ազատության ու պայքարի հաղթական մի սիմվոլ:

Այդ աշխատանքի հաջողությունը բացատրվում է նրանով, որ Գորկու կերպարը վաղուց է զբաղեցնում ե. Քոչարին: Գեոհա 1922 թվականին Պոլսում նա պատկերազարդել է Գորկու աշխատությունների հայերեն թարգմանությունները: Մի քանի անգամ նկարել է Գորկու դիմանկարը:

Մաքսիմ Գորկու հետ մոտիկից ծանոթ է եղել ակադեմիկոս Ալեքսանդր Թամանյանը: Ռուս առաջավոր ինտելիգենցիայի լայն շրջաններում Թամանյանը, որպէս ճարտարապետ-արվեստագետ, բոլորի կողմից ճանաչված ու բարձր գնահատված գեմք էր: Նա իր քաղաքական ու հասարակական համոզմունքներով միշտ էլ եղել է ռուս առաջավոր ինտելիգենցիայի շարքերում:

Ռուսական կուլտուրայի այնպիսի կորիֆեյներ, ինչպիսիք են ակադեմիկոս Պավլովը, նկարիչ Ռեպինը, Մաքսիմ Գորկին և շատ ուրիշներ, Ալեքսանդր Թամանյանի լավագույն բարեկամներն էին:

Այդ տարիներին Ալեքսանդր Թամանյանն արվեստի

գործիչների Համառոտական Միության նախագահն էր, ինչպես և Հենինգրադի Արվեստների ակադեմիայի խորհրդի նախագահ՝ Ակադեմիայի սյրեզիդենտի իրավունքներով:

ՍՍՌՄ ժողովրդական արտիստ Յուրի Միխայլովիչ Յուրևն իր արժեքավոր հուշերում պատմում է այն մասին, թե ինչպես Հոկտեմբերյան Սոցիալիստական Մեծ ռևոլյուցիայի փոթորկալի օրերին հանդիպել էր Թամա-նյանին Գորկու բնակարանում, և թե ինչպիսի համակրանք է ստեղծել նա իրեն շրջապատողների մեջ:

Հոկտեմբերյան Մեծ ռևոլյուցիայից անմիջապես հետո Յուրևը նախաձեռնում է հիմնել ողբերգության թատրոն, ուր պիտի բեմադրվեին ամբողջ աշխարհի նշանավոր ողբերգությունները՝ նոր հիմունքներով ու մեկնաբանությամբ: Առաջին փորձնական ներկայացույցը՝ «Էդիպ արքան», ունենում է մեծ հաջողություն:

Չնայած սովետական նորաստեղծ կուլտ-լուսավորական հիմնարկներն ամենուրեք խրախուսում և օժանդակում էին Յուրևին՝ ողբերգության թատրոն կազմակերպելու գործում, բայց և այնպես մեծ դժվարությունների հետ էր կապված այդպիսի մի թատրոնի հիմնումը: Կազմակերպչական դժվարություններից բացի, անհրաժեշտ էր որոշակիորեն պարզել նոր թատրոնի գաղափարական ուղղությունը: Ինչ կասկած, որ Գորկու խոսքը վճռական նշանակություն կարող էր ունենալ այդ գործում:

Յուրևը Գորկուն, նրա կնոջ՝ նշանավոր գերաստնուհի Մարիա Ֆեոդորովնա Անդրեևայի միջոցով ծանոթացնում է ողբերգության թատրոն կազմակերպելու իր նախագծին: Գորկուն հետաքրքրում է այդ գործը և

նա Յուրեին հրավիրում է իր մոտ՝ վերջինիս մտահղացումներին ավելի հանգամանորեն ծանոթանալու համար:

Նախօրոք ժամադրված օրվա երեկոյան Յուրեն այցելում է Գորկուն, որը վատառողջության պատճառով բացակայում էր: Արտիստն իր հուշերում գրում է, որ Գորկու տանը նա հանդիպում է Վլադիմիր Ալեքսեևիչ Շչուկոյին, Ալեքսանդր Իվանովիչ Թամանյանին, Մըստիսլավ Վալերյանովիչ Դոբրոժինսկուն, Վասիլի Ալեքսեևիչ Դեննիցկի-Ստրոկին, Վալենտինա Միխայլովնա Խոդասևիչին¹:

Այնուհետև Յուրեը պատմում է, որ անվանի նկարիչ Դոբրոժինսկին առաջիններից մեկն էր, որ մեծ հետաքրքրություն էր հանդես բերում ողբերգության թատրոնի կազմակերպման առթիվ և նրա հետաքրքրությունը հատկապես շարժել էր «Մակբեթի» բեմադրությունը, որը պիտի տեղի ունենար ո՛չ թե արագիցիոն բեմի վրա, այլ կրկեսում: Եվ քանի որ նման պայմաններում ոչ միայն գեղարվեստական, այլ նաև ճարտարապետական ձևավորման կարիք էր զգացվում, ուստի ողբերգության թատրոնի կազմակերպմանը պետք է մասնակից դարձաիք նաև մի ալնպիսի ճարտարապետ, որը բաղմակողմանի ծանոթ լիներ թե՛ պատմության, թե՛ գրականության, թե՛ գրամատուրգիայի և թե՛ առհասարակ կուլտուրայի պատմությանը: Այդ մասին Յուրեը գրում է. «Մենք նախընտրեցինք Ալեքսանդր Իվանովիչ Թամանովին (Թամանյանցին), ախանավոր, խոշորագույն ճարտարապետին, որը հետադաշում շատ բան արեց Սո-

¹ Տե՛ս Ю. Ю р ь е в, Записки, Москва, 1948, стр. 191.

վեստական Հայաստանի մայրաքաղաքի՝ Երևանի շինարարության համար: Ա. Ի. Քամանովը, բացի իր ակընբախ տաղանդից, հաղվադես՝ հմայիչ մարդ էր և ղեկավարվեստական աշխարհում ո՛չ միայն մեծ հեղինակություն էր վայելում, այլև բացառիկ սեր ու վստահություն: Ահա թե ինչո՞ւ Գեղարվեստների ակադեմիայում նա հանդիսանում էր մեր ժողովների անփոփոխ նախագահը»¹:

«Հենց այդ ժամանակներին էլ վերաբերում է իմ հանդիպումը Մարիա Ֆեոդորովնա Անդրեևայի և Ալեքսեյ Մաքսիմովիչ Գորկու հետ, — շարունակում է Յուրևը, — և նրանց այն հարցին, թե ինչպե՞ս եմ պատկերացնում իմ տաղա Թատրոնի կազմակերպումը, ես պատասխանեցի, որ առաջժամ ունեմ միայն երեք կոմպոնենտ — Դորոժինսկին, Քամանովը և Գրանովսկին, և որ նմանապես կատարված է որոշ նշում ղերակատարների կազմի մասին:

Այդ բանին Ալեքսեյ Մաքսիմովիչն առարկեց, ասելով, որ եթե ես ի նկատի ունեմ միայն «Մակբեթի» բեմադրությունը, ապա այդ նպատակի համար հիշյալ կոմպոնենտները, թերևս, լիովին բավական կլինեն, բայց ներկա նախաձեռնման՝ ողբերգության Թատրոնի ստեղծման համար՝ դա չափազանց քիչ է: Մեր ժամանակներում ողբերգության Թատրոն ստեղծել — հեշտ գործ չէ: Դրա համար պահանջվում է որոշ ապարատ, և հենց այդ մասին պետք է մտածել առաջին հերթին: Եվ մենք երբս միասին սկսեցինք մանրամասն քննարկել, թե ինչպես կարելի է ավելի լավ կազմակերպել այդպիսի

¹ Ю. Ю р ь е в, Записки, Москва, 1948, стр. 595.
167—23

մի տպարատ, որի օգնութեամբ հնարավոր լինի ամուր
ռելսերի վրա դնել նախագծվող թատրոնը»¹:

Ողբերգութեան թատրոնի ստեղծման նախագիծը և
զրա հետ կապված կազմակերպչական մի շարք հարցեր
հանգամանորեն քննարկելուց հետո, նրանք երեքով որո-
շում են առաջին հերթին ստեղծել մի ղեկավար օրգան,
որը պիտի ղլխավորեր նոր թատրոնի բոլոր աշխատանք-
ները: Այդ ղեկավար օրգանն անվանվում է «Աշխատան-
քային ընկերություն», որը կազմված էր արվեստի հա-
մարյա բոլոր բնագավառների աշխատողների անվանի
ներկայացուցիչներից: Այս մասին Յուրեր գրում է. «Աշ-
խատանքային ընկերություն» համար թեկնածուներ ևս
նշեցինք. հասարակայնության կողմից՝ Ալեքսեյ Մաք-
սիմովիչ Գորկին, արտիստական աշխարհից՝ Մարիա
Ֆեոդորովնա Անդրեևան, Ֆեոդոր Իվանովիչ Շալչապինը
և ևս, նկարիչներից՝ Մատիսլավ Վալերյանովիչ Դոբու-
ժինսկին և Ալեքսանդր Իվանովիչ Թամանովը, սրանց
հետ էլ անհրաժեշտ համարեցինք ներգրավել և՛ կոմպո-
զիտորներին, հանձինս Սերգեյ Սերգեևիչ Պրոկոֆևի և
նմանապես Բորիս Վլադիմիրովիչ Ասաֆևի, ռեժիսորնե-
րի կողմից՝ Ալեքսեյ Միխայլովիչ Գրանովսկին, իսկ
մասնաշաղկան բեմադրությունների համար—Մարինսկու
թատրոնի բալետմեյստեր Բորիս Գեորգիևիչ Ռոմանովը
և որպես ազմինխատրատոր՝ Վասիլի Գերմանովիչ Նեդ-
լերը:

Այսպիսով, իմ առաջին ալցեկությունը Ալեքսեյ
Մաքսիմովիչին և Մարիա Ֆեոդորովնային վեր ածվեց
արտաքո կարգի արժեքավոր գործնական խորհրդակցու-

¹ Ю. Юрьев, Занески, Москва, 1948, стр. 596.

թյան, որտեղ սրտշակի նշվեց սղբերգության թատրոնի ամբողջ ստեղծագործական ուղին»։

Մաքսիմ Գորկու հետ միասին Ալեքսանդր Թամանյանն ախտիվ կերպով մասնակցում է «Աշխատանքային բնկերության» գործունեությանը։ Ժողովրդական արտիստ Յուրկը մեծ հիացմունքով է պատմում Թամանյանի եռանդուն աշխատանքի մասին բնդհանրապես սղբերգության թատրոնի կազմակերպման և հատկապես «Մակրեթի» բեմադրությունը նախապատրաստելու գործում։

Մաքսիմ Գորկու հետ ունեցած հաճախակի հանդիպումները Գեղարվեստների ակադեմիայի հավաքույթների և «Աշխատանքային բնկերության» ժողովների ընթացքում, ինչպես և անձնական մոտիկ հարաբերությունը նրա հետ, որոշակի ազդեցություն են ունեցել Թամանյանի աշխարհայացքի վրա։

Մաքսիմ Գորկուն և Ալեքսանդր Թամանյանին միացնում էր նրանց երկուսի սերտ կապը ժողովրդի հետ, նրանց դեմոկրատիզմը։ Պատահական չէ, որ Ալեքսանդր Իվանովիչ Թամանյանը միշտ էլ հիացմունքի բարձր պագմունքով է խոսել իր լավագույն բարեկամի՝ Ալեքսեյ Մաքսիմովիչ Գորկու մասին։

* * *

Գորկու ստեղծագործությունների հայերեն թարգմանությունների պատկերազարդման և առհասարակ Գորկու կերպարի մարմնավորման վրա աշխատել են Սովետական Հայաստանի բազմաթիվ նկարիչներ։ Բացառիկ հետաքրքրություն է ներկայացնում Գորկու

¹ Ю. Юрьев, Заниски, Москва, 1948, стр. 597.

պատկերած աշխարհի, նրա ստեղծած հերոսների կյանքի ու պայքարի արտացոլումը հայ նկարիչների աշխատանքների մեջ: Ինքը՝ Գորկին անձամբ ծանոթ է եղել անվանի հայ նկարիչների, ինչպես և նրանց աշխատանքների հետ: Սովետական Հայաստանում դառնված ժամանակ Գորկին այցելել է Երևանի Կուլտուրայի տունը, ուր հատուկ ուշադրությամբ և հաճույքով է դիտել ժողովրդական նկարիչ Մարտիրոս Սարյանի գործերը. «Շրջելով բաժնից-բաժին, — գրում է «Զարյա Վոստոկ» թերթը, — Գորկին հատուկ ուշադրություն դարձրեց զեղարվեստական բաժնին և երկար ժամանակ հաճույքով դիտում էր նկարիչ Մարտիրոս Սարյանի ստեղծագործությունները»¹:

Սարյանի հետ ունեցած զրույցի ժամանակ Գորկին հայտնել է, որ նրա ստեղծագործությունները վաղուց ծանոթ են իրեն և որ ինքը միշտ հաճույքով է դիտել դրանք: Սարյանի անավարտ աշխատանքների մեջ հանդիպում ենք նաև Գորկու պորտրեին:

Գորկու ստեղծագործությունների պատկերազարդումների մեջ առանձնակի տեղ են գրավում Հայաստանի ժողովրդական նկարիչ Հակոբ Կոջոյանի աշխատանքները: 1934 թվականին Ն. Չարենցը թարգմանում է Մ. Գորկու «Բանաստեղծություններ և լեզենդներ» ժողովածուն: Այդ գիրքը մեծ հաջողությամբ նկարազարդում է Հ. Կոջոյանը:

Գրողների Համամիութենական առաջին համագումարի առթիվ, Մոսկվայի Մ. Գորկու անվան Կուլտուրայի և հանգստի պարկում կազմակերպվում է մեծ ցուցահանդես՝ «Սովետական գրականությունը 16 տա-

¹ „Заря Востока“, 1928, № 173.

րում»։ Այդ ցուցահանդեսին մասնակցում են սովետական երկրի համարյա բոլոր նշանավոր նկարիչները։ Կոջոյանը նույնպես ցուցադրում է իր աշխատանքներից որոշ նմուշներ, որոնց թվում նաև Մ. Գորկու։ «Բանաստեղծություններ և լեգենդներ» գրքի հայերեն թարգմանությունն նկարազարդումները։

Մաքսիմ Գորկին դիտելով ցուցահանդեսը, հատուկ ուշադրություն է դարձնում Կոջոյանի աշխատանքներին։ «Պրավդան», խոսելով Գորկու այդ այցելության մասին, գրում է. «Սովետական գրողների երկերի իսկական իլյուստրացիաների խմբում Ալեքսեյ Մաքսիմովիչը նշեց հայ նկարիչ Կոջոյանի աշխատանքների ցուցատախտակը, ի միջի այլոց ցուցադրված էին Մ. Գորկու «Բանաստեղծություններ և լեգենդներ» գրքի հայերեն թարգմանության համար պատրաստված նրա իլյուստրացիաները»¹։

Այդ մասին գրում է նաև «Իզվեստիան»։ «Սովետական գրողների երկերի համար նկարիչների կատարած իլյուստրացիաների բաժնում Ա. Մ. Գորկին հատկապես նշեց հայ նկարիչ Հակոբ Կոջոյանի իլյուստրացիաները»²։

2. Կոջոյանի այդ աշխատանքների առթիվ Մ. Գորկին իր հիացմունքը հայտնեց ոչ միայն իրեն՝ հեղինակին, այլև Հայաստանի գրողների պատվիրակությանը։ Կոջոյանի աշխատանքները մեծ ուշադրության արժանացան նաև գրողների համամիութենական առաջին համագումարի մասնակիցների շրջանում։

Կոջոյանը գրավյուրի խոշոր վարպետ է։ Մաքսիմ

¹ „Правда“, 1934, № 233.

² „Известия“, 1934, № 198.

Գորկու «Բանաստեղծություններ և լեզենդներ» պատկերազարդումը նա կատարել է մեծ սիրով ու ոգևորությամբ:

Այդատ ու համարձակ գծերով է պատկերել Կոջոյանը երիտասարդ Գորկու պորտրեն: Նա կենդանի է, ներշնչող և արտահայտում է Գորկու վաղ շրջանի աւելյուցիտն ու մանտիկայի առանձին գծերը: Այդ պորտրեն և ապա «Մրրկահավը», «Բագերի երգը», «Աղջիկն ու մահը» բանաստեղծությունների պատկերազարդումները սովետական գրավչուրի կյանքի գործերից են:

Կոջոյանը կարողացել է ճիշտ կերպով րմբռնել ու խորը լիափանցել Գորկու վաղ շրջանի ստեղծագործությունների բուն էության մեջ, րմբռնել նրանց ոգին և մեծ փարսկատությամբ արտահայտել իր գրավչուրների մեջ: Իդուր չէ, որ երբ խոսք է լինում Գորկու և նրա ստեղծագործությունների արտացոլման մասին հայ նկարչության մեջ, առաջին հերթին հիշատակվում են Կոջոյանի աշխատանքները:

Գորկու կերպարի պատկերումն իր արտահայտությունն է դաել նաև հայկական գորգագործության մեջ: Նշանավոր նկարիչ-գորգագործ Դովլաթ Ղարանֆիլյանը, որի սքանչելի աշխատանքները հայտնի են Սովետական Միության մեջ, 1932 թվականին, գործում է Մաքսիմ Գորկու գորգ-ղիմանկարը: Ղարանֆիլյանի ինչպես Գորկու, այնպես էլ Լենինի, Ստալինի, Օրջոնիկիձեի գորգ-ղիմանկարները հանդիսանում են բարձր արվեստի, մեծ վարպետության փայլուն օրինակներ:

Մաքսիմ Գորկու գորգ-ղիմանկարը Սովետական Հայաստանի Ժողովրդական Կոմիսարների Սովետը նվիրում է մեծ գրողին՝ նրա գրական գործունեության

Մ. Գորկի (զորգանկար). զործ՝ Դ. Ղաբանֆիլյանի

40-ամյակի առթիվ: Ներկայումս այդ գորդ-գիմանկարը պահվում է Մոսկվայի Գորկու անվան թանգարանում: Ուշագրավ է Ղարանֆիլյանի այս յուրահատուկ ստեղծագործությունը: Անվանի նկարիչ-գորղագործն իր այդ աշխատանքով կարողացել է արևելյան պայծառ գույների ֆոնի վրա նրբորեն ու մեծ վարպետությամբ պատկերել հանճարեղ գրողին: Գույների ընտրությամբ, նրանց դասավորությամբ ու նրբաճաշակ գործածությամբ նկարիչ-գերգագործ Ղարանֆիլյանն իր մասնագիտության մեջ նշանավոր արվեստագետ է:

Օգտագործելով Գորկու վերջին շրջանի գիմանկարը և վերարտադրելով այն իր նրբահյուս գորդի վրա, Ղարանֆիլյանը միաժամանակ այդ գիմանկարի շուրջը, մի քանի շրջանակների մեջ տվել է նաև սովետահայ մանրանկարչության զարգանկարների հաջող նմուշներ:

Գորկու մասին գրած իր ջերմ հուշերի մեջ Ղարանֆիլյանը պատմում է, թե ինչպես ինքը վաղուց երազում էր գործել Մաքսիմ Գորկու գորդ-գիմանկարը, և թե որքան երջանիկ է ինքը, երբ իրականացված է տեսնում իր իդձը մեծ գրողի գրական գործունեության 40-ամյակի կապակցությամբ: Ավարտելով աշխատանքը՝ Ղարանֆիլյանն անձամբ տանում է այն Գորկուն: Հուզիչ է եղել Ղարանֆիլյանի հանդիպումը Գորկու հետ: Մեծ գրողը, իրեն հատուկ ջերմությամբ, ընդունելով Ղարանֆիլյանին, գովասանքի և շնորհակալության խոսք է ասում նրան:

Ղարանֆիլյանը հանճարեղ գրողի գորդ-գիմանկարը գործող առաջին վարպետն է:

Մ. ԳՈՐԿԻՆ ԵՎ ՀԱՅ ՅԱՏՐՈՆԸ

Ինչպէս ռուս գրականութեան մեջ, այնպէս էլ թատրոնի աստղարեգում Գորկին նշանաւորում է նրա դարձալու մի նոր, ավելի բարձր էտալ: Գորկին միակ զրամատուրդն էր, որ ռուսական առաջին ռեալիստիկական նախօրյակին հանդէս գալով իր ռեալիստիկան պիւնկտու, կարողացաւ հեղաշրջել թատրոնը, այն զննելով նոր, առողջ հիմքերի և ռեալիստական ուղու վրա:

Ռուսական թատրոնի մեծագույն դեմքերից մեկը՝ Մոսկվայի Գեղարվեստական թատրոնի հիմնադիր Կ. Ս. Ստանիսլավսկին իր հուշերի մեջ նշում է. «Մեր թատրոնում հասարակական-գեղարական դժի զխաւոր ձեռնարկողն ու ստեղծագործողը կոչել է Գորկին»¹:

Գորկին էր, որ իր զրամատուրդիայով կարողացաւ հասարակական ու քաղաքական նոր բովանդակութիւն տալ թատրոնին: Այդ նորը հենց այն ռեալիստիկան տրամադրութիւններն էին, որոնցով հղի էր ամբողջ Ռուսաստանը 1905 թվականի նախօրյակին:

Այդ նույն ռեալիստիկան գերը Գորկին կատարեց նաև Ռուսաստանի ժողովուրդների թատերական կյանքում: Այդ տեսակետից բնորոշ և միևնույն ժամանակ հետաքրքրական է Գորկի-զրամատուրդի գերն ու նշանակութիւնը հայ իրականութեան մեջ և մասնաւորապէս հայ թատրոնում:

Դեռևս Գորկու պիւնկտները չէին բեմադրվել հայ բեմի վրա, երբ ռուսական իրականութեան մեջ նրա զրամատուրդիայի շուրջը բարձրացած պաշարը և տաք

¹ К. С. Станиславский, Моя жизнь в искусстве, Москва, 1941, стр. 326.

բանավեճերն իրենց արձագանքն էին դռնում նաև հայ իրականության մեջ, հայ պարբերական մամուլի էջերում: Հայ խտրոնի առաջավոր ներկայացուցիչները, ինչպես նաև զբաղվող ինտելիգենցիան հանգամանորեն ճանաչում էին առնում Գորկու գրամատուրգիան, Գորկու պիեսների բեմադրությունները՝ Մոսկվայի, Պետերբուրգի և Նույնիսկ եվրոպական թատրոններում:

Մեր նպատակն է ցույց տալ Գորկու գրամատերական երկերի բեմադրության առաջին արձագանքները հայ իրականության մեջ, ինչպես և Գորկու պիեսների բեմադրությունը հայ թատրոնում՝ սկսած ԶԶԾ-ական թվականների սկզբներից մինչև մեր օրերը, նրանց ազդեցությունն ու նշանակությունը հայ թատրոնի զարգացման ընթացքի վրա:

Գրականագետ Ալեքսանդր Ֆոմինը, 1902 թվականին, Մոսկվայում դասախոսություն է կարդում Նալդեևովի «Վանյուշինի զավակները» և Գորկու «Քաղերհներ» պիեսների մասին: Ա. Ֆոմինը գրական շրջաններին արդեն հայտնի էր Բելինսկու, Չերնիշևսկու, Գերցենի մասին գրած իր աշխատություններով: Վերը նշած նրա դասախոսությունը բավականին ուժեղ տպավորություն է թողնում լայն հասարակայնության վրա ու տեղիք տալիս կրքոտ բանավեճերի: Այդ դասախոսության հայ ունկնդիրներից մեկը, քննադատ Ալեքսանդր Ֆոմինի հետ միասին լիովին համամիտ լինելով Գորկու պիեսներում շոշափված գաղափարներին և գտնելով, որ այդ գաղափարները արտահայտված են բարձր գեղարվեստականությամբ, գրում է. ««Մեշչաններ» պիեսը մի ամբողջ մեծ տարածություն է առնում յուր շրջանակի մեջ և բնորոշում է ամբողջ մեշչանների դասակարգը Ռու-

սիայում՝ սկսած 19-րդ դարի սկզբից մինչև Ֆեր
օրերը: Ինչպես Գոգոլի «Մեռած հոգիներ» գրվածքում
զգացվում են այն մեռած հոգիները, որ գոյություն են
ունեցել ռուսական կյանքի մեջ ամբողջ 19-րդ դարի
առաջին կիսում, նույնպես և Գորկու «Մեղչաններ»-ում
պարզ կերպով դուրս են բերված բոլոր մեղչաները,
վաճառականները, աղնավաճառները, օտտիճանավորնե-
րը և այն բոլոր գաղափարները, որոնք նսեմացնում են
իրենց և ուրիշների կյանքը և հավասարեցնում մեղչան-
ների կյանքի չնչին իրեալների մակերևույթին: Այդ մեղ-
չաններն ամեն մի փոքր ի շատե լավ զգացմունքի
տեղ մտադու հասցնում են այն կետին, որ նրան չի
մնում ոչ մի տեղ, ոչնչով և ոչ մի բանի համար ապրելու
հույս: Խնդիրը հեղինակի: Կողմից գրված է շատ ուժեղ
կերպով: Գորկու պիեսը թեպետ և կոչվում է դրամատի-
կական էսքիզ, բայց նա ավելի ուժեղ և զեղարվեստու-
կան է, քան մի բանի տառնչակ՝ ժամանակակից կյան-
քից առնված պիեսները¹:

«Քաղաքենիներ» պիեսի մասին առանձին տեղեկու-
թյուններ են հաղորդում նաև ժամանակի հայկական
մշուս թերթերն ու ամսագրերը: Գոնի-Նախիջևանում
հրատարակվող «Նոր խոսք» ամսագիրը հաղորդում է,
որ տեղի հայկական դրամատիկական ընկերությունը
1906/7 թատերաշրջանի ռեպերտուարի մեջ թարգմանա-
կան պիեսներից մտցրել է Մարսիմ Գորկու «Քաղաքե-
նիները»:

1904 թվականին Պետերբուրգում բեմադրվում է
Մարսիմ Գորկու «Ամառանոցավորներ» պիեսը: Այդ բե-
մադրությունը նոր հուզումներ է առաջացնում հասարա-

¹ «Նոր-Դար», 1902, № 194:

կության վերնախափի մեջ: Առանձնապես վրդովվում է ռուսական բուրժուական ինտելիգենցիան, որի մերկացման կլասիկ պատկերները կան այդ պիեսում: «Մշակ» թերթի աշխատակիցը, ներկա լինելով այդ ներկայացմանը, հիացած պիեսի թե՛ բովանդակությամբ և թե՛ հաջող բեմադրությամբ, մի ընդարձակ հոդված է գրում: ու խարաղանում բուրժուական այն հանդիսատեսներին, որոնք վրդովվել էին Գորկու պիեսի բեմադրությունից և ներկայացման ժամանակ սուլում էին նրա հանճարեղ հեղինակին:

«Ներկայումս, — կարդում ենք վերոհիշյալ հոդվածում, — Պետերբուրգի մի բեմի վրա ներկայացրին Գորկու նոր պիեսը, որի անունն է «Дачники» (Ամառանոցավորներ): Դա մի ամբողջ մեղադրական ճառ է ռուս ինտելիգենցիայի դեմ: Գորկին իբ հատուկ ուժեղ լեզվով և խիստ գույներով ցույց է տալիս այդ դասակարգի ամբողջ մտավոր և բարոյական ոչնչությունը: Հասարակության ճրագները խոսում են զանազան նյութերի վրա, նրանց մեջ կան և՛ նյութամուլ փորապաշտներ, և՛ ցվարձությունների երկրպագուներ, և՛ զաղափարական հարցերով զբաղվողներ: Կանայք ու տղամարդիկ միասին են: Եվ խոսում են, վիճում են, գործում են, բայց ոչինչ չի դուրս գալիս: Անկարողություն է ամենքի անունը: Նրանք, ինչպես ասում է գործող անձերից մեկը՝ ծառան, — ջրի երեսին երեացող սղախակներ են, որոնք կորչում են, ապա էլի երևում:

Կորչում և երևում են առանց մի լուսավոր հետք թողնելու, առանց կարողանալու կյանքի մեջ շափիղներ գծելու, անպետք ու անօգուտ: Բեմի վրա այդ անկման տեսարանը, այդ ոչնչությունը, իհարկե, ամենի ազդու,

ցնցող տպավորութիւնն պիտի թողնէր: Հասարակութեան մեջ եղան վրդովողներ էլ: Եւ երբ երրորդ դարձողութեանից հետո հեղինակին բնւմ կանչեցին, ծափահարութիւններէ հետ լարձրացան և սաստիկ սուլոցներ: Բայց անվահեր մերկացնողը կանգնած էր ալզ վրդովածների տատջ, հարարտ ու անվախ հայացքով շափում էր դահլիճը, կարծես ուզում էր իմանալ, թե ովքեր են անբաժանականները:

Պե՞տք է ասել, թե ովքեր են դրանք:—Նույն ամառանոցավորները, նույն խոսող, դատարկ, դեսուզեն վազող, բայց վերջ ի վերջո անկարող ու անպէտք ինտելիգենտները: Ինչպե՞ս չվրդովեն: Երեկվա «բոսյակը», իր տաղանդի շնորհիվ եկել, բարձրացել է անշափ, և արհամարհանք, առեկութիւն է նետում ալզ դասակարգի երեսին, որ դիպումներով է դարդարված, որ հասարակութեան ազն է համարվում և ամբողջ ժամանակ համոզված է, որ ծառայում է կուլտուրային ու լուսավոր, երջանիկ ապագա պիտի պատրաստէ իր դործունեութեամբ: Նա ալզպէս մտածում, ալզպէս է իրեն հռչակում,— ալզ դասակարգը: Եւ նրա երեսովն են տալիս, թե նա ոչնչութիւն է իր մանրութեամբ, իր բարոյական անդորութեամբ, թե նրան վիճակված է միայն մի խեղճ, դուրս դետնարար զոյութիւնն տանել այնքան կարծրութիւններով լի կյանքի մեջ: Ահա ինչո՞ւ են վրդովում: Ըշմարտութիւնը ծակեց, հալելին շափազանց անողորմ է իր սլարգութեամբ: Ժողովրդի մարդը, նա, որ դժբախտութեան, հանցանքների անդունդներն է նկարագրել և դառել է այնտեղ մարդկային հոգու հուժկու կարողութիւններ, այժմ իր վրեժն է հանում այն դասակարգից, որ խոսում է ու երեւակայում, բայց չի կա-

բողանում ոչինչ անել՝ այդ ժողովրդին երջանկության ճանապարհով առաջնորդելու համար:

Վրդովվում են: Բայց խոսքը արտասանված է: Եվ այն ջնջելու համար քիչ, շատ քիչ է վրդովմունքը»¹:

Մենք այս հատվածը մեջ բերեցինք ցույց տալու համար, որ հողվածագիրը կարողացել է ըմբռնել պիե-սի հասարակական-քաղաքական մերկացումների նշանակութունը և հանդես է եկել հայ իրականության մեջ որպես Գորկու պիեսի ու նրա մեջ շոշափվող գաղափարների պաշտպան: Այդ պաշտպանութունն արժեքավոր է նրանով, որ նրա մեջ արտահայտված է մասսայի վրա գործած Գորկու պիեսի ուժեղ ազդեցութունը, որ Գորկու գաղափարները հասել են շարքային դիտողին, հուզել ու ոգևորել են նրան: Շոշափածագիրը դիտելով Գորկու «Ամառանոցավորները» պիեսը ուսման բեմի վրա և այն վնահատելով հայ մամուլի էջերում, որոշակի հետաքրքրություն է առաջացրել հայ հասարակության մեջ, հատկապես հայ թատերական կյանքում դեպի Գորկու դրամատուրգիան և նրա մեջ շոշափված հուզող գաղափարները: Նույն պիեսի մասին հայ մամուլի էջերում մենք հանդիպում ենք նաև այլ կարծիքների:

Երբ Գորկու «Ամառանոցավորները» էրեաց «Զնանիս» հրատարակչական րնկերության «Ժողովածուի» երրորդ զրքի մեջ, հայ մամուլի էջերում մի շարք հողվածներ տպագրվեցին, որոնց մեջ րննադատական խոսք էր ասվում նաև Գորկու «Ամառանոցավորների» մասին: Դրականի հետ միասին կային հողվածներ, որոնք մեխանիկորեն կրկնում էին ռուսական բուրժուական մամուլի՝ նույն պիեսի մասին հայտնած թյուր

¹ «Մշակ», 1904, № 268:

մտքերը: Բուրժուական ռեակցիոն քննադատությունը ամեն կերպ ջանում էր թուլացնել այն հսկայական հետաքրքրությունը, որ հայ հասարակական ու թատերական լայն շրջաններում կար դեպի Գորկու դրամատուրգիան:

* * *

Մաքսիմ Գորկու նախառնույունցիոն շրջանի պիեսներից հայ թատրոնում բացառիկ մեծ ընդունելություն է գտել «Հատակում» պիեսը: Նախքան այդ պիեսի բեմադրությունը հայ բեմի վրա, նրա մասին բազմաթիվ հոդվածներ են տպագրվել հայ մամուլի էջերում: Այդ հոդվածները մեծ մասամբ վերաբերում էին «Հատակում» պիեսի բեմադրությանը Ռուսաստանի կենտրոնական քաղաքներում:

Ինչպես հայտնի է, «Հատակում» պիեսն առաջին անգամ բեմադրվել է 1902 թվականի դեկտեմբերի 18-ին Մոսկվայի Գեղարվեստական թատրոնում: Հանրահայտ է, թե ինչպիսի մեծ հաջողություն է ունեցել «Հատակումը» Մոսկվայի Գեղարվեստական թատրոնում, ինչպիսի մեծ պայքարի տեղիք է տվել այն: Թատերական աշխարհում այդ պիեսի հանդես գալը յուրահատուկ մի մանիֆեստ էր:

Այդ պատմական ներկայացմանը ներկա են եղել նաև հայ գրական ինտելիգենցիայի ներկայացուցիչները: Դրանցից անվանի գրական գործիչ Ստեփան Լիսիցյանը հաջող կերպով շարադրելով պիեսի բովանդակությունը և բնութագրելով գործող անձանց, գրում է. «Նա կարողացա հաղորդել ընթերցողին այդ զորեղ գործվածքի միայն կոմիսքը, որովհետև Գորկու այդ պիեսը

դեռ չի տպագրված... Այդ երկը իսկական դրամա չէ սովորական մտքով, այլ հզոր վրձինով նկարված դրամանալի տեսարաններ, որոնք առիթ են տալիս հեղինակին հասարակության մեջ որոշ հայացքներ արժարժեկու»¹:

Իր այդ հոդվածում Ստ. Լիսիցյանը մի առանձին հիացմունքով է խոսում Մոսկվայի Գեղարվեստական թատրոնի մասին: Նա գրում է, որ Գորկու պիեսի մեծ հաջողությունը պետք է վերագրել նաև թատրոնի տաղանդավոր ռեժիսորային և ապա գերասանական խմբի արտակարգ տաղանդավոր խաղին: «Հատակում» պիեսի առաջին ներկայացմանը մասնակցում էին՝ Կ. Ս. Ստանիսլավսկի—Սատին, Ի. Մ. Մոսկվին—Լուկա, Վ. Ի. Կաչալով—Բարոն, Վ. Վ. Լուժսկի—Բուբնով, Ա. Լ. Վիշնևսկի—Տատարին և այլն:

Դերասանական այդ խումբը մեծագույն վարպետությամբ կարողացել էր ստեղծել աշխարհի և ոչ մի թատրոնում հավասար չունեցող դադափարական ու գեղարվեստական բարձրարժեք մի ներկայացում: «Կարելի է համարձակ ասել, որ այլ բեմի վրա երբեք այն հաջողությունը չէր ունենա «Հատակում»-ը, ինչ նա ունեցավ Գեղարվեստական թատրոնի հռչակավոր խմբի ժոհոման խաղով և դարմանալի դրվածքով»², — գրում է Ստ. Լիսիցյանը:

Հայ մամուլի էջերում հոդվածներ են տպագրվել «Հատակում» պիեսի նաև արտասահմանյան բեմադրությունների վերաբերյալ: Այսպես, օրինակ՝ 1903 թվականին, «Մշակ» թերթը մի ընդարձակ հոդված է տպագրում՝

¹ «Մուրճ», 1903, № 1:

² Նույն տեղում:

«Հատակում» պիեսի Բեռլինում ունեցած արտակարգ հաջողությունների մասին: Հոգվածն իր ոճով ու բովանդակությամբ ակնհայտ կերպով տարբերվում է թերթի մյուս հոգվածներից: Հեղինակը համարձակ կերպով ընդգծելով Գորկու պիեսի հումանիստական ու սոցիալական խոշոր նշանակությունը, իր ջերմ համակրանքն է հայտնում պիեսում արծարծված դադափարների հանգեպ: Կարծիք կա, որ հոգվածի հեղինակը Ստեփան Շահումյանն է:

Հայտնի է, որ «Հատակում» պիեսի արտասահմանյան բեմադրությունների մեջ ամենամեծ հաջողություն ունեցել է Բեռլինի թատրոնի 1903 թվականի բեմադրությունը: Որոշք էին ալդ հաջողության պատճառները: Նախ՝ թատրոնը մեծ պատրաստություն էր տեսել ալդ բեմադրության համար: Պիեսի թարգմանիչ Ալդուսա Շուլցը թատրոնի կողմից գործուղվել էր Ռուսաստան՝ պիեսի մերտերքալ զանազան նյութեր հավաքելու: Ռուսաստան զալով՝ նա հանգիստում է ունենում Գորկու և ապա Մոսկվայի Գեղարվեստական թատրոնի ռեժիսորների հետ: Վերցնում է «Հատակում» պիեսի Մոսկվայի թատրոնների բեմադրության դեկորացիաների էսքիզները, դերակատարների ֆոտոնկարները և ալլ նյութեր: Չնայած, որ ալդ բոլորը բեմադրության ժամանակ չեն յղտադործվում, և նույնիսկ թատրոնի ռեժիսորը հարմարվելով գերմանական ինտելիգենցիայի իդեալիստական աշխարհայացքին ու աշխարհըմբռնմանը, փորձում է թուլացնել պիեսի սոցիալական մեծ բովանդակությունը, սիմվոլիկ բնույթ տալով նրա որոշ հերոսներին, բայց աչնուամենայնիւ՝ Գորկու ստեղծած կենդանի ու ռեալիստական կերպարները պատռում են ալլ

իղեալիստական բողը, հանդիսատեսների լայն շրջաններին մատչելի դարձնում պիեսի մեջ արծարծված իղեալները և լիովին ասպահովում նրա հաջողութունը:

Այդ բեմադրությանը նվիրված հոդվածում նախ նշվում է այն մեծ հաջողութունը, որ ունեցել էր Գորկու «Հատակումը» Բեռլինի թատրոնում: «Թե՛ անցած ձմեռվա և թե՛ ներկա ամառվա սեզոններում, — գրում է հոդվածագիրը, — զրեթե օր չի անցնում, որ Մաքսիմ Գորկին այդ հուշակալոր երկը բնւ չդրվի: Մաքսիմ Գորկին դարձել է գերմանացիների ամենասիրելի հեղինակը. նրանք չեն բավականանում միայն մի անգամ տեսնելով, շատերը գնում են երկու անգամ, երեք անգամ: Չնայած, որ մինչև այժմ ավելի քան 250 անգամ ներկայացվել է, բայց և այնպես թատրոնն ամեն օր ծայրե ի ծայր լիքն է և հավանորեն կներկայացվի նաև եկող ձմեռվա սեզոնին: Դերակատարների մտածված և բնական խաղը այնպես մի զորեղ տպավորութուն է թողնում ականատեսի վրա, որ դժվար է թաքցնել արցունքները»¹:

Խոսելով պիեսի բովանդակության մասին, հոգևածագիրը նշում է նրա սոցիալական խոր իմաստը, հումանիզմը: Նա մատնացույց է անում, որ պիեսում դրսևւորվող սոցիալական ողբերգութունը բուրժուական հասարակարդի տնտեսական ու քաղաքական սլայմանների արգյունք է: Այդ տիրող սլայմաններն են, որ մարդուն հասցնում են կյանքի «հատակը», ծայրագուլն թշվառության մատնում նրան: «Մարդասիրութուն, ահա՛ այն իշխող գաղափարը, որով համակված է այդ երկը: Արարածներից ամենակատարյալը, իր խելքով և զգացմունքներով ամենքի վրա թագաւորողը, տնտեսական

¹ «Մշակ», 1903, № 195:

անողոր օլայմանների և ընկերություն անհավասար օրենքների շնորհիվ ընկնում է իր վայել աստիճանից ճահճուս ու տիղմալից խորխորատի մեջ և հոգով ու մարմնով շաղախվում այդ զանգվածի հետ»¹:

Այդ փայլուն հոգվածը ավարտվում է Գորկու հոյակապ խոսքերով, որոնք հնչեցին աշխարհով մեկ, որպես դովք մարդու մասին, որպես մարդու փրկության ու ազատության մեծագույն կոչ: «Մա՛րդ,— որքա՛ն քաղցր է հնչում այս խոսքը Գորկու ականջին, որքա՛ն հպարտությանմբ է արտասանում նա այդ բառը. և մի՞թե նրա շորս պատկերները այդ վսեմ արարածի դովեստի երգը չեն: «Մարդ, սա շատ մեծ բան է. այդ բառի մեջ է ամեն բանի սկիզբը և վախճանը. ամեն ինչ մարդու մեջ է, և ամեն ինչ մարդու համար է. դոյություն ունի միայն մարդը. մնացած ամեն ինչ նրա ձեռքի ու մտքի: արդյունքն են կազմում: Մարդ. դա մի հրաշալի բան է, մարդ, հնչում է հպարտ. պետք է հարգել նրան և ոչ խղճալ ու ստորացնել նրան»: Եվ դեռ երկար կհնչի Գորկու այս երգը, քանի դեռ մարդը չի զիտակցում իր վսեմ կոչումը»²:

«Հատակում» պիեսի հաջողությունն այնքան մեծ էր ու ազդեցությունն այնքան ուժեղ, որ ցարական կառավարությունն ստիպված էր հատուկ միջոցառումների դիմել: Հրահանգ է տրվում, որ Ռուսաստանի այլ քաղաքներում «Հատակում» պիեսը բեմադրելու համար անհրաժեշտ է ունենալ նահանգապետի թույլտվությունը: Իսկ նահանգապետներին ուղարկված դադտնի հրամանում ասված է. «Պ. Մինխտորը բարեհաճել է հրա-

¹ «Մշակ», 1903, № 195:

² Նույն տեղում:

մայել. 1. Հնարավորութեան սահմաններում թույլ չտալ հետագայում «Հատակում» պիեսի բեմադրութիւնը, 2. Տեղալին թերթերի խմբագիրներին համապատասխան ցուցումներ տալ այդ մասին»:

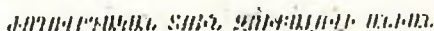
Հայ թատերական գործիչների առաջին փորձերը՝ բեմադրելու «Հատակումը», ապարդշուն են անցնում: Տեղական նահանգապետները, ահաբեկութեան կենտրոնից ստացած հրամանից, լսել անգամ չէին ուզում այդ պիեսի բեմադրութեան մասին:

Միայն 1908 թվականին Հայ դերասանական ընկերութեանը հաջողութեամբ է բեմադրել Գորկու «Հատակումը»: Պիեսը բարեխղճօրէն ուսումնասիրում ու հաջողութեամբ բեմադրում է ռեժիսոր Ստեփան Քափանակեանը, որը ժամանակի առաջավոր ու բարձր կուլտուրայի տեր մեր լավագոյն ինտելիգենտներից մեկն էր: Ավարտելով Մոսկվայի կադարյան ճեմարանը և ապա Մոսկվայի համալսարանի սլաւոմագրական ֆակուլտետը, Ստեփան Քափանակեանը քաջատեղյակ էր ռուս հարուստ գրականութեանն ու թատրոնին: Հետեւելով Ստանիսլավսկու ռեալիստական տրագիգիաներին, նա կարողացել էր հաջող կերպով բեմադրել հայ թատրոնում Գորկու լավագոյն դրամաներից մեկը: Հայտնի է, որ այդ պիեսի գործող անձինք խոսում են յուրահատուկ լեզվով, որ լաճախ դժվար թարգմանելի է մի այլ լեզվով, բայց, չնայած ուղղ գովարտութիւններին, տաղանդավոր ռեժիսորի և թատերախմբի եռանդուն ջանքերի շնորհիւ Գորկու «Հատակումը» առաջին անգամ հայ թատրոնում բեմադրութեամբ է մեծ հաջողութեամբ: Պիեսը թարգմանել էր հայտնի դերասան Գրիգոր Ավետեանը, որը և խաղացել էր Լուկայի դերը:

«Հատակումը» բեմադրվել է Հայ գերասանական ընկերություն լավագույն ուժերի մասնակցությամբ: Հայ բեմի համարյա բոլոր նշանավոր դեմքերը մասնակցել են Գորկու այդ պիեսի բեմադրությանը: Դա ոչ միայն պատվի դործ, այլև մի տեսակ քննություն է եղել հայ գերասանների համար: «Հատակում» պիեսի առաջին բեմադրությանը մասնակցել են՝ Հ. Սևուճյան—Սատին. Գ. Ավետյան—Լուկա, Ո. Գուլազյան—Ալյոշկա, Ա. Մամիկոնյան—Բարոն, Մ. Վանշիր—Դերասան, Վ. Մելիքյան—Վասիլիսա, Ս. Աղամյան—Նաստյա, Ո. Մայսուրյան—Նատաշա, Ք. Միրզոյան—Բուբնով և այլն:

«Հատակում» պիեսի հայերեն տառջին բեմադրությունը բարձր է գնահատում Կովկասի հայկական և ռուսական մամուլը: Խոսելով պիեսի բովանդակության նրա հայերեն բեմադրության ու գերակատարների մասին՝ «Մշակ» թերթը գրում է. «Այսպիսի մի դժվար դրամայի հաջող ներկայացման համար կարող ենք շնորհավորել Հայ գերասանական ընկերության: Դերակատարները լավ էին ուսումնասիրել և լավ ըմբռնել իրենց դերերը»¹: Թերթն տառնադրելով նշում է գերասան Գրիգոր Ավետյանի մտածված ու հաջող խաղը, որը ստեղծել էր Լուկայի կերպարը: Այդ օրվանից Գ. Ավետյանը տասնյակ տարիներ շարունակ խաղացել է Լուկայի դերը: Հայ թատրոնում Գ. Ավետյանը եղել է առաջին լավագույն Լուկան: Ավետյանը Լուկայի դերը մեծ հաջողությամբ խաղացել է նաև ռուսական բեմի վրա՝ Թիֆլիսում և Կովկասյան այլ քաղաքներում: Թիֆլիսում հրատարակվող «Закавказское обозрение» թերթը «Հատակում» պիեսի հայերեն տառջին բեմադրության առթիվ

¹ «Մշակ», 1908, № 239:

ժողովը պահանջում է ներկայանալ Կապույտի կողմից:

20241507 064017

11

Հինգշաբթի. Դեկտեմբերի 18-ին

SUBB8.FP4408SP4408. CODEP #44582000-LEFT 440-0740

ԿՐ ՆԷՐԿԱՅԱՅՆԸ

SECRET

[illegible]

11 2 57. 2 4

[illegible][illegible]

Մկրտչի 1, Ֆիշու 8 ժամին հրկիւղեալն

[illegible][illegible]

Հիմն հարցադրված է պ. Տ. Մամուլիան և Ն. Լեւիքյան

ԱՌՃԻՄԱՆՈՒՄ ԸՆԴՀԱՆՈՒՄ

Հետևյալ տվյալները կրկին ներդրվում են առանցքային
փոփոխության համակարգում անկրկնապես:
"Գործարարական" - ԵՄԻՐԱԲԻՆԻ. - ԶԵԼԵ. - ԿԵԼԵԲԻՆ ԶՊԻՐՈՒ

Имя, фамилия, отчество: **Ташагулова Р.на .К.У.ИХТУР'А** Номер документа: **10**

«Համապետական» պիկետի 1909 թ.

Եւթադրու իշան ծրագիրը

գրում է. «Հակառակ մեր սպասածին՝ Գորկու «Հատակում» պիեսը հայկական թատրոնի բեմի վրա անցավ միանգամայն հաջող: Թվում էր, որ այնքան էլ հեշտ չէր Գորկու հերոսների բնորոշ գծերը տալ հայերեն լեզվով, սակայն շափուզանց աննշան բացարձակյուններով ամեն ինչ անցավ հաջող»¹:

«Հատակումը» երկրորդ անգամ բեմադրվում է 1909 թվականին: Հայ դրամատիկական ընկերությունը, հավանորեն, չցանկանալով կրկնել 1908 թվականի ներկայացումը, միանգամայն նոր բեմադրությամբ, նոր մեկնաբանությամբ ու դերակատարների նոր կազմով է ներկայացնում «Հատակումը»: Սատինի կերպարն այս անգամ ասիլի խոր, ուժեղ ու ցայտուն կերպով է պատկերվում, իսկ Լուկաչի կերպարը մարրվում է ավելորդ իդեալականացումից: Անվանի ռեժիսոր Հ. Սևումյանը ջանք չի խնայում հաջող բեմադրելու «Հատակումը»: Նա, ինչպես առաջին՝ 1908 թվականի բեմադրության ժամանակ, աչնդես էլ այս անգամ փայլուն կերպով խաղում է Սատինի դերը: Այս ներկայացումը, ինչպես վկայում է ժամանակի մամուլը, նույնպես անցնում է մեծ հաջողությամբ:

Ուշադրության արժանի է Հ. Հակոբյանի հոգվածը այդ բեմադրության մասին: Նա ողջունում է Հայ դրամատիկական ընկերությանը, որ ընտրել է Մաքսիմ Գորկու «Հատակում» պիեսը և թատերախմբի զեղեցիկ խաղով ներկայացրել հասարակությանը: Խոսելով պիեսի մասին, նա ճիշտ մեկնաբանում է նրա իդեալապես բովանդակությունը: «Բնա Մաքսիմ Գորկու, — գրում է Հակոբյանը, — ինքը մարդը չէ պատճառը, որ բնկնում է

¹ „Закавказское обозрение“, 1908, № 39.

կյանքի տիղմի մեջ, այլ միջավայրի սոցիալական պայմանները»¹:

Ռեակցիայի տարիներին հայ բեմում մեծ մասամբ ներկայացվում էին ազդայնական, կրոնական ու անկումային տրամադրություններով տոգորված պիեսներ. որոնք չէին կարող բավարարել հասարակության լայն շրջանների պահանջները, և, բնական է, որ նրանք պետք է երես շրջին թատրոնից: Իդուր էին հասարակությանը մեղադրում ղեպի թատրոնը ունեցած անտարբերության մեջ, իդուր էին տրտունջները, թե հասարակությունը չի հասկանում, չի զնահատում թատերական արվեստը: Հասարակությունը պահանջ ուներ գաղափարական-գեղարվեստական բարձր արժանիքներ ունեցող պիեսների: Ահա թե ինչու՝ այդ նույն հասարակությունը մեծ խանդավառությամբ է ընդունում Գորկու «Հատակում» պիեսի ներկայացումը: Այդ առթիվ Հակոբ Հակոբյանը որոշակի և իրավացիորեն գրում է. «Տվեք այս ոգով շատ պիեսներ, և հասարակությունը միշտ կդա, կլցնի թատրոնը: Այս կողմից գովելի է ռեժիսոր Սևուդյանի ընտրությունը: Հուսանք, որ նա ապագայում ևս կղեկավարվի նույն ուղղությամբ»²:

1910 թվականին «Հատակումը» բեմադրում է դերասանուհի Օլգա Մալսուրյանը՝ Հայ դերասանական ընկերության թատերախմբի մասնակցությամբ: Սատինի դերը կատարում է Ի. Ալիխանյանը, Լուկայինը՝ Միրզոյանը, Բարոնի դերը՝ Մամիկոնյանը և այլն: Այս բեմադրությունը նշանակալից էր նրանով, որ զգալիորեն հաղթահարված էին 1908, 1909 թվականների բեմադրու-

¹ «Մշակ», 1909, № 281:

² Նույն տեղում:

թյունների բերութունները: Օգտագործվել էր Գորկու գրամատուրգիայի ճիշտ մեկնաբանման ու բեմադրման հարուստ փորձը, հասկապես Մոսկվայի Գեղարվեստական թատրոնի արագիցիաները: Ահա թե ինչո՞ւ այդ ներկայացումն այնպես ամբողջական ապավորություն է թողնում հասարակության վրա:

«Հատակումը» նորից հայ բեմ է բարձրանում 1917 թվականի ռեպուբլիկայի փոթորկալի օրերին: Այն բեմագրում է ռեժիսյոր Լեոն Քալանթյանը՝ Հայկական գրամատիկ խմբի ուժերով: Այդ բեմագրությունը ոչ միայն լավ ընդունելություն է գտնում հասարակության լայն խավերի կողմից, այլև արժի է ապրիս մոմուլին հանգամանորեն անդրադառնալու թե՛ Գորկուն, որպես հանճարեղ գրողի, թե՛ «Հատակում» սիեսին, որպես գրամայի նոր տեսակի, և թե՛ գերասանական խաղին:

Այդ բեմագրության ամթիվ ընդարձակ հոգվածով հանդես է գալիս սոցիալ-դեմոկրատական «Պայքար» թերթը, որն այնքան մեծ աշխատանք է կատարել հայ իրականության մեջ Գորկու ստեղծագործությունները մասսայականացնելու գործում: Հոգվածադիրը նշում է. «Նախ քան «Հատակումի» գերակատարների մասին խոսելը, ավելորդ չենք համարում մի քանի խոսք ասել հեղինակի և սիեսի մասին, իրրե նորագույն գրականության հաղվագլուտ և սակավաթիվ ստեղծագործություններից մեկի: Գորկին, որ իրավամբ վաստակել է համաշխարհային հռչակ, այն եզակի գրողներից է, որ ժողովրդի ամենախիտ զանգվածի միջից դուրս գալով, ամենավառ ապրումներով էլ հարուստ ստեղծագործություններ է տվել ու տալիս է, մինչև այսօր էլ հավատարիմ է մնացել ժողովրդական մասսաներին: Գորկու «Հա-

տալիում» գրաման մեկն է այն ստեղծագործություններից, ուր իրական, հնդինական ապրած, քաջած ու տեսած պատկերներն են անցնում հանդիսականի առաջ—մերթ իրենց ցնցող և սարսուռ ազդող առօրյա և մերթ հատակի բնակիչների՝ այդ «նախկին մարդկանց» անհույս ձգտումների թևաբեկ շարժումներով...»¹:

Խոսելով Գորկու, որպես ստեղծագործողի, ապա «Հատակում» պիեսի բովանդակության ու հասարակական նշանակության մասին, հոգվածագիրը մանրամասնորեն կանգ է առնում նաև պիեսի տիպերի բնութագրման վրա, և հանդում է հետևյալ եղրակացության. «Այս գրամայում ամենքն էլ հերոսներ են, ամենքն էլ ամբողջացած տիպեր»:

Անդրադառնալով պիեսի բեմադրությանը, հոգվածագիրը որոշակի ընդգծում է. «Ողջունում ենք «Հատակում» գրամայի ներկայացումը և հույս հայտնում, որ այսուհետև այդ պիեսը հայ ժողովրդական թատրոնի ղեկերտուարից չի հանվի»²:

Նախքան Գորկու պիեսների սովետական շրջանի բեմադրության մասին խոսելը, մենք մի քանի խոսք կցանկանայինք ասել թատերական ղեակցիայի դեմ ուղղված Գորկու նախառեռլյուցիւն շրջանի հոգվածների և նրանց հայկական արձագանքների մասին: Ինչպես հայտնի է, թատերական հարցերի շուրջն ունեցած Գորկու ելույթների մեջ մի առանձնակի տեղ է գրավում 1913 թվականին նրա գրած «Կարամաղովշինայի մա-

¹ «Գայթար», 1917, № 9:

² Նույն տեղում:

սին» և «Դարձյալ Կարամազովշչինայի մասին» հոգւածները: Դա մի բացառիկ համարձակ ելույթ էր ցարական սեռեակցիայի հետեանրով թատրոնի և գրականութեան ասպարեզում առաջացած նեխած ճահճի մասին: Գորկու այդ ելույթն իր վրա բեռեց ժամանակի հասարակական-գրական միտքը: Մի սոսկալի արշաւանք սկսվեց Գորկու դեմ:

Թատրոնական երկու նոր բեմադրութեաններ առաջացրել էին Մարսիմ Գորկու զայրույթը: Դրանք Դոստոեւսկու «Նոյեմբեր Կարամազովներ» և «Բեսի» վեպերի բեմականացումներն էին: Գորկին իր զայրույթն արտահայտեց հրատարակութեան: Իր վերոհիշյալ հոգւածներում, մի շարք օրինակներով ցույց տալով Դոստոեւսկու այդ երկերի ուսակցիոն էութեանը, Գորկին դրում է. «Իսկ ինչո՞ւ փորձում են հասարակութեան ուշադրութեանը բեռել մեր ազգային պիտիտեանի հենց այդ հիւանդագին երեւոյթների վրա: Այդ բոլորն անհրաժեշտ է հաղթահարել, նրանցից հարկավոր է բուժվել, անհրաժեշտ է ստեղծել առողջ մթնոլորտ, ուր այդ հիւանդութեանները չկարողանան տեղ գտնել:

Իսկ մեղ մոտ ցույց են տալիս թարախակալած խոցեր, դիակնացած մարմիններ, հարկադրելով մտածել, թե մենք ասլում ենք մեռած հոգիների և կենդանի դիակների մեջ»¹:

«Կարամազովշչինայի մասին» իր այդ բացաշունչ, մարտական հոգւածը Գորկին ավարտում է՝ դիմելով հասարակութեան լավագույն և առողջ մասին՝ միանալու իր կոչին և բողոքելու անկումային, հիւանդոտ արվեստի

¹ М. Г о р ь к и й, Литературно-критические статьи, Москва, 1937, стр. 146.

դեմ: Գորկին գրում է. «Նա առաջարկում եմ բոլոր հոգեպես առողջ մարդկանց, բոլոր նրանց, ում համար պարզ է ուսական կյանքի առողջացման անհրաժեշտությունը, բողոքել Դոստոևսկու երկերը բեմադրելու դեմ»¹:

Իսկ իր երկրորդ՝ «Դարձյալ Կարամազովշինայի մասին» հոդվածում Գորկին կոչ է անում. «Անհրաժեշտ է արիություն քարոզել, անհրաժեշտ է հոգեկան առողջություն, գործ, այլ ոչ թե ինքնազննում, հանրաժեշտ է վերադարձ դեպի եռանդի աղբյուրը—դեպի դեմոկրատիան, դեպի ժողովուրդը, դեպի հասարակությունն ու գիտությունը»²:

Գորկու այդ կոչը քաղաքական-հասարակական խոշոր երևույթ էր՝ Ռուսաստանում տիրող ռեակցիայի դեմ ուղղված բանվորական ռևոլյուցիոն շարժման նոր փելքի սկզբին:

Ռուսական լավագույն և առաջավոր ինտելիգենցիան իր ձայնը միացրեց Գորկու ձայնին, բայց բուրժուական ինտելիգենցիայի մի ստվար մասը հանդես եկավ Գորկու դեմ: Պայքարը բավականին սուր բնույթ ուներ, նա տարածվեց նաև արտասահմանում: Ռուսաստանի բաղձալի ժողովուրդների մեջ այդ պայքարը նույնպիսի սուր բնույթ ուներ. ինչպես ուս իրականության մեջ:

Մեր անվանի գրող Վրթանես Փափաղյանը հայ իրականության մեջ առաջինն էր, որ ջերմորեն արձագանքեց Գորկուն, լիովին համամիտ լինելով նրան:

1913 թվականին ընդարձակ մի հոդվածով հանդես

¹ М. Горький, Литературно-критические статьи. Москва, 1937, стр. 148.

² Նույն տեղում, էջ 153:

գալով Զմյուտնիայում հրատարակվող «Հայ գրականության» ամսագրի մեջ՝ Փափազյանը ամբողջովին պաշտպանում է Գորկու հայացքները: Մաքսիմ Գորկու հիմնական մտքերը շարադրելով իր հոգվածում, ընդարձակ մեջբերումներ անելով նրանից՝ Փափազյանը գտնում է, որ Գորկին միանգամայն իրավացի է, և հասարակական ու մտավոր կյանքի այդ հիմնադրերն երևույթների դեմ պայքարելու խնդիրները ժամանակին են դրվում:

Զինվելով Գրկու աչք մտրտական մտքերով՝ Փափազյանը նույն հոգվածում մի բնական հայացք նկատելով հայ թատրոնի, հայ գրական մթնոլորտի վրա, ասում է. «Եկեք այժմ, հայ ընթերցողներ, փոխենք այս բոլոր ասածների մեջ «ոռւս» բառը «հայ» բառի և զննենք պահ մի, թե արդյոք հայ գրական մտավոր շարժումը ևս չի՞ ապրում նույնպիսի հոգեկան աղքատության մի շրջանում, ուր ամեն ուժ պստիկացել է, և, պստիկության հետ թե չնչնություններն են մեծության կարգն անցել և թե մարդկային ու քաղաքացիական պարտականությունների մերժումը՝ աղքատության անուն ստացել: Հիշովի, Գորկու կողք պատշաճում է հայ մտքին ևս այս մեր թշվառ օրերում»¹:

Փափազյանն իրավացիորեն արձանագրում է իր հոգվածում այն հանգամանքը, որ ոռւս իրականության համեմատությամբ հայ մտավոր կյանքն ավելի վատթար վիճակում է: Նա մի շարք փաստեր բերելով հայ իրականությունից՝ բավականին համոզիչ կերպով հիմնավորում է իր կարծիքը: «Մեր մեջ էլ սկսել է հնչել այն միտքը, թե «չկա վնասակար գրականություն», «չկա որևէ ստեղծագործություն, որ վնասակար լինի, եթե նա

¹ «Հայ գրականություն», 1913, № 5:

պատկերացած է գեղարվեստորեն և եթե նրա մտքերը արհամարհանքի տան նույնիսկ ամեն վսեմ գաղափար, ամենայն շարժում...», այդպիսի մտածողները երևի վնասակար չեն համարել այն վեպը անգամ, որի մեջ ներքողվում է տուփամուրձությունը՝ իր բոլոր արտառուց, այլանդակված ու հիվանդագին երևույթներով: Այդպես մտածողները վնասակար չեն գտել «գեղարվեստորեն արտահայտված» մատնություն, սպանություն և այլ նման ախտեր արդարացնող գրվածքներ... Հիրավի, տուփամուրձ գրականությունը սկսում է հայ գրականության մեջ իջնել իր բոլոր խննեշ երևույթներով, որպես «նոր խոսք և նոր արժեք»¹:

Միանգամայն իրավացի էին Փափազյանի դիտողությունները ժամանակի հայ իրականության մասին: Ռեալիցիայի դաժան տարիներին մտքի սոսկալի աղքատություն էր առաջ եկել հայ բուրժուական գրականության մեջ: Բուրժուական ինտելիգենցիան փակուղու մեջ մնալով՝ իր անկման վերջին ճիչերն էր արձակում: Հայ բուրժուական մամուլում այդ օրերին սկսել էին տևել գտնել պոռնոգրաֆիական, անկումային գրվածքները: Հայ թատրոններում դերիշխում էին պատմական, կրոնա-միստիկական, անկումային ներկայացումները:

Փափազյանը քաջ ծանոթ էր հայ մտավոր կյանքի այդ անմխիթար միճակին, նրան հալտնի էր, թե հայ գրական ու թատերական կյանքում ինչպիսի թափփուկներ են թելադրողի դեր կատարում: Բայց նա լիովին հավատացած էր, որ թունավոր այդ մթնոլորտը երկար չէր կարող իշխել: «Հոգու այդ աղքատության շրջանը,

¹ «Հայ գրականություն», 1913, № 5:

սակայն, անցողակի է,— գրում է Փափաղյանը,— վիժվածքները երկար չեն ապրում»:

Հետևելով հանձարեղ Գորկուն, արձագանքելով նրա կոչին, մատչելի դարձնելով այդ կոչը հայ մտավորականության լայն խավերին, և ողջ հասարակության ուշադրությունը հրավիրելով Գորկու հոգվածի ու նրա մեջ շոշափված դեմոկրատական համամարդկային խնդիրների վրա, Փափաղյանը կատարում էր ժամանակի առաջավոր դրողի մեծ պարտականությունը հայ իրականության մեջ:

Այդ հանգամանքը գլխովին բարձրացնում է Փափաղյանին իր ժամանակի շատ ու շատ գրողներից: Մանավանդ, որ նա լիովին հավատացած էր, թե՛ «Մաքսիմ գորկինների կոչերն իզուր չեն անցնիլ»:

Հայաստանում սովետական կարգերի հաստատումից հետո Սունդուկյանի անվան Պետական թատրոնն էր կազմակերպման առաջին տարում ներկայացնում է Գորկու «Հատակում» պիեսը՝ Իսահակ Ալիխանյանի բեմադրությամբ: Այնուհետև սովետահայ թատրոններն իրենց ռեպերտուարներում համարյա ամեն տարի պահում են Գորկու «Հատակումը»:

Գորկու այդ պիեսի առավել հաջող բեմադրությունը պատկանում է ժողովրդական արտիստ, ռեժիսոր Արմեն Գուլակյանին: 1932 թվականին Գ. Սունդուկյանի անվան պետական թատրոնում «Հատակումի» նրա բեմադրությունը լայն ընդունելություն է գտնում հասարակության կողմից: Տաղանդավոր ռեժիսորը ցույց տվեց, թե որքան խոր ու լավ է ճանաչում նա ռուսական

առաջավոր կուտուրան, կյանքը, կենցաղի առանձնահատկությունները: Մոսկվայի Գեղարվեստական թատրոնի օրինակով, Գուլակյանը կարողացել էր դրսևորել Գորկու դրամայի հոգեբանական նուրբ երանգները, ցույց տալ նրա գեղարվեստական արժանիքները:

Գորկու «Հատակում» մեծ հաջողությամբ բեմադրվել է նաև Լենինականի պետական թատրոնում, ժողովրդական արտիստ, ռեժիսոր Վարդան Աճեմյանի ղեկավարությամբ: Այնուհետև «Հատակում» դառնում է սովետական հայ բեմի սեփականությունը և մինչև այսօր էլ այդ պիեսը խաղացվում է հայկական մի շարք թատրոններում:

Ավելի քան կես դար է անցել այն օրից, երբ առաջին անգամ Գորկու «Հատակում» պիեսը բարձրացավ հայ բեմի վրա: Տասնյակ տարիներ շարունակ նա կազմում է հայ բեմի լավագույն ներկայացումներից մեկը:

Բացի «Հատակումից», հայ բեմի վրա խաղացվել են Գորկու «Քաղքենիներ», «Թշնամիներ», «Վերջինները», «Վասսա Ժելեզնովա», «Նգոր Բուլըչ», «Դոստոիգան և ուրիշները» պիեսները¹:

Այդ բեմադրություններից հայ իրականության մեջ հաջողություն է ունեցել ու լայն մասսայականություն է վայելում հատկապես «Նգոր Բուլըչը», որ առաջին անգամ բեմադրվել է Գ. Սունդուկյանի անվան պետական թատրոնում, 1933 թվականին: «Նգոր Բուլըչը» ռուսական կլասիկ դրամատուրգիայի լավագույն գործերից մեկն է: Հանճարեղ Գորկին իր այդ պիեսում ստեղ-

¹ Տես Ս. Մելիքսեթյան, Ուրվագիծ սովետահայ թատրոնի պատմության, Նրևան, 1960:

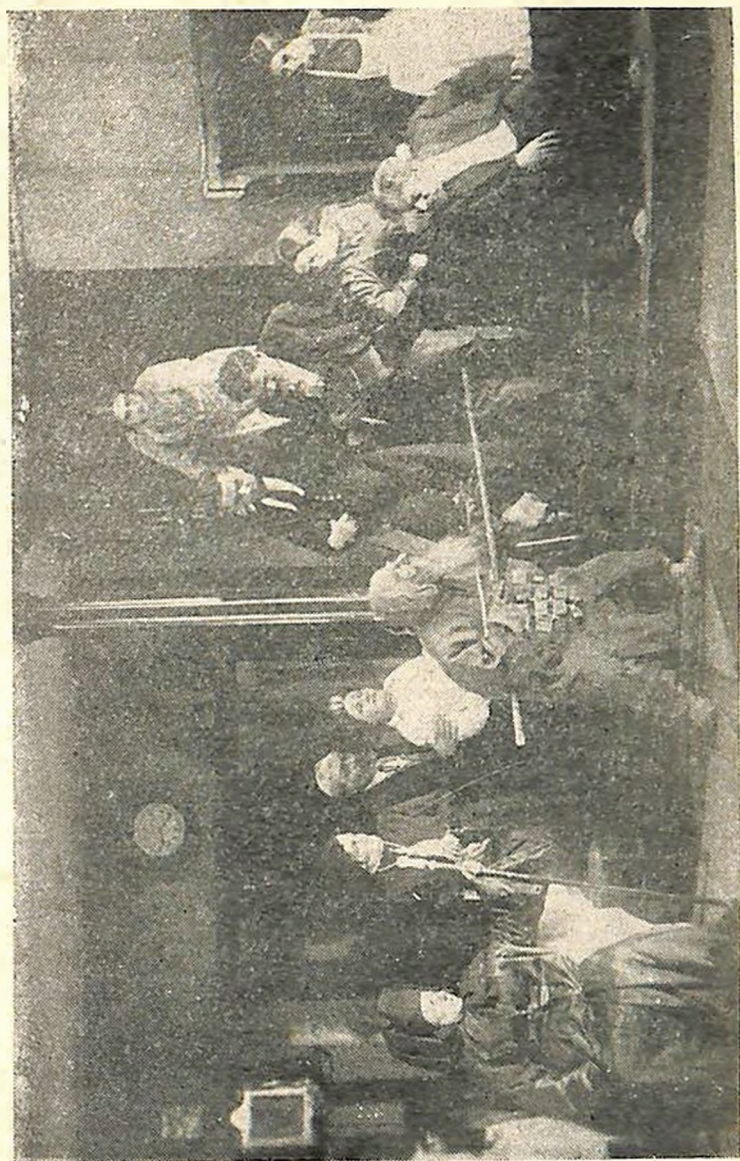
ծաղործական զարմանալի ուժով կարողացել է պատկերել մեռնող բուրժուազիայի մայրամուտը և բարձրացող ռեուլյուցիայի արշալույսը:

Սունդուկյանի անվան Պետական թատրոնում «Եգոր Բուլըչևը» բեմադրում է Մոսկվայի Վախտանգովի անվան թատրոնի ռեժիսոր Բ. Զախավան: Բուլըչևի դերում հանդես է գալիս ժողովրդական արտիստ Վաղարշ Վաղարշյանը, մյուս դերերը կատարում են՝ Շուրա—ժողովրդական արտիստուհի Ռուզաննա Վարդանյան, Մայրապետ—ժողովրդական արտիստուհի Հասմիկ, Հայր Պավլին—ժողովրդական արտիստ Վավիկ Վարդանյան, Գլաֆիրա—Մելքումյան և ուրիշներ:

Հատուկ ուշադրության արժանի է ժողովրդական արտիստ Վաղարշ Վաղարշյանի խաղը Բուլըչևի դերում: Բացառիկ դրամատիկական տաղանդի և ուժեղ զգացմունքի տեր արտիստն ամբողջ ներկայացման ընթացքում հանդիսատեսներին պահում է լարված վիճակում: Վաղարշյանն իր խաղի կատարելիությունը կարողանում է վարպետորեն գրսևորել Բուլըչևի ողբերգությունը:

Քննադատությունն իրավացիորեն նշել է, որ «Եգոր Բուլըչև» պիեսի բեմադրությունը Սունդուկյանի անվան Պետական թատրոնում մի խոշոր իրադարձություն ու նշանակալից էտապ է կազմում հայ թատրոնի զարգացման պատմության մեջ:

Սունդուկյանի անվան Պետական թատրոնի բեմադրած «Եգոր Բուլըչևը» բարձր գնահատականի է արժանացել նաև Մոսկվայում: Կենտրոնական մամուլը նշել է, որ Մոսկվայի Վախտանգովի անվան թատրոնից հետո «Եգոր Բուլըչևի» ամենալավ բեմադրությունը պատկանում է Սունդուկյանի անվան թատրոնին: Դերակատար-

Ք. Մուշղուկյանի անվան թատրոնում «Եղոր Իււ լիւնի»-ի բեմադրութիւնի տեսարան

ների մեջ դարձյալ առանձնացվում է Վ. Վաղարշյանի հիանալի խաղը Բուլըչևի դերում:

Վաղարշ Վաղարշյանի ու նրա Բուլըչևի մասին «Պրավդա» թերթը գրում է. «Ստալինյան մրցանակի լաուրեատ, ժողովրդական արտիստ Վաղարշ Վաղարշյանը մեկն է բեմի այն ականավոր վարպետներից, որոնք ստեղծում են մի որոշ ժամանակի թատրոն, ստեղծում են շիպ, իրենց անունն են տալիս գրամատուրդիայի կլասիկ կերպարներին: Դա մեծ կուլտուրայի, և, որ զլխավորն է, մեծ հոգու տեր արվեստագետ է: Նա առաջին իսկ բառից հանդիսատեսին նվաճում է իր ձայնի, հայացքի, ժեստի ճշմարտացիությամբ: Խաղը միաձուլվում է կյանքին: Գեղարվեստական կերպարի մեջ հոգեբանական ներթափանցման խորությունն ու նշանակալիությունը մեծապես բարձրացնում են արտիստին»¹:

Մոսկվայում հրատարակած իր հոդվածներից մեկում ժողովրդական արտիստ Վաղարշ Վաղարշյանը հետևյալն է գրում «Եզոր Բուլըչևի» հայերեն բեմադրության առթիվ. «Մեր թատրոնի զարգացման գործում մեծ դեր է կատարել «Եզոր Բուլըչևի» բեմադրությունը 1932/33 թ.: Թատրոնի կուլեկտիվը ռեժիսոր Բ. Զախավայի ղեկավարությամբ կարողացավ բացահայտել Գորկու պիեսի իդեական նպատակասլացումը: «Եզոր Բուլըչև»-ի բեմադրությունը սքանչելի դպրոց էր մեր արտիստների համար»:

1933 թվականին Եզոր Բուլըչևի դերը կատարում է նաև հայ ժողովրդի մեծանուն արտիստ Հովհաննես Արևիկյանը: Աշխարհի նշանավոր բեմերի վրա անուն

¹ «Правда», 1941, № 156.

վաստակած մեծ արտիստը մի առանձին ջերմությամբ ու սիրով էր խաղում Գորկու պիեսներում: Նա Գորկու ստեղծագործությունների երկրպագուն ու բարձր գնահատողներից էր: Շատ տարիներ առաջ մեծ ոգևորությամբ նա խաղացել էր «Հատակում» պիեսում՝ Դերասանի և ապա Լուկայի դերերում: Գորկու պիեսների հումանիզմը, կերպարների ռեալականությունը և յուրօրինակությունը միշտ էլ գրավել են Արեկյանին: Արեկյանը բազմիցս նշել է, որ Գորկու պիեսները դերասանական ուժի, կարողության ու տաղանդի լավագույն փորձաքար են հանդիսանում: Պատկերել Գորկու փիլիսոփայական կերպարները, նրանց բարդ հոգեբանությունը, նրանց դադափարների պոեթիկումը, մեծագույն լարվածություն ու բացառիկ ընդունակություններ են պահանջում ամեն մի դերասանից: Պատասխանատվության այդպիսի բարձր գիտակցությամբ նա դիմել է Բուլըժևի դերի պատրաստմանը:

Արեկյանի դուստրը, հոր մասին գրած ուշագրավ հուշերի մեջ, նշում է. «Ձեռն մոռանա, թե ինչպես էր նա պատրաստում Բուլըժևը: Նա կարդաց մի բժշկական գիրք, որտեղ նկարագրված էր փայծաղի հիվանդությունը: Ուղում էր իմանալ, թե ինչ սիմպտոմներ ունի այդ հիվանդությունը, ինչպես են արտահայտվում նրա նոսրաները, ինչ գույն է ստանում դեմքի մորթին այդ հիվանդությունից: Գնաց նույնիսկ հայտնի բժիշկ Քեչեկի մոտ և զրույց ունեցավ հետը: Դերը պատրաստելու կարճ ժամկետ էր նրան տրված: Ես հիշում եմ, թե ինչպես էր նա հուզվում ներկայացման օրը, չէ՞ որ դերը լուրջ էր, իսկ Գորկին էլ նրա սիրած դրամատուրգն էր»:

Արեկյանը մեծ հաջողությամբ կատարեց Բուլըժևի

գերը: Ինչպես միշտ, հասարակութունն այս անգամ նույնպես օվացիաներով ընդունեց հայ բեմի մեծանուն վեսերանին: Արեւյանն իր վարպետ խաղով ստեղծել է Բուլլչեի կլասիկ կերպարը:

Շիրվանզադեն Սունդուկյանի անվան Պետական թատրոնի զիրեկցիային ուղղած 1933 թվականի դեկտեմբերի 3-ի իր նամակում հետևյալ կարծիքն է հայտնել «Եզոր Բուլլչի» բեմադրության առթիվ.

«Թույլ ավեր ինձ հայտնել խորին շնորհակալություն այն կատարյալ հաճույքի համար, որ ես առիթ ունեցա վայելելու «Եզոր Բուլլչե» պիեսի ներկայացումից: Չորս տարի է, որ ես ֆիզիկական տկարությանս պատճառով թատրոն չէի այցելում: Այդ համեմատաբար կարճ ժամանակամիջոցում Պետական թատրոնը հսկայական հառաջադիմություն է արել թե՛ դերասանական խաղի, թե՛ ռեժիսուրայի և թե՛ բեմադրության ու ձևավորման տեսակետից: Այժմ ամենայն համոզմամբ կարող եմ ասել, որ հայ թատրոնն այսօր ընդունակ է մրցելու եվրոպական լավագույն թատրոնների հետ:

Շիրվանզադե»:

Շիրվանզադեն իր այս փոքրիկ նամակում լիովին արտահայտել է հայ ինտելիգենցիայի և թատերական ողջ հասարակայնության բարձր գնահատականը Սունդուկյանի անվան պետական թատրոնի, որպես սովետական առաջավոր թատրոններից մեկի, կոլեկտիվի, նրա տաղանդավոր ռեժիսուրայի ու նույնքան տաղանդավոր դերասանների նվաճումների մասին:

1934 թվականին Սունդուկյանի ավան Պետական թատրոնում ժողովրդական արտիստ Վ. Վաղարշյանը

բեմադրում է Գորկու «Դոստիգան և ուրիշները»: Բեմադրությանը մասնակցում էին թատրոնի լավագույն ուժերը. Դոստիգան—Ավետ Ավետիսյան, Գուբին—Հրաչյա Ներսիսյան, Ռյաբինին—Հ. Ավագյան և ուրիշներ, Թատրոնի կոլեկտիվը, ըմբռնելով պիեսի բարդությունը, ջանք չէր խնայել հաղթահարելու բոլոր դժվարությունները և ստեղծելու գեղարվեստական բարձր ներկայացում:

Այնուհետև 1937 թվականին Սունդուկյանի անվան Պետական թատրոնը Վ. Վաղարշյանի ռեժիսորությամբ բեմադրում է Գորկու «Վասսա ժելեզնովան»: Պիեսը թարգմանել էր Տ. Հախումյանը: Գլխավոր դերերը կատարում էին թատրոնի անվանի արտիստները՝ Վասսա—ժողովրդական արտիստուհի Հասմիկ, Ռաշել—ժողովրդական արտիստուհի Արուս Ոսկանյան, Խրապով—ժողովրդական արտիստ Ավետ Ավետիսյան, Նատալյա — ժողովրդական արտիստուհի Ռուզաննա Վարդանյան և ուրիշներ: Ներկայացումն անցնում է մեծ հաջողությամբ: Քննադատությունը միաձայն նշում է, որ «Վասսա ժելեզնովա»-ն Սունդուկյանի անվան թատրոնի լավագույն ներկայացումներից մեկն է:

Հայկական թատրոններում ներկայացվել են Գորկու պիեսներից նաև «Թշնամիները»՝ Ա. Տեր-Հովնանյանի թարգմանությամբ, «Վերջինները»՝ ժողովրդական արտիստ Գուրգեն Զանիբեկյանի թարգմանությամբ ու բեմադրությամբ, «Քաղքենիները»՝ Ա. Տեր-Հովնանյանի թարգմանությամբ:

Վաղարշ Վաղարշյանը, որպես արտիստ ու ռեժիսոր, հսկայական աշխատանք է կատարել Գորկու դրամատուրգիան հայ ժողովրդի սեփականությունը դարձնելու

գործում: Իր հոգվածներից մեկում նա գրում է. «Հայ թատրոնը սիրում ու բարձր է դնահատում Գորկուն: Այդ սերն առաջացել է ղեռես նախառևույցիոն տարիներին: Բայց Գորկու պիեսները հայ բեմի վրա ավելի պայծառ ու ամբողջական հնչեցին սովետական ժամանակաշրջանում: Այդ գործում մեծ ծառայություններ ունի Սունգուկյանի անվան թատրոնը, որը բեմագրել է ռուս մեծ գրողի շորս պիեսը՝ «Հատակում», «Նգոր Բուլբա», «Դոստոյևսկի» և «Վասսա ժելեզնովա»¹:

Իր այդ հոգվածը Վաղարշյանն ավարտում է հետեւյալ տողերով. «Մենք ապագայում նույնպես ջերմ սիրով կբեմնագրենք Գորկու գրվածքները, ինչպես և ռուս մյուս մեծ գրողների գրվածքները, քաղելով նրանցից նոր ուժեր մեր ստեղծագործական կատարելագործման համար»²:

Մաքսիմ Գորկու պիեսները հայ թատրոնում դաստիարակել ու աճեցրել են տաղանդավոր դերասանների մի ամբողջ պլեադա, որի լավագույն ներկայացուցիչն է ժողովրդական արտիստ Վաղարշ Վաղարշյանը: Նրանք հայ թատրոնում ստեղծել են թատերական կուլտուրայի միանգամայն նոր տրագիցիաներ, ռեալիստական: ռևոլյուցիոն տրագիցիաներ, որոնք արտահայտվել են այդ թատրոնի նաև մյուս բեմագործություններում:

Մաքսիմ Գորկու գրամատուրգիան խոշոր ազդեցություն է ունեցել հայ թատրոնի վրա, նրա պիեսների բեմագործությունները կազմում են հայ թատրոնի պատմության զարգացման մի նոր, ավելի բարձր էտապը, սոցիալիստական ռեալիզմի հաղթանակի էտապը:

¹ «Театральная неделя», 1941, № 25 (Москва).

² Նույն տեղում:

Մ. ԳՈՐԿԻՆ ՍՈՎԵՏՍԿԱՆ ՀՄՅՍՍՏՆՈՒՄ

Լենինի խորհրդով Մաքսիմ Գորկին 1922 թվականին մեկնում է Խաղվա՝ իր քայքայված առողջությունը վերականգնելու համար։ Սակայն, գտնվելով հեռավոր Խաղվայում, նա երբեք չի դադարում ուշադիր կերպով հետևել Սովետական Հայրենիքում ծավալվող տրեստեռական ու կուլտուրական շինարարությանը։ Արտասահմանից գրած թե՛ իր նամակներով և թե՛ հոդվածներով նա ակտիվ կերպով արձագանքում ու մասնակցում է սոցիալիստական երկրի քաղաքական ու հասարակական խոշոր իրադարձություններին։

1928 թվականին Հայրենիք վերադառնալով, Գորկին, Սովետական Միության տնտեսական ու կուլտուրական խոշորագույն նվաճումներին մոտիկից ծանոթանալու, աշխարհի առաջին սոցիալիստական երկրի վերածնված ժողովուրդների նոր կյանքը անձամբ դիտելու նպատակով, ուղևորություն է կատարում դեպի Միության մի շարք ղեկավարիկաները։

Գորկին այցելում է նաև Սովետական Հայաստան։

1928 թվականի հուլիսի 25-ին Թիֆլիսից գնացրով նա ժամանում է Ղարաքիլիսա (Կիրովական), որտեղից էլ, Սովետական Հայաստանի կառավարության անդամների ուղեկցությամբ, մեքենայով անցնում է Դիլիջան և ապա Սևանի վրայով։ Ժամանում Երևան։ Այստեղ Գորկին այցելում է մայրաքաղաքի թանգարանները, նորակառույց գործարաններն ու ֆաբրիկաները, բանվորական հանրակացարանները, դիտում հիդրոէլեկտրակայանը և այլն։

Մասնովանալով Ձեթ-օձառ և Բամբակաղտիչ գոր-

ծարանների ներքին սարքավորմանն ու աշխատանքներին՝ Գորկին հավաքված բանվորներին ասում է.

— «Շնորհակալութուն, ընկերներ, այն բոլորի համար, որ դուք ինձ ցույց ավելի Ահա թե ի՞նչ է նշանակում կյանքի տեր դարձած բանվոր դասակարգը: Այն բոլորը, ինչ որ ես տեսա, դուք կատարել եք ձեր ձեռքով:

Շատ են եղել կյանքում ֆանտազյորներ, բայց ոչ ոք չէր կարող հնարել այնպիսի երևակայական իշխանութուն, որ ամեն ինչ կատարեր այնպես, ինչպես այդ անում է Սովետական իշխանութունը: Առաջներում ոմանք աշխատում, իսկ մյուսները խժռում էին նրանց աշխատանքի պտուղները, հիմա արդեն դուք աշխատում եք և ինքներդ օգտվում ձեր սեփական աշխատանքի արդյունքներից»:

Գորկու գալստյան ատթիվ, երևանի աշխատավորությունը Կոմունարների այդում կազմակերպում է բազմամարդ միախնդ: Հաջ ժողովուրդը ջերմագին ողջունում է սլոուէտարիատի մեծ գրողին: Գորկին այդ միախնդում հետևյալ ճառն է արտասանում.

«Ընկերներ, երբ վեց տարի սրանից առաջ մեկնում էի Ռուսաստանից, ես չէի կարող տեսնել այն, ինչ այն ժամանակ սկսված էր և չէր ավարտված: Բայց այսօր, երբ ես այցելում եմ ՍՍՌՄ մի շարք վայրեր, ես դարձանում եմ այն խոշոր աշխատանքով, որ դուք կատարել եք: Ես համոզված եմ, որ ոչ ոք այդպիսի կարճ ժամանակամիջոցում չէր կարող անել այն, ինչ արել է ՍՍՌՄ բանվոր դասակարգը: Ես ցանկութուն չունեմ գովաբանելու ձեզ, դեռ շատ պակասութուններ կան ձեր աշխատանքների մեջ, մասնավորապես պակասութուններ՝ ձեր մեջ: Բայց, եթե դուք վատ եք աշխատում,

այդ այն պատճառով է, որ դուք գեռես լրիվ կերպով չեք հասկացել. թե ո՞ւմ համար եք աշխատում դուք: Դուք աշխատում եք ձեզ համար:

Արևմտյան եվրոպայի պրուլետարիատը ձեզանից շատ, բայց վատ է աշխատում, նա հոգնել է ուրիշի և իր թշնամի դասակարգի համար աշխատելուց: Այն, ինչ որ ես այստեղ տեսնում եմ, դա սկիզբն է վեհ աշխատանքի, իսկական, նոր կյանքի, նոր կուլտուրայի և հսկայական դեպքերի: Այնտեղ պրուլետարիատը գեռ ճնշված է արտաքին պայմաններից, չունի այն ազատությունը, ինչ որ դուք ունեք: Ձեզ լեկավարող օրգանները՝ Սովետական իշխանությունը և պարտիան, մտածում են, — և այդ չի կարող ժխտել ոչ մի ազնիվ մարդ, — բանվոր դասակարգի ամբապստան մասին, նրա կարիքները հոգալու մասին: Այստեղ, որքան ես դիտեմ գրականությունից և ասկանատես եղա, ամեն ինչ կատարվում է ժողովրդի միջոցով, ժողովրդի համար: Այստեղ չկա վախ, որը զգացվում է այնտեղ, այստեղ բանվոր դասակարգն իրոք տեր ու տնօրեն է, և այդ տարբերությունը առանձնապես աչքի է ընկնում: Այնտեղ կա վախ, որ վաղը բանվոր դասակարգը կրարձրանա և կասի բուրժուազիային. — կորե՛ք դուք, — իսկ այստեղ տեր է հանդիսանում բանվոր դասակարգը, առանց ազդությունների խտրության, այստեղ բանվոր դասակարգը տեր է բոլոր հարստությունների, արտադրության գործիքների:

Ես պետք է ասեմ նորից մի անգամ, որ չէի սպասում տեսնել, որ այդքան աշխատանք կարելի է կատարել այս վեց տարվա կարճ ժամանակամիջոցում:

Սրտագին ողջուն Ձեզ, ընկերնե՛ր»¹։

Մաքսիմ Գորկու գալուստն առանձնապես ջերմ ոգևորություն է առաջացնում Հայաստանի գրողների շրջանում, որոնց համար այդ գալուստն իսկական տոն հանդիսացավ։ Սովետական Հայաստանի Պրոլետարական գրողների միության կենտրոնական վարչությունը, Հայաստանի բոլոր գրողների անունից, մամուլում հրապարակում է ողջունի հետևյալ նամակը։

«Այսօր Խորհրդային Հայաստանի բանվորներն ու աշխատավորությունը ջերմագին ողջունում են բանվոր դասակարգից սիրված, այդ դասակարգի ծոցից ելած, նրա հեղափոխական փոթորիկների հանդուգն մրրկահավի, անդուգական Գորկու գալուստը։

Բարձրանալով «հատակից» քաղքենիական ու աղ-դախական թուչնով վարակված գրական շրջապատում, նա առաջինը պատկերեց այդ հատակը, եղավ նրա հերոսների հետ, ամբողջովին իրեն կապեց բանվոր դասակարգին և հեղափոխական վերելքի տարիներին նա առաջինը խրոխտորեն երգեց բանվոր դասակարգի պայքարի երգը։

Գուռ փոթորիկներից մրրկահավը հաղթանակորեն դուրս եկավ։ Հաղթանակեց Գորկու սիրած բանվոր դասակարգը, և նրա հաղթանակի ու սոցիալիստական շինարարության տարիներին Գորկին մնաց իր դասակարգի հետ։

Իր քաղաքական բախտը կապելով Ռուսաստանի բանվոր դասակարգի հետ, Հայաստանի բանվորությունն ու աշխատավոր գյուղացիությունը նույնպես հաղթանակեցին։ Քաղաքացիական կռիվներից անմիջապես հետո,

¹ «Խորհրդային Հայաստան», 1928, № 174։

տնտեսական վերակառուցման արշալույսին, Հայաստանի սրբոլետարիատը ձեռնամուխ եղավ նաև իր դասակարգային զրականության ստեղծման գործին: ...Այսօր Հայաստանի ամրակուռ զրական բանակն իր բոցավառ ու ջերմազին ողջունները միացնելով Հայաստանի բանվորների ու գյուղացիների ողջուններին, գրկարաց ու խանդավառ ընդունում է մեծ ուսուցչին և թանկածին հյուր Մաքսիմ Գորկուն:

Կեցցե՛ խոշոր արվեստագետը:

Կեցցե՛ մեծ հեղափոխականը»:

Մտերմական բացառիկ ջերմ մթնոլորտում է անցնում Գորկու հանդիպումը Սովետական Հայաստանի երիտասարդ ու ավագ սերնդի գրողների հետ: Գրողների ոգեշնչված ողջուններին պատասխանելուց հետո, Գորկին խոսում է զրականության լավագույն վարպետների մասին. նա հատկապես շեշտում է այն խոշոր նվաճումները, որ ձեռք է բերել ուսուցիչ զրականութունը լեզվի աստարեզում և աշխուհետե անցնում ժամանակակից զրականության նկատմամբ ունեցած իր վերաբերմունքին, ինչպես և այդ զրականության հետագա անելիքներին: «Սովետական Միության մեջ կատարվում է հսկայական կուլտուրայական աշխատանք,—ասում է Գորկին,— մարդիկ, որոնք մասնակցում են այդ աշխատանքին, լիովին չեն պատկերացնում, թե ինչ խոշոր աշխատանք է կատարվում, ինչ է դարձել ուսուցիչային հետո զրականութունը: Թերևս ձեզ համար պարզ լինի, չգիտեմ, բայց պետք է ասեմ, որ այդ ինձ համար պարզ է: Մենք հարևաններ ենք, բայց և այնպես փոխադարձաբար ծանոթ չենք միմյանց զրականությանը: Կատարվում է մեծ աշխատանք, անգամ փոքր ազդեցուն-

ների մեջ ծնունդ են առնում բանաստեղծներ, գրողներ, օրինակ՝ փոսյակների մոտ նորերս ես հանդիպեցի մի գրողի, որի ստեղծագործությունները լինեն շափազանց առողջ արամադրութուններով: Մեր ներքին հոգեկան միացման տեսակետից, ինչպես և հետագա գործունեության տեսակետից անհրաժեշտ է մեզ այնպես կազմակերպվել, որ ճանաչենք միմյանց: Կա՞մ կլինե՞ր այդ տեսակետից հրատարակել մի հանդես, որտեղ ամբողջ աշխատանքը լինի շեշտված, սակայն ոչ միայն գրականության արձանագրվի այդ հանդեսում, այլև կուլտուրական կյանքի ամեն մի քայլ՝ գործարաններ, նոր գրված օպերա և այլն: Գրել այն մասին, ինչ որ անում են կուլտուրական առանձին միավորները:

Այդ բոլորը հնարավորություն կա՞մ մեզ շոշափելու և տեսնելու այն նոր մարդուն, որն աճում է: Նոր տրամադրությունների, եռանդի և աշխատանքի ցուցաբերմամբ, որ կատարվում է մեղանում, մենք ավելի ամուր կանգնած կլինենք մեր դիրքերում և ավելի լայն կերպով կտեսնենք ամեն ինչ: Բացի դրանից, ցանկալի է նաև «Գրականության համբավարներ», որտեղ հնարավորություն լինի թարգմանարար հրատարակել ՍՍՌՄ ժողովուրդների գրականության լավագույն գործերը:

Այդպիսի այնպես, ինչպես ասյրել ենք մինչև ռեզյուցիան, այլևս անհնարին է: Այժմ այլ պայմաններ են, այլ տեր է և շատ լավ տեր: Անհրաժեշտ է կուլտուրական բոլոր ուժերի միացում, որոնք ընթանում են նոր կուլտուրայի, նոր մարդու ուղիով, և դրան հնարավոր է հասնել կոլեկտիվ աշխատանքով¹:

Սովետական Միության մեջ կատարած իր այդ

¹ «Խորհրդային Հայաստան», 1928, № 174:

նշանավոր ճանապարհորդությունից հետո վերադառնալով Մոսկվա, Գորկին ակնարկների ձևով գրում է իր հարուստ տպավորությունները, որոնք տպագրվում են նրա կողմից խմբագրվող «Наши достижения» ժուռնալի 1929 թվականի համարներում: Իր այդ ակնարկների մեջ Գորկին խոսում է նաև Սովետական Հայաստանի մասին: Մեծ գեղարվեստագետը վառ գույներով է նկարագրում Հայաստանի երկրներանգ բնությունը, Դիլիջանի և Սևանի վեհ տեսարանները, հայ ժողովրդի մեծ նվաճումները սոցիալիստական շինարարության աստարեզում:

Ուր ղնելով Սովետական Հայաստանի հողը, Գորկին վերհիշում է հայ ժողովրդի պատմական անցյալը: Քանի՜-քանի՜ անգամ այդ գեղեցիկ երկիրը ոտնահարվել է օտարերկրյա նվաճողների կողմից: Քանի՜-քանի՜ անգամ արյունոտ սուլթանական Թուրքիան իր վայրի ու բիրտ հորդանների միջոցով քանդել ու ավերել է նրա գեղեցիկ քաղաքներն ու դյուղերը, սրի քաշել նրա խաղաղ ու աշխատավոր ժողովրդին, սվինահարել ծերերին և մանուկներին: Հայաստանի ամեն մի ծառ ու քար կենդանի հուշարձան է հանդիսանում արյունոտ ոճիրների, անվերջ ջարդերի, կոտորածների, որ կազմակերպել էր թուրքական իմպերիալիստական, դիշատիչ պետությունը:

Անցնելով Հայաստանի գեղատեսիլ լեռներով ու ձորերով, Մաքսիմ Գորկին, որ բազմիցս իր հուժկու ձայնն էր բարձրացրել հօգուտ հայ ժողովրդի, չէր կարող չհիշել այդ ժողովրդի մղձավանջային անցյալը:

Նկարագրելով Դիլիջանի հիասքանչ բնությունը, Գորկին գրում է. «Արրիկական չքնաղ Դիլիջանի ձորը

մղձափանջային, արնաշաղախ ոճիրների պատկերի հուշերի համար ամենից քիչ պիտի ծառայեր որպես շրջանակ: Սակայն մարդու հիշողության մեջ ակամա հարույթյուն է առնում Հայաստանի XIX դարի վերջի և XX դարի սկզբի ողբերգական պատմությունը, Կոստանդնուպոլսի ջարդը, Սասունի կոտորածը, «մեծ մարդասպանը», «կուլտուրական ելյուղայի» քրիստոնյաների քսամենկի անառբերությունը իրենց «քրիստոնյա եղբայրների» բնաջնջման հանդեպ, ինքնակալության կողմից հայոց եկեղեցական գույքերի թալանի ամօթալի ակտը, վերջին տարիների թուրքական արշավանքների սարսափները — դժվար է վերհիշել այս եռանդուն ժողովրդի յուրաքանչյուր ողբերգությունները:

Նման փաստերը զարմանալի արագությանմբ ու ճարպկորեն մոռանում են պարոնայք «հումանիստները», իդեալիստները, «կուլտուրայի» պաշտպանները, որ հիմնված են ազաճության, նախաձի, ստրկության և ժողովրդական զանգվածների ցինիկ բնաջնջման վրա: Այդ «մինչև ականջները արյան և աղետի մեջ խրված կուլտուրայի» պաշտպանների ստույթյունն ու կեղծավորությունը հաճում է ակնհայտ խեղադարության ու սոցալոգիայի, որ արժանի պատիժ չունի»¹:

Սովետական սոցիալիստական ազատ կարգերի հաստատման շնորհիվ հայ ժողովուրդը լայն հնարավորություններ է ստանում արագ կերպով վերականգնելու բաղմամբիվ թշնամիների կողմից ավերված երկիրը: Սոցիալիստական շինարարությունը հակայաթափ ծաւալ է ստանում սեռապոլիտիկայի բոլոր շրջաններում և հատկապես երևան քաղաքում: Քաղաքն օրեցօր փոխում է իր

¹ «Наши достижения», 1929, № 1.

հնադարյան տեսքը: Բազմաթիվ նոր բնակելի շենքեր են կառուցվում, նոր գործարաններ ու ֆաբրիկաներ վեր խոյանում: Գորկին ականատես լինելով երիտասարդ Սովետական Հայաստանի սոցիալիստական վերակառուցման առաջին հաղթական քայլերին, գրում է. «Այո, մամենուր, Սովետական Միության բոլոր կետերում խիզախ ու մեծիմաստ փորձեր են կատարվում, նոր կյանք են կառուցում: Այդ շինարարությունն առաջին բանն է, որ աչքի է ընկնում, երբ մոտենում ես Երևանին: Կարմրավուն ամպերի գլխարկ դրած արծաթադուլ: Արարատի խոժոռ զանգվածի ֆոնի վրա մոխրագույն քարաշեն քաղաքը հեռվից մեջս հարուցեց կառուցողական լաստակների վանդակի մեջ բանտարկվածի տալավորություն: Բանվորների մրջնային ֆիգուրաները կարծես թե անմիջապես բիրլիական լեռան քարե զանգվածից նոր շենքեր են քանդակում: Այդ տալավորությունը նրանից էր, որ շինարարությունը քաղաքի ծայրամասում է կատարվում և՛ տեսանելի է լաստակների միջից... Երևանը զարդարված է շատ լավ հիդրոշենով, որի ուժով աշխատում են բամբակաղտիչ, ձեթի և օճառի գործարանները և վառ լուսավորում է քաղաքը: Եռանդուն առաջ է մղվում բանվորների համար բնակարան կառուցելու գործը: Երկու խոշոր տուն արդեն բնակված են: Ամենուր զգացվում է տիրոջ խիզախ ու խելոք ձեռքը և շարժումը քաղաքում մեծ տոնի նախօրյակի շարժման բնույթ է կրում»¹:

Անդրադառնալով ռեսպուբլիկայի բնական հարստությունների, շինանյութերի սպառների առկայությանը, Գորկին հատկապես նշում է Հայաստանի տուֆ քա-

¹ «Наши достижения», 1929, № 1.

րի հանքերի խոշոր նշանակութիւնը երկրի սոցիալիստական շինարարութեան ու վերակառուցման գործում: «Երկրորդ անգամ հետազոտութիւններ են կատարվում բովանդակ երկրում,— գրում է Գորկին,— արդեն իսկ գշտւած է արված, որ անկասկած հաշերին խոշոր միջոցներ կաա երկրի արդշտնաբերութեան և կուլտուրայի զարգացման համար. Արարատի մոտ հրաբխային տուֆի հարուստ հանքեր են հաշանագործված: Այդ նշութից են կառուցված Նեապոլը և Նեապոլի ծոցի բոլոր առափնյա քաղաքները: Սակայն Արարատի տուֆն ավելի կարծր է Վեդուփի տուֆից, չի ջարդվում մեկի խփելիս և միաժամանակ հեշտութեամբ կարվում է, գրեթե օճառի պէս: Հենց հանրում կարելի է տուֆից սյուներ, լուսամուտների և զոնների պարակալներ, բարձակներ, կարնիզներ պատրաստել, ճարտարապետի աված չափով հնարավոր է ամեն ծավալի խորանարդներ շինել: Հանքատեղերում հարշուրավոր միլիոն տոննա տուֆ կա: Այդ հարստութեան շահագործումը սկսված է արդեն, երկաթուղային գիծ են անցկացնում մինչև հանքերը: Կարծիր կա, որ տուֆն աղշուսից ավելի էժան կնստի և շինանշութերով աղքատ Հյուսիսային Կովկասում և Ուկրաինայում լավ կտարածվի: Հաւանական է, որ Հայաստանի հրաբխային հողն իր ժողովրդին այլ հարստութիւններ էլ կնմիրի: Նրեանից Թիֆլիս վերադառնալիս, մենք ճանապարհին տեսանք հողի երես կած սև օքսիդային-հրաբխային ապակի»¹:

Իր այդ ակնարկներում Գորկին առանձնապէս մեծ սիրով է խոսում հաշիական արվեստի, հատկապէս պաշերի մասին. բարձր գնահատական տալով դրանց.

¹ „Наши достижения“, 1929, № 1.

«Նրեկոյան միտինգից հետո, քաղաքային այգում, Նրե-
վանի երիտասարդութունը ցուցադրեց սասունցիների
պարերը, որոնք իրենց ինքնատիպությամբ և գեղեցկու-
թյամբ բացառիկ բաներ են»:

Խոսելով իր վերաբերմունքի մասին ընդհանրա-
պես դեպի պարարվեստը՝ Գորկին այնուհետև անցնում
է սասունցիների պարի նկարագրությանն ու զնահա-
տությանը:

«Սասունցիների պարերը չեն վարձացնում ձևերի
բարդությամբ ու ձևերի բաղմապիսիությանբ և չեն էլ
ձգտում դրան: Նրանց մեջ ուրիշ բան կա, ավելի նշա-
նակալից ու խորունկ: Բեմ են ելնում երկու երաժիշտ
ազգային գունեղ հագուստով՝ մի մեծ թմբուկ և մի զիլ
զուռնա, իսկ նրանց հետևից զուրա է գալիս մի շլացու-
ցիչ փայլուն բազմագույն մարմին — քսան տղամարդ:
Նրանք անցնում են ուս-ուսի, հետևներից իրար ձեռք
բռնած, նրանք, որպես մի մարմին, շարժվում են միաս-
նական, վարմանալի ութմիկ մղիչ ուժով: Այդ մարմինը
շրջան է կազմում, ծալալվում որպես սպիրալ, շրտկ-
վում, ուղիղ դիժ դառնում և զանազան կոր գծեր կազ-
մում: Իդեալական ութմիկ, ձևերի կառուցման թեթևու-
թյունն ու սահունությունն ավելի և ավելի են ամրաց-
նում միասնականության, միաձուլության թովիչ պատ-
րանքը: Դժվար է նշմարել առանձին պարողին, տեսնում
ես թե ինչպես առողջ օրորվում է գեղեցիկ դեմքերի մի
շարան, նկատում ես նրանց ժախտը, նրանց աչքերի
փայլը, մեկ թվում է, թե նրանք թվով շատացան, մեկ
է՛լ՝ քչացան: Ամեն մեկի անհատական գծերը համարյա
աննշմարելի են և շարունակ ձեզ հետ խոսում, ձեզ ժլա-
տում է կարծես մի դեմք — մի երևակայական արարա-

ծի դեմք, որի ներքին կյանքն անասելի հարուստ է: Զուռնի երգն աշխույժ է բերում, բայց նրա զիւ ձայնն տյնպես ականջ չի ծակում: Ուժգին, բայց փափուկ տակտ է պահում թմբուկը և այդ երաժշտության հետևից մի ուրիշ երաժշտություն ևս տեսնում — մարդկային ճկուն մարմնի զարմանալի գեղեցիկ շարժումների երաժշտություն, նրա ազատ խաղը՝ վառ զգեստների բազմերանգ ալիքների մեջ: Մեկ-մեկ, երբ բազմազուլու մարմնի շարժման թափը սաստկանալով ոսկեգույն և ծիածանափոր մրրկի էր վերածվում, ևս սպասում էի, որ պարողների շղթան կրաժանլի առանձին օղակների, բայց այդ մրրկի մեջ էլ նրանք պահպանում էին շարժումների միահամուռ սահունությունը, ավելացնելով ու խորացնելով զորության ու միասնականության տալսվորությունը: Ես երբեք չէի տեսել և չէի կարող պատկերացնել շատերի միասնական զործողության մեջ այդպիսի, կատարյալ միաձուլություն, զոդվածություն: Սասունցի հայերի պարը Երևի սաղմիկների հաղթական պարն է»¹:

Նույնպիսի բարձր գնահատական է տալիս Գորկին նաև կանանց պարերին: Այդ պարերն իրենց ազգային կոլորիտով, կատարման նրբերանգությամբ, խմբային ու անհատական սիթմիկ շարժումներով խորն ու անմոռանալի տպավորություն են թողնում Գորկու վրա: Նա գրում է. «Ոչ նվազ ինքնատիպ և նույնքան դյուրիշ գեղեցկությամբ պարում էին կանայք, որ նույնպես արևելյան հաղուստներ ունեին՝ վառ ու գունեղ: Պարելով, նրանք ցույց էին տալիս, թե ինչպես են սանրում մազերը, շոյարում գեմքը, կուտ տալիս թռչուններին, մա-

¹ «Наши достижения», 1929, № 1.

նում — և մենք դարձյալ հմայված ենք նրանց շարժումների դարմանալի, ռիթմականությանը, շարժումների գեղեցկությանը: Կանայք մեկը մյուսից առանձին էին պարում և յուրաքանչյուրի շարժումներն անհատական էին, այս պատճառով նրանց համար ժամանակի միասնականությունը, ռիթմի սլաֆայանելն ավելի դժվար էր, իսկ նրանք այդ պահպանում էին իդեալական կերպով:

Մեր ժամանակաշրջանը քանի՞-քանի՞ տաղանդ է կյանքի կոչել, ինչքան գեղեցկություն է հարուցել ռուսացիայի կենարար փոթորիկը — մտածում էի ես ճամփին՝ Երևանից ետ դառնալիս¹:

Երբ Գորկին Երևանից վերադառնում է Թբիլիսի, «Заря Востока» թերթի խմբագրության աշխատակիցը զիմում է նրան, խնդրելով, որ պատմի Սովետական Հայաստանից ստացած իր տպավորությունների մասին: Գորկին ասում է. «Ես ամենուլավագույն տպավորություններն ստացա Երևան և Հայաստան կատարած իմ ճանապարհորդություններից: Հայաստանը մեծ ապագա խոստացող երկիր է: Հարուստ, շատ օգտակար հանքերով, որոնց վրա այժմ միայն դարձվում է լուրջ ուշադրություն: Հայաստանի ժողովուրդը թողնում է գործունյա ժողովրդի տպավորություն, որն անկասկած գիտե, թե ինչ է ինքն անում, գիտե, թե ինչպիսի խնդիրներ են սպասում իրեն վճռելու»²:

Գորկու վրա անջնջելի տպավորություն են թողնում Սովետական Հայաստանը և նրա աշխատավոր ժողովուրդը: Նա այլևս չի մոռանում Սովետական Հայաստանը

¹ „Наши достижения“, 1929, № 1.

² „Заря Востока“, 1928, № 172.

և ուշագիր հետևում է այնպե՛ս կառարկուք ամեն մի կարևոր երևույթի:

Երբ հայ ժողովուրդը 1930 թվականին ասնում էր Հայաստանում Սովետական իշխանության հաստատման տասնամյակը, Մաքսիմ Գորկին հեռավոր Իստալիայից իր սրտագին ողջույնն է հղում հայ ժողովրդի ազատագրության տասնամյակի հանդիսավոր տոնի առթիվ: Ահա ինչ է գրում մեծ գրողն իր այդ ողջույնի հեռագրում.

«Հայաստանի սեպուղբերիցայի բանվորների և գյուղացիների իշխանության առաջին տասնամյակն աշխատավորների ամբողջ աշխարհին ասում է, որ միայն պրոլետարիատի իշխանությունն է ապահովում ժողովուրդների խաղաղ համակեցությունը և ազգային կուլտուրաների ազատ աճումը: Անդրկովկասյան ժողովուրդների արգելաբերական և կուլտուրական հաջողությունները ցույց են տալիս, թե որքան վիթխարի է նոր աշխարհ կառուցող բանվոր դասակարգի էներգիայի պաշարը: Թո՛ղ ավելի ուժգին և ավելի համարձակ մարմնանա այդ էներգիան կյանքում: Չկան արգելքներ, որ չկարողանան հաղթահարել բանվորն ու գյուղացին, որոնք ընթանում են այն ուղիով, որ ինչի մեծ հանճարը ցույց է տվել ամբողջ աշխատավոր ժողովրդի աշխարհին:

Մաքսիմ Գորկի»:

Սովետական Հայաստան գալուց հետո Գորկու կապերը հայ ժողովրդի, նրա ինտելիգենցիայի հետ է՛լ ավելի ամրանում են: Գորկու հետ տեսնվելու համար հեռավոր Հայաստանից՝ Մոսկվայի մոտ գտնվող նրա ամառանոցն են մեկնում ոչ միայն գրողներ, նկարիչ-

*Մ. Դորկին Երևանի պիաներների հետ Մոսկվայում,
1935 թ. հունիսի 10-ին*

ներ, գիտնականներ, այլև ստախանովականներ ու պիոներներ:

1935 թվականի ամռանը Երևանի Մաքսիմ Գորկու անվան դպրոցի պիոներները Մոսկվա են մեկնում պրոլետարիատի հանճարեղ զրոգին տեսնելու և ուսման մեջ ձեռք բերած իրենց հաջողությունների, ինչպես և Հայաստանի սոցիալիստական շինարարության աստղարկում իրենց ծնողների կատարած հերոսական աշխատանքների մասին զեկուցելու համար:

Ահա թե ինչ է դրում Գորկու բնական դպրոցի ուսուցչուհի Տոնոյանը պիոներների՝ Գորկուն այցելելու մասին. «Դա 1935 թվականի հուլիսի 10-ին էր, Մոսկվայի պարզ ու արևոտ օրերից մեկը: Հեռավոր Երևանից եկած 20 էքսկուրսանտ պիոներներ սրտատարով սպասում էին այն բոլորին, երբ կհանդիպեն սովետական երկրի հանճարեղ զրոգին, որի փառապանծ անունը պարզարում էր իրենց դպրոցը:

Յերեկվա ժամը 3-ին մեր հանրակացարանի շուրջ կանգ առան ավտոմեքենաներ:

Իմանալով, որ Երևանից եկած, իր անունը կրող դպրոցի պիոներները ցանկանում են իրեն տեսնել, Մաքսիմ Գորկին ոչ միայն հանդիպման ժամ էր նշանակել, այլև ավտոմեքենաներ ու հատուկ մարդ էր ուղարկել հեռավոր Հայաստանից եկած երեխաներին ընդունելու համար: Գորկու ամառանոցը գտնվում էր Մոսկվայի արվարձաններից մեկում:

Մեծ գրողը երեխաներին ընդունեց գրկաբաց համբուրում էր նրանց ինչպես իր թոռնիկներին, որոնց նա չէր տեսել երկար տարիներ: Նա չէր կարողանում ծածկել այն ուրախությունը, որ զգում էր ինքը կենսու-

բախ ու աշխույժ պիտոներների հետ խոսակցելու ժամանակ, ստուգում էր նրանց գիտելիքները, նրանց կատարած հասարակական աշխատանքը... Որքան ուրախացավ Մաքսիմ Գորկին, երբ լսեց պիտոներների ստացած բարձր գնահատականների մասին, ինչպե՞ս էր հիանում նա դրականության մասին իր տված հարցերի ճշգրիտ ու կանոնավոր պատասխանների համար: Անցավ անմոռանալի ժամը: Մաքսիմ Գորկին մեղ տարավ շքեղ սեղանի մոտ, որի շուրջը նստած էին պարաշուտային խմբակի մի քանի տասնյակ բանվորներ ու բանվորուհիներ: Այդտեղ էլ, սեղանի շուրջը, մենք տեսանք ֆրանսիական գրող Ռոմեն Ռոլլանին—բարի ժպտով ալեհեր ծերունուն, որը այն ժամանակ Սովետական Միության հյուրն էր:

Երեխաները դժվարությամբ էին ծածկում իրենց հուզումը և անսահման ուրախություներ, բայց շուտով ընտելացան շրջապատին և զգում էին իրենց որպես տանը կամ Երևանի այգիներից մեկում: Սեղանի շուրջը ճառեր ասվեցին: Ամեն մի ճառից հետո պիտոներները խաղում, երգում, պարում, արտասանում էին, առաջացնելով ջերմ և երկարատև ծափահարություններ: Ես երբեք չեմ մոռանա այն արցունքները, որոնք փայլում էին սիրելի և թանկագին Ալեքսեյ Մաքսիմովիչի բարի աչքերում...»¹:

Գորկու հետ ունեցած ծանոթությունն անսահման մեծ տպավորություն է գործել տաղանդավոր կոմպոզիտոր Արամ խաչատրյանի վրա: Այդ հանգիպումը ոգեվորել, ստեղծագործական նոր թափ ու լիցք է հաղորդել Ա. խաչատրյանին, և նա, 1935 թվականին Գորկուն

¹ „Коммунист“, 1937, № 138.

ուղարկած իր մի նամակում, այս մասին հետևյալն է գրում. «1935 թվականի հուլիսի 8-ը իմ կյանքի տոնական օրերից մեկն է: Իմ ծանոթությունը մեր դարաշրջանի երկու մեծագույն մարդկանց հետ՝ թողել է ինձ վրա խոշոր տպավորություն: Ուղում ես ստեղծագործել և լավ ստեղծագործել: Ազգային երաժշտության, նրա անտարակույս աճի, նրա նկատմամբ եղած ուշադրության ու ֆոլկլորի մասին մեզ հայտնած Ձեր մտքերը ինձ շատ ուրախություն, հավատ և ստեղծագործական լիցք տվին»:

Մինչև իր կյանքի վերջն էլ Գորկին կապված էր հայկական կուլտուրայի հետ և հետևում էր նրա զարգացմանը:

1935 թվականին «Academia» հրատարակչությունը նախաձեռնում է հրատարակելու «Հայկական պոեզիա» մեծ անթոլոգիան՝ Մ. Գորկու խմբագրությամբ: Վերանայելով անթոլոգիայի բոլոր նյութերը, Գորկին 1936 թվականի օպրիլի 17-ին, իր մահից ուղիղ երկու ամիս առաջ, գրող Կ. Միքայելյանին գրած նամակում հետևյալ բնորոշումն է տալիս հայկական պոեզիային. «Որչափ ես կարող եմ դատել առհասարակ պոեզիայի մասին և որչափ կարելի է դատել ռուսերեն թարգմանված հայկական պոեզիայի մասին, ինձ թվում է, որ «Հայաստանի պոեզիա» անթոլոգիան կազմված է շատ լուրջ կերպով: Նա հնարավորություն է տալիս հասկանալու պոեզիայի աճման պատմությունը, պատկերացում է տալիս այդ պոեզիայի գեղեցկության և ուժի մասին, ինքնատիպության ու պատկերավորության մասին: Այդ ամենն այդպես է:

¹Քոստյե Մ. Գորկու և Ռոմեն Ռոլլանի մասին է:

Բայց դուք դիտեք, որ լավք հաճախ կասեցնում է լավագույնի ծնունդը, իսկ լիակատարությունը երբեմն վեր է ածվում վատառողջ հաստություն, ուստի և ես խորհուրդ եմ տալիս ձեզ մեկ անգամ ևս վերանայել ամբողջ նյութը: 730 էջ բանաստեղծություն — այդ չափազանց շատ է: Չէ՞ որ դեռ անհրաժեշտ կլինի առաջաբան տալ: Բացի առաջաբանից՝ հարկավոր է տալ նաև մի փոքր ծանոթություն հայկական տաղաչափության յուրահատկությունների մասին և սյուեռների համառոտ կենսագրականները:

Առհասարակ ցանկալի է «անթուղիան» տեսնել օրինակելի կերպով հրատարակված, այնպես որ, այդ գրքի տիպին հետևեն մյուս անթուղիաները՝ վրացականը, ուղբեկականը և այլն...

Մաքսիմ Գորկի»:

Գորկու այս խիստ արժեքավոր դիտողությունները ոչ միայն «Հայկական սյուեռի» անթուղիայի, այլև սովետական մյուս ժողովուրդների սյուեռի անթուղիաներ հրատարակելու դժվարին ու պատասխանատու գործում դառնում են ղեկավար սկզբունք: «Հայկական սյուեռի» անթուղիան լույս տեսավ մեծ գրողի մահից հետո, բայց նրա անմահ անունն անխղելիորեն կապված է ոչ միայն այդ գրքի, այլև հայ կուլտուրայի ուրիշ շատ կարևոր նախաձեռնումների հետ:

Հայ ժողովուրդը, կառավարությունը, ինտելիգենցիան մեծ երախտիքով են հիշում Մաքսիմ Գորկու մեծագույն ծառայությունները հայ կուլտուրային: Հայաստանի դպրոցների, գործարանների, քաղաքների, փողոցների, ակումբների, սրահների և կոլեկտիվների մե-

ամբողջ շարք կրում են մեծ Գորկու անունը: Հայաստանի երիտասարդությունը մեծ սիրով է ուսումնասիրում հանճարեղ գրողի երկերը և ուշադրավ ու հետաքրքիր դեկուցումներ, դասախոսություններ կազմակերպում նրա մասին:

Մաքսիմ Գորկին ամենասիրված գրողներից է Սովետական Հայաստանում:

Միայն հայ կուլտուրան չէ, որի զարգացմանն ուշադրությամբ հետևում և օժանդակում էր Մաքսիմ Գորկին: Այդպիսի մեծ գեր նյա կատարել է նաև ուկրաինական, բելոռուսական, ադրբեջանական, վրացական, լատվիական և Սովետական Միության մյուս եզրայրական ժողովուրդների կուլտուրաների հանդեպ:

ՄԱՔՍԻՄ ԳՈՐԿԻՆ ԵՎ ՍՈՎԵՏԱՆԱՅ ԳՐՈՂՆԵՐԸ

Սովետական ժողովուրդների գրականությունների ծաղկումն ու բարգավաճումը սերտորեն կապված է Ալեքսեյ Մաքսիմովիչ Գորկու պայծառ անվան հետ: Մեծ ու անդնահատելի է նրա ազդեցությունը և նշանակությունը ոչ միայն ռուս, այլև սովետական բոլոր ժողովուրդների նոր, սոցիալիստական կուլտուրայի ու գրականության ստեղծման ու զարգացման գործում:

Մաքսիմ Գորկու ազդեցությունը հատկապես ցայտուն կերպով նկատելի է XX դարի հայ առաջավոր գրականության վրա: Գորկին սրբաշատարական-ռեկուլցիոն հայ գրողների զրոշն է եղել, նրանց ստեղծագործական ձգտումների զազաթը:

Պրոլետարական հայ գրականության հիմնադիր ալոեա-բուշեիկ Հակոբ Հակոբյանը Մաքսիմ Գորկու

ռևոլյուցիոն գաղափարների ու գեղարվեստական հանճարեղ խոսքի լավագույն պրոպագանդիստն է եղել հայ իրականության մեջ:

Հակոբյանը, իր գրական գործունեության սերտորեն կապված լինելով Անդրկովկասի ռևոլյուցիոն շարժման հետ, ակտիվ մասնակցություն է ցուցաբերել բոլշևիկյան պարտիայի աշխատանքներին: Նրա մարտական պոեզիան ամրապնդվել ու զարգացել է ռևոլյուցիոն փոթորիկների ու բոլշևիկյան մեծ գաղափարների բեղմնավոր ազդեցության տակ: Բոցաշունչ բոլշևիկներ Ստեփան Շահումյանը և Սուրեն Սպանդարյանը բարձր են դնահատել Հակոբ Հակոբյանի գերը պրոլետարական հայ գրականության ստեղծման ու զարգացման գործում: Որպես ռևոլյուցիոն պոետ, Հակոբյանը լայնորեն ճանաչված է նաև ռուս և կրեպյարական մյուս ժողովուրդների գրականության մեջ:

Բնորոշելով Հակոբյանի պոեզիան, Ս. Լունաչարսկին գրում է. «Հակոբ Հակոբյանի ստեղծագործության ամենախնդրատիպ կողմը սկզբից եեթ եղել է, իհարկե, այն, որ նա ոչ միայն բանաստեղծ-ռևոլյուցիոններ էր, — բանաստեղծ ռևոլյուցիոններն էր եղել են և՛ ռուս, և՛ համարյա լավագույն խմաստով, բոլշևիկ բանաստեղծ էր, պրոլետարական բանաստեղծ... Նրա պոեզիայի ազդեցությունը վաղուց արդեն սկսել է տարածվել Հայաստանի սահմաններից դուրս»¹:

¹ Акон Аконян, Новое утро (Избранные стихотворения и поэмы). Предисловие А. Луначарского, Москва, 1928, стр. 5—6.

Հակոբ Հակոբյանը Գորկու հանձարի ջերմ երկըր-
պագուներից մեկն էր: Գորկու ամեն մի նոր ստեղծա-
գործությունը խոր տպավորություն էր թողնում ու ան-
սահման հիացմունք պատճառում նրան, նոր գաղա-
փարներ, նոր մտահղացումներ առաջացնում նրա մեջ:
Հոկտեմբերյան ռեուլյուցիայից դեռ շատ առաջ, Գորկու
«Մրրկահավի» առթիվ Հակոբյանը, իր ընկերներից մե-
կին ուղղած նամակում, գրում է. «Ձեր նամակը Գորկու
«Մրրկահավի» մասին ինձ շատ ոգևորեց և, երևակա-
յեցեք, նույնիսկ մի ոտանավորի նյութ տվեց ձեր խոս-
քերով իսկ: Այո՛, համարյա թե ձեր տված միտքը դրել
եմ գեղարվեստական ձևի ու չափի տակ և ձուլել մի լավ
գրամա, որ սխալ տեղի ունենա երկրի և երկնքի տա-
րերի մեջ ու կհաղթանակի անկասկած ուժեղը... Այ-
սինքն ծովը փոթորկված... սկսված է այսպես՝

Լուր եմ բերել ձեզ հյուսիսից
Աշխատավոր արժիւնների այն մեծ բնից.
Նրանք ապրող և մխիթար իմ սիրահար
սրտի համար
Նրանք հարթող և ձեզ համար լայն
ճանապարհ...
Արժիւններն այն սկսել են թևեր լարել
Լայն ու թափոտ խիզախ վեհեր
ճախրի համար
Երևում են, երևում են մրրկահավեր...

Հակոբյանի համար Գորկու վաղ շրջանի ռեուլյու-
ցիոն ուսմանտիկան ստեղծագործական ոգեշնչման ան-
ողյատ աղբյուր հանդիսացավ: Հակոբյանի բանաստեղ-
ծություններում ուժեղ կերպով նկատելի են ոչ միայն
Գորկու ռեուլյուցիոն գաղափարների, այլև նրան ռեու-

լյուցիոն բովանդակութիւնն և ռեուլյուցիոն պաթոս ու թափ արտահայտող հարուստ բառապաշարի ազդեցութիւնը: Հակոբյանի բանաստեղծութիւններն մեջ ուժգնութեամբ ևն սկսում հնչել գորկիական «մրրիկը», «ամսորոպը», «որոտը», «ցասումը» և այլն: Այդ տեսակետից հատկապէս բնորոշ է Հակոբյանի 1905 թվականի ռեուլյուցիոն բանաստեղծութիւնների շարքը: Բերում ենք այդ շարքից «Հեղափոխութիւն» բանաստեղծութեան մի հատվածը.

Լսե՛լ ես. ընկեր, ըմբոստ երկնքում կոշը որոտի,
Որ գզրդում է որպէս մի պայթիւն մեծ թնդանոթի.
Տեսե՛լ ես ինչպէս ամսերի կրծքին կայծակը զիզ-զագ
Իր լինդն է մխում փութկոտ, շեշտակի ու ցնցում աշխարհը.
Կամ ինչպէս թափով ծառս-ծառս է լինում ցասկոտ փոթորիկ
Հսկա ծառերին չորե-չոր անում, դարձնում խաղալիք,
Մինչ որ տեղում է հեղեղը վայրագ և ինչպէս փրկանք՝
Ծանր երկունքից ազատում աշխարհ.
Բնութիւնը հաղթ ժպտում է ապա պայծառ արեգին—
Որպէս պատասխան չար արհաւիրքին...

Հակոբյանը հոգւածներ է դրել Գորկու ստեղծագործութիւնների մասին, թարգմանել նրա առանձին գործերը: Այսպէս, օրինակ՝ 1909 թվականին մամուլում նա ջերմորեն ողջունում է Գորկու «Հատակում» պիեսի հայերեն բեմադրութիւնը:

1914 թվականին Հակոբյանը թարգմանում է Գորկու խալաիկան հեքիաթներից երկու կտոր և հրատարակում առանձին գրքով:

Գորկուն նվիրած իր մի հոգւածում Հակոբյանը հետեյալ կերպ է բնորոշում նրա ստեղծագործութիւնների վերն ու նշանակութիւնը մասսաների ռեուլյուցիոն

դաստիարակութեան գործում. «Մարտիմ Գորկին հեղաշրջեց մեր դարի ամբողջ գրականութեանը, մեր դարի նոր սերնդի մտքերն ու հայացքները, նրա սպասելիքներն ու ակնկալումները... նրա գործերը հիմնովին բողոք են ցարական սեփմի դեմ, նրա ամեն մի տողի տակ թաքնված են ցասումն ու դաշույթը տիրող կարգերի դեմ, կապիտալիստական բռնակալութեան դեմ... Մարտիմ Գորկին եթե ոչ ինչ էլ գրած չլիներ, բավական էր նրա «Մրրկահալի երգը», նրա «Սարաստի Մորզեստի» արձակ սրտմաները, ապա նրա «Հատակում» սրտեր, նրա «Մայրը», որ հեղաշրջեց մի ամբողջ սերունդ, ոտքի հանեց մի ամբողջ դար՝ ընդդէմ ցարական բռնակալութեան ու տիրող դասակարգի վակխանալիայի: Այդպես է լինում հեղափոխական խոսքի ու գեղարվեստի հմայքը»¹:

Անդրադառնալով Գորկու գեղարվեստական երկերի կերտման վարպետութեանը, այդ երկերի հմայքին ու ուժին, Հակոբյանը գրում է. «Խոսքի և մտքի ամենամեծ վարպետի հումանիտար հոգու էն բյուրեղյա ակունքների խորութեանն ու հստակութեանը, որի մեջ երբ մարդ տեսնում է իր պատկերը, հրձվում է, թարմանում ու ինքն էլ բյուրեղանում հոգով»²:

Գորկիական տրադիցիաներն իրենց վաշտն արտահայտությունն են գտել հայ մեծ բանաստեղծ Նղիշե Զարենցի ստեղծագործությունների մեջ: Գորկու վաղ շրջանի սեռայնությունն ուսմանտիկ պաթոսով գրված լիրիկական արձակ ու չափածո բանաստեղծությունների ոգին մոտ ու հարազատ է եղել Զարենցին և 17—20.

¹ «Պրոլետար», 1936, № 140.

² Նույն տեղում:

ԳԱՔՍԻՍ
ԹԳՆԵ

ԲԱՆԱՏԵԼԾՈՒԹՅՈՒՆԵՐ Ե ԼԵԳԵՆԴԵՐ

ԾԱՐԴՍ.ՅԵ.ԶԱՐԵԱՅ

ԴԵՏԳՐԱՅ
ՅԵՐԵՎԱՆ — ՄԿՄXXXIV

Մ. Գյուրկու «Բանաստեղծություններ և լեգենդներ»-ի
հայերեն հրատարակության անվանաթերթը

թվականների և հետագա տարիների մի շարք բանաստեղծություններում ու պոեմներում ցայտուն կերպով արտահայտվել են Գորկու հերոսների հմայիչ, խիզախ, ազատասիրական արամադրությունները:

1934 թվականին Չարենցը թարգմանում է Գորկու «Բանաստեղծությունների և լեզկեղների» ժողովածուն: Հաջ թարգմանական գրականության մեջ դա մի խոշոր, նշանակալից երևույթ էր: Ժողովածուի մեջ տեղ են գտել Գորկու ասյուլիսի հուշակալուր երկեր, ինչպես՝ «Մորկահավի երգը», «Աղջիկն ու մահը», «Բաղկի երգը», «Վալախական լեզկեղը», «Խանն ու նրա որդին» և ուրիշ գործեր: Չարենցի թարգմանական վարպետությունն աչատեղ գրողնորվել է իր տմբողջ կարողությամբ՝ լեզուն գեղեցիկ է, սահուն, արտահայտիչ:

Մարտիմ Գորկու մահվան տոթիվ Չարենցը գրում է քնդարձակ մի հոգված՝ «Հանճարների և աստղերի ուղին» վերնագրով: Այդ հոգվածը հայ ժողովրդի սրտի խոսքն է ուստ մեծ գրողի պայծառ հիշատակին: Անդրադասունալով Գորկու վաղ շրջանի ստեղծագործությունների հաջողությանը, Չարենցը գրում է, որ նրա կերպարանքը «կայծակի պես փայլատակեց մի օր մարդկային կյանքի մթին երկնքում և քնդմիշտ գրոշմված մնաց միլիոնավոր մարդկանց հիշողության մեջ, իբրև սոցիալական ծովի զարհուրելի խորքից իր հանճարի ուժով մինչև արևի լույսը բարձրացրած մի հրաշալի կյանքի խորհրդանիշ, մի հմայիչ հույս...»¹:

Իր այդ հոգվածում Չարենցը ցույց է տալիս Գորկու

¹ Ե. Չարենցի. Գրականության մասին, Երևան, 1957, էջ 178—179.

ստեղծած ստեղծագործական ուղին, նրա համաշխարհային դերն ու նշանակությունը:

Սովետական արձակի տկանավոր ներկայացուցիչ Արադին շատ տարիներ առաջ հայերեն է թարգմանել Գորկու հանճարեղ տրիլոգիան—«Մանկություն», «Ծառայություն մեջ», «Իմ համալսարանները»:

Արադին գեղես ունուցիայից շատ առաջ, Հակոբյանի հետ միասին, հսկայական աշխատանք է կատարել՝ հայ իրականության մեջ Գորկու ստեղծագործությունները մասսայականացնելու գործում: Արադու հարուստ դրական կյանքում Գորկին, որպես ստեղծագործող ու քաղաքացի, միշտ էլ ուղեցույց աստղի դեր է կատարել:

Սոցիալական անհավասարությունը, աշխատավոր մասսաների շահագործումն ու ճնշումը և այդ մասսաների ունուցյիսն պայքարը գրականության մեջ արտացոլելը, այդ բոլորն Արադին սովորել է Գորկուց: Ընչապուրկ, կյանքի բարիքներից զրկված ու կապիտալիստական ծանր ճնշումից փոզոց նետված հազարավոր մարդկանց ճակատագիրը խոր հուզել ու զբաղեցրել է Արադուն: Այդ բոլորն իր ստեղծագործություններում գեղարվեստորեն ձիշտ ու բազմակողմանի պատկերելու մեջ Արադին միշտ աչքի առաջ է ունեցել Գորկուն:

Գորկին իր հերթին ճանաչել է Արադուն և լավ կարծիք հայանել նրա գրվածքների մասին: 1929 թվականին, Խոալիալում, նաչելով «Советская страна» ամանախի նյութերը, որի խմբագիրն ինքն էր, Գորկին ամանախի արձակի բաժնից հավանում է միայն երկու պատմվածք— մեկը վրաց նշանավոր գրող Սուխաշվիլու պատմվածքն էր, մյուսը՝ Արադու «Ընկեր Մուկուշը»: Գորկին այդ

երկու պատմվածքների թարգմանությունը խնամքով խմբագրելուց հետո, ավանտիսի մյուս նյութերի հետ միասին, ուղարկում է Մոսկվա՝ խմբագրության, իր մի նամակի հետ, որի մեջ կարգում ենք հետևյալ տողերը. «Բացառությամբ Սովիաշվիլու և Արաղու պատմվածքների, մնացած բոլորն այնպես են գրված, կարծես թե դրանց հեղինակները 19-րդ դարի 70-ական թվականների ոգով են շնչում, իսկ այն մասին, որ օրացույցը ցույց է տալիս 20-րդ դարի երկրորդ քառորդը և Հոկտեմբերյան ռեյուցիայի 12-րդ տարին, հեղինակներին ոչինչ հայտնի չէ»:

Հայ սրուկետարական արձակի մի ուրիշ ներկայացուցիչ, Մաղաթ Պետրոսյանը, գրում է Գորկու մասին. «Երբ Թիֆլիսում հրատարակվող «Լավկադ» թերթում լույս տեսավ նրա առաջին պատմվածքը՝ «Մակար Չուգրան» — դա առիթ տվեց ինձ նետվելու սրուկետարական գրականության աստղերի: Այնուհետև Մաքսիմ Գորկին դարձավ իմ սիրելի և ամենամեծ ուսուցիչը: Նա ամբողջապես ապրում եմ նրա գրվածքներով: Ոգևորված ու խորապես հուզված նրա երկերով՝ ես նրանց ընթերցման ժամանակը զգում էի կյանքիս ամենաերջանիկ րոպեները: Մաքսիմ Գորկին ամեն անգամ իր հսկայական հասակով գալիս կանգնում էր մտքիս աչքերի առջև, և ես իմ հոգու խորքում սիրում, փայփայում էի նրան»¹:

Դերենիկ Դեմիրճյանն իր գրական գործունեության ընթացքում բազմիցս խոսել է Գորկու մասին: Նա առանձնապես նշել է Գորկու ստեղծագործությունների համամարդկային նշանակությունը, որ նա, որպես մարտնչող գրող ու քաղաքացի, ունի ամբողջ աշխարհի

¹ «Պրուետար», 1936, № 141:

պրոլետարիատի աչքում: Դեմիրճյանը գրում է. «Ժամանակակից դրողներից ամենամեծը եղավ Մաքսիմ Գորկին, որի խոսքը համաշխարհային արձագանք էր տալիս: Նրան լսում էին ու հավատով լցվում նվրոպայի, Ամերիկայի և այլ երկրների բազմամիլիոն բանվորները, նրան լսում և սարսափով էր բռնվում բուրժուազիան: Մաքսիմ Գորկու գեղարվեստական երկերը, նրա վեպերն ու դրամաները, նրա հոգվածներն ու նամակները, նրա անձնավորության հմայքն ու հեղինակությունը—այս բոլորը մի դինամիտ էր, որ պատրաստում էր հօգս ցնդեցնելու կապիտալիստական աշխարհը՝ աննախընթաց ուժով»¹:

Դեմիրճյանի վրա խոշոր ազդեցություն է թողել Գորկու ստեղծագործությունների ժողովրդայնությունն ու հումանիզմը: Անդրադառնալով Գորկու ստեղծագործությունների այդ առանձնահատկություններին, Դեմիրճյանը գրում է. «Ինչո՞ւմ էր Մաքսիմ Գորկու այդ անօրինակ ուժը: Ինչո՞ւ էր Մաքսիմ Գորկին սնում իր կարողությունները իր երկարատև կյանքի բուռն փոթորիկներում: Իսկ ժողովրդի ուժն էր: Նրանից վերցրեց մեծ դրողն ապրելու, կովելու, ստեղծելու հանճարը: Նրանցից սովորեց լավատես լինել, սիրել ճշմարտությունը, արդարությունը, աշխատանքը, կյանքի ուրախությունը: Մաքսիմ Գորկին իր գոյությունը կապեց ժողովրդի հավիտենական կյանքի հետ»²:

Ստեփան Զորյանը, որ ռուս կլասիկ և սովետական գրականության լավագույն թարգմանիչներից մեկն է, հայ իրականության մեջ խոշոր դեր է կատարել ռուսա-

¹ «Գրական թերթ» 1938, № 15:

² Նույն տեղում:

կան կուլտուրայի արուստագանդայի և երկու ժողովուրդների կուլտուրական մերձեցման գործում: Զորյանն առաջինն էր, որ սովետական շրջանում հավաքեց Մ. Գորկու ընտիր պատմվածքների հայերեն թարգմանություններն ու իր խմբագրությունը 1928 թվականին երկու հատորով հրատարակեց:

Հայտնի է, որ Գորկու հատկապես «Մայրը» հեղինակյան ազդեցություն է ունեցել ոչ միայն ռուս, այլ նաև մյուս բոլոր ժողովուրդների գրականության վրա: Պավել Վլասովի և հատկապես Պելագեյա Նիլովնայի հուզիչ կերպարները ոգեշնչել և սեռելուցիոն գործունեության ասպարեզ են նետել հազարավոր կանանց ու երիտասարդների:

Գորկու «Մայրը» իր բարերար ազդեցությունն է ունեցել նաև Սա. Զորյանի ստեղծագործությունների, հատկապես նրա լավագույն գործերից մեկի՝ «Գրադաբանի աղջիկը» վիպակի վրա:

Վիպակի կենտրոնական գեմքերն են՝ լվացարարուհի մայր Աննան և նրա աղջիկը՝ Վիկտորյան: Դպրոցն ավարտելուց հետո Վիկտորյան աշխատում է գրագործանում: Այդ աշխատանքը հնարավորություն է տալիս Վիկտորյային համառ ու սխտեմատիկ կերպով ընթերցանությունը գրադվելու: Նա կարդում է նաև արգելված սեռուցիոն գրականություն: Ընդլայնվում է նրա տեսողաշար և հասարակական կյանքի ճանաչողությունը: Կապ հաստատելով բոլշևիկյան կենտրոնի հետ, նա տեղում ծավալում է սեռուցիոն ակտիվ գործունեություն՝ տարածում է բոլշևիկյան թերթեր, գրականություն: Վիպակի սյուժեն առանձնապես լարվում է մայրամեկյան ցույցից հետո: Այդ ցույցին նախապատրաստվում է

Վիկտորյան իր ընկերների հետ միասին: Ռեուլյուցիոն այդ գործունեության ընթացքում Վիկտորյան ամենուրեք կենտրոնական դեմք է, հա է վերջապես, որ կարմիր զորքը ձեռքին մայիամեկյան օրը կրակոտ ճառ է ասում, որի հետևանքով ձերբակալվում ու բանտ է նետվում:

Ինչպես տեսնում ենք, վիպակի սյուժեն հիշեցնում է Գորկու «Մայրը»: Գորկու վեպի կենտրոնական դեմքերն են մայրն ու իր տղան՝ Պավելը, Զորյանի վիպակում՝ մայրը և իր աղջիկը՝ Վիկտորյան:

Խոսելով Գորկու ազդեցության մասին, ներկա գեպրում մենք նկատի ունենք ոչ այնքան առանձին էպիզոդներին, դիմաժանների կամ կերպարների նմանությունը. որքան ռեուլյուցիոն այն սիտուացիան ու պայթույթ, որ երկու գեպրում էլ անհուն հավատ են ներշնչել նրանց կենտրոնական դեմքերին՝ Պավելին ու Վիկտորյային. իրենց արդար գործի հաղթանակի նկատմամբ:

Գորկու մասին գրած իր հետաքրքիր հուշերում Զորյանը պատմում է 1928 թվականին Գորկու հետ ունեցած հանդիպման մասին. «Երբ մեր կուսժողկոմը, այժմ հանգուցյալ Ա. Մռավյանն, ինձ ծանոթացրեց Ալեքսեյ Մաքսիմովիչին, ասելով, որ ես խմբագրել եմ նրա՝ Գորկու պատմվածքների հայերեն հրատարակված երկու հատորը, Ալեքսեյ Մաքսիմովիչը, ուշադիր ու ժպտերես նայելով, ասաց իր թավ ձայնով.

— Այ, երբ ձեզ թարգմանեն՝ ես էլ փոխարենը ձեզ կխմբագրեմ՝ ուսերեն,— և մենք կվիտ կլինենք:

Ու ծիծաղեց:

Այնուհետև խոսք բացվեց մեր գրականության մասին:

Ինչպէս հայտնի է, Ալեքսեյ Մաքսիմովիչը 1916 թվականին խմբագրել էր «Сборник армянской литературы», ուստի և ծանոթ էր մեր գրականության պատմությանը, ծանոթ էր և մեր գրականության կարեւոր երկերի հեղինակներին: Եվ այստեղ՝ երեւանում ահա, պրուցի միջոցին նա զարմացրեց ինձ իր սուր հիշողութեամբ. նա մտաբերում էր ոչ միայն հեղինակներին անունները, ոչ միայն նրանց երկերի վերնագրերը, այլև դրանց բովանդակությունը:

Խոսելով Շիրվանշադեի «Քաոս»-ի մասին՝ նա հետաքրքրվեց, թե ինչ նոր բան է գրում մեր խոշորագույն վրպագիրը: Երբ հայտնեցին, թե մի կոմեդիա հայ էմիգրանտների կյանքից, — Գորկին նկատեց.

— Այդ նա կարող է անել, ճանաչում է նրանց: «Старик может».

Պիեաների մասին խոսելիս՝ խոսք բացվեց և Դեմիրճյանի «Քաջ Նազար»-ի մասին և ասվեց, թե դա մի հեքիաթ է, որ մշակել են մեր երեք անվանի հեղինակները:

Ալեքսեյ Մաքսիմովիչին շատ հետաքրքրեց այդ երեւոյթը և նա ուզեց ծանոթանալ հեքիաթի բովանդակությանը: Մոտավորապէս իմանալով ինչ բնույթի հեքիաթ է, նա ցանկութուն հայտնեց ունենալ այդ պրքերը՝ հեքիաթին ավելի մոտից ծանոթանալու:

Զորյանը մի շարք էպիզոդներ է պատմում այն շերտ՝ ընդունելության մասին, որ ամենուրեք ցույց էր տալիս հայ աշխատավոր ժողովուրդը իր սիրելի ու մեծ գրողին: «Ձերո՞ւ ընդունելութուն էին ցույց տալիս Ալեքսեյ Մաքսիմովիչին ամեն տեղ, — գրում է Զորյանը, — իսկ խաղողի սովխողում, ուր մեր կառավարությունը ճաշ ավեց Գորկուն, — այդու բանվորներն ու աշխատա-

վորներն ինքնաբերաբար թարմ խաղողից ու ծաղիկնե-
րից կամար էին շինել ի պատիւ թանկագին հշուրի, կա-
մարի վրա գրելով հայերեն ու ռուսերեն.

— Ողջուն սիրելի Գորկուն:

Խաղողի այգիների ընդարձակ, միապաղաղ կանա-
չության մեջ բարձրանում է երկհարկանի մի գեղեցիկ
տուն, որի մի պատշգամբից երևում էին զույգ Արարատ-
ները՝ մեկը բարձր ու ձյունապատ, մյուսը մի քիչ ցած
ու կանաչ, ինչպես մի միթխարի ալեհեր հսկա պապ իր
թուան հետ: Չնայած շողին ու շրջագայությունից հող-
նած լինելուն՝ Ալեքսեյ Մաքսիմովիչը, ծխելով, հափըշ-
տակված նայում էր բիբլիական զույգ սարերին և իր
որդուն՝ Մաքսիմին պատմում Նոյի տապանի լեգենդը:

— Այ քեղ գեղեցիկություն: Նայելն անգամ զովայ-
նում է. շուգ չես զգում և հոգնածությունդ անցնում է»¹:

Երկրորդ անգամ Զորյանը Գորկուն հանդիպում է
1934 թվականին, Մոսկվայում գրողների առաջին հո-
մագումարում: Զորյանը պատմում է, որ համագումարը
ողջունելու էին գալիս մայրաքաղաքի և շրջանների բազ-
մաթիվ կազմակերպությունների ներկայացուցիչներ
և դրանց թվում Ակուլովկա քաղաքում գտնվող թղթի մեծ
գործարան-կոմբինատի քանվորության պատվիրակու-
թյունը, որը և համագումարին նվիրում է հինգ վագոն
թուղթ: Ապա Զորյանը շարունակում է. «Ահա այս դելե-
գացիան պատճառ եղավ, որ ես նորից հանդիպեմ Գոր-
կուն: Համագումարը այդ կարևոր գործարանի բանվո-
րությանը փոխադարձ ողջուն և շնորհակալություն
հայտնելու համար ընտրեց երեք հոգուց բաղկացած մի

¹ «Մոսկովական դրսիանություն», 1941, № 5—6:

պատգամավորություն, որի մեջ մտնում էին երեք գրող՝ մի ուսու, մի ուկրաինացի և ես: Եւ այն ժամանակ, երբ ես ընտրությունից հետո, նիստի դահլիճում նստած մտածում էի, թե ո՞րտեղ է արդյոք այդ քաղաքը, և ի՞նչպէս պետք է գնալ այնտեղ, հանկարծ մի ուսու երիտասարդ մոտեցաւ ինձ, թե՝

— Ալեքսեյ Մաքսիմովիչը ձեզ խնդրում է:

Ես տարակուսած նայեցի այդ երիտասարդին ու հարցրի, թե նա չի՞ սխալվում արդյոք:

Ոչ: Պարզվեց, որ չի սխալվում: Եւ ես հետեւեցի նրան, դարձյալ մտածելով, թե Գորկին ինչո՞ւ պետք է կանչեր ինձ, ի՞նչ կա արդյոք: Ու այս տարակուսանքով պնացի, մտա այն սրահը, ուր հաւաքվում էին համագումարի նախագահության անդամները՝ ծխելու կամ հանգստանալու:

Գորկին մի բազմոցի վրա նստած՝ ծխում էր: Երբ ինձ առաջնորդեցին նրա մոտ, նա, այդ գրեթե ծեր մարդը, տեղից վեր կացաւ և ինձ ընդունեց իբրեւ հին ծանոթի, մի բան, որ ինձ շատ զարմացրեց: Ի՞նչ հիշողություն էր: Նա չէր մոռացել Երևանի մեր հանդիպումը:

— Մենք հին ծանոթներ ենք, ասաւ, — չեմ մոռացել Երևանը, խաղողի այգիները: Ինչո՞ւ չեք երևում... Համագումարից հետո խնդրում եմ շնորհ արեք տուն...

Ես շտապեցի շնորհակալություն հայտնել այդ սիրալիրության համար, մտածելով, այնուամենայնիւ, թե արդյոք ինչո՞ւ է կանչել ինձ:

Եւ տարակուսանքս շուտով պարզվեց:

— Գիտե՞ք, — ասաւ նա, — Ակուլովիկա պետք է պնաք այս երեկո, որովհետեւ վաղն այնտեղ բանվորների և թուղթ պատվիրող հիմնարկների ներկայացուցիչ-

ների կոնֆերանս է: Լավ կլինի ներկա լինեք բացմանը և ողջունեք: Խնդրում եմ իմ կողմից ևս շնորհակալութիւն հայտնեք բանավորներին՝ իրենց թանկագին նվերի համար... Գնացեք, չեք վղջաւ: Այնտեղ կատանեք շատ լավ բաներ: Քալը չմոռանաք հետներդ կալոշ և պլաշկներդ: Անձրե՛ն շատ է դալիս այնտեղ... Եթե պլաշկունեք՝ կարելի է կարգադրել...

Այս խոսակցութեան ընթացքում, այս մանրութեան մեջ ես նկատեցի Գորկու զարմանալի հոգածութիւնը թե՛ դեպի գործը, և թե՛ դեպի մարդն առհասարակ»:

Բանաստեղծ Նաիրի Զարյանը Գորկու մեջ տեսել է, ունելուցիտն փաթորիկների մեծ երգչին ու բարձր գնահատել նրա երկերի պարտիականութիւնն ու իդեալանութիւնը, երկեր, որոնց դերը միլիոնավոր մասնատների կազմակերպման ու դաստիարակման գործում չափազանց մեծ է: «Գորկու գաղափարները, — գրում է Զարյանը, — անթիվ կախարդական թելերի պէս ձգված են սրտից սիրտ և իրար են շաղկապել երկրագնդի բոլոր ժողովուրդներին: Գորկին մի գաղաթով բարձրացրեց մարդկութեան գեղարվեստական զարգացումը: Նա բոլոր մեծ ժողովրդի պարծանքն է, ողջ մարդկութեան պարծանքը»¹:

Իր հոգիածներում ու ելույթներում Զարյանը բազմիցս նշել է Գորկու մեծ դերը սովետական ժողովուրդների գրականութեան զարգացման գործում: «Մեծ են Գորկու հայրական ծառայութիւնները, — գրում է Զարյանը, — մասնավորապէս փոքր ժողովուրդների առաջ: Առկետական Միութեան մեջ չկա մի ժողովուրդ, որի ձա-

¹ «Նորհրդային Հայաստան», 1938, № 73:

կատարիրն ու կուտուրան շղատնար Ալեքսեյ Մաքսիմովիչի ուշադրութեան առարկան»¹:

Աշխարհի մեծանուն գրողներից և ոչ մեկը, թե՛ իր ստեղծագործութեաններով և թե՛ իր գրական ու հասարակական գործունեությամբ, սովետահայ իրականութեան մեջ այնպիսի անսահման հմայք չի ունեցել, այնպիսի սրտարտիս սեր չի վաշել, ինչպես Մաքսիմ Գորկին:

Այդ անսահման հմայքը, սերը հանճարեղ գրողի, անմահ մրրկահափի հանդեպ արտահայտել են հայ բանաստեղծներից շատերը՝ Մաքսիմ Գորկուն նվիրած իրենց բազմաթիվ բանաստեղծություններում:

Այդ բանաստեղծությունների մեջ առանձնապես ուշադրութեան արժանի է Գեղամ Սարյանի «Մրրկահափը»: Գեղամ Սարյանը մեր այն բանաստեղծներից է, որ իր ստեղծագործություններում բազմիցս երգել է ուսու մեծ ժողովրդին, որպես հայ ժողովրդի ազատարարի, երգել է նրա հանճարեղ զավակներին: Նրիւ ժողովուրդների զարափոր բարեկամությունը Գեղամ Սարյանի սիրած թեմաներից մեկն է: Գորկուն նվիրած, խորը ոգեշնչմամբ գրված բանաստեղծության մեջ Գեղամ Սարյանը մրրկահափի կերտարում՝ երգում է մեծ ուսուցիչիան: Ահա այդ բանաստեղծությունը.

Ճախրեց երկիրներում մրրկահափն հզոր,
կռավ մրրկիների հոգին բարձունքներում,
Իր սուր նայացրով նա կարգաց գալիքը նոր.
Զմայրվեց երեք մուշկ, մութ ամպերում.
Կայծակ լվինների հանձնած կուրծքը իրա՝
Մրրկահափն երգեց բարձունքների վրա:

¹ «Խորհրդային Հայաստան», 1938, № 73:

Եւ թափանցեց երգն այդ սրտերի մեջ մարդկանց,
 Դարձաւ ըմբոստութեան ոգի երակներում
 Որպես հոգու արեւ՝ ընկեր դարձաւ նրանց,
 Որոնք ճշմարտութեան ուղին էին փնտրում.
 Մրրկահալն անդու իր թեւերով ահա
 Սափառում էր նրանց հոգիներէ վրա:

Եւ նա երգում էր դեռ, երգում խիղախ, անդու,
 Մտնում էր նա հյուսիս և նկուղներ խորին,
 Մարդկանց հոգիներէ քար խաւարն էր քանդում,
 Մրրիկների հզոր երգը շրթունքներին.
 Մեայլ ամպեր էին կախվում երկրի վրա,
 Հնչում էր դեռ խորտխտ հնչուն երգը նրա:

Եւ մրրիկը ճալթեց: Ահաւոր մի ամպրոպ
 Պալթեց երկրի վրա, խառնվեց երկինք, երկիր,
 Որպես տիեզերքի սրտի ահեղ տրոփ
 Թնդաց հզոր ձայնը մրրկահալի երգի.
 Ու դուրս ելան մարդիկ մարտնչումով համառ,
 Կորած արեգակը որոնելու համար:

Ու մինչև տրեւ վառ, արշունափայլ, բոսոր,
 Բարձրանում էր երկրի հորիզոնի վրա,
 Սափառում էր նա դեռ, մրրկահալն հզոր,
 Եւ ցնծութեան երգեր շրթունքներին իրա,
 Հայացքն ուղղած դեպի արեւմուտքը հեռու,
 Նա նոր մրրիկների ավետիս էր բերում:

Սակայն չկա արդէն մրրկահալն արի,
 Կայծակներից խառնված իր թեւերով նկուն,
 Հանձնած իր ողջ կյանքը հրի ու պայթարի,
 Նա ընդունեց մահվան բաժակը դառնադույն
 Մրրիկների երգը շրթունքներին իրա,
 Մրրկահալն ընկաւ իր բարձունքի վրա:

Ապրում է, բայց երգը չի մտրելու երբեք,
 Բափանցելու է նա նոր դարերի հետուն,
 Լինելու է նա նոր մրրիկների մի երգ՝
 Արեւմտարի մոռյլ, խափար երկինքներում,
 Որպես հզորաշունչ մրրիկների ոգի՝
 Անթիվ բանականեր է հանելու գեո ոտքի:

Բանաստեղծ Գորգեն Բորյանը Երիտասարդական
 կրթով ու տվյալներով և սղեսորություն մեծ թափով է եր-
 գում Գորկուն: Նրա լավագույնն ստեղծագործություննե-
 րից մեկն է Գորկուն նվիրված «Խիզախ մրրկահամլը»
 բանաստեղծությունը: Բորյանին հաջողվել է Գորկուն
 պատկերել որպես «մարդկության տիտան, արև լուսա-
 դորով, խիզախ մրրկահամլ»: Նա ցույց է տալիս պայ-
 քարի այն դաժան ու դժվարին ուղին, որով անցել է
 Գորկու «որոտաձայն երգը»:

Ահա մի հատված այդ բանաստեղծությունից.

Եղար ազնիվ ու մեծ Դանկոյ՝ պես հզոր,
 Հավատարիմ անմահ: Լենինյան վե՛: խոսքին...
 Թշնամու գեմ եղար դու անասան, անգող,
 Նրա թունոտ գլխին միշտ բռն սուրն էր շողում,
 Չպետք է շունչ բաշի ս: մի անարդ ոտիս,
 Մեր սրբազան, մեր մեծ Սովետական հողում,
 Իմը պարանամուտ կյանքիդ թևեր կտրեց,
 Բայց անգոր է, չնչին սուր բռն ուժի գիմաց,
 Դու բուլլում ես ահա կրեկին անհատ ու մեծ,
 Դու լեզուդ ես դարձել, փարոս երկնասլաց:
 Զո հանձարք վսեմ շունի պառնեչ, սահման,
 Միլիոնների սրտում բո անունն է հնչում,
 Հավերժության պես խոր գուր բալլում ես ահա,
 Սերունդներին ձուլված գեպի անմահություն...

Բանաստեղծ Սուրեն Վահունին՝ ողբշնչված Գորկու վաղ շրջանի ումանտիկ, ռևոլյուցիոն ստեղծագործություններով, իր «Հուշարձան» փոքրիկ ու գեղեցիկ բանաստեղծության մեջ ծովի փոթորիկներին, մրրիկներին ու շանթերի կատաղի տարերքում է պատկերում Գոռկուն։

Որպես սրտովանդան ծովի եղերին
Ընտրեցեր մի ժայռ, ասպառած մի լեռ,
Եվ աչնտեղ՝ ձուլված հողմերի երգին,
Ամենակործան շանթերից էլ վեր —
Թող հսկարտ կանգնի նա բրոնզ գառած,
Եվ ծաղիկների, պափնու փոխարեն,
Թող մրրկահավեր պան թևատարած
Ու պատվանդանի բարձունքին թառն։

Թող մրրկահավեր իջնեն աչդ դահին,
Ուր չեն հասնելու արծիվն ու բազեն,
Եվ թող մրրիկի, փորձության պահին
Ծով ու հող նրանց ռազմերգը լսեն...
Եվ թող մեզ թվա, թե խենթ տարերքում,
Դիտելով ծովի խռովքն անդադար,
Ոչդ նա՞ է հավերժ խնդություն հրդում —
— Ողջուն քեզ. մրրիկ. որջուն քեզ, պաշարար։

Բանաստեղծուհի Սիրվա Կասյուռտիկյանը «Երգ մըրու-կահավի մասին» բանաստեղծության մեջ երգում է խիզախ մրրկահավին, որն իր հսկարտ կանչով ավետեց ռևոլյուցիայի մեծ փոթորիկը, աչդ փոթորիկը եկավ «և կյանքով շնչեց աշխարհը հանկարծ...»: Այդ աշխարհը ոռոտակա մեծ ու անծայրածիր երկիրն է, որտեղ ազատաբեր փոթորիկը պայթեց, շվթաչաղերձ արեց բոլոր կոսպանքները, խաղաղվեց ծովը և ամենուրեք՝

Այնտեղ, հեռավոր այն հորիզոնում,
 Խաղաղված ծովի սահմանից անդին
 Ահա ամպեր են նորից ծանրանում,
 --Մրրի՛կ, օ՛, մրրի՛կ կլինի կրկին.
 Բռնի աչքերից շանթեր են ցայտում,
 Չէ՞ որ մրրիկը այդ կյանքն է նրա.
 Եվ հաղթանակի մարդարեն անդուլ
 Ժախրո՞ւմ է նորից աշխարհում արար.
 Ժախրո՞ւմ է, սուրում՝ խիզախ ու հզոր
 Եվ կանչում նորեն՝ ձայնով հուրհրան.
 — Բող շուտով պալլի փոթորիկը նոր՝
 Աշխարհի բոլոր ծովերի վրա...

Գորկուն նվիրված բանաստեղծությունների թիվը
 շատ է ու բազմապիսի: Հանձին Գորկու հայ բա-
 նաստեղծները տեսել են մեր դարի մեծ հումանիստին,
 ժողովուրդների ազատության հանձարեղ երգչին ու մեծ
 քաղաքացուն: Հայ բանաստեղծները Գորկուն պատկե-
 րել են ազատատենչ, խիզախ մերկահավի ու բազելի
 սիմվոլիկ կերպարների մեջ:

Սովետական բազմազգ ժողովուրդները, այդ թվում
 և հայ ժողովուրդը, Ալեքսեյ Մաքսիմովիչ Գորկու մեջ
 տեսել են ոտս մեծ ժողովրդի: մեծ զավակին, որն այնքան
 խոշոր դեր է կատարել փոքր ու ճնշված ժողովուրդների
 ազատագրման, նրանց կուլտուրայի զարգացման ու
 բարգավաճման գործում:

«Ռուս-հայ գրական կապերը XIX—XX դարերում» աշխատության առաջին և երկրորդ գրքերում մենք անդրադարձանք երկու ժողովուրդների գրական-կուլտուրական հարաբերությունների այն փաստերին, որոնք պատմական առումով նշանակալից ու կարևոր լինելով, նպաստել են այդ հարաբերությունների զարգացմանը:

1. Աշխատության երկու գրքում քննության առնված բազմաթիվ փաստեր ջուլջուլ են տալիս, որ շնայած Ռուսաստանում տիրող ցարական կարգերին, այնուամենայնիվ արևելյան ժողովուրդների, այդ թվում նաև հայ ժողովրդի կյանքում Ռուսաստանը կատարել է պրոգրեսիվ դեր. նա ազատագրել է հայ ժողովրդին սլաւոնական ու թուրքական դաժան տիրապետությունից, փրկել ֆիզիկական բնաջնջումից և, անկախ ցարիզմի դադութային քաղաքականությունից, հայ ժողովրդի հետագա զարգացումը ընթացել է սերտորեն առնչված ռուս ժողովրդի հասարակական կյանքի հետ:

2. Արեւելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանի հետ նոր ու նպաստավոր սլայմաններ ստեղծեց հայ մտավոր կյանքի զարգացման համար. հայ կուլտուրայի օջախներ հաստատվեցին Անդրկովկասի և Ռուսաստանի մի շարք քաղաքներում. հայ երիտասարդությունը իր բարձրագույն կրթությունը սկսեց ստանալ Ռուսաստանի համալսարաններում, դաստիարակվել ռուս կուլտուրայի առաջավոր տրագիգիաներով: Ահա՛ հենց այդ երիտասարդությունն էլ հետագայում դարձավ հայ նոր դրականության, արվեստի ու լուսավորության գործի կազմակերպիչը, առաջատար ուժը:

3. Ռուս տառաջավոր մտավորականությունը, գրողներն ու արվեստագետները մեծ հետաքրքրություն են հանդես բերել դեպի Հայաստանը: Նրանցից ոմանք մասնակցել են նրա ազատագրության գործին, մոտիկից ծանոթացել հայ ժողովրդի կյանքին, պատմական հնություններին ու իրենց ստեղծագործություններում պատկերել այդ ամենը մարդասիրական բարձր սկզբունքներով: Հայ ժողովրդի ազատագրության գործին ակտիվ մասնակցություն են ունեցել ռուս գեկաբրիստները. կենդանի շփումը ռուս ազատագրական շարժման առաջին սերնդի ներկայացուցիչների հետ խոշոր ազդեցություն է ունեցել կովկասյան ժողովուրդների մտավոր ու հասարակական կյանքում: 20—30-ական թվականների հայ մտավորականությունը հսկայական լիցք է ստացել այդ շփումներից:

4. Ռուս-հայ գրական-հասարակական հարաբերությունները զարգացման նոր, բարձր աստիճանի են հասնում XIX դարի 50—60-ական թվականներին: Ռուս ռեուլյուցիոն դեմոկրատները մեծապես նպաստում են Ռուսաստանի փոքր ժողովուրդների ազգային դիտակցության արթնացմանը, ձևավորմանն ու նրանց ռեուլյուցիոն զարգացմանը: Ցարիզմի ու դեսպոտիզմի դեմ ռուս ժողովրդի մղած ազատագրական պայքարին ակտիվ մասնակցություն են ունենում Ռուսաստանի տարբեր ազգությունների, այդ թվում նաև հայ ժողովրդի լավագույն զավակները: Ռուս ռեուլյուցիոն դեմոկրատների պայքարի փորձը օգնել է իմաստավորելու, ճիշտ հունի մեջ դնելու Ռուսաստանի ժողովուրդների ազգային ազատագրական պայքարը:

5. Ռուս առաջավոր դրական քննադատությունը, մասերիալիստական էսթետիկան ուղի է հարթել ո՛չ միայն ռուս, այլև Ռուսաստանի մյուս ժողովուրդների դրականության զարգացման համար: Ռուս ռեալիստական դրականության մեծ վարպետների հանձարեղ ստեղծագործությունները օրինակ են ծառայել մյուս ազգությունների գրողների համար: Հայ անվանի գրողներն երախտագիտությամբ իրենց ուսուցիչներն են համարել ռուս մեծ գրողներին: Ռուս կուլտուրայի գաղափարական ու գեղարվեստական տրագիցիաները խորապես հարստացրել են հայ դրականությունն ու արվեստը թե՛ բովանդակության և թե՛ գեղարվեստական վարպետության տեսակետից: Հատկապես նշանակալից է եղել Գոգոլի, Նեկրասովի, Տուրգենևի, Չերնիշևսկու, Դոբրուլյուբովի, Տոլստոյի, Չեխովի, Գորկու ստեղծագործությունների գերը:

6. Ռուս առաջավոր կուլտուրան արգասավոր դեր է կատարել նաև հայ ժողովրդի թատրոնի, նկարչության, երաժշտության զարգացման գործում: Անդրադառնալով ռուս և մյուս ժողովուրդների կուլտուրական հարաբերությունների հարցերին, «Պրավդան» 1943 թվականի դեկտեմբերի 23-ին գրել է. «Ռուսական հզոր կուլտուրան և դիտությունը միշտ էլ հսկայական ազդեցություն են դարձել Սովետական Միության եզրայրական ընտանիքի մեջ մանող մյուս ժողովուրդների զարգացման վրա: Իր հերթին ռուս ժողովուրդը միշտ էլ շատ բան է վերցրել մյուս ժողովուրդների կուլտուրայի գանձարանից»:

Հայ և ռուս ժողովրդի դրական-կուլտուրական հարաբերությունները ցույց են տալիս, թե որքան արդասավոր է եղել փոխադարձ այդ համագործակցությունը:

7. Թարգմանական գրականության հարուստ փորձունի հայ ժողովուրդը. դեռևս հեռավոր անցյալում հայերը թարգմանել են հունական, հռոմեական, արևելյան հին ժողովուրդների գրականության լավագույն նմուշները: XIX դարի սկզբներից լայն ծավալ է ստանում նաև ռուս գրականության թարգմանության գործը: Թարգմանություններով հանդես են գալիս հայ նշանավոր գրողները՝ սկսած Արուստանից մինչև Զորյան: Թարգմանվել են ռուս կլասիկ գրականության համարյա բոլոր նշանավոր երկերը: 80-ական թվականներից սկսած ուսանողներն են թարգմանվում հայ կլասիկ գրականության: առանձին նմուշները: Այդ գործում խոշոր դեր են կատարում Յու. Վեսելովսկին, Վ. Բրյուսովը, Մ. Գորկին և ուրիշներ: Երկու ժողովուրդների հարաբերություններն ու մերձեցման գործում նշանակալից է եղել թարգմանական գրականության դերը:

8. 90-ական թվականներին, երբ հանդես է գալիս ուսումական պրոլետարիատը, Լենինի գլխավորած Սոցիալ-դեմոկրատական պարտիան, ռուս և Ռուսաստանի ժողովուրդների փոխադարձ հարաբերությունները թևակոխում են զարգացման մի նոր շրջան: Ազատագրական պայքարում համախմբվում են Ռուսաստանի բոլոր ժողովուրդների պրոպեդեսիվ ուժերը: Հայ իրականության մեջ այդ պայքարը գլխավորում են Սո. Շահումյանը, Ս. Ստանիսլավսկին և բոլշևիկյան պարտիայի մյուս նշանավոր գործիչները: Ռուսաստանում ծավալված մեծ պայքարը հանուն սոցիալիստական նոր կուլտուրայի, գրականության ու արվեստի լայն արձագանք է գտնում հայ իրականության մեջ: Լենինը առկա է ապագա սոցիալիստական գրականության կլասիկ սահմանու-

մը. «Այդ կլինի մարդկության ռեոլյուցիոն մտքի վեր-
ջին խոսքը սոցիալիստական պրոլետարիատի փորձով
ու կենդանի աշխատանքով բեղմնավորող ազատ գրա-
կանությունը...»։ Մաքսիմ Գորկին դառնում է սոցիա-
լիստական նոր գրականության հիմնադիրը։ ԱնդնաՀա-
տելի է Գորկու դերը հայ կուլտուրայի արժեքավորման,
նրա առաջընթացի ու զարգացման գործում։

9. XIX դարի երկրորդ կեսին և XX դարի առաջին
տասնամյակներին ամուր կապեր են ստեղծվում երկու
ժողովուրդների առաջավոր գրողների ու արվեստագետ-
ների միջև։ Անձնական շփումն ու մտերմական հարա-
բերությունները հարստացնում են նրանց ստեղծագոր-
ծական փորձը, խորապես նպաստում եղբայրական բա-
րեկամության ամրապնդմանը։ Պատմությունը հարուստ
է փայլուն անունների մի ամբողջ շարքով։ Միքայել
Նալբանդյան ու Ալեքսանդր Գեդեհեյ, Գարրիել Սունդուկ-
յան ու Ալեքսանդր Օստրովսկի, Նիլզե Թադևոսյան ու
Վասիլի Պոլենով, Ալեքսանդր Սպենդիարյան ու Ալեք-
սանդր Գլադովնով, Հովհաննես Թումանյան ու Վալերի
Բրյուսով, Հակոբ Հակոբյան ու Անատոլի Լունչաբսկի,
Ալեքսանդր Շիրվանզադե ու Մաքսիմ Գորկի և շատ ու
շատ ուրիշներ։ Մեծանուն այդ գրողների, նկարիչների,
կոմպոզիտորների, արտիստների անձնական կապերն ու
հարաբերությունները նոր ու թարմ երանգ են մտցնում
երկու ժողովուրդների եղբայրական բարեկամության
մեջ։

10. Ռուսաստանի ժողովուրդների բարեկամու-
թյունը Հոկտեմբերյան Մեծ ռեոլյուցիայից հետո ավելի
ամրապնդվում ու ծաղկում է սոցիալիստական նոր հի-
մունքների վրա։ Շնորհիվ լենինյան աղգային քաղաքա-

կանութեան՝ վեհ ու պաշտօն Հորիզոններ են բացում ազգային կուլտուրաների հետագա զարգացման ու բարդավաճման համար: Ուստի ժողովուրդի օգնութեամբ, պետականութեան ձեռք բերած հայ ժողովուրդը սովետական տարիներին մեծ հաջողութեանների է հասնում ազգային կուլտուրայի բոլոր բնագավառներում: Սովետահայ գրականութեանը աճում ու զարգանում է Սովետական բազմազգ գրականութեան մեծ ընտանիքում, օգտւում նրա կուտակած գաղափարական ու գեղարվեստական հարուստ փորձից: Այդ պրոցեսը տեղի է ունենում սովետական բոլոր ժողովուրդների գրականութեան, այդ թվում և սուս գրականութեան մեջ: Սովետական մեծ գրող Մ. Շոլոխովը Կոմունիստական պարտիայի 18-րդ համագումարում արտասանած իր ձառում աչդ մասին ասել է. «Ազգային եղբայրական ռեսպուբլիկանների բանաստեղծների ու արձակագիրների ստեղծագործութեանը, որ առաջ քիչ էր հայտնի սուս ժողովուրդին, այժմ համաժողովրդական է դարձել: Ազգային գրողների թարմ ձայները միախառնվեցին սուս գրականութեան ձայնին, հարստացրին այն և դարձրին խոսկական միջազգային»:

11. Զարգացման իր քնդհանուր տեղեկեցներով հայ առաջավոր կուլտուրայի համար խորթ են եղել ազգային մեկուսացումը, ազգային կեղեի մեջ պարփակվելու հատկութեանը: Հայ կուլտուրան, գալով դարերի խորքից, ոչ միայն չի խորշել, այլև սիրով ու ստեղծագործորեն ներառել է իր մեջ այն լավը, առաջադիմականը, որ եղել է մշուս ժողովուրդների կուլտուրաների մեջ: Սովորելով բոլոր ժողովուրդներից, նա ընթացել է իր ուրույն Հանապարհով, ստեղծելով իր ազգային կուլտու-

րան, գրականությունն ու արվեստը, որոնք բնորոշ են նրա ազգային հոգեբանությանը, նրա անցած պատմական ուղուն: Ժողովուրդների գրական-կուլտուրական համագործակցությունը հարստացրել, առաջ է մղել ազգային կուլտուրան:

12. Մեծ է ռուս ժողովրդի դերը մարդկության պատմության մեջ: Նրան վիճակվեց կատարել Հոկտեմբերյան սոցիալիստական Մեծ ռեվոլյուցիան, ստեղծել Սովետական Սոցիալիստական առաջին պետությունը, ձեռք մեկնել Ռուսաստանի, ապա Արևելքի ու Արևմուտքի մի շարք ժողովրդներին՝ ազատության ու անկախության համար նրանց մղած պայքարում: Դրուս ժողովուրդը հանդես է եկել որպես ճնշված ու շահագործված ժողովուրդների ազատարար, որպես ամբողջ աշխարհի դեմոկրատիայի ու սոցիալիզմի դրոշակակիր, որը փշրեց մարդկության ազատությունը կաշկածող դարավոր կապանքները և ալժամ առաջնորդում է նրանց ղեպի կոմունիզմ: Ահա թե ինչու, ասում է քնկ. Ն. Ս. Խրուշչովը, «Բարեկամական հարաբերության մեջ գրանցվել ռուս մեծ ժողովրդի հետ, նշանակում է ընթանալ հանուն կապիտալիստական ստրկության ոչնչացման՝ ժողովուրդների ամենապրոգրեսիվ շարժման առաջին շարքերում: Բարեկամությունը ռուս մեծ ժողովրդի հետ՝ հաղթական առաջընթաց է պրոպրեսի ուղիով, կոմունիզմ տանող ուղիով»:

Հայ ժողովուրդը երջանիկ ու հպարտ է, որ ընթանում է ազդ ուղիով, կոմունիզմ տանող ուղիով:

Համեմատ

ՌՈՒՍ ԳՐՈՂՆԵՐԻ ԵՐԿԵՐԻ
ՀԱՅԵՐԵՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԲԻԲԼԻՈԳՐԱԳԻԱՆ

«Ռուս-հայ զրահան կառերը XIX—XX դարերում» աշխատության առաջին գրքում մենք նշել ենք, որ ռուս զրահանությունից կառարած թարգմանությունների ամբողջական բիրլիոգրաֆիան գեռեա կազմված չէ։ Այդ նույն գրքի վերջում մենք ավել ենք ռուս այն հեղինակների երկերի թարգմանությունների բիրլիոգրաֆիան, որոնց հասուկ գլուխներ են նվիրված աշխատության մեջ (Ն. Վ. Գոգոլ, Ն. Գ. Չերնիշևսկի, Ն. Ա. Դոբրոլյուբով, Ն. Ա. Նեկրասով)։

Երկրորդ գրքում զետեղված են ռուս ուսանողական զրահանության մեծ վարպետներ Լե. Տոլստոյի, Անտոն Չեխովի, Մաքսիմ Գորկու երկերի հայերեն թարգմանությունների բիրլիոգրաֆիան, որ կազմված է նույն սկզբունքով, ինչպես առաջին գրքում։

Լ. Տոլստոյի և Մ. Գորկու երկերի հայերեն թարգմանություններից մենք նշել ենք միայն առանձին հրատարակությունները։ Այդ հեղինակներից՝ պարբերական մամուլում, զրահան ժողովածուներում, դասագրքերում՝

տողադրված թարգմանություններն այնքան շատ են, որ ծավալի մեծությամբ պատճառով ստիպված եղանք դրանք դուրս թողնելու, մանավանդ, որ Լ. Տոլստոյի և Մ. Գորկու երկերից կատարած առանձին հրատարակությունների ցանկը բավականին մեծ է: Միայն Լ. Տոլստոյից լույս են տեսել հայերեն ավելի քան 100 առումն դիրք:

Լ. Տոլստոյի, Ա. Չեխովի, Մ. Գորկու երկերի հայերեն թարգմանությունները Ռուսաստանում, և ավելի շատ արտասահմանում տպագրվել են երբեմն վերնագրերը փոփոխված: Այսպես օրինակ, Պոլսում հրատարակվել է Լ. Տոլստոյի «Плоды просвещения» կատակերգությունը՝ «Ողեհարցություն» վերնագրով, «Франсуаза» պատմվածքը՝ «Քույրեր» վերնագրով: Իզմիրում, 1912 թվականին լույս է տեսել Չեխովի «Медведь» կատակերգությունը՝ «Դեվը» վերնագրով. Պոլսում, 1921 թվականին հրատարակվել է Չեխովի «Шведская спичка» պատմվածքը՝ «Ներկայական ոճիր» վերնագրով: Այսպիսի օրինակներ կարելի է շատ բերել: Այդ փոփոխությունները հետևանք են այն բանի, որ հիշյալ հեղինակների երկերը հաճախ թարգմանվել են ոչ թե ուսերեն բնագրերից, այլ ֆրանսերեն, անգլերեն և այլ լեզուներով եղած թարգմանություններից: Նման փոփոխություններ կարելի է նշել նաև Ռուսաստանում եղած թարգմանությունների մեջ, սակայն դրանք մեծ մասամբ կատարվել են դրաքննչական նկատառումներով: Մենք աշխատել ենք հշտել բոլոր թարգմանությունները և փակագծում ցույց տալ դրանց ուսերեն վերնագրերը:

Բիրլիոգրաֆիան կազմված ու տպագրված է ըստ աշխատության գլուխների:

ՏՈՒՍՏՈՅ ԼԵՎ ՆԻԿՈԼԱՅԵՎԻՉ
(1828 — 1910)

ԱՌԱՆՁԻՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Ինչով են ապրում մարդիկ («Чем люди живы?»): *Մոսկվա, 1885 թ., 42 էջ:*
2. Աստված գիտե արդարեւ ու մեղավորը («Бог правду видит, да не скоро скажет»): *Թարգմ. Մ. Ա., Թիֆլիս, 1891 թ., 22 էջ:*
3. Ռոբինզոն («Робинзон»): *Թարգմ. ֆ. Վարդանյան, Թիֆլիս, 1891 թ., 69 էջ:*
4. Կոլումբ («Колумб»): *Թարգմ. ֆ. Վարդանյան, Թիֆլիս, 1891 թ., 56 էջ:*
5. Կրեյցերյան սոնատ («Крейцера соната»): *Թարգմ. Խորեն Ստեփանե, Կ. Պոլիս, 1893 թ., 161 էջ:*
6. Կովկասյան զերին («Кавказский пленник»): *Թարգմ. Պ. Պոռշյան, Թիֆլիս, 1894 թ., 66 էջ:*
7. Մանկություն և պատանեկություն («Детство и отрочество»): *Թարգմ. Պ. Պոռշյան, Թիֆլիս, 1899 թ., 274 էջ:*

8. Ինչ է երջանկությունը («В чем счастье»): Վաղարշապատ, 1900 թ.:
9. Հարությունը («Воскресение»): Թարգմ. Տ. Հովհաննիսյան, Թիֆլիս, 1902 թ., 172 էջ:
10. Երեք մահ («Три смерти»): Թարգմ. Ա. Ա., Ալեքսանդրապոլ, 1903 թ., 28 էջ:
11. Մարդու շա՞տ հոգ է հարկավար («Много ли человеку земли нужно?»): Թարգմ. Վ. Մովսիսյան, Վաղարշապատ, 1903 թ., 31 էջ:
12. Աստծուն րե մամոնային («Богу или маммоне»): Թարգմ. Մամբրե վարդ., Երևան, 1903 թ., 22 էջ:
13. Աստծուն րե մամոնային («Богу или маммоне»): Թարգմ. Հովհ. Ստեփանյան, Բարսի, 1903 թ., 18 էջ:
14. Մարդիկ ինչո՞ւ են հարբում («Для чего люди одурманиваются?»): Թավրիզ, 1903 թ.:
15. Աստված գիտե արդարե՞ս մեղավորը, բայց դատաստան չուտ չի տեսնում («Бог правду видит, да не скоро скажет»): Թարգմ. Ա. Ա., Թիֆլիս, 1903 թ., 29 էջ:
16. Ասորեստանի արքա Ասորնազոնը. Երեք հարց («Ассирийский царь Ассархадон»): Թարգմ. Գ. Շահրուզադյան, Թիֆլիս, 1905 թ., 16 էջ:
17. Արանկ կա սեր, այնտեղ է և աստված («Где любовь, там и бог»): Թարգմ. Մ. Մարտիրոսյանց, Ալեքսանդրապոլ, 1905 թ., 23 էջ:
18. Կրեյցերյան սանատի («Крейцерова соната»): Թարգմ. Մ. Ղազարյան, Թիֆլիս, 1905 թ., 178 էջ:
19. Գաստիրախության և կրթության մասին («Воспитание и образование»): Թարգմ. Ե. Տեր-Պողոսյան, Վաղարշապատ, 1905 թ., 104 էջ:
20. Երկերի ժողովածու (Собрание сочинений): Կրեյցերյան սանատի («Крейцерова соната»): Թարգմ. Ե. Մուրադյան, Վաղարշապատ, 1905 թ., 207 էջ:

21. Սեր Մ. Любость : Թարգմ. Էմ. Բ. Նազարյանց, Մոսկվա, 1906 թ., 16 էջ:
22. Դժոխքի վերականգնելը «Разрушение ада и восстановление его» : Թարգմ. Ս. Ավագյան, Պետերբուրգ, 1906 թ., 22 էջ:
23. Ժողովրդական պատմվածքներ «Народные рассказы» : Թարգմ. Ա. Մ., պրակ. Ա., Թիֆլիս, 1908 թ., 128 էջ:
Բովանդակություն. — Երկու ծերունի («Два старика»). Շատ հող է արդյոք հարկավոր մարդուն («Много ли человеку земли нужно?»), Հանգցրու կրակը, բանի բոց չկա («Угасишь огонь — не потушишь»), Ար սեղ կա, այնտեղ էլ աստված («Где любовь, там и бог»):
24. Ժողովրդական պատմվածքներ «Народные рассказы» : Թարգմ. Ա. Մ., պրակ. Բ., Թիֆլիս, 1908 թ.:
Բովանդակություն. Չվաչափ հատիկը («Зерно с куриное яйцо»), Փորրիկ աստանան և հացի պատար («Как чертенок краюшку выкушал»), Իլիաս («Ильяс»), Ինչո՞վ ե՞ս մարդիկ կենդանի («Чем люди живы?»):
25. Պատասխան ուստ սինոդի բանադրագրին «Ответ синоду» : Գաղղիերենի վերաթարգմանեց Միհրան Հեռիկեկյան, Կ. Պոլիս, 1909 թ., 16 էջ:
26. Այլ չեմ կրեալ լույս պետք է, որ խոսիմ «Не могу молчать» : Թարգմ. Ա. Թոթվաթյան, Կ. Պոլիս, 1909 թ., 24 էջ:
27. Տերն ու բանվորը «Хозяин и работник» : Թարգմ. Ռ. Խան-Ազատ, Թիֆլիս, 1910 թ., 126 էջ:
28. Մարդիկ ինչո՞վ կապրեն «Чем люди живы?» : Կ. Պոլիս, 1910 թ., 31 էջ:
29. Կոռնեյ Վասիլև «Корней Васильев» : Թարգմ. ֆրանսերենից Անդր. Կենճյան, Կ. Պոլիս, 1910 թ., 32 էջ:
30. Աստված հշմարտությունը տեսնում է «Бог правду видит, да не скоро скажет» : Թարգմ. Ջ. Տեր-Գրիգորյան, Թիֆլիս, 1910 թ., 8 էջ:
31. Հարություն «Воскресение» : Թարգմ. Գլանտյանի և Մուրիսոսի Առաքին մաս, Կ. Պոլիս, 1910 թ., 169 էջ:

- Երկրորդ մաս, Կ. Պոլիս, 1910 թ., 201 էջ:*
- Երրորդ մաս, Թարգմ. Ե. Օսյան, Կ. Պոլիս, 1911 թ., 234 էջ:*
32. Հարություն («Воскресение»): *Թարգմ. Տ. Հովհաննիսյան, Թիֆլիս, 1911 թ., 610 էջ:*
33. Կենդանի դիակ («Живой труп»): *Թարգմ. Նար-Պոս, Թիֆլիս, 1911 թ., 96 էջ:*
34. Աննա Բարենինա («Анна Каренина»): *Թարգմ. Ե. Օսյան, Կ. Պոլիս, 1911 թ., Առաջին հատոր, 234 էջ: Երկրորդ հատոր, 262 էջ:*
35. Ի՞նչով են կենդանի մարդիկ («Чем люди живы?»): *Թարգմ. Լ. Դանիելյան, Թիֆլիս, 1911 թ., 40 էջ:*
36. Պատերազմ և խաղաղություն («Война и мир»): *Թարգմ. Էդուարդ Ամատունի, հատոր 1 — 6, Կ. Պոլիս, 1911 թ., 1279 էջ:*

37. Վիպակներ (Повести), *Մոսկվա, 1911 թ., 216 էջ:*

Բովանդակություն.— Ինչու համար («За что?»), Երկու ձերպեղ («Два старика»), Երեք հարց («Три вопроса»), Ասորոց Ասարգողոնի քաղափարը («Ассирийский царь Ассархадон»), Երեք մահ («Три смерти»), Շատ հող է պետք մարդուն («Много ли человеку земли нужно?»), Կարմա («Карма»), Սուրառի սրճարանը («Сврагская кофейня»), Աշխատանք, մահ և երիտանդություն («Труд, смерть и болезнь»), Իվան Իլիչի մահը («Смерть Ивана Ильича»):

38. Վիպակներ (Повести), *Երկրորդ գիրք, Մոսկվա, 1911 թ., 256 էջ:*

Բովանդակություն.— Աստվածայինն ու մարդկայինը («Божеское и человеческое»), Կառնեյ Վասիլև («Корней Васильев»), Դեպքեր լուսով, քանի լույս ունիք («Ходите в свете, пока есть свет»), Բուդդա («Будда»), Արշավանք («Набег»), Խոլստոմեր («Холстомер»):

39. Ի՞նչով են ապրում մարդիկ («Чем люди живы?»): *Թիֆլիս, 1911 թ., 48 էջ:*

40. Թանկ արժե («Дорого стоит»): Թարգմ. Դր. Աղաջանյան, Թաղրիդ, 1911 թ., 14 էջ:
 41. Թանկ արժե, Կարմա, Այդ դու ես, Մտքեր («Дорого стоит. „Карма“, „Это ты“, „Мысли“): Թարգմ. Հ. Հ. Շ., Սամար-դանդ, 1911 թ., 50 էջ:
 42. Ամենքի համար Աստվածը մեկ է («Суратская кофейная»): Թարգմ. Լ. Դանիելյան, Թիֆլիս, 1911 թ., 16 էջ:
 43. Գույրերը («Франсуаза»): Թարգմ. Լ. Դանիելյան, Թիֆլիս, 1911 թ., 16 էջ:
 44. Խոստովանություն («Исповедь»): Թարգմ. Սուրբաթյան, Թիֆլիս, 1911 թ., 133 էջ:
 45. Սիրեցեք միմյանց («Любите друг друга»): Թարգմ. Գ. Սիմոնյանց, Թիֆլիս, 1911 թ., 31 էջ:
 46. Հաջի-Մուրադ («Хаджи-Мурад»): Թարգմ. Լ. Դանիելյան, Թիֆլիս, 1914 թ., 185 էջ:
 47. Կազակները («Казак»): Թարգմ. Ստ. Զորյան, Պետհրատ, Երևան, 1926 թ., 195 էջ:
 48. Հաջի-Մուրադ («Хаджи-Мурад»): Թարգմ. Մ. Բ., Պետհրատ, Երևան, 1928 թ., 155 էջ:
 49. Պատմվածքներ («Рассказы»): Թարգմ. Ստ. Զորյան, Պետհրատ, Երևան, 1928 թ., 168 էջ:
- Բովանդակություն. — Ակաստոպոլ («Севастополь в мае»), Պոլիկուշկա, («Поликушка»), Էյուցերն («Юнцери»):
50. Ֆրանսուազա («Франсуаза»): Թարգմ. Մ. Գ., Պետհրատ, Երևան, 1929 թ., 22 էջ:
 51. Ոգևորացություն («Плоды просвещения»): Թարգմ. Հ. Գլանունի, Կ. Պոլիս, 1931 թ., 125 էջ:
 52. Արսիտոնֆ («Бог правду видит, да не скоро скажет»): Թարգմ. Լևոն Գալեմքեարյան, Գահիրե, 1931 թ., 24 էջ:
 53. Մարդիկ ինչո՞վ կապրեն («Чем люди живы?»): Թարգմ. Լևոն Գալեմքեարյան, Գահիրե, 1931 թ., 32 էջ:

54. Ֆիլոսֆիկր [„Философ“] : Թարգմ. Խնկո-Ապեր, Պետհրատ., Երևան, 1934 թ., 12 էջ:
55. Պատմվածքներ կենդանիների մասին [Рассказы о животных] : Թարգմ. Հ. Մաղմախյան, Պետհրատ, Երևան, 1934 թ., 56 էջ:
56. Տերն ու ծառան [„Хозяин и работник“] : Թարգմ. Ստ. Զորյան, Երևան, 1935 թ.:
57. Պոլիկուշկա [„Поликушка“] : Տերն ու ծառան [„Хозяин и работник“] : Թարգմ. Ստ. Զորյան, Ռ. Խան-Աղաստ, Երևան, 1935 թ., 215 էջ:
58. Կազակները [„Казак“] : Թարգմ. Ստ. Զորյան, Պետհրատ, Երևան, 1935 թ., 310 էջ:
59. Նիտն ու ձիձևակալը [„Воробей и ласточка“] : Թարգմ. Հ. Հայրապետյան, Պետհրատ, Երևան, 1935 թ., 12 էջ:
60. Կովը [„Корова“] : Թարգմ. Զափախեցի, Պետհրատ, Երևան, 1935 թ., 12 էջ:
61. Փիսիկը [„Котенок“] : Թարգմ. Հ. Հայրապետյան, Պետհրատ, Երևան, 1935 թ., 14 էջ:
62. Փոքրիկ պատմվածքներ [Маленькие рассказы] : Թարգմ. Հ. Հայրապետյան, Պետհրատ, Երևան, 1935 թ., 11 էջ:
63. Պատերազմ և խաղաղություն [„Война и мир“] : Թարգմ. Ստ. Զորյան, հատոր առաջին, Պետհրատ, Երևան, 1935 թ., 418 էջ:
64. Պատերազմ և խաղաղություն [„Война и мир“] : Թարգմ. Ստ. Զորյան, հատոր երկրորդ, Պետհրատ, Երևան, 1936 թ., 439 էջ:
65. Աննա Կարենինա [„Анна Каренина“] : Թարգմ. Վ. Տեր-Առաքելյան, հատոր առաջին, Պետհրատ, Երևան, 1936 թ., 552 էջ:
66. Աննա Կարենինա [„Анна Каренина“] : Թարգմ. Վ. Տեր-Առաքելյան, հատոր երկրորդ, Պետհրատ, Երևան, 1936 թ., 495 էջ:

67. Լուսավորության պտուղները („Плоды просвещения“): Թարգմ. Գ. Լևոնյան, Պետհրատ, Երևան, 1936 թ., 103 էջ:
68. Երեք արջի ներխաճը („Три медведя“): Թարգմ. Հովհ. Թումանյան, Պետհրատ, Երևան, 1936 թ., 12 էջ:
69. Պատերազմ և խաղաղություն („Война и мир“): Թարգմ. Ստ. Զորյան, հատոր երրորդ, Երևան, 1937 թ., 489 էջ:
70. Երկեր (Сочинение): Թարգմ. Պ. Պոռչյան, Հովհ. Թումանյան, Մ. Բարխուդարյան, Հ. Հայրապետյան, Հ. Մարտիրոսյան, Պետհրատ, Երևան, 1937 թ., 326 էջ:
- Բովանդակություն. — Առակներ (Басни), Պատմվածքներ կենդանիների մասին (Рассказы о животных), Կովկասյան զերին (Кавказский пленник), Հաջի-Մուրադ (Хаджи-Мурад):
71. Բուլկա („Булька“): Թարգմ. Հ. Տ. Ավագյան, Պետհրատ, Երևան, 1937 թ., 20 էջ:
72. Ֆիլիպոկ („Филипок“): Թարգմ. Հ. Տ. Ավագյան, Պետհրատ, Երևան, 1937 թ., 22 էջ:
73. Առակներ (Басни): Թարգմ. Մ. Կորյուն, Պետհրատ, Երևան, 1938 թ., 16 էջ:
74. Երեք արջի ներխաճը („Три медведя“): Հովհ. Թումանյան, Պետհրատ, Երևան, 1938 թ., 14 էջ:
75. Պատմվածքներ (Рассказы): Թարգմ. Մ. Կորյուն, Պետհրատ, Երևան, 1938 թ., 16 էջ:
76. Մարդիկ ինչպե՞ս կապրին („Чем люди живы?“): Թարգմ. Ե. Ք., Աղերստեղյան, 1938 թ., 32 էջ:
77. Փոքրիկների համար (Для самых маленьких): Թարգմ. Հ. Հովհաննիսյան, Հայպետհրատ, Երևան, 1940 թ., 14 էջ:
78. Պատերազմ և խաղաղություն („Война и мир“): Թարգմ. Ստ. Զորյան, հատոր չորրորդ, Պետհրատ, Երևան, 1940 թ., 481 էջ:
79. Հարություն („Воскресение“): Թարգմ. Տ. Հովհաննիսյան, Հայպետհրատ, Երևան, 1941 թ., 603 էջ:
80. Մտնկալիան պատմվածքներ (Детские рассказы): Թարգմ. Ստ. Զորյան, Երևան, 1945 թ., 82 էջ:

81. Առյուծն ու շնիկը («Лев и собачка»): Հայպետհրատ, Երևան, 1944 թ., 6 էջ:
82. Արծիվն ու կապիկները («Орел и обезьяна»): Հայպետհրատ, Երևան, 1944 թ., 6 էջ:
83. Մանկություն և պատանեկություն («Детство и отрочество»): Թարգմ. Պերճ Պոռջյան, Հայպետհրատ, Երևան, 1947 թ., 265 էջ:
84. Ֆիլիպով («Филиппок»): Թարգմ. Ստ. Զորյան, Հայպետհրատ, Երևան, 1947 թ., 14 էջ:
85. Երկերի ժողովածու տասը հատորով (Собрание сочинений в десяти томах): Հատոր առաջին: Թարգմ. Պ. Պոռջյան, Ստ. Զորյան, Հ. Մազմանյան: Խմբագրությամբ Ստ. Զորյանի, Ա. Հայրյանի, Ա. Ոսկերչյանի, Հայպետհրատ, Երևան, 1948 թ., 690 էջ:

Բովանդակություն.— Լենինը Լ. Տոլստոյի մասին («Ленин о Толстом»), Մանկություն («Детство»), Պատանեկություն («Отрочество»), Երիտասարդություն («Юность»), Սևաստոպոլյան պատմվածքներ.— Սևաստոպոլը դեկտեմբերին («Севастополь в декабре месяце»), Սևաստոպոլը մայիսին («Севастополь в мае»), Սևաստոպոլը 1855 թ. օգոստոսին («Севастополь в августе 1855 года»), Պոլիկուշկա («Поликушка»), Լյուցերն («Люцерн»):

86. Երկերի ժողովածու (Собрание сочинений): Հատոր երկրորդ: Թարգմ. Ստ. Զորյան, Հ. Մազմանյան, Ա. Վարդապետյան, Մ. Բարխուդարյան, Հայպետհրատ, Երևան, 1948 թ., 636 էջ:

Բովանդակություն.— Արշավանք («Набег»), Անտառահատում («Рубка леса»), Բուր («Метель»), Երկու հուսար («Два гусара»), Կովկասի գերին («Кавказский пленник»), Խոլստոմեր («Холстомер»), Կազակներ («Казак»), Հաջի-Մուրադ («Хаджи-Мурад»):

87. Երկերի ժողովածու (Собрание сочинений): Հատոր երրորդ: Թարգմ. Ստ. Զորյան, Հայպետհրատ, Երևան, 1949 թ., 480 էջ:

- Բովանդակություն.* — Պատերազմ և խաղաղություն, հ. 1, („Война и мир“, т. I).
88. Երկերի ժողովածու (Собрание сочинений): *Հատոր չորրորդ: Թարգմ. Ստ. Զորյան, Հայպետհրատ, Երևան, 1949 թ., 502 էջ:*
- Բովանդակություն.* — Պատերազմ և խաղաղություն, հ. 2, („Война и мир“, т. 2):
89. Երկերի ժողովածու (Собрание сочинений): *Հատոր հինգերորդ: Թարգմ. Ստ. Զորյան: Հայպետհրատ, Երևան, 1949 թ., 546 էջ:*
- Բովանդակություն.* — Պատերազմ և խաղաղություն, հ. 3, („Война и мир“, т. III):
90. Երկերի ժողովածու (Собрание сочинений): *Հատոր վեցերորդ: Թարգմ. Ստ. Զորյան: Հայպետհրատ, Երևան, 1949 թ., 466 էջ:*
- Բովանդակություն.* — Պատերազմ և խաղաղություն, հ. 4, („Война и мир“ т. IV):
91. Երկերի ժողովածու (Собрание сочинений): *Հատոր յոթերորդ: Թարգմ. Վ. Տեր-Առաքելյան: Հայպետհրատ, Երևան, 1950 թ., 611 էջ:*
- Բովանդակություն.* — Աննա Կարենինա, հ. 1, („Анна Каренина“, т. I):
92. Երկերի ժողովածու (Собрание сочинений): *Հատոր ութերորդ: Թարգմ. Վ. Տեր-Առաքելյան: Հայպետհրատ, Երևան, 1950 թ., 541 էջ:*
- Բովանդակություն.* — Աննա Կարենինա, հ. 2, („Анна Каренина“, т. II):
93. Երկերի ժողովածու (Собрание сочинений): *Հատոր իններորդ: Թարգմ. Տ. Հովհաննիսյան: Հայպետհրատ, Երևան, 1950 թ., 613 էջ:*
- Բովանդակություն.* — Հարություն („Воскресение“):
94. Երկերի ժողովածու (Собрание сочинений): *Հատոր տասներորդ: Թարգմ. Նար-Դոս, Ստ. Զորյան, Գ. Լևոնյան, Հ.*

Մազմանյան, Լ. Դանիելյան: Հայդուհարատ, Երևան, 1950 թ., 696 էջ:

Բովանդակություն. — Իվան Իլյիչի մահը («Смерть Ивана Ильича»), Տերև ու ծառան («Хозяин и работник»), Հայր Սերգին («Отец Сергий»), Պարանգեղեպեց հետո («После бала»), Այոջա Կնուհ («Алена Горшок»), Ինչո՞ւ համար («За что?»), Մանկական պատմվածքներ («Детские рассказы»), Կենդանի դիակ («Живой труп»), Լուսավորության փայտեղները («Плоды просвещения»), Խավարի իշխանություն («Власть тьмы»):

95. Ֆիլիպսկ («Филиппок»): Թարգմ. Ստ. Զորյան: Հայդուհարատ, Երևան, 1953 թ., 8 էջ:

96. Պատմվածքներ (Рассказы): Թարգմ. Ստ. Զորյան, Հ. Մազմանյան: Հայդուհարատ, Երևան, 1953 թ., 238 էջ:

Բովանդակություն. — Սևաստոպոլը դեկտեմբերին («Севастополь в декабре»), Սևաստոպոլը մայիսին («Севастополь в мае»), Սևաստոպոլը 1855 թ. օգոստոսին («Севастополь в августе 1855 года»), Երկու հուսար («Два гусара»):

97. Հարություն («Воскресение»): Թարգմ. Տ. Հովհաննիսյան: Հայդուհարատ, Երևան, 1954 թ., 557 էջ:

98. Պատմվածքներ կենդանիների մասին (Рассказы о животных): Թարգմ. Ստ. Զորյան, Հ. Մազմանյան: Հայդուհարատ, Երևան, 1954 թ., 42 էջ:

99. Աննա Կարենինա («Анна Каренина»): Թարգմ. Վ. Տեր-Առաքելյան: Հատոր առաջին: Հայդուհարատ, Երևան, 1957 թ., 612 էջ:

100. Աննա Կարենինա («Анна Каренина»): Թարգմ. Վ. Տեր-Առաքելյան: Հատոր երկրորդ: Հայդուհարատ, Երևան, 1957 թ., 533 էջ:

101. Զարնուրիի զագան («Страшный зверь»): Թարգմ. Հ. Հարությունյան: Հայդուհարատ, Երևան, 1957 թ., 18 էջ:

102. Պատմվածքներ (Рассказы): Թարգմ. Ստ. Զորյան, Հ. Հայրապետյան, Հ. Մազմանյան: Հայդուհարատ, Երևան, 1958 թ., 72 էջ:

ՉԵՆՈՎ ԱՆՏՈՆ ՊԱՎԼՈՎԻՉ
(1860—1904)

1. ԱՌԱՆՉԻՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Անյուտա («Анюта»: Թարգմ. Հ. Եսայան, Տփլիս, 1902 թ.
8 էջ:
2. Դիմակ («Маска»: Թարգմ. Հ. Եսայան, Թիֆլիս, 1902 թ.
12 էջ:
3. Դրազ («Пари»: Թարգմ. Տ. Վ., Բաքու, 1903 թ., 18 էջ:
4. Տաղավալի պատմություն («Скучная история»: Թարգմ.
Դ. Ա., Բաքու, 1903 թ., 84 էջ:
5. Մի քանի պատմվածքներ (Рассказы: Թարգմ. Ա. Վ., Թիֆ-
լիս, 1903 թ., 32 էջ:
 Բովանդակություն.— ճառախոս («Оратор»), Դատա-
տանի նախորդ գիշերը («Ночь перед судом»), Լավ վեր-
ջավորություն («Хороший конец»), Փե. հասարակություն
(«Ну, публика!»), Խաղատման («Вынгрышный билет»):
6. Մարդը պատյանի մեջ («Человек в футляре»: Թարգմ.
Ա. ԲաքուՅԷ, Շուշի, 1904 թ., 22 էջ:
7. Պատմվածքներ (Рассказы): Թարգմ. Դ. Արարաջյան Ալեք-
սանդրասյուր, 1904 թ., 196 էջ:

Բովանդակութիւն. — Քնել եմ ցանկանում («Спать хочется»), Գինազիտը («Случай с классиком»), Քրնիշը («Следователь»), Ընտանիքի հայրը («Отец семейства»), Քշնամիներ («Враги»), Ապորինի զավակը («Беззаконие»), Արտրանի մեջ («В ссылке»), Անտանկի մարդիկ («Тяжелые люди»), Սև արեղա («Черный монах»):

8. Դեր («Медведь»): Թարգմ. անգլիերենից Ն. Թորաճյան, Իդմիր, 1912 թ., 32 էջ:
9. Պատմվածքներ (Рассказы): Թարգմ. Ի. Խան-ազատ, Թիֆլիս, 1913 թ., 95 էջ:
- Բովանդակութիւն.* — Քամելեոն («Хамелеон»), Հարկ եղած միջոցները («Надлежащие меры»), Պատյանի մարդը («Человек в футляре»), Շնիկով տիկինը («Дама с собачкой»), Շվեդական սնչկի («Шведская снечка»):
10. Երեւալայական սնիր («Шведская снечка»): Կ. Պուլիս, 1921 թ., 30 էջ:
11. Հարվածը («Припадок»): Թարգմ. Վ. Սեռենի, Փարիզ, 1927 թ., 40 էջ:
12. Կաշտանկա («Каштанка»): Թարգմ. Ա. Հակոբյան, Մոսկովա, 1929 թ., 47 էջ:
13. Կաշտանկա («Каштанка»): Թարգմ. Ն. Հայրապետյան, Երեւան, 1929 թ., 32 էջ:
14. Ապրտականակաոր («Белолобый»): Թարգմ. Ն. Գաղարյան, Երեւան, 1930 թ., 14 էջ:
15. Ընտիր պատմվածքներ (Избранные рассказы): Թարգմ. Ի. Արմեն, Երեւան, 1934 թ., 219 էջ:

Բովանդակութիւն. — Չինովնիկի մտեր («Смерть чиновника»), Մտերի խռովորյուն («Брожение умов»), Չարամիտը («Злоумышленник»), Փախիժ («Тоска»), Հոգեհանգիստ («Панихида»), Պալատ № 6 («Палата № 6»), Պատենավոր մարդը («Человек в футляре»), Չորակում («В овраге»):

16. Վայնկա («Ванька»): Թարգմ. Հ. Ավագյան, Երևան, 1935 թ., 7 էջ:
17. Պատյանի միջի մարդը («Человек в футляре»): Թարգմ. Հ. Բողղանյան, Թոստոփ-Դոն, 1935 թ., 39 էջ:
18. Գրականության ուսուցիչը («Учитель словесности»): Թարգմ. Շվարց., Թոստոփ-Դոն, 1936 թ., 50 էջ:
19. Տղաները («Мальчики»): Թարգմ. Հ. Ավագյան, Երևան, 1937 թ., 18 էջ:
20. Ապիտակահատը («Белолобий»): Թարգմ. Ա. Նավակատիկյան, Երևան, 1937 թ., 14 էջ:
21. Փախտականը («Беглец»): Թարգմ. Վ. Տալյան, Երևան, 1937 թ., 24 էջ:
22. Վանկա («Ванька»): Թարգմ. Հ. Ավագյան, Երևան, 1937 թ., 14 էջ:
23. Չիու ազգանունը («Лошадиная фамилия»): Թարգմ. Հ. Հայրապետյան, Երևան, 1938 թ., 14 էջ:
24. Փողովաձու հատընտիր երկերի («Сборник избранных произведений»): Թարգմ. Մ. Աղամյան, Թեհրան, 1944 թ., 58 էջ:
- Բովանդակություն.* — Անվերջանալի պատմվածք («Рассказ без конца»), Փարիզում («В Париж!»), Անհաջողություն («Неудача»), Խորտակված հույսեր («Пропавшее дело»), Երջանիկը («Счастливчик»), Կանանց մասին («О женщинах»), Կանանց բախտը («Женское счастье»), Փոստատանը («В почтовом отделении»):
25. Պատմվածքներ (Рассказы): Թարգմ. Հ. Մազմանյան, Երևան, 1945 թ., 174 էջ:
- Բովանդակություն.* — Երեխաները («Детвора») Վայնկա («Ванька»), Փախտականը («Беглец»), Ապիտակահատով շնիկը («Белолобий»), Տղաները («Мальчики»), Կաշտանկա («Каштанка»), Մի դեպք («Событие»), Գրիշա («Гриша»), Չիու ազգանունը («Лошадиная фамилия»):
26. Ընտիր երկեր (Избранные произведения): Թարգմ. Ա. Խոնդկարյան, Մ. Արմեն, Հ. Համազասպյան, Ստ. Զորյան,

Ս. Պայազատ, Հ. Մաղմանյան, Նար-Դոս, Վ. Մելիքյան,
Ս. Ինճիկյան, Ս. Տեր-Հովհանյան: Երևան, 1948 թ., 439 էջ:

Բովանդակություն.— Ձիւնովեկի մահը («Смерть чин-
новника»), Շվեդական լուցիկ («Шведская спичка»),
Մորերի խռովությունը («Брожение умов»), Խիրուրգիա
(«Хирургия»), Քամելեոն («Хамелеон»), Հարկ եղած մի-
ջոցները («Надлежащие меры»), Ձիւն ազգանունը («По-
шадная фамилия»), Չարամխար («Злоумышленник»),
Ընտանիքի հայրը («Отец семейства»), Ունտեր Պրիշիբեև
(«Унтер Пришибеев»), Քննիչը («Следователь»), Երեխա-
ները («Детвора»), Հոգեհանգիստ («Панихида»), Անյու-
տա («Анюта»), Անտանեկի մարդիկ («Тяжелые люди»),
Մի դեպք («Событие»), Վայնկա («Ванька»), Թշնամիներ
(«Враги»), Փախստականը («Беглец»), Կաշտանկա
(«Каштанка»), Քուրը տանում է («Спать хочется»),
Գեղեցկուհիներ («Красавицы»), Արսուրանրի մեջ («В
сылке»), Հիվանդասենյակ № 6 («Палата № 6»), Ռոչկիլդի
չուրակը («Скринка Ротшильда»), Սպիտակ հակառակ
շնիկը («Белолобый»), Սարավույրով տունը («Дом с
мезонином»), Պատյանով մարդը («Человек в футляре»),
Հաղարջը («Крыжовник»), Սիրո մասին («О любви»),
Հոգյակը («Душечка»), Շնիկով տիկինը («Дама с со-
бачкой»), Չորակում («В овраге»):

Պիեսներ. — ձայր («Чайка»), Բարեկու այգի («Виш-
невый сад»):

27. Պատմվածքներ (Рассказы): Խարդմանեցիկ. — Նար-Դոս,
Սոս. Զորյան, Մ. Արմեն, Հ. Մաղմանյան, Վ. Միքայելյան.
Ս. Պայազատ: Երևան, 1952 թ. 150 էջ:

Բովանդակություն.— Վայնկա («Ванька»), Քուրը
տանում է («Спать хочется»), Երեխաները («Детвора»),
Գեղեցկուհիներ («Красавицы»), Ունտեր Պրիշիբեև
(«Унтер Пришибеев»), Պատյանով մարդը («Человек в футляре»),
Հաղարջը («Крыжовник»), Սարավույրով տունը («Дом с
мезонином»), Չորակում («В овраге»):

28. Ընտիր երկեր *Էրեբ հատորով* (Избранные сочинения в 3-х
томах): Հատոր առաջին, Երևան, 1953 թ., 596 էջ: Թարգ-

մանեցին. — Նար-Դոս, Դ. Դեմիրճյան, Սո. Ջորջան, Ս. Արմեն, Ս. Պալազատ, Ա. Խոնդկարյան, Հ. Մալմանյան, Էդ. Խոջիկ, Ա. Փալանջյան, Հ. Հայրապետյան, Լ. Դանիելյան, Ա. Վարդապետյան:

Քովանդակություն. — Մեխից կախ („На гвозде“), Ջիւովիկի մահը („Смерть чиновника“), Չար տղան („Злой мальчик“), Ալբիոնի դուստրը („Дочь Альбиона“), Հաստիկն ու նիհարը („Толстый и тонкий“), Շվեդական լուցկի („Шведская свичка“), Շքանշան („Орден“), Մտքերի խռովւորյուն („Брожение умов“), Քննուորյուն աստիճանի համար („Экзамен на чин“), Խիրուրգիա („Хирургия“), Բամբլեոն („Хамелеон“), Հարկ եղած միջոցներ („Надлежащие меры“), Դիմակ („Маска“), Կապիտանի մունդիրը („Капитанский мундир“), Շերեփածուկ („Налим“), Զիւսագգանուեր („Пошадная фамилия“), Եգեր („Егерь“), Ընտանիքի հայրը („Отец семейства“), Չարամիտը („Злоумышленник“), Մտածող („Мыслитель“), Ունտեր Պրիշիբեւ („Унтер Пришибеев“), Գրող („Писатель“), Դժբախտւորյուն („Горе“), Երեխաները („Детвора“), Վիշապ („Тоска“), Հոգեհանգիստ („Панихида“), Անյուտա („Анюта“), Վեհուկը („Ведьма“), Գաղտնի խորհրդականը („Тайный советник“), Առաջին կարգի ուղևորը („Пассажир 1-го класса“), Անտանեկի մարդիկ („Тяжелые люди“), Վրեժ („Месть“), Արտասովորը („Необыкновенный“), Լավ մարդիկ („Хорошие люди“), Մի դեպք („Событие“), Հռետորը („Оратор“), Վայնկա („Ванька“), Հանապարհին („На пути“), Խափարամտւորյուն („Темнота“), Պոլինկա („Полинька“), Անզգուշւորյուն („Неосторожность“), Բախ („Счастье“), Դրամա („Драма“), Շուտ օգնւորյուն („Скорая помощь“), Ծովանար („Сирена“), Սրինգ („Сви-рель“), Վրիժառուն („Мститель“), Փոստը („Почта“), Փախստականը („Беглец“), Կաշտանկա („Каштанка“), Բունը տանում է („Спать хочется“), Տափաստանը („Стень“), Դեղեցկուհիներ („Красавицы“), Իշխանուհին („Княгиня“):

29. Ընտիր երկեր *Էրեբ հատորով* (Избранные сочинения в 3-х томах): *Հատոր երկրորդ, Երևան, 1954 թ., 513 էջ: Թարգ-*

մանեցին. — Ստ. Զորյան, Մ. Արմեն, Ա. Խոնդկարյան, Ս. Պալազյան, Վ. Միքայելյան, Հ. Մազմանյան, Հ. Հարության, Ա. Փալանջյան, Ա. Վարդապետյան, Լ. Դանիելյան:

Բովանդակություն. — Գողերը („Воры“), Կնանիք („Бабы“), Հարևաններ („Соседи“), Հիփանդասենյակ № 6 („Палата № 6“), Ռոշիլդի ջութակը („Скрипка Ротшильда“), Գրականության դասախոս („Учитель словесности“), Դասախոսություն („В усадьбе“), Կինը („Супруга“), Սպիտակ հավատով շնիկը („Белолобий“), Ասրափույրով տունը („Дом с мезонином“), Մուժիկները („Мужики“), Փառլամով մարդը („Человек в футляре“), Հաղարջը („Крыжовник“), Սիրո մասին („О любви“), Իոնիչ („Ионыч“), Մի դեպք պրակտիկայից („Случай из практики“), Կոստանովսկոյ („Новая дача“), Հոգյակը („Душечка“), Փաշտոնական գործով („По делам службы“), Շնիկով տիկինը („Дача с собачкой“), Զորակում („В овраге“), Հարսնացուն („Невеста“):

30. Բնույթ երկեր երեք հատորով (Избранные сочинения в 3-х томах): Հատոր երրորդ, Երևան, 1954 թ., 508 էջ: Թարգմանեցին.— Լ. Քալանթար, Ա. Ինճիրկյան, Էդ. Խոջիկ, Ս. Պալազյան, Ա. Տեր-Հովնանյան:

Բովանդակություն. — Կարասի երգը („Лебединая песня“), Սրբը („Медведь“), Առաջարկություն („Предложение“), Ակամա տրագիկ („Трагик поневоле“), Հարսանիք („Свадьба“), Հորեղյան („Юбилей“), Իվանով („Иванов“), ձայր („Чайка“), Բեռի վանյա („Дядя Ваня“), Երեք քույր („Три сестры“), Բալենու այգի („Вишневый сад“):

31. Կաշտանկա („Каштанка“): Թարգմ. Մ. Մազմանյան, Երևան, 1955 թ., 64 էջ:

32. Երկեր հինգ հատորով (Сочинения в пяти томах): Հատոր առաջին, Երևան, 1960 թ., 460 էջ: Թարգմանեցին.— Մ. Արմեն, Լ. Դանիելյան, Դ. Դեմիրճյան, Վ. Նսալյան, Ստ. Զորյան, Էդ. Խոջիկ, Հ. Հարության, Հ. Մազմանյան, Ս. Պա-

յաղատ, Ա. Վարդապետյան, Ա. Փայանջյան: Առաջաբան՝
Ս. Արեշյան:

Բովանդակութիւն. — Մէխից կախ («На гвозде»),
Հաղորդի ցնծությունը («Торжество победителя»), Զի-
նովնիկի մահը («Смерть чиновника»), Զար տղան («Злой,
мальчик»), Այրիոնի դուստրը («Дочь Альябиона»), Հաստ-
լիկն ու նիհարը («Толстый и тонкий»), Շվեդական լուցկի
(«Шведская спичка»), Երանչան («Орден»), Perpetuum
mobile, Մտրեւի խռովություն («Брожение умов»), Քննու-
րյուն աստիճանի համար («Экзамен на чин»), Խիրուրգիա
(«Хирургия»), Քամելեոն («Хамелеон»), Հարկ եղած մի-
ջոցները («Надлежащие меры»), Վիճոր («Винт»), Դիմակ
(«Маска»), Ստրեկները («Устрицы»), Կապիտանի մուկիրը
(«Капитанский музидир»), Կենդանի ժամանակագրություն
(«Живая хронология»), Բաղնիքում («В бане»), Մանրուք
(«Мелюзга»), Շերեփածուկ («Налим»), Զիւ ազգանունը,
(«Лошадиная фамилия»), Եգեր («Егеръ»), Զարամիտ («Злоу-
мышленник»), Մտածողը («Мыслитель»), Ընտանիքի հայրը
(«Отец семейства»), Կնոջ բախտը («Женское счастье»),
Ունտեր Պրիշիբեև («Унтер Пришибеев»), Գրողը («Писа-
тель»), Դժբախտություն («Горе»), Երեխաները («Детво-
ра»), Վիշտը («Тоска»), Իրարանցում («Переполох»), Հո-
գենանգիտ («Панихида»), Անյուտա («Анюта»), Վեռուկ
(«Ведьма»), Ագաֆյա («Агафья»), Մոծավանջ («Кошмар»),
Տիկիները («Дамы»), Գաղտնի խորհրդականը («Тайный
советник»), Դեղագործի կինը («Аптекариша»), Ավելորդ
մարդիկ («Лишние люди»), Խմբերգչուհին («Хористка»),
Ասուցիչը («Учитель»), Ուրիշի դժբախտությունը («Чужая
беда»), Ամուսինը («Муж»), Վարդապետի գուլպան («Ро-
зовый чулок»), Դժբախտություն («Несчастье»), Առաջին
կարգի ուղևորը («Пассажир 1-го класса»), Տաղանդը («Та-
лант»), Կերորիկները («Нахлебники»), Առաջին սիրականը
(«Первый любовник»), Դատարկ դեպքը («Пустой слу-
чай»), Կենցաղային մանրուք («Житейские мелочи»),
Անտանիկի մարդիկ («Тяжелые люди»), Վրեժ («Месть»),
Դատարանում («В суде»), Արտասովորը («Необыкновен-
ный»);

33. Երկեր հինգ հատորով (Сочинения в пяти томах): Հատոր երկրորդ, Երևան, 1961 թ. 566 էջ: Թարգմանեցին.— Նար-Դոս, Դ. Դեմիրճյան, Լ. Դանիելյան, Հ. Հարությունյան, Մ. Մաղմանյան, Վ. Մխրայելյան, Ս. Պալադատ, Ա. Փալանջյան, Ա. Վարդապետյան, Վ. Սոսյան:

Բովանդակություն. — Տիգր („Тина“), Անուրջներ („Мечты“), Լավ մարդիկ („Хорошие люди“), Մի դեպք („Событие“), Հռետոր („Оратор“), Արվեստի ստեղծագործություն („Произведение искусства“), Վանկա („Ванька“), Ճանապարհին („На пути“), Այդ ես էր („То была она“), Սառնամանիք („Мороз“), Բշեմահներ („Враги“), Խափարամություն („Темнота“), Պոլինկա („Полинька“), Անզգուշություն („Неосторожность“), Վերջուկա („Верочка“), Պասի նախորդակին („Накануне поста“), Անպաշտպան արարածը („Беззащитное существо“), Տանը („Дом“), Վինակախաղի տոմար („Выигранный билет“), Տիֆ („Тиф“), Դադոնիրը („Тэйна“), Նամակը („Письмо“), Դիպված („Пронсшествие“), Քճճիչը („Следователь“), Վալոդյա („Володя“), Բախտ („Счастье“), Դրամա („Драма“), Շտապ օգնություն („Скорая помощь“), Դյուրաբորբոր մարդու օրագրից („Из записок вспыльчивого человека“), Հայրը („Отец“), Զինուկ („Зинючка“), Մովանարսը („Сирена“), Սրինգ („Свингель“), Վրիժառու („Мститель“), Փոստը („Почта“), Փախստակներ („Беглец“), Բանասրկություններ („Интриги“), Հին տունը („Старый дом“), Պաղ արյուն („Холодная кровь“), Թանկ նստող զաներ („Дорогие уроки“), Տղաները („Мальчики“), Կաշտանկա („Каштанка“), Օրինորդ NN պատմածը („Рассказ госпожи NN“), Քուներ տանում է („Спать хочется“), Տափաստանը („Стень“):

34. Երկեր հինգ հատորով („Сочинения в пяти томах“): Հատոր երրորդ, Երևան, 1961 թ. 558 էջ: Թարգմանեցին.— Սո. Զորյան, Լ. Դանիելյան, Ա. Խոնդկարյան, Հ. Հարությունյան, Վ. Մխրայելյան, Ս. Պալադատ, Էդ. Խոջիկ, Ա. Փալանջյան, Ա. Վարդապետյան:

Բովանդակություն. — Գեղեցկուհիներ („Красавицы“), Անվանակոչություններ („Именные“), Նոպան („Принадок“), Կոշկարն ու սառանան („Сапожник и нечистая сила“), Դրազը („Парн“), Իշխանուհին („Княгиня“), Տաղտկալի պատմություն („Скучная история“), Գողերը („Воры“), Դուսեր („Гусев“), Կեանիք („Бабм“), Իմ կինը („Жена“), Քոի-վոին („Попрыгунья“), Աքսորանքի մեջ („В ссылке“), Հարևանները („Соседя“), Հիվանդանոցակ № 6 („Палата № 6“), Կանանց քաղաքություն („Бабье царство“), Ռոշկիլի ջուրակը („Скрипка Ротшильда“), Ուսանողը („Студент“), Գրականության դաստուն („Учитель словесности“), Դաստակերում („В усадьбе“):

35. Պատմվածքներ („Рассказы): *Թարգմանեցին.* — Ստ. Զորյան, Լ. Դանիելյան, Ա. Խոնդկարյան, Մ. Արմեն, Հ. Հարությունյան, Հ. Մաղմանյան, Վ. Միրզախանյան, Ս. Պալադյան, Էդ. Խոջիկ, Ս. Փայանջյան, Ա. Վարդապետյան: Երևան, 1961 թ. 204 էջ:

Բովանդակություն. — Զինվորիկինի մահը („Смерть чиновника“), Շրանչան („Орден“), Մտքերի խռովություն („Брожение умов“), Խիրուրգիա („Хирургия“), Քամելիոն (Хамелеон“), Դիմակ („Маска“), Ուտրեններ („Устрицы“), Կապիտանի մուսկետը („Капитанский мундир“), Զին ազգանունը („Лошадина фамилия“), Անտեր Պրիսիբեև („Унтер Пришибеев“), Գրողը („Писатель“), Դրժախություն („Горе“), Վիշտը („Тоска“), Իրարանցում („Переполох“), Հոգեհանգիստ („Панихида“), Տիկիները („Дамы“), Դադունի խորհրդականը („Тайный советник“), Առաջին կարգի ուղևորը („Пассажир I-го класса“), Սարավորով տունը („Дом с мезонином“), Պառլամենտ մարդը („Человек в футляре“), Քոի-վոին („Попрыгунья“):

II. ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՄԱՍՈՒԼՈՒՄ, ԺՈՂՈՎԱԾՈՒՆԵՐՈՒՄ,
ԴԱՍԱԳԻՐՔԵՐՈՒՄ ՏՊԱԴՐՎԱԾ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

1897

1. Կին („Жена“): Թարգմ. Մ. Տեր-Մարտիրոսյանց, «Մուրճ», № 7-8, 9:

1898

1. Տակր („Дом“): Թարգմ. Լ. Թումանյան, «Մուրճ», № 4:

1899

1. Փորձակ („Беда“): Թարգմ. Ա. Պարոսյան, «Մուրճ», № 7-8:
2. Փարիկ վանյա („Ванька“): Թարգմ. Ա. Մնացականյան, «Ազրյուր», № 12:

1900

1. Սուր երկրում („На чужбине“): Թարգմ. Մ. Նաժասարդյան, «Մուրճ», № 5-6:
2. Վարձավար („Рентитор“): Թարգմ. Ոստանիկ, «Նոր-Դար», № 195:
3. Հասար և բարակը („Толстый и тонкий“): Թարգմ. Ոստանիկ, «Նոր-Դար», № 195:
4. Մրնում („В потемках“): Թարգմ. Ոստանիկ, «Նոր-Դար», № 210:
5. Տեղեկություն („Справка“): Թարգմ. Ոստանիկ, «Նոր-Դար», № 210:
6. Հյուրանոցում („В номерах“): Թարգմ. Ոստանիկ, «Նոր-Դար», № 219:
7. Չար մանուկը („Злой мальчик“): Թարգմ. Ոստանիկ, «Նոր-Դար», № 219:
8. Դատաստանի նախընթաց գիշերը („Ночь перед судом“): Թարգմ. Ոստանիկ, «Նոր-Դար», № 230:
9. Բնո բմբիր („Сонная одурь“): Թարգմ. Ոստանիկ, «Նոր-Դար», № 236:

10. Դատատանական փորձից մի դեպք («Случай из судебной практики»): Թարգմ. Հովհ. Արրաճամյան, «Տարազ», № 41:
11. Քամելեոն («Хамелеон»): Թարգմ. Թ. Թումանյ., «Տարազ», № 22:
12. Ծուռ հայելի («Кривое зеркало»): Թարգմ. Ս. Ղազարյան, «Տարազ», № 45:

1901

1. Հաշվապահի օգնականի օրագրից («Из дневника помощника бухгалтера»): Թարգմ. Ստանիկ, «Նոր-Դար», № 6:
2. Խորհրդավոր բնավորություն («Загадочная натура»): Թարգմ. Ստանիկ, «Նոր-Դար», № 6:
3. Վրեժ («Месть»): Թարգմ. Ստանիկ, «Նոր-Դար», № 28:
4. Կանայք («Дамы»): Թարգմ. Ստանիկ, «Նոր-Դար», № 37:
5. Չաչանակ («Длинный язык»): Թարգմ. Ստանիկ, «Նոր-Դար», № 37:
6. Անհաջողություն («Неудача»): Թարգմ. Ստանիկ, «Նոր-Դար», № 51:
7. Ալյեբոմ («Альбом»): Թարգմ. Ստանիկ, «Նոր-Դար», № 51:
8. Ամառանոցային հանույթ («Дачники»): Թարգմ. Ստանիկ, «Նոր-Դար», № 51:
9. Ալբիոնի աղջիկը («Дочь Альбиона»): Թարգմ. Ստանիկ, «Նոր-Դար», № 60:
10. Շքանշան («Орден»): Թարգմ. Ստանիկ, «Նոր-Դար», № 60:
11. Porretuum mobile: Թարգմ. Ստանիկ, «Նոր-Դար», № 66:
12. Մարդիկ եմ ասում հա («Ну, публика!»): Թարգմ. Ստանիկ, «Նոր-Դար», № 73:
13. Դեղարվեստ («Произведение искусства»): Թարգմ. Ստանիկ, «Նոր-Դար», № 73:
14. Առեղություն («Зиночка»): Թարգմ. Ստանիկ, «Նոր-Դար», № 81:
15. Վենդանի ժամանակագրություն («Живая хронология»): Թարգմ. Ստանիկ, «Նոր-Դար», № 92:

16. Անդամահատություն («Хирургия»): Թարգմ. Ոստանիկ, «Նոր-Դար», № 92:
17. Դատողություններ («Мыслитель»): Թարգմ. Ոստանիկ, «Նոր-Դար», № 100:
18. Անյուտա («Анюта»): Թարգմ. Ոստանիկ, «Նոր-Դար», № 100:
19. Վատ եղանակ («Ненастье»): Թարգմ. Ոստանիկ, «Նոր-Դար», № 107:
20. Դիմակ («Маска»): Թարգմ. Ոստանիկ, «Նոր-Դար», № 130:
21. Օտարության մեջ («На чужбине»): Թարգմ. Ոստանիկ, «Նոր-Դար», № 151:
22. Դեղեցիկների («Красавицы»): Թարգմ. Ոստանիկ, «Նոր-Դար», № 166:
23. Ուտրե («Устрицы»): Թարգմ. Ոստանիկ, «Նոր-Դար», № 171:
24. Խաղարկության տոմար («Выигрышный билет»): Թարգմ. Ոստանիկ, «Նոր-Դար», № 175:
25. Հացկատակները («Нахлебники»): Թարգմ. Ոստանիկ, «Նոր-Դար», № 181:
26. Դժբախտություն («Несчастье»): Թարգմ. Ոստանիկ, «Նոր-Դար», № 189, 190:
27. Մղձավանջ («Коммар»): Թարգմ. Ոստանիկ, «Նոր-Դար», № 196, 197:
28. Ցավ («Горе»): Թարգմ. Ոստանիկ, «Նոր-Դար», № 201:
29. Մարդը պառայանի մեջ («Человек в футляре»): Թարգմ. Բարսեղյան, «Տարազ», № 28, 41, 42, 45:

1902

1. Գրագ («Пари»): Թարգմ. Տ. Վ., «Էռևմա», № 1:
2. Դրամա («Драма»): Թարգմ. Տ. Վ., «Էռևմա», № 2:
3. Զարհուրելի գիշեր («Страшная ночь»): Թարգմ. Տ. Վ., «Էռևմա», № 4:
4. Իշխանուհի («Княгиня»): Թարգմ. Տ. Վ., «Էռևմա», № 5:
5. Հայելի («Зеркало»): Թարգմ. Ոստանիկ, «Նոր-Դար», № 5:

6. Վիշտ («Тоска»): Թարգմ. Ոստանիկ, «Նոր-Դար», № 10:
7. Ծերություն («Старость»): Թարգմ. Ոստանիկ, «Նոր-Դար», № 18:
8. Տիկին NN-ի պատմածը («Рассказ госпожи NN»): Թարգմ. Ոստանիկ, «Նոր-Դար», № 23:
9. Տունդարձավորեր («Именные»): Թարգմ. Ոստանիկ, «Նոր-Դար», № 27, 28, 31, 35, 39, 40:
10. Այդ նա էր («То была она»): Թարգմ. Ոստանիկ, «Նոր-Դար», № 59:
11. Տիֆ («Тиф»): Թարգմ. Ոստանիկ, «Նոր-Դար», № 66:
12. Հոշակ («Пассажир 1-го класса»): Թարգմ. Ոստանիկ, «Նոր-Դար», № 71:
13. Վեցիչը («Следователь»): Թարգմ. Ոստանիկ, «Նոր-Դար», № 77:
14. Առանց վերնագրի («Без заглавия»): Թարգմ. Ոստանիկ, «Նոր-Դար», № 85:
15. Դրագ («Пари»): Թարգմ. Ոստանիկ, «Նոր-Դար», № 107:
16. Վայնկա («Ванька»): Թարգմ. Ոստանիկ, «Նոր-Դար», № 113:
17. Հափառափախ («Перекажи поде»): Թարգմ. Ոստանիկ, «Նոր-Դար», № 119:
18. Ընտանեկան զազանք («Задача»): Թարգմ. Ոստանիկ, «Նոր-Դար», № 125:
19. Ապրիկին («Беззаконие»): Թարգմ. Վահան, «Նոր-Դար», № 133:
20. Ազրատը («Нинций»): Թարգմ. Վահան, «Նոր-Դար», № 138:
21. Բուն բարեկենդակին («Накануне поста»): Թարգմ. Ոստանիկ, «Նոր-Դար», № 170:

1903

1. Փախանդը սրբազանը («Архиерей»): Թարգմ. Մուշեղ վարդ., «Լույս», № 3:
2. Առանց վերնագրի («Без заглавия»): Թարգմ. Ս. Համալրաշյան, «Լույս», № 5:

3. Փորձանք («Беда»): Թարգմ. Պ. Զաքարյան, «Նոր-Պարս», № 151:

1904

1. Թշնամիներ («Враги»): Թարգմ. Ա. Մ., «Մուրճ», № 1:
2. Խնդիր («Задача»): Թարգմ. Ա. Կ., «Լուսմա», № 4:
3. Ուստա Թարսն ու սաստնան («Саножник и нечистая сила»): Թարգմ. Մելիք, «Լուսմա», № 6:
4. Գեղեցիկուհիներ («Красавицы»): Թարգմ. Տ. Հովհաննիսյան, «Մուրճ», № 6:
5. Ճաշոդղեր («Нахлебники»): Թարգմ. Ա. Աթալյան, «Մուրճ», № 7:
6. Վերնահարկով տունը («Дом с мезонином»): Թարգմ. Օր. Մակեդոնյան, «Տարազ», № 10, 12, 15:
7. Հոեռորը («Орагор»): Թարգմ. Մուշկ, «Տարազ», № 23:
8. Դրսզ մը («Пари»): Թարգմ. Հովհ. Պալյան, «Բաղմավեպ», № 12:

1905

1. Երեխայր («Детвора»): Թարգմ. Հովհ. Պալյան, «Բաղմավեպ», № 1:
2. Հովնաներ («Ванька»): Թարգմ. Հովհ. Պալյան, «Բաղմավեպ», № 2:
3. Իննաջոդուրյուն («Неудача»): Թարգմ. Սալլյուսյան, «Լուսմ» (օրացույց):
4. Առանց վերնագրի («Без заглавия»): Թարգմ. Հովհ. Պալյան, «Ծաղիկ», № 12:

1907

1. Օհան («Ванька»): Թարգմ. Սադալյան, «Հասկեր», № 12:

1908

1. Շան հետի կիր («Дама с собачкой»): Թարգմ. Ա. Ղազարյան, «Անահիտ», № 1—4:

1909

1. Խղնի խայր («Кошмар»): «Աղդակ», № 14, 15, 16:

1910

1. Հայ աղջիկը («Красавицы»): Թարգմ. Ոստանիկ, «Լույս», № 39:

1911

1. Անհույսը («Безнадежный»): Թարգմ. Խ. Ղամարյան, «Մշակ», № 187:
2. Դրամայի մասին («О драме»): Թարգմ. Խ. Ղամարյան, «Մշակ», № 273:
3. Գեղեցիկունին («Красавицы»): Թարգմ. Տ. Հովհաննիսյան, «Դիր և կյանք» (դասագիրք):
4. Առաջարկություն («Предложение»): Թարգմ. Գ. Ավետյան «Թատերական զրադարան», հասոցը առաջին:

1912

1. Տիկին NN-ի պատմությունը («Рассказ госпожи NN»): Թարգմ. «Արոր», № 7—8:
2. Առանց վերնագրի («Без заглавия»): Թարգմ. Հովհանն, «Արոր», № 11—12:
3. Փորձանք («Несчастье»): Թարգմ. Վ. Դավթյան, «Մշակ», № 230:
4. Ճարտասանը («Оратор»): Թարգմ. Մ. Շահմուրադյան, «Հորիզոն», № 255:
5. Փորձանք («Несчастье»): Թարգմ. Փիլոն, «Հորիզոն», № 270, 276:
6. * * * («Без заглавия»): Թարգմ. Հ. Հարությունյան, «Պատանի», IV գիրք:

1913

1. Բաւանդ («Студент»): Թարգմ. Ագրիտեն, «Գոտտանի», III դիրք:

1914

1. Դատաստանական դեպք («Случай из судебной практики»): Թարգմ. Ե. Տեր-Գրիգորյան, «Մարխա», № 3:
2. Ծուռ հայելի («Кривое зеркало»): Թարգմ. Ե. Տեր-Գրիգորյան, «Մարխա», № 5:
3. Զինչկա («Зиночка»), Առանց վերնագրի («Без заглавия»), Դիմակ («Маска»), Հռետոր («Оратор»), Հաջող վախճան («Хороший конец»), Անհաջողություն («Неудача»), Ատակ («Шуточка»), Առաջին սիրահարը («Первый любовник»), Դեղագործի կինը («Аптекарица»), Վրեժ («Месть»), Վրիժառու («Мститель»):

Տե՛ս. «Շրապնելի տակ և ուրիշ պատմվածքներ» (Թարգմանաթյունների ժողովածու), Կ. Պոլիս:

1924

1. Քուներ տանում է («Спать хочется»): Թարգմ. Նար-Դոս, «Կարմիր արե» (դատագիրք):

1929

1. Աւետեր Պրիշիբեև («Унтер Пришибеев»): «Կոմունիստ», № 166:
2. Երջանկություն («Радость»): Թարգմ. Դրոսկ, «Գրական շաբաթ», № 35—36:

1930

1. Զինովնիկի մահը («Смерть чиновника»), Թարգմ. Ս. Ասլանյան, «Ավանգարդ», № 38:

1932

1. Գեղեցիկուհիներ («Красавицы»): Թարգմ. Ս. Արևիյան, «Անահիտ», № 5—6:

1934

1. Անտեր Պրիշիբեև («Унтер Пришибеев»): «Խորհրդային գրականություն», № 2:

1938

1. Ենրասպա Պրիշիբեև («Унтер Пришибеев»): Թարգմ. Արշ. Վարդ., «Պրովետար», № 68:
2. Ենրասպա Պրիշիբեև («Унтер Пришибеев»): «Ավանդարդ», № 78:

1941

1. Չինովնիկի մահը («Смерть чиновника»): Թարգմ. Ա. Խոնդկարյան, «Սովետական գրականություն», № 1:
2. Գեղեցիկուհիներ («Красавицы»): Թարգմ. Ս. Պալազատ, «Սովետական գրականություն», № 5—6:

1944

1. Հանար («Шуточка»): Թարգմ. Մ. Գևորգյան, «Սովետական գրականություն և արվեստ», № 6—7:
2. Հոգյակը («Душечка»): Թարգմ. Ա. Խոնդկարյան, «Սովետական գրականություն և արվեստ», № 6—7:

1954

1. Իոնիչ («Ионыч»): Թարգմ. Ս. Պալազատ, «Սովետական գրականություն և արվեստ», № 7:

2. Չինովնիկի մահը («Смерть чиновника»): «Բանվոր», № 139;
3. Վանկա («Ванька»): «Պիոներ կանչ», № 56:

1960

1. Թշնամիներ («Враги»): Թարգմ. Ս. Պալադյան:
2. Դեղագործի կինը («Аптекарьша»): Թարգմ. Ս. Պալադյան:
3. Քննիչը («Следователь»): Թարգմ. Ս. Պալադյան, «Սովետական գրականություն», № 1:
4. Դեղեցկուհիները («Красавицы»): Թարգմ. Ս. Պալադյան, «Սովետական հայաստան» (ամսագիր), № 1:
5. Հասուիկն ու նրանք («Толстый и тонкий»): «Կոմունիստ», № 21:
6. Մեխից կախ («На гвозде»): «Բանվոր», № 24:

ԳՈՐԿԻ ԱԼԵԿՍԵՅ ՄԱԿՍԻՄՈՎԻՉ
(1868—1936)

ԱՌԱՆՁԻՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Մի անգամ աշնանը («Однажды осенью»): Թարգմ. Ս. Շահումյան, Թիֆլիս, 1901 թ., 18 էջ:
2. Ամայի դաշտում («В степи»): Թարգմ. Ս. Իսահակյան, Ալեքսանդրապոլ, 1902 թ., 31 էջ:
3. Մակար Չուդրա («Макар Чудра»): Թարգմ. Ս. Բարիյան, Թիֆլիս, 1903 թ.:
4. Մտքեր («Мысли»): Թարգմ. Հով. Ստեփանյան, Շուշի, 1903 թ., 18 էջ:
5. Զեկաշ և ճին ժամանակի պատմություններ («Челкаш и Старуха Изергиль»): Թարգմ. Մուշե վարդապետ, Թիֆլիս, 1903 թ., 86 էջ:
6. Քսանվեց տղամարդ և մի աղջիկ («Двадцать шесть и одна»): Թարգմ. Մուշե վարդապետ, Թիֆլիս, 1903 թ., 32 էջ:
7. Դանկոյի սիրտը («Старуха Изергиль»): Թարգմ. Գ. Անանյան, Թիֆլիս, 1904 թ.:

8. Պատմվածքներ (Рассказы): Թարգմ. Չ. Ջամբազյան, և գրք-
բույժ, Թիֆլիս, 1904 թ., 80 էջ:
Բովանդակություն. — Ընթերցող («Читатель»), Տափա-
տանում («В степи»), Չանձրույթը («Скуки ради»):
9. Պատմվածքներ (Рассказы): Թարգմ. Չ. Ջամբազյան,
Բ գրքբույժ, Թիֆլիս, 1904 թ., 47 էջ:
Բովանդակություն. — Մի անգամ աշունը («Однажды
осенью»), Խանը և իր որդին («Хан и его сын»), Ընկեր-
ներ («Товарищи»):
10. Չարանի («Озорник»): Թարգմ. Ա. Ա., Թիֆլիս, 1904 թ.,
45 էջ:
11. Գանդոյի սիրտը («Старуха Изергиль»): Թարգմ. Ա. Աթա-
յան, Թիֆլիս, 1904 թ., 16 էջ:
12. Իմ ուղեկիցը («Мой спутник»): Թարգմ. Ա. Աթաթյան, Թիֆ-
լիս, 1904 թ., 63 էջ:
13. Երկու պատմվածք (Два рассказа): Թարգմ. Հակոբ Հակոբ-
յան, Թիֆլիս, 1914 թ., 15 էջ:
14. Ֆոմա Կորոտի («Фома Гордеев»): Թարգմ. Լ. Մ., Կոնստան-
տինուպոլ, 1922 թ.:
15. Մայրը («Мать»): Մոսկվա, 1923 թ., 308 էջ:
16. Երիտասարդ գրողը, Մարդը («Молодой писатель», «Человек»):
Թարգմ. Վ. Ա., Մոսկվա, 1926 թ., 25 էջ:
17. Վլադիմիր Իլյիչ Լենին («Владимир Ильич Ленин»): Թարգմ.
Դ. Արսով, Երևան, 1926 թ.:
18. Քսանկեց և մեկ («Двадцать шесть и одна»): 1926 թ., 29 էջ:
19. Արտասովորը («Рассказ о необыкновенном»): Թարգմ.
Ա. Տ. Հ., Մոսկվա, 1927 թ., 55 էջ:
20. Մերկանավի երգը («Песня о Буревестнике»): Ժողովածու,
Թարգմ. Դ. Մելիսյան և Ա. Տ. Հ., Մոսկվա, 1927 թ.:
- Բովանդակություն. — Մերկանավի երգը («Песня о Бу-
ревестнике»), Բազելի երգը («Песня о Соколе»), Ընկեր-
ը («Товарищи»), Մերունին («Старик»):

21. Պատմվածքներ (Рассказы): Թարգմ. Ս. Շահումյան, Ա. Աթա-
յան, Ղ. Զամրազյան: Հատոր առաջին: Խմբագրությամբ
Ստ. Զորյանի, Պետհրատ, Երևան, 1928 թ., 129 էջ:

Բովանդակություն.— Մի անգամ աշնանը („Однажды
осенью“), Իմ ուղեկիցը („Мой спутник“), Ընթերցող
(„Читатель“), Տափաստանում („В степи“), Չանձրույթից
(„Скуки ради“), Ընկերներ („Товарищи“):

22. Պատմվածքներ (Рассказы): Թարգմ. Մուշե վարդապետ:
Հատոր երկրորդ: Խմբագրությամբ Ստ. Զորյանի, Պետ-
հրատ, Երևան, 1928 թ., 110 էջ:

Բովանդակություն.— Դանկոյի սիրտը („Старуха Изер-
гиль“), Բոլես („Болесь“), Խանը և իր որդին („Хан и его
сын“), Չարաննի („Озорник“), Չելկաշ („Челкаш“), Ար-
խիպ պապը և Լենկան („Дед Архип и Ленка“):

23. Հեքիաթներ (Сказки): Թարգմ. Սիմակ, Ա. Տեր-Հովհանյան:
Պետհրատ, Երևան, 1928 թ.:

24. Երեք բռնամիտ անձնատուր չի լինում, երան ոչնչացնում են
(„Если враг не сдается—его уничтожают“): Պետհրատ,
1930 թ., 16 էջ:

25. Ամբողջ աշխարհի բանվորներն ու գյուղացիները պետք է
ազատեն իրենց կապիտալի իշխանությունից („Рабочие
и крестьяне всего мира должны освободиться от власти
капитала“): Թարգմ. Ա. Հովհաննիսյան, Կրասնոդար,
1930 թ., 8 էջ:

26. Վ. Ի. Լենին („В. И. Ленин“): Թարգմ. Վ. Փոթեյան, Պետ-
հրատ, Երևան, 1931 թ., 86 էջ:

27. Ընտիր երկեր (Избранные произведения): Հատոր առաջին:
Մանկություն („Детство“): Թարգմ. Արաղի, Պետհրատ,
Երևան, 1932 թ., 233 էջ:

28. Ընտիր երկեր (Избранные произведения): Հատոր երկրորդ:
Ծառայության մեջ (В людях): Թարգմ. Արաղի, Պետհրատ,
Երևան, 1934 թ., 334 էջ:

29. Բանաստեղծություններ և լեգենդներ (Стихи и легенды):
Թարգմ. Ե. Զարենց, Պետհրատ, Երևան, 1934 թ., 117 էջ:

- Բովանդակություն.*— Մրրկանավի Երգը («Песня о Бувестинке»), Բագի Երգը («Песня о Соколе»), Վալախական լեգենդ («Легенда о Марко»), Աղջիկը և մահը («Девушка и смерть»), Ստախաս սարյակի և նշարտարյան սիրահար փայտփորիկի մասին («О чижике, который ягая, и о дятле-любителе истины»), Բալլադ կոմսսեի էլլեն դե Կուրսի մասին («Баллада о графине Эллиен де Курси»), Իմ բանկազին բարեկամ Լուիջի Յապելլին («Моему другу Лунджо Цанелли»):
30. Խորհրդային գրականության մասին («Советская литература»): *Պետհրատ, Երևան, 1934 թ., 120 էջ:*
31. Մի անգամ ուշանալ («Однажды осенью»): *Թարգմ. Ս. Շահումյան, Պետհրատ, Երևան, 1935 թ., 38 էջ:*
32. Կլիմ Սամգինի կյանքը («Жизнь Клима Самгина»): *Առաջին մաս: Թարգմ. Ա. Աթաբյան, Պետհրատ, Երևան, 1935 թ., 574 էջ:*
33. Բնօր Երկեր (Избранные произведения): *Հատոր երրորդ: Իմ համալսարանները («Мои университеты»): Թարգմ. Արաղի, Պետհրատ, Երևան, 1937 թ., 156 էջ:*
34. Պիեսներ (Пьесы): *Թարգմ. Գ. Ավետյան, Ա. Տեր-Հովհանյան, Տ. Հախումյան, Պետհրատ, Երևան, 1937 թ., 396 էջ:*
- Բովանդակություն.*— Հատակում («На дне»), Փշնամիներ («Враги»), Վասսա Չելեզնովա («Васса Железнова»), Քաղրեկներ («Мещане»), *Եղոր Բուլուչև և ուրիշները («Егор Булычев и другие»):*
35. Արխիպ պատր և Լյոնկան («Дед Архип и Ленька»): *Թարգմ. Հ. Ավագյան, Պետհրատ, Երևան, 1937 թ., 39 էջ:*
36. Երեխաները («Дети»): *Թարգմ. Ա. Դերենյու, Պետհրատ, Երևան, 1937 թ., 13 էջ:*
37. Մայրը («Мать»): *Պետհրատ, Երևան, 1938 թ., 380 էջ:*
38. Երիտասարդության և երեխաների մասին («О молодежи и детях»): *Թարգմ. Հ. Թուրքյան, Պետհրատ, Երևան, 1939 թ., 335 էջ:*
39. Կլիմ Սամգինի կյանքը («Жизнь Клима Самгина»): *Երկրորդ մաս, Թարգմ. Ա. Աթաբյան, Պետհրատ, Երևան, 1940 թ., 747 էջ:*

40. Չարլի Մենը («Чарли Мэн»): Թարգմ. Ս. Սուքիասյան, Պետհրատ, Երևան, 1940 թ., 20 էջ:
41. Աղջիկն ու մահը («Девушка и смерть»): Թարգմ. Մ. Կորյուն, Պետհրատ, Երևան, 1941 թ.:
42. Մանկություն, Ծառայության մեջ, Իմ համալսարանները («Детство», «В людях», «Мои университеты»): Թարգմ. Արաղի, Հայպետհրատ, Երևան, 1947 թ.:
43. Պատմվածքներ (Рассказы): Թարգմ. Մ. Արմեն, Մուշե վարդապետ, Ա. Դերենց, Հայպետհրատ, Երևան, 1947 թ., 175 էջ:
- Բովանդակություն.*— Բագբի երգը («Песня о Соколе»), Մակար Չուդրա («Макар Чудра»), Պառավ Իգերգիլը («Старуха Изергиль»), Չելկաշ («Челкаш»), Փականքների գործը («Дело с застёжками»), Փոքրիկ («Маленькая»), Արխիի պապը և Լյոնկան («Дед Архип и Ленька»), Երեխաները («Дети»), Պատմվածք ներսուի մասին («Рассказ о герое»):
44. Աղջիկը և մահը («Девушка и смерть»): Թարգմ. Ե. Չարենց, Հայպետհրատ, Երևան, 1948 թ., 24 էջ:
45. Դրական-հրապարակախոսական հոդվածներ (Литературно-публицистические статьи): Թարգմ. Հ. Թորգյան, Հայպետհրատ, Երևան, 1949 թ., 478 էջ:
46. Երկերի ժողովածու *տասը հատորով* (Собрание сочинений в десяти томах): Հատոր առաջին: Թարգմ. Ս. Շահումյան, Ե. Չարենց, Հ. Հարությունյան, Հ. Մաղմանյան, Ա. Խոնդկարյան: Խմբագիր. Սիմակ, Արաղի, Հ. Մկրտչյան: Առաջարան Խ. Հովհաննիսյան: Հայպետհրատ, Երևան, 1949 թ., 462 էջ:

Բովանդակություն.— Մակար Չուդրա («Макар Чудра»), Եմելյան Պիլյայ («Емельян Пилый»), Արխիի պապը և Լյոնկան («Дед Архип и Ленька»), Չելկաշ («Челкаш»), Պառավ Իգերգիլը («Старуха Изергиль»), Լուստերի վրա («На полях»), Ճարմանդների գործը («Дело о застёжках»), Մի անգամ աշնանը («Однажды осенью»), Չառանճի («Озорник»), Կոնովալովը («Коновалов»), Ըն-

կերներ („Товарищи“), Տափաստանում („В степи“), Բոլև („Болесь“), Չանճուլյից („Скуки ради“), Խարդախ („Проходимец“), Զուխտակներ („Дружки“), Բագի երգը („Песня о Соколе“), Աղջիկը և մահը („Девушка и смерть“), Խան և նրա որդին („Хан и его сын“), Առաջին սարյակի և նշանադրյալ սիրահար փայտփորիկի մասին (О чижике, который агал, и о дятле-любителе истины“), Բալլադ կոմսուհի Էլլեն դե Կուրսի մասին („Баллада о графине Элен де Курси“), Վալախական լեզենդ („Легенда о Марко“), Երրեքամյա երգը („Песня о Буревестнике“):

47. Երկերի ժողովածու (Собрание сочинений): Հասարակական: Քարգմ. Հ. Հարությունյան, Ս. Սուրբաթյան: Խմբագր. Սիմակ, Արագի, Հ. Մկրտչյան: Հայտնահատ, Երև., 1950 թ., 762 էջ:

Բովանդակություն.— Փոմա Գորգեն („Фома Гордеев“), Երեքը („Трое“):

48. Երկերի ժողովածու (Собрание сочинений): Հասարակական: Քարգմ. Ս. Խոնդկարյան: Խմբագր. Սիմակ, Արագի, Հ. Մկրտչյան: Հայտնահատ, Երևան, 1951 թ., 352 էջ:

Բովանդակություն.— Իմ ուղեկիցը („Мой спутник“), Սխալ („Ошибки“), Յրով ամուսիններ („Супруги Орловы“), Զագուրինա („Зазубрина“), Նախկին մարդիկ („Бывшие люди“), Մալվա („Мальва“), Կային և Արտյոմ („Кани и Артем“), Կիրիլա („Кирилка“), Քսանկեց աղամարդ և մեկ աղջիկ („Двадцать шесть и одна“), Մարդը („Человек“), Ֆիլիպ Վասիլևիչի պատմածը („Рассказ Филиппа Васильевича“), Բանար („Тюрьма“), Բուկոմով Կարպ Իվանովիչ („Букоёмов, Карп Иванович“), Զինվորներ — պարեկ („Солдаты — патруль“), Ընկեր („Товарищ“), Հունվարի 9-ը („9-е января“):

49. Երկերի ժողովածու (Собрание сочинений): Հասարակական: Քարգմ. Գ. Ավետյան, Ս. Տեր-Հովհանյան, Տ. Հասունյան: Խմբագր. Սիմակ, Արագի, Հ. Մկրտչյան: Հայտնահատ, Երևան, 1950 թ., 573 էջ:

Բովանդակություն.— Քաղթեցիկներ („Мешане“), Հատակում („На дне“), Բարբարոսներ („Барвары“), Թշնամիներ („Враги“), Եգոր Բուլիչովը և ուրիշները („Егор Булычов и другие“), Վասսա ժելեզնովա („Васса Железнова“):

50. Երկերի ժողովածու (Собрание сочинений): Հատոր *հինգերորդ*: Թարգմ. Հ. Թուրշյան: Խմբագր. Սիմակ, Արագի, Հ. Մկրտչյան: Հայպետհրատ, Երևան, 1950 թ., 598 էջ:

Բովանդակություն.— Մայրը („Мать“), Ամերիկայում („В Америке“):

51. Երկերի ժողովածու (Собрание сочинений): Հատոր *վեցերորդ*: Խմբագր. Սիմակ, Արագի, Հ. Մկրտչյան: Հայպետհրատ, Երևան, 1951 թ., 584 էջ:

Բովանդակություն.— Ավելորդ մարդու կյանքը („Жизнь ненужного человека“), Ամառ („Лето“), Օկուրով քաղաքը („Городок Окуров“):

52. Երկերի ժողովածու (Собрание сочинений): Հատոր *յոթերորդ*: Թարգմ. Վ. Միքայելյան: Խմբագր. Հ. Միրաս: Հայպետհրատ, Երևան, 1951 թ., 638 էջ:

Բովանդակություն.— Ռուսաստանում („По Руси“), Հեքիաթներ Խուլիայից („Сказки об Хуляин“), Ռուսական հեքիաթներ („Русские сказки“), Պատմվածքներ. — Ռոմանտիկը („Романтик“), Մորդվացի աղջիկը („Мордовка“), Տերը („Хозяин“):

53. Երկերի ժողովածու (Собрание сочинений): Հատոր *ութերորդ*: Թարգմ. Արագի: Խմբագր. Հ. Միրաս: Հայպետհրատ, Երևան, 1951 թ., 710 էջ:

Բովանդակություն.— Մտնկություն („Детство“), Մահալուրյան մեջ („В людях“):

54. Երկերի ժողովածու (Собрание сочинений): Հատոր *իննեւորդ*: Թարգմ. Արագի: Հայպետհրատ, Երևան, 1951 թ., 554 էջ:

Բովանդակություն.— Իմ համալսարանները („Мои университеты“), Արտամանովների գործը („Дело Артамоновых“):

55. Երկերի ժողովածու (Собрание сочинений): *Հատոր տասներորդ: Թարգմ. Հ. Հարությունյան: Խմբագր. Հ. Սիրառ Հայդեանյան, Երևան, 1951 թ., 496 էջ:*

Բովանդակություն.— ձգնավորը («Отшельник»), Անպատասխան սիրա պատմությունը («Рассказ о безответной любви»), Փատմություններ սիրի մասին («Рассказ о герое»), Փատմություն մի վեպի մասին («Рассказ об одном романе»), Կարամորա («Карамора»), Բաղարը («Городок»), Հրդեհները («Пожары»), Ա. Ն. Շմիտ («А. Н. Шмидт»), Օտար մարդիկ («Чужие люди»), Սարը («Таук»), Գերեզմանավորը («Могильщик»), Ն. Ա. Բուգրով («Н. А. Бугров»), Դանիեր («Палач»), Փորձիչները («Испытатели»), Դեղագրության ուսուցիչը («Учитель чистописания»), Զախողված գեղը («Неудавшийся писатель»), Անաստուրյուքը («Ветеринар»), Նախապանը («Пастух»), Ա. Պ. Չեխով («А. П. Чехов»), Վ. Դ. Կորոլենկո («В. Г. Короленко»):

56. Հերթերը Իտալիայի մասին («Сказки об Италии»): *Թարգմ. Մ. Արմեն: Հայդեանյան, Երևան, 1952 թ., 103 էջ:*
57. Հերթերը [Сказки]: *Թարգմ. Մ. Շահխանի: Հայդեանյան, Երևան, 1953 թ., 28 էջ:*
58. Մակար Չուդրա («Макар Чудра»): *Թարգմ. Հ. Հայրապետյան: Հայդեանյան, Երևան, 1954 թ., 24 էջ:*
59. Գեղին Սառնայի րոպորը («Город желтого Дьявола»): *Պեյրուի, 1955 թ., 16 էջ:*
60. Մայրը («Мать»): *Թարգմ. Ա. Աթայան: Հայդեանյան, Երևան, 1956 թ., 118 էջ:*

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

- Արեւլան Ա. — 205, 469.
Արեւլան Հ. — 46, 47, 387, 388.
Աբով Գ. — 56, 472.
Ասովյան Խ. — 27, 38, 42, 33,
149, 433.
Արրահամյան Հ. — 463.
Ադամյան Պ. — 46, 47, 66—69.
Ադամյան Ս. — 372.
Աղնավորյան Գ. — 72.
Աթաբեկյան Լ. — 150.
Աթալան Ա. — 466, 472—474,
478.
Ալեկուհ Ս. — 230.
Ալեյխեմ Շ. — 121.
Ալիխանյան Ի. — 375.
Ալիշան Ղ. — 70—72.
Ալավերդյան Դ. — 16, 17.
Ախունդով Մ. — 121.
Ահարոնյան Գ. — 211.
Աղալան Ղ. — 41—43, 61, 63,
92—94, 137—140, 149, 229,
232.
Աղաջանյան Գ. — 447.
Աղաջանյան Ս. — 79.
Աղամյան Մ. — 209, 455.
* Աճեմյան Վ. — 383.
Ամատունի Է. — 446.
Ամբիկյան Մ. — 45.
Ալվազյան Գ. — 35—38.
Ալվազյան Մ. — 206.
Ալվազովսկի Հ. — 81, 179, 180.
Անանյան Գ. — 471.
Անդրեևա Մ. — 351, 353, 354.
Անդրեև Լ. — 195, 198.
Անոֆյան Ո. — 22.
Անտակովսկի Պ. — 128.
Ասաֆև Բ. — 354.
Ասլանյան Ա. — 468.
Ավադյան Հ. — 389, 449, 455,
474.
Ավադյան Ս. — 445.

Ավետիսյան Ա. — 385.
 Ավետյան Գ. — 199, 201, 311,
 372, 467, 474, 476.
 Ատրպեա. — 158, 159.
 Արարաջյան Գ. — 206, 452.
 Արարիձե Վ. — 258.
 Արազի Մ. — 190, 417, 418,
 473—477.
 Արզումանյան Ա. — 123.
 Արևչյան Ա. — 459.
 Արծրունի Գ. — 58, 61, 62, 224,
 225.
 Արծրունի Ա. — 68.
 Արմեն Մ. — 209, 454—458, 461,
 475, 478.
 Աֆանասե Ֆ. —

 Բարայան Ա. — 52.
 Բարխյան Ա. — 471.
 Բաղալյան Խ. — 56.
 Բալզակ Օ. — 149, 226.
 Բալմոնտ Կ. — 94, 96, 108, 303.
 Բակունին Մ. — 24—26.
 Բակունց Ա. — 124.
 Բահալբյան Ա. — 43.
 Բաշինջաղյան Գ. — 79, 151, 232.
 Բարխուդարյան Ա. — 161, 162.
 Բարխուդարյան Մ. — 449, 450.
 Բայրոն Ջ. — 32, 64.
 Բելինսկի Վ. — 22, 38, 80, 81,
 117, 121, 155, 179, 361.
 Բեհրուտով Գ. — 158.
 Բերանձե Պ. — 26.
 Բերբերյան Մ. — 92, 93, 152,
 270, 271.
 Բլոկ Ա. — 108, 316.

Բոգոմոլով Ի. — 18, 19.
 Բոլղանյան Հ. — 455.
 Բոսե Խ. — 57.
 Բորյան Գ. — 428.
 Բրյուլով Կ. — 81.
 Բրյուսովա Ի. — 311.
 Բրյուսով Վ. — 6, 97, 99—115,
 231, 298—300, 311—311,
 316, 318, 434, 435.
 Բունին Ի. — 298—300, 344.

 Գալեմբեարյան Լ. — 447.
 Գարազաշ Վ. — 63, 67, 69.
 Գաբրիել Վ. — 205.
 Գերբել Ն. — 313.
 Գերցեն Ա. — 23—25, 121, 155,
 361, 435.
 Գեորգյան Մ. — 469.
 Գլազունով Ա. — 155.
 Գլինկա Ա. — 39, 179, 180.
 Գլինկա Ս. — 55.
 Գլսթե Վ. — 64, 226.
 Գյուրջյան Հ. — 115, 151, 348,
 349.
 Գոգոլ Ն. — 19, 20, 44, 48, 51,
 63, 66, 173, 179, 184, 191,
 209, 228, 362, 433, 441.
 Գոլոդկովա. — 195, 196.
 Գորյանինով Ա. — 246.
 Գորկի Մ. — 5—7, 13, 97, 120,
 121, 131, 177, 181, 185, 192,
 199, 202, 204, 208, 209,
 215—430, 433—435, 441,
 442.
 Գրաբար Ի. — 91.
 Գրանովսկի Ա. — 353, 354.

Գրիբոեդով Ա. — 44, 51, 63, 66,
67.

Գրիգորյան Կ. — 52.

Գրիգորյան Չ. — 42.

Դուլադյան Օ. — 372.

Դուրպեյան Ա. — 382, 383.

Դանիելյան Լ. — 446, 447, 452,
457, 458, 460, 461.

Դաշտոյան Ռ. — 287.

Դավթյան Վ. — 467.

Դեբենց Ա. — 474, 475.

Դեմիրճյան Դ. — 146, 190, 209,
298, 418, 419, 457, 458, 460.

Դեմիրճյան-Սառնի Վ. — 352.

Դեմիրճյան Կ. — 50.

Դյումա Ա. —

Դորոժինսկի Մ. — 352—354.

Դորոժնիկով Ն. — 22, 39, 64,
117, 121, 226, 433, 441.

Դուրյան Գ. — 22.

Դուրյան Գ. — 63, 127, 138,
140, 149, 161, 183, 378, 379.

Դուրյան Պ. — 94.

Դուրյան Ռ. — 86.

Եսայան Հ. — 205, 253.

Եսայան Վ. — 458, 460.

Երզնկյան Ա. — 203.

Երիցյան Ա. — 42.

Զախավա Բ. — 384, 386.

Զարիճյան Հ. — 47.

Զարյան Ն. — 425.

Զարյան Ռ. — 52, 67, 146—149,
209.

Զաքարյան Պ. — 466.

Զոլա Է. — 192.

Զորյան Ս. — 46, 124, 189, 190,
419—423, 433, 447—452,
455, 457, 458, 460, 461, 473.

Էմին Մ. — 69, 71, 72, 92.

Էրենբուրգ Ի. — 128.

Էրիսթավի Դ. — 66, 67.

Բադեուսյան Ն. — 70, 79, 86—
91, 435.

Բադյիկ Հ. — 164.

Բաժանյան Ա. — 350—355.

Բոթոլյան Ա. — 445.

Բորաճյան Հ. — 207, 208, 254.

Բումանյան Լ. — 202, 203, 462.

Բումանյան Հ. — 92, 94, 96,
105, 112, 113, 121, 126, 128,
137, 140, 143—145, 149, 298,
305, 317, 334, 335, 312,
435, 449.

Բումանյան Ն. — 143, 144, 304,
305.

Բուրչյան Հ. — 474, 475, 477.

Ժուկովսկի Վ. — 20.

Ինճիկյան Ա. — 456, 458.

Իսահակյան Ա. — 92, 112, 124,
128, 138, 140, 188—190,
298, 317, 330—333, 342.

Իսահակյան Ս. — 471.

Իվանով Վ. — 108.

Լեմկե Մ. — 26.

Լենին Վ. Բ. — 12, 14, 118, 131—
133, 163, 171—173, 215,
218, 244, 245, 252, 255—
258, 265, 272—274, 289,
282, 285, 288, 327, 348, 404.
Լեո. — 37, 41, 42, 63, 92, 94,
149, 150.

Լեոնտով Մ. — 19—22, 27—
33, 35, 51, 60, 63, 64, 66,
68, 69, 80, 134, 191, 209,
236.

Լիմարսի. — 195.

Լիտան Բ. — 81, 89, 90.

Լեոնյան Գ. — 70, 78, 79, 115,
449, 451.

Լիսիցյան Ս. — 366, 367.

Լոմոնոսով Մ. — 32.

Լուժսկի Վ. — 367.

Լունաչարսկի Ա. — 6, 115—120,
215, 273, 348, 411, 435.

Լանզադյան Յ. — 183.

Լաշատրյան Ա. — 124, 407.

Լեկադուրով Կ. — 121.

Լենկո-Ապեր. — 448.

Լեոպոլդ Վ. — 352.

Լեոպոլդյան Ա. — 211, 455, 457,
458, 460, 461, 469, 475, 476.

Լեոշիկ Էդ. — 457, 458, 460, 461.

Լերուշով Ն. — 437.

Կալինին Մ. — 44, 171.

Կալյուժնի Ա. — 233, 235.

Կամո. — 257—266, 286.

Կաշալով Վ. — 367.

Կալյանովա Օ. — 230, 232.

Կապուտիկյան Ս. — 429.

Կարամզին Ն. — 26.

Կարա-Մուրզա Կ. — 234.

Կարա-Մուրզա Ն. — 224, 229—
235.

Կարա-Մուրզա Բ. — 229.

Կարինյան Ա. — 198, 199, 211,
287, 290, 291.

Կենճյան Ա. — 445.

Կուլա Յա. — 121.

Կոչոյան Հ. — 356—358.

Կորյուն Մ. — 449, 475.

Կորոլենկո Վ. — 204, 278.

Կորովին Կ. — 89, 90.

Կոցյուրինսկի Մ. — 121.

Կոլիով Բ. — 28, 35—38.

Կրամսկոյ Բ. — 69.

Կրասին Լ. — 258, 260, 261.

Կունաներսե Ա. — 121.

Կուտալա Յա. — 121.

Հախումյան Տ. — 120, 211, 338—
342, 389, 474, 476.

Հակոբյան Ա. — 454.

Հակոբյան Հ. — 115—118, 120,
284, 285, 287, 342, 374, 375,
410—414, 435, 472.

Համադասպյան Հ. — 455.

Համալրաշյան Ս. — 465.

Հայրապետյան Հ. — 448, 449,
454, 455, 457, 458, 478.

Հայրյան Ա. — 450.

Համիկ. — 384, 389.

Հարո. — 62.

- Հարությունյան Ա. — 266.
 Հարությունյան Հ. — 211, 452, 460, 461, 467, 475, 476, 478.
 Հարությունյան Մ. — 91.
 Հարությունյան Ս. — 52.
 Հարությունյան Վ. — 80.
 Հոմերոս. — 148, 222.
 Հյուգո Վ. — 55.
 Հովհաննիսյան Ա. — 473.
 Հովհաննիսյան Հ. — 92, 94, 104, 112, 187, 190, 298, 313.
 Հովհաննիսյան Ռ. — 211, 475.
 Հովհաննիսյան Տ. — 151, 205, 266, 313, 444, 446, 449, 451, 452, 466, 467.
 Հրաչյա Ա. — 66, 69.
 Դազարյան Ա. — 463, 466.
 Դազարյան Մ. — 80, 444.
 Դազարյան Ն. — 454.
 Դամալյան Խ. — 467.
 Դարանֆիլյան Դ. — 358, 359.
 Դորդանյան Ա. — 155—158.
 Դորդանյան Հովհաննես. — 155—157.
 Դորդանյան Հովսեփ. — 155.
 Ծալճաովաձե Ի. — 121.
 Մազմանյան Հ. — 211, 448, 450, 452, 455—458, 461, 475.
 Մազմանյան Մ. — 458, 460.
 Մալեկյալ Ի. — 178.
 Մակինցյան Պ. — 296.
 Մակեդոնյան. — 466.
 Մակովսկի Վ. — 81.
 Մամիկոնյան Ա. — 372, 375.
 Մամրբե Վ. — 444.
 Մայակովսկի Վ. — 316.
 Մայիլով Ա. — 58, 59, 64.
 Մայսուրյան Օ. — 372, 375.
 Մանդինյան Ս. — 39, 43, 45.
 Մանվելյան Լ. — 22.
 Մանվելյան Մ. — 298.
 Մառ Ն. — 114.
 Մարգարյան Մ. — 125.
 Մարտիրոսյան Մ. — 444, 449.
 Մարքս Կ. — 166.
 Մելիքյան Վ. — 372, 456.
 Մելիքսեթյան Ս. — 52, 67, 212, 383.
 Մելքումյան Վ. — 384.
 Մեծարենց Մ. — 113.
 Մերժկովսկի Դ. — 161.
 Մխչյուրով Մ. — 22, 60.
 Միրզոյան Գ. — 372, 375.
 Միրայելյան Կ. — 408.
 Միրայելյան Վ. — 211, 456, 458, 460, 461, 477.
 Մկրտչյան Հ. — 475—477.
 Մյասնիկյան Ա. — 198.
 Մյասոյեղով Գ. — 81.
 Մնակյան Մ. — 66, 67.
 Մնացականյան Ա. — 462.
 Մոզզալեսկի Լ. — 39.
 Մոսսոսան Գ. — 149, 192.
 Մովսիսյան Ա. — 40.
 Մովսիսյան Վ. — 444.
 Մոսկովին Ի. — 367.
 Մռավյան Ա. — 115, 119, 198, 287, 289, 290.
 Մուչե Վ. — 471, 473, 475.

Մուրադյան Ե. — 444.

Մուրադյան Մ. — 91.

Մուրադյան. — 63, 92, 94, 137.

Մուրիկ Ժ. — 73, 74.

Մուրումյան. — 194, 195.

Յակուբով Դ. — 115.

Յուրգենսոն Պ. — 178.

Յուրի Յու. — 351—355.

Նազարյան ԷՄ. — 445.

Նազարյան Ս. — 22, 31—33, 38.

Նալբանդյան Մ. — 19—27, 121, 435.

Նալբանդով. — 361.

Նալբանդյան Մ. — 455.

Նալբանդյան Մ. — 462.

Նար-Դու. — 92, 94, 137, 139—
141, 149, 182, 183, 193, 201,
209, 317, 335—337, 342, 416,
451, 456, 457, 460, 468.

Նեղեր Վ. — 354.

Նեկրասովա Ս. — 94.

Նեկրասով Ն. — 22, 58, 60, 99,
191, 226, 433, 441.

Ներսիսյան Ա. — 56.

Ներսիսյան Հ. — 389.

Ներսիսյան Հր. — 47.

Նիկիտին Ի. — 60.

Շալլապին Ֆ. — 177, 346, 348,
354.

Շահադիզ Ս. — 27—31, 69, 92,
94, 298.

Շահումյան Լ. — 266.

Շահումյան Ս. — 115, 163—168.

192, 193, 198, 203, 204, 265

266, 274—280, 282—287.

289, 311, 368, 411, 434, 471.

473—475.

Շահումյան Դ. — 444.

Շահ Նազարյան Ս. — 98.

Շահվերդյան Ս. — 345.

Շամշինյան Հ. — 79.

Շավարշյան Ա. — 43.

Շեչենկո Տ. — 121.

Շերապիր Վ. — 226.

Շիրկին Ի. — 90.

Շիրկով Ա. — 28.

Շիրեր Ֆ. — 64.

Շիրվանդարյան Ա. — 46, 51, 52.

63, 92, 94, 126, 137, 149.

142, 229, 298, 314, 317, 319,

321—330, 388, 435.

Շուրխով Մ. — 436.

Շուրջ Ա. — 368.

Շչեպկին Մ. — 44, 48.

Շչեբրակով Ա. — 266, 285.

Շչուկո Վ. — 352.

Շվարյ — 455.

Ոսկանյան Ա. — 389, 450.

Ոսկերչյան Ա. — 450.

Ոստանիկ. — 204, 462—465.

Չարենց Ե. — 124, 128, 149,

356, 414—416, 473, 475.

Չարովա. — 196.

Չխով Ա. — 5, 6, 171—212,

341, 433, 441, 442, 478.

Չերնիշևսկի Ն. — 39, 80, 118.

121, 126, 361, 433, 441.

Չիտաձե Գ. — 230, 232.

Չժշկյան Դ. — 45, 62, 66

Չուկովսկի Կ. — 315, 316.

Չույկո Վ. — 68.

Պալյան Հ. — 206, 466.

Պալազատ Ս. — 211, 456—458,

460, 461, 469, 470.

Պավլով Ի. — 350.

Պատկանյան Բ. — 57, 58, 61,

92—94, 298.

Պատկանյան Ք. — 62, 71, 92.

Պարոնյան Հ. — 94.

Պատվսոն Ի. — 40.

Պեարոսյան Ա. — 462.

Պեարոսյան Մ. — 418.

Պերեց Մ. — 121.

Պեշիբթաշյան Մ. — 94.

Պեշկովա Ե. — 344, 349.

Պիպին Ա. — 93.

Պիկոսանով Ն. — 219, 241.

Պիտարե Դ. — 117.

Պլեխանով Գ. — 117.

Պլետնյով Պ. — 36.

Պյատնիցկի Կ. — 292.

Պոլեժակ Ա. — 60, 86—90.

Պոլենով Վ. — 79, 86, 435.

Պոլեսկի Յա. — 16—19, 137.

Պոռշյան Պ. — 45, 63, 92, 137,

138, 149, 443, 449, 450.

Պրոկոֆի Ա. — 309.

Պրոկոֆի Ս. — 350.

Պուգաչև. — 332.

Պուշկին Ա. — 19, 20, 22—30,

32, 39, 60, 63—65, 80—86,

99, 121, 134, 173, 180, 191,

209, 221, 236.

Ջամբաղյան Զ. — 472, 473.

Ջանիրբեկյան Գ. — 389.

Ջանշիյան Գ. — 152—155, 181.

Ջավախքի. — 148.

Խազին Ս. — 332.

Խախմանինով Ս. — 348.

Խեպին Ի. — 69, 79, 81, 82, 85,

90, 179, 316, 350.

Իսլլան Բ. — 341, 407, 408.

Իոմանով Բ. — 354.

Իուսո ժ. — 329.

Սաղաթյան Մ. — 33—35.

Սալոթիկով-Շչեդրին Մ. — 63, 121,

155, 173, 209, 226.

Սաղյան Մ. — 31.

Սաճվիկյան Խ. — 268, 269.

Սալյախ-Նովա. — 16—19, 111,

137.

Սարգսյան Մ. — 91.

Սարյան Գ. — 426.

Սարյան Մ. — 79, 118, 119, 124,

128, 356.

Սեմյոնովսկի Դ. — 301.

Սեմեմյան Հ. — 372, 374, 375.

Սեռնի Վ. — 454.

Սերնս-Սոլովեիշ Ն. — 25.

Սերով Վ. — 79, 89.

Սիմանթո. — 113.

Սիմակ. — 475—477.

Սիմոնյանց Գ. — 447.

- Սիմոնյան Վ. — 203.
 Սիմոնով Կ. — 128.
 Սիրանուշ. — 46, 66.
 Սիրաս Շ. — 477, 478.
 Սկզբարցով-Ստեփանով Ի. — 273.
 Սոլոգուր Ֆ. — 108.
 Սոլովյան Հ. — 191.
 Սպանդարյան Սոփ. — 204.
 Սպանդարյան Ս. — 167, 168,
 192—198, 274, 286, 287,
 289, 334, 411, 434.
 Սպենդիարյան Ա. — 70, 92, 177
 — 179, 343, 345—348, 435.
 Ստալին Ի. — 256.
 Ստարսկի Ս. — 221, 222.
 Ստանիսլավսկի Կ. — 181, 360,
 367.
 Ստասով Վ. — 69—78, 85, 181.
 Ստարցև Գ. — 276, 277.
 Ստենդալ. — 336.
 Ստեփանե Խ. — 60, 150, 443.
 Ստեփանյան Գ. — 67.
 Ստեփանյան Հ. — 444, 471.
 Ստուբուս Վ. — 230.
 Սուլիստիկի. — 417, 418.
 Սուրենյան Վ. — 70, 77, 79—86,
 92, 151, 180, 181.
 Սուրիկով Վ. — 79, 90.
 Սուխով-Կուրիլին Ա. — 46, 63.
 Սունդուկյան Գ. — 45, 47—54,
 61, 62, 92, 94, 121, 123,
 126, 140, 149, 298, 305—309,
 435.
 Սունդուկյան Մ. — 295.
 Սուվորին Ա. — 201.
 Սուվորով Ա. — 39.
 Սուրխաթյան. — 447.
 Սուրխաթյան Ս. — 475, 476.
 Վազով Ի. — 57.
 Վախանդով Ե. — 115.
 Վաչուխ Ս. — 429.
 Վաչարյան Վ. — 384, 386, 388,
 390.
 Վանշիր Մ. — 372.
 Վասիկցով Վ. — 59, 79, 81, 90.
 Վարդանյան Բ. — 384, 389.
 Վարդանյան Ս. — 224—228.
 Վարդանյան Վ. — 512, 384.
 Վարդանյան Փ. — 443.
 Վարդապետյան Ա. — 450, 457—
 459, 461.
 Վարժապետ. — 295.
 Վարուժան Դ. — 115.
 Վեսելովսկի Ալեքսանդր. — 91.
 Վեսելովսկի Ալեքս. — 53, 54,
 91.
 Վեսելովսկի Յու. — 6, 27—30,
 91, 92, 97, 98, 139, 149,
 152, 182, 183, 191, 298,
 306, 317, 344, 434.
 Վերեստե Վ. — 293.
 Վերհարն Է. — 116, 117, 191.
 Վերմիշև Է. — 164.
 Վիշնևսկի Պ. — 367.
 Վորոնով Պ. — 48.
 Վորովսկի Վ. — 273.
 Վրոբել Մ. — 81.
 Տալյան Վ. — 455.
 Տարոնցի Ս. — 108.
 Տեր-Աղեքսանդրյան Գ. — 42, 45.

Տեր-Առաքելյան Վ. — 448, 451, 452.

Տեր-Ավետիքյան Ն. — 64, 65.

Տեր-Գրիգորյան Ն. — 468.

Տեր-Գրիգորյան Զ. — 445.

Տեր-Հովհաննիսյան Հ. — 201.

Տեր-Հովնանյան Ա. — 211, 389, 456, 458, 473, 474, 476.

Տեր-Հովսեփյան Ն. — 73.

Տեր-Ղևոնդյան Ն. — 40, 41, 43.

Տեր-Մարտիրոսյան Մ. — 203, 462.

Տեր-Պողոսյան Ն. — 444.

Տերյան Վ. — 92, 105, 106, 113, 137, 145—147, 186, 187, 190, 208, 232, 296, 298, 300—308, 314—316.

Տերտերյան Ա. — 37, 38.

Տիգրանով Գ. — 178.

Տիխոնով Ա. — 302, 303.

Տիխոնով Ն. — 128.

Տիրատուրյան Կ. — 211.

Տյուշաչև Ֆ. — 99.

Տոլստոյ Ա. — 6, 120—123.

Տոլստոյ Լ. — 5, 43, 63, 80, 121, 127, 131—168, 191, 203, 204, 208, 209, 236, 274, 286, 318, 433, 441—443.

Տոլստոյ Լ. Լ. — 197, 198.

Տոտմյանց Վ. — 159, 160, 228.

Տուրգենև Ի. — 23, 24, 26, 63, 80, 121, 140, 149, 179, 183, 204, 208, 209, 433.

Րաֆֆի. — 57, 62, 93, 126, 127, 152, 229, 232, 298.

Րեյսկին Ա. — 45.

Ուլյանովա Ա. — 172.

Ուկրաինկա Լ. — 121.

Ուշինսկի Կ. — 28, 38—44.

Ուվարով Ա. — 73—75.

Փալանջյան Ա. — 457—461.

Փափաղյան Վ. — 94, 137, 229, 232, 337, 338, 379—382.

Փոլեյան Վ. — 473.

Քալանթար Լ. — 46, 120, 211, 296, 375, 458.

Քամալի Շ. — 121.

Քափանակյան Ս. — 371.

Քեչեկ. — 387.

Քնարիկ. — 206.

Քոչար Ն. — 349, 350.

Օդարև Ն. — 22—25, 60.

Օլիմփինսկի Մ. — 273.

Օկուլով. — 265.

Օպոչինին Պ. — 50.

Օստրովսկի Ա. — 45—53, 63, 66, 121, 135.

Օոյան Ն. — 446.

Օրբելի Հ. — 123, 316.

Օրջոնիկիձե Ս. — 265.

Օրջոնիկիձե Վ. — 266.

Նաղեհ Ա. — 6, 124—128.

Նեղին Կ. — 128.

Ներսիս Ն. — 259.

Նորբեր Դ. — 149.

Յոսիկ Ա. — 361.

Յոնովիդիս Դ. — 28.

Յրանն Ա. — 148.

Յուրկաթի. — 121.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Հեղինակի կողմից 5

ԵՐՐՈՐԳՄԱՍ

Ռուս ռեպիստ մեծ գրողները և հայ գրականությունը

Գլուխ VI. XIX դարի երկրորդ կեսի ռուս-հայ գրական հարաբերությունները	11
Գլուխ VII. Լ. Ն. Տոլստոյը հայ մտավորականության դնաճատմամբ	129
Գլուխ VIII. Ա. Պ. Չեխովը հայ իրականության մեջ	169
Գլուխ IX. Ա. Մ. Գոբրկին և հայ կուլտուրան	213

ՀԱՎԱԵԼՎԱԾ

1. Ռուս գրողների երկերի հայերեն թարգմանությունների բիբլիոգրաֆիան	439
2. Անձնանունների ցանկ	479

ԳՈՒՐԳԵՆ ՆԵՐՏՍՈՎԻ ՀՈՎՈՐԱՆ
Гурген Нерсесович Овнан

ՌՈՒՍ-ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆ ԿԱՊԵՐԸ
XIX—XX ԴԱՐՆԵՐՈՒՄ

Պատ. խմբագիր՝ Ա. Մ. Ինճիկյան,
Հրատ. խմբագիր՝ Տ. Ա. ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ
Նկարչ. ձևավորումը՝ Կ. Բ. ՏԻՐԱՏՈՒՐՅԱՆԻ
Տեխն. խմբագիր՝ Լ. Ա. ԱԶԻԶՔԵԿՅԱՆ
Սրբագրիչ՝ Ս. Ա. ԴԵՂՈՐԴՅԱՆ

Վճ 00590 ԽՀԽ 624 Հրատ. 1951 Պատվեր 175
Տիրամ 3000

Հանձնված է արտադրության 11/V 1961 թ.,
ստորագրված է տպագրության 11/IX 1961 թ.,
թուղթ $84 \times 105^{1/32}$, տպագր. $30^{3/4}$ մամուլ,
+ 10 ներդիր, հրատ. 17 մամուլ,
Դինք հաղձով 98 կուպ.

Խաչկահան ՍՍՌ ԴԱ Հրատարակչության տպարան,
Երևան, Ռաբեկամության 24

ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0013400

11 7
c 12945